

પ્રસ્તાવના

છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષોમાં ગુજરાતના પ્રજાજીવનમાં જે મહત્ત્વનાં ખેતનાવો બન્યા તેની નોંધ કરી, તે પાછળ જે બળો અને વ્યક્તિઓ, જિજ્ઞાસુ પ્રકારે, પ્રાણસંચાર કરી રહ્યાં હતાં, તે પ્રથક્ પ્રથક્ બતાવવા, બનતો પ્રયાસ કર્યો છે.

પ્રજાજીવનનાં અમુક જ અંગોનો, પ્રસ્તુત ખંડમાં, સમાવેશ થઈ શક્યો છે; બીજા ધણા વિષયો, ઉપયોગી અને જરૂરી, બાકી રહ્યા છે, તે યથાવકાશ-ઉત્તરાર્ધમાં નિરૂપવામાં આવશે.

‘ નવીન ગુજરાત ’ વિષે સન ૧૯૧૮ ના જુનમાં ‘રણજીતરામ સ્મારક વ્યાખ્યાન’ આપતાં, મેં એવો અભિલાષ વ્યક્ત કર્યો હતો, કે,

“ નિષ્કામ કર્મ, આત્મ ત્યાગ, સેવા, સત્ય, સ્નેહ, ભૂતદયા, અહિંસા વગેરે પરાપૂર્વની આપણી ઉચ્ચ ભાવનાઓ નવીન ગુજરાતના પ્રેરકબળ થાઓ, ” તે પ્રત્યક્ષ નિહાળવાનો સુયોગ મને સાંપડ્યો છે, તેને હું માફ સદ્ભાગ્ય જ સમજું છું.

પ્રસ્તુત ખંડની પ્રેસ કોપી તૈયાર કરવામાં શ્રી. ભાઈ દેવદત્ત ત્રિપાઠીએ, તેના પ્રુદ્ધ વાચનમાં સ્નેહીબાઇશ્રી મણિલાલ છાપારામ ભટ્ટે અને સુચી યોજનામાં શ્રી. હરિપ્રસાદ પંચાએ જે સહાયતા આપી છે, તે બદલ એ સૌનો હું અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનું છું.

ગુ. વ. સોસાયટી,

અમદાવાદ,

તા. ૨૪-૧૦-૩૭

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

શ્રી હરિવલ્લભદાસ આજગોવિંદદાસ અધ્યાપનાનો ઊપોદ્ધાન

સુરતના વતની અને પદાર્થે મુઆઈનિવાસી અર્ગવામી શ્રી હરિવલ્લભદાસ આજગોવિંદદાસે તા. ૧૬ મી માર્ચ ૧૯૭૭ ને રાજ્ય વીત કાર્ય હપ્તુ. તે અન્વયે પ્રથમ મન ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૦૦૦) સોસાયટીને મળ્યા, એવી શરતથી કે તેના વ્યાજમાથી આમાજિક સુધારો થાય એવા પુસ્તકો તૈયાર કરી હપ્તાવવા.

મદરદુ વીતથી શ્રી હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રમંગ મન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મિલ્કત, પુસ્તક પ્રચારને માટે સોસાયટીને અપણ કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૮૪ માં રૂ. ૧૮૦૦૦) ની મરકારી નોટો સોમાઈટીને મળ્યા છે. આ ગીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦) ની નોટો પુસ્તક તૈયાર કરાવવા માટે મદરદુ વિદ્યાવિવાસી અને પરાપકારી ઉદાર મુદરદુ તરફથી મળ્યા છે મદરદુ વીતથી રૂ. ૫૦૦૦) ની મરકારી મિલ્કતની છેવટની ગ્રમ રૂ. ૫૦૦૦) મરકારી સેનો સન ૧૯૭૩ માં સોસાયટીને વધુ મળી એટલે એ રૂ. ૫૦૦૦) રૂ. ૨૫૦૦૦) નું થયું છે. આજપર્યંત નીચેના પુસ્તકો ' શ્રી હરિવલ્લભદાસ આજગોવિંદદાસ અધ્યાપના તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા છે.

નં.	નામ	કિંમત
(૧)	કથા કથી નાતો ક-યાની અછતથી નાની થતી જાય છે, તેના કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય વિશે નિમંધ	૦—૩—૦
(૨)	માને શિખામણ	૦—૬—૦
(૩)	નીતિમંદિર	૦—૧૨—૦
(૪)	આગલમથી થતી હાનિ	૦—૬—૦
(૫)	પુનર્વિવાહપક્ષની પૂરેપૂરી મોજેસોજ આના ફરેતી	૦—૫—૦
(૬)	મોજનવ્યવહાર તથા કન્યાવ્યવહાર	૦—૪—૦
(૭)	ધાર્મિક પુરુષો	૦—૪—૦
(૮)	ઉદ્યોગી પુરુષો	૦—૧—૦
(૯)	બેન્કમાં ફ્રેન્કસિન	૨—૦—૦
(૧૦)	બોધક અગ્નિ	૦—૪—૦
(૧૧)	સફતન	૩—૦—૦

(૧૨) રધુવંશ કાવ્ય	૧—૦—૦
(૧૩) જાદવજી દાદાજી ચોધરીનું જીવનચરિત્ર	૦—૨—૦
(૧૪) ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભા. ૧	૧—૦—૦
(૧૫) ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ભા. ૨	૧—૦—૦
(૧૬) નીતિસિદ્ધાંત	૧—૦—૦
(૧૭) ક્રાન્સિસ બેકનનું જીવનચરિત્ર	૧—૪—૦
(૧૮) શેઠ હરિવલ્લભદાસ ખાળગોવિંદદાસનું જીવનચરિત્ર	૦—૬—૦
(૧૯) પરોપકાર	૦—૧૨—૦
(૨૦) દોરનું ખાતર	૦—૪—૦
(૨૧) જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	૨—૦—૦
(૨૨) કિરાતાજીનીય કાવ્યનું મૂળ સાથે ગુજરાતી ભાષાન્તર	૧—૦—૦
(૨૩) વિવિધ પ્રકારના દુનરોપયોગી તેજભો	૦—૧૨—૦
(૨૪) વાર્તિક	૧—૦—૦
(૨૫) જીવનનો આદર્શ	૦—૧૨—૦
(૨૬) કીર્તિકૌમુદી	૦—૧૨—૦
(૨૭) શિશુપાળવધ-પૂર્વાર્ધ—(સર્ગ ૧ થી ૧૨)	૧—૮—૦
(૨૮) હિન્દુસ્તાનમાં ઇચ્છેજી રાજ્યનો ઉદય	૦—૬—૦
(૨૯) રસાયનશાસ્ત્ર	૦—૧૨—૦
(૩૦) બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ ભા. ૨ નો	૦—૧૨—૦
(૩૧) જાપાનની કેળવણી પદ્ધતિ	૦—૧૨—૦
(૩૨) શિશુપાળ વધ-ઉત્તરાર્ધ—(સર્ગ ૧૧ થી ૨૦)	૧—૦—૦
(૩૩) લેન્ડોરના કાર્પનિક સંવાદો ભા. ૧	૦—૩૨—૦
(૩૪) ખગોળવિદ્યા	૦—૧૨—૦
(૩૫) લેન્ડોરના કાર્પનિક સંવાદો ભાગ ૨	૦—૧૨—૦
(૩૬) માનસશાસ્ત્ર	૧—૦—૦
(૩૭) શિક્ષિત આર્ય સંતાનોનું આરોગ્ય	૧—૦—૦

(૩૮) સહકાર પ્રવૃત્તિ	૦-૧૨-૦
(૩૯) ઇંગ્રેજી રાજ્યવ્યવસ્થા	૧-૦-૦
(૪૦) ઉદારમતવાદ	૦-૧૨-૦
(૪૧) સચિત્ર ચારીરવિદ્યા	૧-૦-૦
(૪૨) હિન્દી તત્ત્વગાનનો ઈતિહાસ-પૂર્વોધ	૧-૦-૦
(૪૩) " " " ઉત્તરોધ	૧-૦-૦
(૪૪) બંગાળી સાહિત્યનો ઈતિહાસ	૧-૦-૦
(૪૫) સંસ્કૃતવાદ	૦-૧૨-૦
(૪૬) હિન્દી સાહિત્યનો ઈતિહાસ	૧-૦-૦
(૪૭) ઉપનિષદ વિચારણા	૧-૦-૦
(૪૮) હિન્દુ રાજ્યવ્યવસ્થા	૧-૦-૦
(૪૯) સમાજશા આખ્યાન	૧-૦-૦
(૫૦) વહાણવટાની પરિભાષા	૦-૮-૦
(૫૧) અપભ્રંશ પાઠાવળી	૩-૦-૦
(૫૨) અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન ખંડ ૧	૧-૦-૦
(૫૩) " " " ખંડ ૨	૧-૦-૦
(૫૪) " " " ખંડ ૩	૧-૦-૦

ગુ. વ. સોસાયટી
અમદાવાદ.
તા. ૨૧-૧૦-૧૯૪૭

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.

આસિ. સેક્રેટરી.

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧ હું	ગુજરાતની અસ્થિતા	૧
૨ જું	કેળવણીના પ્રયોગો	૨૨
૩ જું	જ્ઞાનગંગાનો પ્રવાહ	૪૮
૪ થું	નવું પત્રકારિત્વ	૫૮
૫ મું	સ્ત્રી જીવનનો વિકાસ	૧૦૬
૬ ટું	સામાજિક પ્રગતિ	૧૩૨

(૧) વ્યક્તિ વિકાસ અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય

૭ મું	સામાજિક પ્રગતિ	૧૫૪
-------	-----------------------	-----

(૨) મનુષ્ય સેવા

૮ મું	વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઉદ્ધાપિત બળો ...	૧૭૪
૯ મું	જગતનો એક મહાન ક્રાન્તિકારી પુરુષ ...	૨૩૮
	સાક્ષવારી	૨૫૩
	મંથસૂચી	૨૫૭
	શબ્દસૂચી	૨૬૧

ચિત્રો

રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા...	૧૬
સ્વ. સુનીલાલ શાહ...	૨૫
શ્રી. નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બાઈ	૪૦
શ્રી. મોતીભાઈ અમીન	૫૬
ડૉ. આનંદશંકર બા. ધ્રુવ	૬૧
શ્રી. ઈન્દુલાલ યાસિક	૭૩
હાજી મહમદ અલારખીઆ શિવજી	૮૪
શ્રી. અમૃતલાલ દ. શેડ	૮૬
શ્રી. રવિશંકર રાવળ	૯૪
શ્રી. શારદાખેન સુભન્તભાઈ મહેતા	૧૨૦
લેડી વિદ્યાખેન ર. નીલકંઠ	૧૩૦
શ્રી. અનસુયાખેન સારાભાઈ...	૧૪૧
શ્રી. અમૃતલાલ હક્કર	૧૫૧
શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી	૧૮૮
મો. ન્હાનાલાલ દ. કવિ	૧૯૫
શ્રી. અરહેરાત ખખરદાર	૧૯૭
રા. બા. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી	૨૦૧
દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ	૨૦૩
ડૉ. આનંદશંકર બા. ધ્રુવ	૨૦૫
સર રમણભાઈ નીલકંઠ	૨૦૭
મહાત્મા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ	૨૦૮
પ્રો. બળવંતરાય દાકર	૨૧૦
દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	૨૧૩
શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી	૨૨૬
શ્રી. મિશ્રભાઈ બધેકા	૨૨૯
મહાત્મા ગાંધીજી	૨૪૪

અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન

(ખંડ ૩, વ્યક્તિત્વ)

[સન ૧૯૦૮ થી ૧૯૩૫]

પ્રકરણ ૧

ગુજરાતની અસ્મિતા

“ જાગૃત જો ગુજ તનુજ યયાં ત્યાં આ નવચેતન ભરતી,
પ્રાચી દિશામાં વિવિધ રંગભરી ઉદય ઉપા ઝળહળતી,
જો ! દિવ્ય હસંત પ્રભાત;

ગુજને વંદન જમ મૂજરાત !

ધેરી ધુરંધર દેશતણાની ધુધરમાળા ધમકશે,
સ્વતંત્રતા, શિદ્ધિ, સિદ્ધિ ને પ્રતાપ, ચેતન સરશે,
જોઈ સ્તબ્ધ યશે જમ માત !

ગુજને વંદન જમ મૂજરાત !

(ખચુભાઈ રાવત)

અર્વાચીન ગુજરાતની ઉત્કાન્તિનું નિરૂપણ કરતાં આપણે એ તત્ત્વમુદ્ધ
આવી પહોંચ્યા છીએ કે ત્યાં એનું વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતું
અને સમજાડ અને અનોખી છાપ પાડતું નજરે પડે છે.

વીસમી સદીનાં આરંભનાં વર્ષોમાં દેશભરમાં પ્રગટીય જાગૃતિ
ઉદ્ભવવા પામી, નવજુવાનીમાં પ્રવેશ કરતા કુમારની પેઢે, ગુજરાતી
પ્રજાજીવન દિશોએ ચઢે છે; તે અનેકવિધ અભિલાષ સેવે છે; તેની

સિદ્ધિ અર્થે સાહસ અને જોખમ ખેડવા તે તત્પર અને છે; ઈચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ સારૂ પ્રાણ સમર્પણ સુદ્ધાંતની તે હિતસુકતા દાખવે છે અને તેનું હાયાયિત્ર આપણને તેની છેલ્લાં વીસ વર્ષની પ્રવૃત્તિમાં નિહાળવાનું મળે છે; એ પ્રગતિ એટલી બધી વેગભરી અને જ્વલંત નિવડી છે કે ગુજરાતના સમગ્ર ઇતિહાસમાં એ વીસીનો શતાંત એક તેજસ્વી અને પ્રાણુવંત પ્રકરણ થઈ પડે છે.

મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીના નેતૃત્વ નીચે ગુજરાતે સન ૧૯૧૭ થી એકલા ભારતવર્ષને જ નહિ પણ સકળ જગતને ન્યાયના ધોરણે પ્રજાપ્રજા વચ્ચેનો વ્યવહાર અને મંબંધ નિયમિત કરવાનો ઉત્તમ બોધવાઈ આપી, સર્વાંગ સુલેહ શાન્તિ સ્થાપવા અહિંસાનો હિત્ય આદર્શ દર્શાવ્યો છે, તે એક અપૂર્વ બનાવ છે, અને તે આપણને પૂર્વકાળના ઔદ્યુગનું સ્મરણ કરાવે છે.

આ ક્રાન્તિકારી હિલચાલનું પૂરેપૂરું મહત્વ મનજવા, એ બનાવો પાછળનું ધ્યેય લક્ષમાં આપવા, તેનું વાસ્તવિક મૂલ્ય આંદો શકીએ એ સાદું આપણે આપણા પ્રાન્તનો, પાછલો ઇતિહાસ, સંલેપમાં, અવલોકીએ એ અગત્યનું છે.

દાપર યુગ આશ્રમતાં શ્રીકૃષ્ણની દારકાપુરી રત્નાકરમાં લય પામી, એ પૌરાણિક કથાને આપણે પ્રાગૈતિહાસિક ગણીશું; પણ જે વિશ્વસનીય ઐતિહાસિક અવશેષો ઉપલબ્ધ થયેલાં છે, તે ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે કે ઇસ્વીમન પૂર્વેથી ગુજરાત વિદેશી રાજકર્તાઓની સત્તા નીચે પરાધીન રહેલ છે, અને તેનાં પરિણામે ગુજરાતનો રાજ્ય વિસ્તાર અને સીમા વખતોવખત બદલાતાં ગયાં હતાં અને વિશેષમાં ગુજરાતી પ્રજા, બિન્ન બિન્ન ધર્મ અને સંસ્કૃતિવાળી, અને જાતિઓની બનેલી છે.

ગિરનાર ઉપરના મહાક્ષત્રપ રૂદ્રામનનો શિવાલેખ ઉદ્ઘેટનાં, વંચાણ છે કે મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તની હકુમત હિન્દના પશ્ચિમ કાંઠા સુધી વિસ્તરેલી હતી અને તેના હાકેમ વૈશ્ય પુખ્તગુપ્તે જુનાગઢ નજદિક સુદર્શન તળાવ ખોદાવ્યું હતું; તેની મગમત કરાવ્યાની ઉપરોક્ત શિલાલેખમાં નોંધ કરેલી છે. અશોકના આદેશ એજ શિવાલેખ ઉપર ઓવરેલા છે, એ મૌર્યસત્ત અહિં પ્રવર્તતી, એને પુષ્ટિ આપે છે.

આ પ્રદેશમાંથી મળી આવતા સેંકડો ગ્રીકો-આફ્રિકન સિલ્કાઓના આધારે એવું અનુમાન કરવામાં આવેલું છે કે એલેક્ઝાંડરના અવસાન પછી, એના સરદારો જે પાછળ રહેલા અને જેમણે હિન્દની સરહદ ઉપર ગ્રીક સત્તા સ્થાપેલી, તેમની હકુમત સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ચાલતી. તે પછી શક જાનિતું પ્રામુખ્ય વધતાં તેમના હાકેમો-ક્ષત્રપોએ લગભગ ત્રણસો વર્ષ ગુજરાતમાં રાજ્ય કર્યું હતું. એ ક્ષત્રપ વંશના હળરો સિલ્કા અને સંખ્યાગ્રંથ તામ્રપત્રો અને શિલાલેખો મળી આવેલા છે, તે ઉપરથી એ ક્ષત્રપ રાજકર્તાઓનો ઇતિહાસ પૂરાતત્ત્વવિદોએ ઉપજાવી કાઢ્યો છે; અને એમ માલુમ પડ્યું છે કે વચમાં થોડાંક વર્ષ ત્રૈકુટક રાજ્યોએ ક્ષત્રપો પાસેથી ગુજરાતની રાજ્ય સત્તા પકડી લીધી હતી પણ એ ક્ષત્રપ વંશનો છેવટનો નાશ તો સને ૪૧૦ માં ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ કર્યો હતો. એ ગુપ્ત રાજ્યએ ગુજરાતને મર કર્યું ખડં પણ ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો અમલ અહિં લાંબો અમલ દેશે જણાવે નથી. અને એ વંશના રકન્દગુપ્તના ગિરનાર ઉપરના લેખમાં એમ દર્શાવેલું છે કે કુમારગુપ્તના આખર વર્ષોમાં વિદેશી હથેલી જાતિએ હિન્દ ઉપર આક્રમણ કરતાં રકન્દગુપ્તે તેમને હરાવીને, ગુપ્ત સામ્રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું હતું. પણ અંતે રકન્દગુપ્ત સાથે ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો લોપ થયો હતો; અને તેમના પછી ગુજરાતમાં વલ્લભી રાજ્યોની સત્તા જાગી હતી. એ વલ્લભીઓ કયા જાતિના હતા એ હજી નહીં થયું નથી. પણ તેઓ વિદેશી હતા, તેમાં સંદેહ નથી. વલ્લભીઓનો નાશ આર્યોના હાથે થયો હતો; પણ તેઓ મગ બાંધીને અહિં સ્થિર થયેલા નહોતા.

.દક્ષિણના રાષ્ટ્રકુટોએ પણ આપણા પ્રાન્તમાં પગપેસારો કરેલો અને તેમનો રાજ્ય વિસ્તાર વધારેલો પણ તે થોડા મયમને માટે અને એ અમલની ગુજરાતમાં સ્થાયી અમર થવા પામી નહોતી.

એ અરસામાં પંચામરમા આવડાનું ગામ હતું; મામંત જય-શિખરનો પરાલય જીવડના લશ્કરે કર્યો અને તે રણમાં પડ્યો; એ વૃત્તાંત આંલળાને તેની સગબી રાણી રૂપમુંદરીએ જંગલમાં આશ્રય લીધો. અહિં તેને પુત્ર પ્રસન્નો, તેનો જન્મ વનમાં થવાથી તેનું નામ એક ધતિએ વનરાજ પાડ્યું મામાની સહાયથી ઉમર લાયક થતાં તેણે નવું પાટનગર પાટણ વસાવી, ત્યાં આવડાઓની ગાદી સ્થાપી વગેરે મધ્યમાં દરીદ્ર આપણે જૈન પ્રજાએ ઉપરથી જાણીએ છીએ.

પણ એ જયશિખરનો પૂર્વ ઈતિહાસ શો હતો ? શુવડની રાજ-
ધાનીનું કત્તાણુ તે કયુ અને ક્યા આ-યુ હતું ? જયશિખર શુ એ શુવડનો
સામત હતો ? બન્ને વચ્ચે લગાઈ શા ટારણે ઉદ્ભવી ? એ બધી બાબતો
અણુકોણ રહેલી છે એટલું જ નહિ, પણ એ આવગઓની જાતિ વિષે
પણ ઠીક જોડકમ માહિતી મળતી નથી એ વરાના હેઠા ગગન મામત
સિ હને કાઈ સત્તાન ન દોનાથી આવડાની ગાદીએ તેનો જાણેજ મૂગરાજ
સોલખી આ ચો હતો સોયખીઓ ગુર્જર જાતિના હતા એવો
આપણા પ્રાચીન ઈતિહાસના અભ્યાસગીએ અભિપ્રાય છે એ આવડા
અને મોનકીઓ, ઉપર મુજમ લખેથી જોઈ શકતા એ જોના, એ
જાતિઓ વચ્ચે નિષ્ટનો સબધ હોય, એ સળવિત છે

આપણા ઈતિહાસમા એ જાતિઓ રાજપુત હિ કુઓ તરીકે
જોળખાય છે, પણ તેમનો પૂર્વ વૃત્તાત સમગ્ર રીતે વિચારતા, તેઓ
વિદેશી હતા એ કયન કાઈ વલુદવાગુ લાગે છે

આપણે અહિં એ વિસ વુ ન જોઈએ કે સોનની વરાના રાજ્યઓએ
ગુજરાતનો વિજય વાવડો દેશમા ચોડિયામા ફરમાવ્યો હતો, એટલુંજ નહિ
પણ આમપાસના પ્રાન્તો ઉપર તેમને પ્રમાન પાડી ગુજરાતનું સ્વામિત્વ
સ્વીકારવા એ મુ કના રાજ્યઓને ફરજ પાડી હતી વળી એ મોનકી
યુગમા ગુજરાત આબાદ અને મચ્છલ યવા પામી, પૂર જાહેજનાલીમા
આવ્યુ હતું અને પ્રાન્ત બહાર તેની પ્રતિદા પડવાથી જે તે રાજ્યો એમનું
સન્માન કરતા હતા અને એ બહારના લાગેએ, મોનકીઓના રાજ્યનો
નિર્દેશ કરતા, તેમના આધિપત્ય નીચેના પ્રદેશને, તેઓ મૂગ ગુર્જર
જાતિના હોઈને, ગુજરાતનું રાષ્ટ્ર, ગુજરાત એવુ નામ આપ્યુ હતું તે
અગાઉ આ પ્રદેશનું નામ ગુજરાત નહોતુ, એ અન્ય આધારો ઉપરથી
જાણી શકાય છે

આ રજપુત રાજ્યનો અત સન ૧૨૮૭ મા અનાઉદ્દીન ખીનજના
હરતે યવા પામી ગુજરાતમા મુસ્લિમ રાજ્ય સ્થપાયુ હતુ અને મુગલ
બાદશાહ અકબરે તેમની પાસેથી જીત્યુ હતુ તે પછી મરાઠાઓએ મુગલ
હાકેમોને હરાવી, ગુજરાત હસ્તગત કર્યું હતુ, અને છેવટે ગુજરાતનો કબજો
અંગ્રેજો હસ્તક કેવા સળેજોમા અને કદી તરફીબોથી આવ્યો હતો, એ
બધી હકીકત પહેલા ખડમા વર્ણવવામા આવી છે

આપણો ગુજરાત પ્રાન્ત, પ્રસ્તુત મિહાવતોકન ઉપરથી, જોઈ શકાય છે કે છેક ઐતિહાસિક સમયથી, લિન્ન લિન્ન વિદેશી સત્તાઓની ઝુસરી નીચે ચાલુ દમાયલો રહેલો છે, પણ થોડાક વર્ષોથી, ગુજરાતી પ્રજામાં નવું દૈવત આવી, તે સ્વરાજ્ય માટે તૈયારી કરી ગયો છે, અને તેનું ભાવિ ઉજ્જવળ દેખાય છે

મોલટીઓના અમન પૂર્વે જે પ્રદેશને આપણે ગુજરાત તરીકે પિઠાનીએ છીએ તેનું એ નામ નહોતું, એમ જુના લેખોના આધારે પૂરવાર થાય છે

ગિરનાર ઉપરના મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામનના શિનાતેખમાં તેના રાજ વિસ્તારનું વર્ણન કરેલું છે, અને જુદા જુદા દેશોના નામો જેવા કે આનર્ત સુરાષ્ટ્ર, શ્વશ્ર, મરુ, કચ્છ, મૌરિર વગેરે દર્શાવેલા છે, તેમાં કાંઈ પણ સ્થળે ગુજરાત વા ગુર્જર પ્રેશ એવો પ્રદેશ ઉલ્લેખ મળતો નથી, માત્ર છઠ્ઠા શતકમાં લખાયેલું બાણ ગચ્છિત હર્ષચંદ્રિત મળે છે, તેમાં એ “ગુર્જર પ્રજા” શબ્દ પહેલવહેલો વાચવામાં આવે છે અને તેમાં નોંધણી વિગતના આધારે એ ગુર્જરોનું ગણ્ય ગણપૂતાણામાં હતું, એવી પ્રતીતિ થાય છે

એ વિષયમાં જે ઐતિહાસિક અન્વેષણ થયેલું છે, તેનો આશય મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ, મહેપમાં પણ મિનશિનામધ અને સુન્દર ભાષા માં આપેલો છે, એ અરે ઉનારીશું—

“સારાથે અમૃત સાહિત્યમાં એ જ પ્રથમ ગ્રંથ (હર્ષ ચંદ્રિત) છે, જેમાં ઐતિહાસિક યુગના આર્યાવર્ણના એક મહાન મંત્રાટન, ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પ્રમાણભૂત ઠીક શકાય તેવું પ્રભુક ચરિતવર્ણન, વ્યવસ્થિત રૂપે કરવામાં આવ્યું છે, અને એ જ ગ્રંથમાં મૌર્યી પ્રથમ “ગુર્જર” એ શબ્દનું આપણને એક વાર દર્શન થાય છે એની પહેલાંના ભાગતીય સાહિત્યમાં એ શબ્દ ક્યાંએ દૃષ્ટિગોચર થયો નથી ગૃજગતની મરુતિના મહાવૃક્ષનો પ્રથમ અક્ષર આપણે એમાં દેખાય છે ચક્રવર્તી હર્ષથી એક બે સૈકા પહેલાં જ ગુર્જરો પ્રજામમાંથી મિથના અને થત અર્ધુદાયગની પશ્ચિમે આવેલા, મરુ જમિના જિલ્લામાંના પ્રદેશમાં આવ્યા અને ત્યાં તેમણે પોતાના સ્મરણીય થાણા નાખ્યા પુરાણમંથથી પ્રમિદ્ધ એ મરુ જમિ ગુર્જરોના વસવાટને લીધે અને ગુર્જરોથી ગચ્છિત થસાના કાળે તે કાળથી ગુર્જર જમિ થા ગુર્જરનાના નામે ઓળખાવા લાગી જિલ્લામાં,

જે પૂર્વે એક જાતની ભિક્ષોની પત્રી હતી એ ગુર્જર રાજધાની બની, અને ત્યાંના રાજા એ ગુર્જરાજ કહેવાયા લાગ્યો. ગુજરાતના વ્યક્તિત્વનું એ અસલ ગર્ભસ્થાન. ગુજરાતની સંસ્કૃતિના જીવનનો એ ગર્ભકાળ. "૦

આ ગુર્જર જાતિનું એક રોણું લાટ પ્રદેશ તરફ ગયું તેણે ભરૂચમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, અને પાછળ જણાવ્યા મુજબ સોલંકીઓ પાટણની રાજગાદીએ બેસતાં, તેમના ચરણે રાજ્ય અમલ દરમિયાન, એમની જાતિ ઉપરથી વિશિષ્ટ નામ તરીકે આપણા પ્રાન્તનું ગુજરાત નામ પડ્યું હતું; અને તેના અમર્યાનમાં વધુ પુરાવા તરીકે, એ વિષયમાં સ્વર્ગસ્થ નરસિંહરાવ જે ઉવટના નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા, તે, એમના તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા " ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય " નામક ગ્રંથમાંથી ઉપૃત કરીશું:

" આ ભરૂચના કહેવાતા ગુર્જરાને, હોમની સત્તા અપકાલિક હતી, તેઓ ન્દાનાસના ખડિયા રાજાઓ હતા, અને હોમનું આધિપત્ય લાટમાં હતું, ઉત્તર ગુજરાતમાં નહિ; એ ગણ કારણથી પડતા મૂકીશું અને રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના નિર્ણય અનુસાર ગુર્જરાનું ગુજરાતમાં આગમન સોલંકીઓના પ્રવેશ સમયથી શરૂ થાય છે એ મત સ્વીકારીશું તે હરકત નથી. "x

વળી દી. બા. કેશવલાલ કુને, ખીછ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદેથી વ્યાખ્યાન આપતાં, ગુજરાતી ભાષાનો આરભકાળ, મહારાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયથી જતાવ્યો છે, તે એનું સમર્થન કરે છે અને એને બંધબેસતો થાય છે.

એ વિદેશી જાતિઓએ આપણા દેશમાં કાયમ વસવાટ કરતાં હિન્દુ ધર્મને અંગિકાર કર્યો હતો; સાથે સાથે તેના પ્રચાર અને ઉત્તેજન સાથે પણ ચણું કર્યું હતું. સોલંકી રાજાઓ, મૂળરાજ, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળે આપણા પ્રાન્તના બે પ્રધાન ધર્મો—શૈવ અને જૈન—સાથે જે મંગીન કાર્યો કરેલાં છે તે સુવિદિત છે: અને તે વિષે વિવેચનની જરૂર રહેતી નથી.

એમના સમયમાં ગુજરાતની સીમા પૂર્વમાં મેવાડ, ઉત્તરમાં આણ્ય, પશ્ચિમમાં સોરઠ અને કચ્છનો પ્રદેશ અને દક્ષિણમાં ભરૂચ મુધી, લંબાઈ હતી. તે અઘાપિ પર્યંત, અનેક ઉચળપાથો, ફેરફારો થયા છતાં ચાલુ છે.

• ગુજરાત સાહિત્ય સમાજની કાર્યવાહી સન. ૧૯૩૩, પૃ ૧૦, ૧૧.

x ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય, પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૩૬

ગયા સૈકામાં ગુજરાતના સીમાગ્રાની રેખા દોરતાં, કવિ નર્મદાશંકરે તેહનું નીચે મુજબ વર્ણન કર્યું હતું:—

“ ઉત્તરમાં અંબા માત,
પૂરવમાં કાળી માત;
છે દક્ષિણ દિશમાં કરન્ત રક્ષા, કુન્તેશ્વર મહાદેવ;
ને સોમનાથ ને દ્વારકેશ એ, પશ્ચિમ કરા દેવ—
છે અહાયમાં સાક્ષાત,
જય જય ગરવી ગુજરાત ! ”

કેટલાક ગુજરાતને કાશિયાવાડ અને કચ્છથી જૂડું પાડે છે; પણ તેમની માન્યતા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વાસ્તવિક લાગતી નથી. સોલંકીઓએ એ પ્રદેશને જીત્યો હતો; અને તે પહેલાં રૂદ્રદામન અને રકન્દગુપ્તના સમયમાં તે આખો પ્રાન્ત એક સત્તા નીચે હતો; એટલું જ નહિ પણ એ સૌ એક જ ભાષા અને સાહિત્ય, ઈતિહાસ અને સંસ્કૃતિથી સંકળાયેલા છે; એટલે તેમને નોખાં પાડવાનો કશો અર્થજ નથી; કવિઓ જે દૃષ્ટા કહેવાય છે, તેમણે તેમાં સળંગતા અને એકતા જ નિહાળી છે; અને આપણા મહાકવિ ન્હાનાલાલે “ ગુજરાત ” વિષે એક સરસ ભાવવાહી કાવ્ય રચ્યું છે; તેમાં એ સમગ્ર પ્રદેશની ગ્રંથનાં લક્ષણો એમની મનોવેષક અને મનોરમ્ય શૈલીમાં નીચે મુજબ વર્ણવ્યાં છે:—

“ સુરતના રસિક રંગીલા રાજ,
બુદ્ધિધનભર્યો શ્રીનગર સમાજ;
શરવીર સૌરાષ્ટ્રી યશવાન,
કચ્છના સાહસિક સન્તાન,
ખંડ ખંડ વિસ્તરેલા હિન્દી

મહાસાગર મહારેલ,
તીર તીર જઈ સ્થાપી ગુર્જરી
સરેયાનોની વેલ;

મહાસાગરના પૃથ્વીવિશાળ,
સરોવર કીધાં ગુર્જરી ગાળ.
ધન્ય હો ' ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ.

પરંતુ એટલાથી સંતોષ થયો ન હોય અને વાર્તાવિક રીતે ગુજરાતીઓએ “પૃથ્વી વિચાર” માં પોતાના ડેરા નાંખેલા છે, એ લક્ષમાં લઈને આપણા બીજા એક શોકપ્રિય કવિ પારસીનંધુ ખનરદારે ગાયું છે કે,

“ત્યાં ત્યાં ગુજરાતી બોલી, ત્યાં ત્યાં ગૂર્જરીની મ્હોલાત.

ત્યાં ત્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં મદા ગુજરાત.”

છેલ્લા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે ગુજરાતી બોલતી પ્રજાની સંખ્યા આશરે એક કરોડ અને એંશી દહારની નોંધાયેલી છે. અને તે મ્હોટે ભાગે પશ્ચિમ દિશામાં વસેલી છે. પણ તેમાં પધાન જેએ એવી બીજા એ છે કે એ સંખ્યામાંના ૧૬ ટકા જેટલા દેસો રાજ્યોની પ્રજા છે; અને બીજું તથા જ નેવું એ છે કે આ ગુજરાતીઓ એકલા હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં જ નહિ પણ દરિયામાર દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં પ્રસરેલા છે. ગુજરાત બહાર પણ હિંદમાંના એવા ગુજરાતીઓના વસવાટોને આપણે બૃહદ્ ગુજરાત તરીકે અને હિંદ બહારના દરિયા પારના અને છેક આરેના ગુજરાતીઓનાં ઘણાંઓને બૃહદ્ગત ગુજરાત તરીકે ઓળખાવીને રાચીએ છીએ, પણ તે સંબંધમાં એક ઠક્કુ દરિયાદ નોંધની નોંધએ કે પરદેશ એવતા એ ગુજરાતીઓની જરૂરિયાતો, મુશ્કેલીઓ અને મુંઝવણો પ્રતિ આપણે ધર્ષભર્યું દુર્લક્ષ એવીએ છીએ.

તેની બીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે ગુજરાતી પ્રજા એક જાતિ વા ધર્મની બનેલી નથી. તેનું મિશ્રણ પચરંગી છે, તેની રચનામાં હિન્દુ, મુસ્લીમ, પારસી, ખ્રિસ્તિ, જૈન, બોમ્બ, મેમણ, વહોરા, બાદીઆ, જુદાણા, કપોળ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન આચારવિચાર, ધર્મ અને સંસ્કૃતિવાળી જાતિઓ અને કોમોનો સમાવેશ થયેલો છે, તે સંબંધમાં પોતાને ગુજરાતના સંતાનો કહેવાડાવામાં મગરૂરી અને માન સમજે છે; તેથી કવિ નમદે ગુજરાતીની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવ્યું હતું, કે,

“વળી પરદેસી બીજા જેને જૂનિયે પાળી મોટા કર્યા,
પરધર્મો પણ હિન્દ ઈચ્છનારા માતનણું તે લાઈ કર્યા.

તેની તેની છે ગુજરાત,

પછી હોય ગમે તે જાત.

“તેની તેની છે ગુજરાત.”

એ માતૃભૂમિનો સંદેશો છેલ્લાં સત્યાગ્રહ સુદના પ્રસંગે ગુજરાતી પ્રજાને પહોંચાડતા કવિશ્રી ખનરદારે ઘોષણા કરેલી તેમાં કહ્યું હતું, કે,

“એવા એ ગુજરાત મતાનો ।

હિંદુ, પારસી, મુસલમાનો, ખ્રિસ્તિ, બૌદ્ધ કે જૈન ચહેલ,
ભુજશુ ભુજ લોડીને આવો, એક જ રેમ તણી છે વેત ।

એ ગુજરાત ! એ ગુજરાત !

સોલહી યુગના ગુજરાતને ગુજરાતના ઇતિહાસમા આપણે ઉજાવળ અને ગૌરવવતો વર્ણુ ચો છે, પણ દેશમા જૈન ધર્મની અમગ્ધી અદિસાનું વાતાવરણ જામતા ગુજરાતી પ્રજા રહેતે રહેતે નિમત્વ અને કાયર બનતી ગઈ, અને લામો અમય પગાંધીન રિયતિમા મૂકાતા તેતુ જ્ઞાનતેજ નાશ પામ્યુ માત્ર વ્યાપાર વડે તેતું વ્યસ્તિત્વ જુદુ તરી આવતુ, અને એ વેપાર અર્થે ગુજરાતીઓ દેશપરદેશ મેવતા તેમ દરિયાઈ મહરો ખેડતા એ જાણીતી વાત છે.)

ગુજરાતની જમીન ગ્યાળ અને ફળદ્રુપ છે, તેના ટેલકાક ભાગને આશુત અને વાડીની ઉપમા અપાય છે, પણ ગુજરાતી પ્રજાનો પ્રધાન વ્યવમાય વેપાર છે, રૈયપટ્ટિ, તેતું મયાવક જા છે, અને તેની એ વૃત્તિ, એના સાહનિક વ્વલાવને લઈને, એની વ્યવહારકુશળ બુદ્ધિના પરિણામે, તેનો કરકમરીઓ વહીવટ અને દુર દેશીજરી નજર અને શાણપણના કારણે, વિકસીને ખૂન ખીલી અને દોપી ઉઠેલી છે, અને તે વડે ગુજરાતી પ્રજાની મહત્તા અને વિશિષ્ટતા છે

દેશમા અગ્રેજોનો અમલ સ્થાપિત થતા, સુસેલ શાંતિ અને સના-મતી દાખલ થયા આપણામાના મુલસદી વર્ગના નાગર, કાયરથ, બ્રાહ્મણ વગેરે નવુ અગ્રેજ શિક્ષણ લઈ મરમરી નોકરીઓમા જોડાવા લાગ્યા; વેપારીઓ પણ સુન્યવગ્ધા અમલમા મુમતા અને યોગ્ય રક્ષણ મળતા, તેમજ વ્યવહારના સાધનો ખૂનતા અને ખીલતા નવા અને મોટા સાદમો ખેડવા લાગ્યા, અને જમીન મહેસુનનું ધોરણ મુમરર થતા અને ખીણ હાડમારીઓ દુર થતા ખેડુત વર્ગ પણ કાષ્ઠક રાહતનો દમ લેવા લાગ્યો, એટલુજ નહિ પણ તેની દૃષ્ટિ સમીપથી અધકારનો પડદો ખમતા, પ્રજા નવી વૃદ્ધિની દિશા ઉઘડતી જોવા વાગી અને પાશ્ચાત્ય પ્રજાવણી અને વિચારનો તેના જીવન ઉપર પાસ લાગતા તેમના માનમમા જળઈ પરિવર્તન થવા લાન્યુ ત્યાગ્યી તેને લાગ્યુ કે દેશમા ગમે તેતુ સુરાજ્ય હોય તોપણ તે નવાન્યની દૃષ્ટે ના આવે, અને એ વિચાર લાવનાને ઉત્તજે અને ઉજે એવા મનાવે વીસમી સદી જેમતા જ એક પછી એક જનવા પામ્યા હતા.

સન ૧૯૦૧ નું વર્ષ ચર ચર્તાજ ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસના સુવર્ણ-
યુગનો લોપ યનો હોય એમ ભણાં મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાનું અવસાન
થયું. તેની પહેલાંના ચાર પાંચ વર્ષો હિંદુસ્તાન માટે બહુ ખરાબ ગયાં
હતાં. દુકાળ અને પ્લેગે પ્રજાની ભારે ખુવારી કરી હતી. એ આફતો
જમદૂતનું રમરણ કરાવતી, ખરેખર, દૈવી ક્રોધ સમાનજ હતી.

તે અરસામાં ઇંગ્લાંડ અને દક્ષિણ આફ્રિકા વચ્ચે, એક ખીજતી
સત્તા પરત્વે એક ટુમુલ્લ યુદ્ધ જામ્યું હતું. એ દેશમાં વસતા હિંદીઓની
તેમના હિત અને હક્કનું, અંગ્રેજોનો વિજય થયે, દક્ષિણ થશે એવી
સામાન્ય માનતા બંધાઈ હતી; પણ તે પછીના ઇતિહાસે બતાવી આપ્યું
હતું કે એ સધળી ભ્રમણા માત્ર હતી; અને તેનો ઉદ્ધેશ, હિંદુસ્તાનને સ્વરાજ્ય
મળે, થવા પામે, એવો અભિપ્રાય હદ થયો હતો. આપણા સારા નસીબે
મહાત્મા ગાંધીજી તે સમયે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હતા; તેમને આ
હિંદીઓ પ્રત્યેના ગોરાઓનો રંગરોષ ખૂબ સાક્ષતો, પણ ન્યારે ગિરમિટો
પાસે અંગ્રેજાના નિશાનો કરાવી તેમ તેમના પર (પોલ ટેક્સ) માથાવેરો
નાખવાનો દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર તરફથી પ્રયાસ થયો ત્યારે એ
અન્યાય તેઓ સહન ન કરી શક્યા, અને એ કાયદામાં એમણે હિંદીઓનું
સ્વમાન હણાણું જોયું, એટલે તેની સામે થવા સત્યાગ્રહનું મંજળ પણ
અહિંસક રાજ પહેલવહેલું ત્યાં અજમાયું, અને તેની ખૂબજ અસર
થવા પામી હતી. હિંદીઓના સંગઠનનું એ પ્રથમ પગલું હતું; અને એ
બનાવે હિંદીઓ ત્યારપછી પરદેશમાં વસતા પોતાના બંધુઓના હક્ક
અને હિતના પ્રશ્નો પરત્વે જાગૃત અને વિચારતા થયા છે.

રૂસો જાપાનિસ યુદ્ધ પણ તે અરસામાં જાગ્યું; અને જાપાનનો
તેમાં વિજય થતાં પૂર્વના દેશોની પ્રજામાં નવીન સ્ફૂર્તિ આવી હતી; અને
તુર્કી, ઈરાન, ઈજિપ્ત, વગેરે દેશો આઝાદી માટે પ્રવૃત્ત થયા હતા.
હિન્દ પણ એ અસરમાંથી મુક્ત રહી શકે એમ નહોતું. સ્વાતંત્ર્યના
વિચારો ઠોને ન આકર્ષે? હિન્દુસ્તાનનું વાતાવરણ આ પ્રમાણે ઉબ્યું હતું,
તેને લૉર્ડ કર્ઝનની મનસ્વી અને અન્યાયી રાજનીતિએ વધારે ઉત્કેષ્યું
હતું. પ્રથમ તો એસિયાવાસીઓને અસત્યપ્રિય કહીને તેમણે ભાંડ્યા;
ખીજું, સુનિવરસિટિનો કાયદો સુધારી જુઓ કેળવણીનું પ્રવેશ દાર
હિન્દીઓ માટે મુક્ત કરી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો; અને નવી જાગૃતિને
આજવા એ જાણ પ્રપલ્લો પુરના ચના ન હોય એમ માનીને, અંગ્રાજાના,

એ ભાગલા પાડીને, ત્યાંની હિન્દુ મુગ્ધિમ કોમો વચ્ચે એક પ્રકારનું વૈમનસ્ય ઉભું કરવાનો માર્ગ અદ્યક્ષ કર્યો હતો, એ અખતરો નો દે સરવાળે અદ્યક્ષ ગયો હતો; તોપણ તેના પ્રત્યાઘાતથી સમસ્ત દેશમાં ભારે ખળભલાટ ઉદ્ભવવા પામી, હિન્દી પ્રજામાં નવું ચેતન આવી તે સાવચેત અને મજબુત બની હતી.

બંગલગના પગલાને નિવારવા આપણા દેશનેતાઓએ કાંઈ કાંઈ છલાંગો અજમાવ્યા હતા; તેમાં નીચે દર્શાવેલા મુખ્ય હતા:— (૧) રાષ્ટ્રીય ધોરણે પ્રજાકીય ટેંગવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપવી; (૨) પ્રજામાં સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવાના અને લોકો સ્વદેશીનું વત ધાગ્યું કરે એવા પ્રયત્નો કરવા; અને (૩) દુનગઉદ્યોગ અને વિજ્ઞાનના શિક્ષણ અર્થે પ્રતિવર્ષ સંખ્યાબંધ હિન્દી વિદ્યાર્થીઓને પાઠ્યાત્મ દેશોમાં સ્કોલરશીપો આપીને મોકલવા.

ખીનું કાંઈ નહિ તો એ ચળવળથી દેશભરમાં રાષ્ટ્રીય ઐક્યની લાગણી મજબૂત થઈ હતી અને એમાંથી એક વર્ગ એવો ઉભો થયો, જેણે સરકારને અગ્રી, દરેક કે મેમોરિયલ કરવાની પ્રથામાં સમુજગી શ્રદ્ધા ખોઈ, તેની મામે સીવો સામનો કરવો, એ જ વાજબી માર્ગ છે એવો એમનો નિર્ણય થઈ તેમણે જૂદો જ પક્ષ રચ્યો, જે ઉદ્ધામ વર્ગ તરીકે જાણીતો થયો છે તે પછી રાજકીય ક્ષેત્રમાં દેશે ખૂબ પ્રગતિ કરી છે અને પ્રાતિક સ્વરાજ્યની સ્થાપનાપર્યંત આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ એ તફાવત તાજે ઈતિહાસ છે.

ઉપરોક્ત ક્રાંતિકારી બનાવોની ગુજરાત ઉપર પણ બહોળા અસર થવા પામી હતી અને નવા વિચારના વાતાવરણમાંથી ઉછરતી પ્રજા, પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણા મેળવી, સ્ફૂર્તિમાન અને આદર્શસેવી બની હતી.

‘ગુજરાતી પ્રજાની પ્રકૃતિ શાંત અને શક મણાતી. વૈશ્યવૃત્તિ તેનામાં પ્રધાનપણે હોઈને કોઈ પ્રવૃત્તિ આરંભતાં પ્રથમ તેના લાલાલાભ તપાસવાનું એનું વલણ રહેતું, કોઈ ઉતાવળું અને અવિચાર્યું પગલું તે ભાગ્યે જ ભરે.’

દેશભરમાં રાજકીય વાતાવરણ તીવ્ર અને ઉદ્દેગી બન્યું હતું અને ઉદ્ધામ વિચારવાદી પક્ષનું પ્રાગત્ય વધતું હતું, તે કચ્છમાં રહી શકે એ ઉદ્દેશથી કોંગ્રેસના મંચાલકોએ સન ૧૯૦૭ ની કોંગ્રેસ પ્રથમ નાગપુરમાં ભરવાનું નક્કી કર્યું હતું, તે મથક જોખમભર્યું માની, ગુજરાત બંધી

રીને સગડમર્યું અને સલામત થઈ પડશે એવી સમજણી, કુચિસતી એક સુરતમાં ગોઠવી છતાં પણ બદલાયલા સંજોગોમાં તેનો કેવો કસુ ફેલ આવ્યો હતો એ આપણે ખીજા ખંડમાં જોશું છે.

મદારાષ્ટ્ર, ખંગાળ અને પંજાબે એ સમયે બાલ, પાવ, અને લાલ નેવા સમર્થ અને હુદ્દિયાળી, નિરૂ અને હિંમતવાન દેશસેવકો ભારત માતાને આપ્યા હતા; પણ એ કક્ષામાં આવી શકે એવો આવેશન ગુજરાતને ભાગ્ય નિર્માણ થયો નહોતો. હિન્દના રાજકારણમાં મદાત્માશ્રયે પ્રવેશ કર્યા પછી આપણા પ્રાંતની એ સ્થિતિ પસંદગી ગઈ છે અને ગુજરાત રાજકીય ક્ષેત્રમાં આજે હિન્દના અન્ય કોઈ પ્રાંત માથે, તેની તપશ્ચર્યા અને ભોગ વડે, નિઃશંક, હુયું અને ગર્વભર્યું સ્થાન લઈ શકે.

પરંતુ તે કાળે દેશમાં જે જાગૃતિ આવી હતી અને પ્રજામાનસમાં પરિવર્તન થઈ રહ્યું હતું તેનો યથાએક્ય ઉપયોગ કરવાને અને તેને યોગ્ય રીતે અને પ્રગતિના પથે વાળવાને વિચારવંત નેનાનો અભાવ હતો.

“ ઇસ્ટનું વર્ષ ૧૯૦૮ ” માં સ્વર્ગસ્થ ગુણજનગમે લખ્યું હતું, કે “ સર્વત્ર સુરણ પેદું છે—જાગૃતિનાં ચિહ્ન દૃષ્ટિને પથે પડે છે; ” પણ “ ગુજરાતમાં નેના નથી; ખંગાળા, મદારાષ્ટ્ર, પંજાબ વગેરે પ્રાંતોમાં છે તેવા નેતા નથી. ગુલામીમાં, અમદાવાદમાં કે દેશી મળ્યોમાં હુદ્દિયાળી ગુજરાતીઓ અનેકધા દેશહિતનું કામ જમાવે છે, પણ ગુજરાતને દોરનાર નેતાઓની તો ખોટ જ છે. અમે સર્વે ગુજરાતી છીએ,—હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી હોવા છતાં, ગુજરાતી છીએ,—એવી ભાવના જનજનમાં જગાવે અને દક્ષિણી કે બંગાળીના જેવો પ્રતાપ ગુજરાતીઓ ગુજરાતમાં અને ખંડખંડના પરદેશ નિવાસમાં જતાવે એવા એમને શક્તિમાન કરે, એવા નેતાની આપણે ત્યાં ખોટ છે. ”*

તે કથન સાચું હતું. ગુજરાતી પ્રજાજીવન ગતાનુગતિક મંદ ગતિએ વહે જતું; પણ પ્રજાકીય અસ્મિતા અથવા પ્રાંતના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ જેવો વિચારસરખો કોઈને હૈયે વસ્યો નહોતો. પાશ્ચાત્ય જીવન અને અંશાઓનું સામાન્યતઃ અનુમરણ થતું; પણ આપણી સ્થિતિ અને સંજોગો, આપણી પાછલી પરંપરા અને સંસ્કૃતિને અનુકૂળ થાય તેમ જ આપણા પ્રજાજીવનને વિકસાવે અને ઉજવ કરે, એવો નવીન અને નિરાળો માર્ગ તૈયાર કરવા ભાગ્યે જ કોઈ તત્પર હતું.

એ યુગદ્ધિમહિમા હતો. ઐર્ષ એક વ્યક્તિ વા સંસ્થાને તેનું દોષા-
રોપણ કરવું તે અયુક્ત ગણાય.

સુભાએ ઉછરતા નવયુવાનોમાં તે અરસામાં એવો એક ઉત્સાહી
અને આશાવાદી, ભાવનાશાળી અને સ્વપ્નસેવી તરણુ રિયર પગલે આગે
ફૂચ કરી રહ્યો હતો. આપણને એમ લાગે કે નવયુગરાતનું ધડતર
ધડવાને, જાણે કે પ્રભુએ એમને દુકે મુદત માટે આપણા વચ્ચે મોકલ્યા
હતા. એ તરણુ તે ભાઈ રણુજીતરામ વાવારામ મહેતા હતા.

નવયુગનાં આંદોલનો એમને મન વસ્ત્રાં હતાં. તદનુસાર ગુજરાતી-
જીવન ધડવામાં એમણે જીવનપર્યંત મનોરથો સેવ્યા હતા. રાજકીય
ક્ષેત્રમાં તેઓ સુકાની થયા નહોતા; પણ પ્રજા સ્વાતંત્ર્યના તેઓ સાચા
દિમાયતી હતા. પ્રજાતંત્રમાં પૂર્ણ અદ્વા હતી. એ આખા ય પ્રશ્નને તેઓ
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચારતા અને હોમરલ લિગની હિલચાલ પ્રવર્તતી
હતી તે દિવસોમાં પ્રજાને રાજતંત્રનો ખ્યાલ આપવા એ વિષય ઉપર
લખાયલા એક અગ્રેજ પુસ્તકનો તરણુએ કરી તે લખાણ તેમણે સમાક્ષેપકમાં
આપવાનું આરંભ્યું હતું; અને મત (franchise) નું મહત્વ અને મૂલ્ય
સમજાવતો એક નિબંધ એ માસિકમાં લખ્યો હતો. પણ એમનો પ્રિય વિષય તો
'ગુજરાતની અસ્થિતા' એ હતો. એમને મન ગુજરાત એટલે દક્ષિણમાંદમણથી.
ઉત્તરમાં આણુ સુધીનો પ્રદેશ અથવા પૂર્વમાં પાવાગઢથી પશ્ચિમમાં દારકા
સુધીનો ભાગ નહિ, પણ, તેઓ કહેતા, "ગુજરાત ! ગુજરાત કેટલો વિશાળ
છે તેનું તમને જ્ઞાન છે ? તમારે મન-રાજકીય વિચારકોને મન-ગુજરાત
માત્ર અમદાવાદથી સુરત સુધીનો છે; પણ ગુજરાત એથી ઘણો વિશાળ
છે. ફેટલી મ્હોટી વસ્તી ગુજરાતી પ્રજાની દેશી રાજ્યોમાં તેની તમે ગણતરી
કરી છે ? અથવા કરી છે તો દરેક કાર્ય કરતાં નજર આગળ રાખી છે ?
અને એટલામાં જ ગુજરાત પુરું થતું નથી. ગુજરાત કાનપુરમાં છે, ગુજરાત
દિલ્લીમાં છે, ગુજરાત રંગુનમાં છે, ગુજરાત મદ્રાસમાં છે, એમજ નહિ
પણ ગુજરાત યુગાન્તમાં છે, ગુજરાત દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ છે. એ
ગુજરાતના અભિલાષ તમારે જાણવા જોઈએ. એ ગુજરાતનાં જીવન-
અંગો તમારે વિકસાવવાં, મુંદર કરવાં જોઈએ. એટલા મ્હોટા ગુજરાતની
તમારે સેવા કરવાની છે."*

અને જીંદગીભર એ દષ્ટિએ ગુજરાતી પ્રાપ્તને જાગૃત અને એકંતર કરવા એમની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી હતી.

શ્રીયુગ કનૈયાલાલ મુનશી ગુજરાતની અસ્થિતા જાગૃત કરવા મતત પ્રયામ કરી રહ્યા છે, પણ એ જાવનાનું ખીજ રણજીતરામના કાર્યોમાંથી મળશે. તે સંબંધમાં કવિવર ન્હાનાલાલ લખે છે, કે 'ગુજરાતની અસ્થિતા' એ શબ્દપ્રયોગ શ્રી. મુનશીજનો; પણ એ ભાવ શ્રી મુનશીજીએ રણજીતરામમાં સાક્ષાત્ પ્રતિવિત્ત નિજોક્ષે, ને ત્યાંથી લીધેલો. "અમારા ઉપરના એક પત્રમાં તે લખેલો મળે છે; એ પત્ર એમની અનેક વિધિ યોજનાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ પર આરો પ્રકાશ પાડે છે, તેથી તે અત્રે આપો છાપ્યો છે:—

મુબારક તા. ૧૫-૨-૧૯૧૭

પ્રિયભાઈ,

લાખે ગાળે તમારું હૃદય કથન વાંચી આનંદ અને ઉદ્ધામ પામ્યો.

'દિગ્દર્શન' પરત્વે મારે આટલાં દષ્ટિનિંદુ રજુ કરવાનાં છે.

(૧) ગુજરાતમાં અસ્થિતા (Consciousness) અને આત્મમાન (Self respect)ના ઉન્નય-મહારાષ્ટ્રની પાછળ નહીં નહીં પરંતુ ભારતવર્ષના એક અંગ તરીકે ચેતાની તૈયારી કરવાની જરૂરનો સ્વીકાર. —પ્રો. દાદોર; "ગાંધી ગુજરાત"; માગ જે લેખો, વચનમાં સત્યેન્દ્રરાવને દીધેલો જવાન અને સમાસોચકમાં આવના અંકમાં "ગુજરાતની એકતા" વાળો લેખ.

આ વિષય પર જાપણ ગયે વર્ગે આપ્યું હતું; વચનમાં પ્રાંતિક પરિપક્વ વિશેના ગ. ઉત્તમલાલભાઈના લેખનો અંતિમ ભાગ; અમાસોચકમાં 'કેળવણી પરિપક્વ' વિશેનો મારો લેખ; સંસ્કાર સુધાગ પરિપક્વના પ્રમુખ સ્થાને ગુજરાતીને લાવવાનું દષ્ટિનિંદુ; ગુજરાત કેળવણી પરિપક્વનો જન્મ નિ. મુનશીજીત 'પાટણની પ્રજુતા.'

(૨) રાજદ્વારી જીવનમાં ગુજરાતનો અધિક પ્રવેશ.

અમદાવાદની પ્રાંતિક પરિપક્વ; મુંબઈ, સુરત, અમદાવાદમાં Home rule leagues. અમદાવાદની ગોખલે મોસાઈડી, લખનો કાગ્રેસમાં

ગુજરાતીઓની હાજરી. નવસારીમાં મળેલી વડોદરા રાજ્યની પંચાયત પરિપદ-ને હવે ગ્રામમંડળ નામે ઓળખાશે. વડોદરામાં પંચાયત પ્રતિનિધિ સભા. મહાત્મા ગાંધીના નિવાસથી અમદાવાદ અનેહું તીર્થ; ઈન્દુલાલનું નવજીવન.

(૩) સામાજિક સુધારણા પરિપદમાં કરાવેલો ફેરફાર. જાતિ મંડળોની પરિપદ, ભરૂચમાં જાતિપત્ર તંત્રી સંમેલન; અમદાવાદ અને સુરતનાં મહિલા વિદ્યાલયો; મુંબઈ, સુરત, અમદાવાદ વગેરે રથળોનાં સ્ત્રી મંડળો ડૉ. સુમન્તનું સુરત અને અમદાવાદમાં કામ.

(૪) ફેળવણી-ચરોતર એલ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના, ફેળવણી પરિપદ-તેનું કામકાજ, સાર્વજનિક જીવનનો એક મોટો પ્રમંગ, વડોદરા રાજ્યનું ફેળવણી કમિશન. મહિલા વિદ્યાલયો; મુંબઈના સ્ત્રી વગૌ, મેટ્રીકયુક્ષેશન અને હિન્દી પરીક્ષામાં પાસ થનારી ગુજરાતી કન્યાઓનો વધારો, સુરતમાં કોલેજ; અમદાવાદમાં હિલચાલ; મુંબઈમાં પ્રિસન્ટ કોલેજ, ભાવનગરમાં દક્ષિણામર્તિ વિદ્યાર્થીજીવનનું બંધાયેલું મકાન અને વધારે મદદ. લોહાણા પરિપદમાં ઉદ્યોગશાળા માટે થયેલું ફંડ, ગુજરાત ફેળવણી મંડળ, ભગિની સમાજની સ્ત્રી પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા.

(૫) સાહિત્ય.....' વીસમી સદીનું પ્રાકટ્ય' તંત્રી મુસલમાન; સચિત્ર, ગુજરાતી ચિત્રકાર રવિશંકર મહાશંકર રાવળ.

સાહિત્ય પરિપદ ભડોળની વૃદ્ધિ અને તેમાં પ્રો. દાદરે કરેલા ધારેલા ફેરફારો. પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ, વર્તમાનપત્રો; ચોપાનિયાં; ભાવનગર રાજ્યનું મહત્ત્વ 'વિક્રમ' (૫૪); રંગજૂગિ પર વિલાહરનાં નાટકો-‘શુધાચંદ્ર’

સમાક્ષેપકનો ખાસ પરિપદ અંક, બોગેન્દ્રરાવનો સર્વત્ર સત્કાર (૧) ગુજરાતી, (૨) સમાક્ષેપક, (૩) સાહિત્ય, (૪) સ્ત્રી બોધ. કેશવલાલ કુવળી વિદ્વતા. ન્હાનાલાલનું 'ગુર્જર સભા'માંનું ભાષણ, એની હરપના અને સર્વતોમુખી દષ્ટિ, ચીમનલાલ દલાલનું કામ. કેપ્ટન ગુજરાતી સભાએ જૂના ગ્રંથો મેળવવા મણિલાલ જી. વ્યાસને રોક્યા તે.

ગુજરાતીઓ-Oxfordના flying Corps માં પારખીને રથાન, મિસ્ત્રરમાં ગુજરાતી લશ્કર; ક્રેટન બેરાવ-સિંહ-ગુર્જર સભાએ આપેલું માન, નવા ગુજરાતી સીવીલીઅનો, વડોદરાના ગુજરાતી દિવાન.

અત્યારે યાદ આવ્યાં તે સુદા ટપકારી મોકલું છું. તમે તમારું ભાષણ લખી મોકલી આપશો તો જરા વધારે ધ્યાનથી જે કાંઈ સૂરના

ઠરવી દરો તે કરીય, ઈન્દુલાલ ત્યાં હોય તો આ મુદ્દા એને વંચાવી એની સાથે ચર્ચા કરવો.*

એમની દષ્ટિ કેટલી વ્યાપક અને ઉડી ઉતરેલી હતી, તેનું ખીજું દૃષ્ટાંત નોધીશું.

રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા

ગુજરાતી બ'કે સમસ્ત હિન્દી પ્રજાને નિર્ભય કરવાનો મહા મૂલ્યે મંત્ર મહાત્માજીએ આપેલો છે, અને અમને માદ છે કે, એક સત્યાગ્રહની હડત ઉપાડતા પૂર્વે ગુજરાત સભાની મિટિંગ ગ્રેમાભાઈ દોલભાઈ વિચારણા સારૂ રાખી હતી તે પ્રમજે મહાત્માજીએ યોને નિર્ભય બનવાનો ખાસ ઉપદેશ કર્યો હતો, અને એ ઉપદેશના પરિણામે ગુજરાતી પ્રજા નિર્ભય અને નિડર બની છે, એ અનુભવસિદ્ધ મિના છે, પણ એ મંત્રનું દર્શન તે અગાઉ ભાઈ રણજીતરામને પણ થયું હતું, અને તેમણે ગુજરાતની પ્રજામાં

રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું સિચન કરવા સન ૧૯૦૫ માં ગુજરાતીમાં લખાયેલા દેશ-ભક્તિના કાવ્યોનો એક ન્હાનો સંગ્રહ પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, તે ચોપાનિયાને “ નિર્ભય ત્રયમાળા ” મણુકો, ૧, એવું નામ આપ્યું હતું.

નવગુજરાતના પ્રતિનિધિ અને આદર્શસભા ભાઈ રણજિતરામનો જન્મ સુરતમાં એમના મોસાળમાં મવત ૧૯૩૮, કાર્તિક સુદ ખીજના શુભ દિવસે થયો હતો તેઓ વાત્મિક કાયરથ શાંતિના હતા; અને એમના પિતાથી વાવાભાઈ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાં એન્જિનિયરના હોદ્દા પર લાખો સમય રહેલા, એટલે રણજિતરામનું વિદ્યાર્થીજીવન ધણુખડ અમદાવાદમાં પસાર થયું હતું એ અવસ્થાથી જ એમણે એમના મહાધ્યાયીઓ અને રનેહીઓ પર એક અધ્યાસી અને વિચારક તરીકે પ્રબળ છાપ પાડી હતી, તે નીચેની હકીકત પરથી માત્રુમ પડશે.

શ્રીયુત્ત હરિપ્રસાદ, એ સમયનું ચિત્ર દોરે છે, કે “ હમેશા સાંજે અમે મળતા અને ભટ્ટના નદી પાસેના તેમના મકાનને ત્રીજે માળે છત્તમાં મોડી રાત વીતતી ત્યાં સુધી સાહિત્યની, ઇતિહાસની, સંસારની, દેશદેશની વાતો કરતા અથવા વાચેલું વિચારતા x x x રણજિતરામ ધણી વસ્તુઓમાં મહારા ગુરુ હતા માત્ર વર્તમાનપત્રોના વાતાવરણમાં ઉઠરેલું મહાક જીવન એમની સાથેના આ સહવાસમાં સાહિત્યના અને ઇતિહાસના વિવિધ રંગોથી રંગાતું ગુજરાતી જૂના કવિઓની થોડી કવિતા અગ્રેજી નિશાળના અધ્યાસમાં મેં જોએલી અને જિજ્ઞાસા પ્રગટતા વધારે વાચેલી પરંતુ નવી કવિતાનું એમના સમાગમમાં આવ્યો ત્યાં સુધી જીને જાન જ નહોતું રણજિતરામની ન્હાની ન્હાની નોંધપોથીમાંથી શ્રી મણિશ કર ભટ્ટના એમણે હાથે ઉતારેલા કાવ્યો વાંચી ન સમજતા એમની દ્વારા સમજવા મત્ન કર્યો પછી તો ધણી નવી કવિતા વાંચી પણ નવી કવિતા તરફ પ્રેરનાર એ રણજિતરામનું શરૂઆતમાં કવિતા તરફ લક્ષ ધણુ હતું કવિતા રચવાનો પણ પ્રયત્ન કરેતો, પણ અશક્તિ સમજાએલી કવિતા—નવી કવિતા એ ધણીજ ત્વરાથી પૂર્ણ રીતે સમજતા અગ્રેજી અને સરકૃત કવિતા અને કાવ્ય ચર્ચાના સારા અધ્યાસનું એ પરિણામ હતું કવિતા કરી તો નહિજ શકાય એ વાત રહેલથી એમને સમજાઈ. નવી કવિતા દેશના લોકોને સમજાવવાનો એમણે પછી મત્ન કર્યો. એમાં એ ટૂંકે અશે સફળ થયા, એ એમના લેખોમાંથી જોઈ શકાય એમ છે. કાવ્ય ચર્ચા પછી ન્હાની વાર્તાઓ લખવાનો અને મોટી વાર્તાઓના ખોખા રચી તેમાંથી વાર્તા નીપજાવવાનો

આરંભ પણ તેમણે આ સમયમાં કર્યો હતો. સાહિત્યમાં, જ્યોતિમાં, સુંદરી સુખોદમાં એમણે ન્હાની વાર્તાઓ લખી છે. ઈતિહાસનું વાંચન અને સંશોધન એ કવિતા અને વાર્તા પછી એમના અભ્યાસ, મનન, અને કાર્ય પ્રદેશનો ત્રીજો વિષય હતો. હિન્દના ઈતિહાસના તથા ગુજરાતના ઈતિહાસના ધણા અપ્રસિદ્ધ યુગોના સાહિત્યનો અભ્યાસ, યુદ્ધના સમયના ઈતિહાસ વિગેરેનાં પુસ્તકોમાંથી અને શિલાલેખો વિગેરે સાધનો વડે આ સમયથી જાતે કરતા. ખીન્ન ધણાં પુસ્તકો સાથે કલહણની રાજતરંગિણીનો અભ્યાસ એમણે ૧૯૦૪ માં કર્યો હતો.

લોક સાહિત્યનો અભ્યાસ, સંગ્રહ અને શોધન એ એમનો બીજો પ્રિય વિષય હતો. લોક ગીતોનો એમણે પહેલી સાહિત્ય પરિષદ આગળ વાંચેલો નિબંધ અને એમણે પ્રસિદ્ધ કરેલાં લોકગીતો તેની પ્રતીતિ છે. આ અને બીજા અનેક વિષયોમાં જે અભ્યાસ અને મનન એમણે કરેલાં તેનાં બીજા તેમની શાળા અને કોલેજના સમયથી જ વધારાં હતાં. "x

એ ચિત્ર તદ્દન વાસ્તવ અને સાચું છે, એ આપણે એમના રેતી શ્રીયુત જયમુખલાલે હમણાં જ ચરદ વાર્ષિકમાં રજુજતરામનો અંગત પરિચય વર્ણવ્યો છે, તેમાં જોઈ શકીએ છીએ.

તેઓ લખે છે, " આ જીવનમાં રસ લેવાને અને રસ લઇ શકવાને યોગ્ય બનવાને મને રજુજતરામે શીખવ્યું—એકલા મને જ નહિ પણ અનેક મિત્રોને. Jerome નું પુસ્તક *Passing of the Third Floor Book* ધણાંજી વાંચ્યું હતું. તેમાંના મુખ્ય પાત્ર જેવી પ્રકૃતિ રજુજતરામની હતી. દરેક વ્યક્તિમાં સારા અંશ શા છે તેનું નિરીક્ષણ કરવું અને તે અંગેને બહાર કાઢી ખીલવવા. એક કવિમિત્ર હતા. રોજ સાંજે બેઠા થાય ત્યારે તેમને કવિતા લખવાને પ્રેરણા કરવી. સાક્ષર મિત્રો હતા તેમને સાહિત્યમાં વધારે શક્તિ ખીલવવાને કહેવું. અધિપતિઓ થવાને તત્પર અનેલા મિત્રો હતા તેને અધિપતિ બનાવવાની જોખમદારી સમજાવવી. સંસાર સુધારાવાળાઓને સંસાર સુધારા તરફ લઇ જવા. આ પ્રમાણે દરેક ગોપીને મન જેમ કૃષ્ણ પોતાના હૃદયની પ્રેરણાના મૂર્તિમંત બનેલા હતા તેમ રજુજતરામનો દરેક મિત્ર એમ ધારતો કે રજુજતરામ પોતાની લાવનાની પ્રતિમામથા હતા."z

* બુદ્ધિમંત્રા ૧૯૨૦ જાન્યુઆરી પૃ. ૩-૪.

• ૧૯૧૬ વાર્ષિક.

પ્રસ્તુત કથન લેશમાત્ર અતિશયોક્તિભર્યું નથી. તેની પ્રતીતિ અનેક મિત્રો ઉપર લખેલા તેમના સેંકડો પત્રો વાંચવાથી થશે. તે મ્હોટી સંખ્યામાં મળી આવશે એટલું જ નહિ પણ તે ધણા મિત્રોને લખેલા માનુષ પત્રો; અને રણજીતરામને એમના વાસ્તવિક અરૂપમાં જોવાને, એમની અનેકવિધ યોજનાઓ સમજવાને, તે ઉત્તમ સાધન સામગ્રી પૂરી પાડે છે; એક દાખલો નોંધીશું—

ગુજરાતી પ્રજા જીવનના ઘડતરનો એવો કાર્ષ પ્રશ્ન નહિ હોય જે એમની નજર બહાર રહ્યો હોય. બાળ સાહિત્યનો પ્રશ્ન છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિપક્વે પ્રથમ ઉપાડ્યો હતો પણ તે અગાઉ રણજીતરામને એ વિષે વિચાર કરી રાખ્યો હતો. બાળ સાહિત્યના આપણા એક જાણીતા પ્રયોજક અને અનુભવી લેખક શ્રીયુત ગિજુભાઈએ, રણજીતરામ સુવર્ણ-ચંદ્રકોનો સ્વીકાર કરતાં, સ્વર્ગસ્થે એમને એ સાહિત્ય રચવા પ્રેરણા આપેલી તે સંબંધમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો હતો—

“બાળ કેળવણીની પ્રવૃત્તિના મૂળ વિષે આજે હું નહિ બોલું; પણ બાળ સાહિત્યની મારી આજની પ્રવૃત્તિના મૂળમાં, ખાસ કરીને બાળવાતો અને વાર્તા સાહિત્યના મૂળમાં, સ્વ. રણજીતરામની મને પ્રેરણા મળી છે. બાળકને માટે હું વાર્તાનું સાહિત્ય શોધી રહ્યો હતો, બાળવાતોના સાહિત્યનો પ્રથમ પ્રથમ પરિચય આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈને કરી રહ્યો હતો ને એ સુદર સાહિત્યને કેમ સધરવું, ફેટવા અને કેવા વિભાગો પાડવા તેના અસ્પષ્ટ વિચારો ધડતો હતો તે વખતે મને કાંઈએ સ્વ. રણજીતરામ ભળાવ્યા, અને પત્રોદ્વાર તેમજ રૂબરૂ વાતચિતથી મારો કામ કરવાનો માર્ગ ઉઘડ્યો. તે મૌઝ, ગંભીર પ્રસન્નમૂર્તિએ મને ફેટલીયે ભોંક વાર્તાઓની યાદી મોકલી આપી અગ્રેજ સાહિત્યમાં કેવું કેવું સાહિત્ય થયું છે તેની વાતો કરી, મારો પ્રયત્ન પહેલવહેતો જ થશે અને તે ઉપયોગી થશે એવી તેમણે મને ખાત્રી આપી અને મને તે કામ કરવા ઉત્તેજીત કર્યો.”*

શ્રીયુત ન્દાનાલાલ કવિના શબ્દોમાં કહીએ, તો “રણજીતરામ એટલે ધણાનું પૂછ્યાનું કેકાણું ને મંસ્કરણ સ્થાનજ અથવા તો શ્રીયુત રમણવાવ દેસાઈ

જાણીએ છે તેમ, અભ્યાસીને તે અભ્યાસ કરવા પ્રેરતા, કવિને તે કવિતા લખવા પ્રેરતા, નવલકથાકારને તે લખવા ઉત્તેજિત કરતા, મહુને ભેગા કરવા મથતા, ભેગા પ્રયાસધોધમાંથી નવનવા માહિત્ય વહેણ ઉપજાવવાના સ્વપ્ન સેવતા અને ગુર્જરી માહિત્યનો તથા ગુર્જર સાહિત્ય દ્વારા ગુર્જર મના-જનો સર્વતોભદ્ર વિકાસ સાધવા કટિબદ્ધ રહેતા માહિત્ય પરિષદના ઉદ્દભવમાં રણજીતરામનો ટેટો દિગ્ગો છે એ મૌ ગાઈ જાયે છે વ્યક્તિનું સમગ્ર બળ સરસામાં રેડી તેને સામાજિક-સાર્વજનિક બનાવી વ્યક્તિ તરીકે હુમ થઈ જાય એ વ્યક્તિની ભારેમા ભારે સેના એવી સેવા કરનાર જીવ વ્યક્તિઓમાં રણજીતરામ મોખરે છે '•

એમનું અવસાન થયે આ વર્ષે વીમ વર્ષ પૂરા થશે, નવી પ્રજાને એમના કાર્યોની કદાચ બરોબર માહિતી થયું નહિ હોય, એમની શક્તિ પૂરી ખીનવા પામે એ પહેલાં, ભરજીવાનીમાં એઓ દેવત્રેક પામ્યા હતા, એમણે આદરેલી અનેક પ્રવૃત્તિઓ હજી તો પ્રથમાવધ્યામાં હતી, કાળાક સ્વપ્નો તેઓ સેવતા, તે, તેવીજ દશામાં ગુપ્ત વા અણુવિકસેના રહેવા પામ્યા છે, પણ ગુજરાતની સરકૃતિ સાફ જે વિચાર વાતાવરણ એમણે ઉત્પન્ન કર્યું હતું, ગુજરાતની અગ્નિતા માટે જે પ્રયાગ્મર્થ આરંભ્યુ હતું, તેની અમર અઘાપિ ભુસાર્ધ નથી એમની કૃતિઓ વખતે નિમરાશે, પણ એમનું વ્યક્તિત્વ, એમનો જીવન સંદેશ કદાપિ નહિ નિમરાય એમની મહત્તા એમના કાર્ય કરતા એમની ભાવનામાં, એમના આદર્શમાં, તે પાછળના ત્યાગ અને સેવામાં રહેલી છે, જેની મિહિ અર્થે એમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન આર્પ્યું હતું

ગાંધીજીના આગમન પછી દેશમાં સૂર્યોદય થયો છે, એટલે તેના પ્રકાશમાં પાછળના તેજ ઝાંખા પડે એ ગ્રપ્ત છે, પરંતુ એ પૂર્વ ભૂમિકા રચવામાં, તેની તૈયારી કરવામાં ઉપાના તેજ મના જે તારાઓએ માર્ગદર્શક થઈ, પ્રજાને પ્રગતિને પથે પ્રેરી ભે, તેમને આપણે વિસરી શકીએ નહિ, એવા તેજસ્વી તારાઓમાં, શુક્રના તારા જેવા રણજીતરામને ગણાવી શકાય

સાહિત્ય પરિષદ ભડોળ કમિટી તરફથી સ્વર્ગસ્થની યાદગીરી રાખવા “રણજીત કૃતિ સમગ્ર” પ્રકટ થયેલો છે, તેની પ્રસ્તાવનામાં, રણજીતરામના ગાઠ રોહી અને વર્તમાન ગુજરાતી માહિત્યના એક

પ્રભાવશાળી સર્જક શ્રીયુગ કનેયાલાલ મુલશીએ, એમનાં કાર્ય, અને કૃતિઓની સમીક્ષા કરી, જે અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે, તે અમે માનીએ છીએ, કે, સર્વમાન્ય થઈ પડશે—

“રણુજિતરામ માણસ નહોતા—એક ભાવના હતો. ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા (Self Consciousness)ના એ અવતાર હતો. હેનેજ માટે તે જીવતા, હેનેજ માટે હેણે ત્યાગવૃત્તિ ધારી, હેનેજ માટે તે નવાનવા માણસોના સમર્થમાં આવવા ઝખના. હેનેજ માટે ગમે તે વેડી એ બધાને એ ભાવનાએ પ્રેરના મથના. હેના હૃદયમાં એકજ વિચાર હતો, બંગાળની માફક આપણું આદિત્ય ક્યારે સમૃદ્ધિવાન થાય—આપણી કળા ક્યારે વ્યક્તિત્વ પામે—આપણો ઈતિહાસ ક્યારે સજીવન થાય—આપણી રાષ્ટ્રીય અને મામાજિક માનુષીયતા ક્યારે ઝંચાય—અ પશુ મનુષ્ય ક્યારે વિજય પામે અને આ બધાને પશ્ચિમમાં નવિન ગુજરાત ક્યારે અવતરે. એમની નજર આગળ નવિન ગુજરાત સ્વપ્ન નહોતું—જીવન વ્યક્તિ હતી. એ બધાને પ્રેરતા તે એક લક્ષ તરફ—ગુજરાતના ગૌરવ, એકતાનતા, અસ્મિતા. વિવિધતાથી ભરપૂર ગામોગામના લેખકોનાં. એ—આ ભાવનાના અવતાર—કેન્દ્રસ્થાન હતો. એ ભાવના પ્રમારવી એજ એનો જીવનમંત્ર હતો.”*

પ્રકરણ ૨

કેળવણીના પ્રયોગો

“ સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ।

માણસ બદલ છે, અગ્નિ છે, કુવામનાઓથી ઘેરાયેલો છે, પરિસ્થિતિથી જકડાયેલો છે તેથી તેનો આત્મા દુર્બલ ગયો છે, વિકાસને માટે તેને અવકાશ નથી મળતો આ બધા બધનોમાથી જે મુક્ત કરે છે તે જ સારી કેળવણી શરીરને રોગ અને દુર્જનતાથી મુક્ત કરે, ધૃષ્ટિને અગ્નિ અને ખોટા વિચારમાથી મુક્ત કરે, હાથ પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોને જડતાથી મુક્ત કરે, મનને લાલચ, ભય અને ક્રુદ્ધ સ્વાર્થ જેવી કુવાસનાઓથી મુક્ત કરે, હૃદયને ક્રોધતાથી તેમજ ખોટી લાગણીથી મુક્ત કરે, આખા માણસને, મનુષ્ય સમાજને પ્રાકૃતિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, બૌદ્ધિક વગેરે સર્વ દારયોમાથી મુક્ત કરે, રસવૃત્તિને વિનાસમાથી મુક્ત કરે, શક્તિને મદમાથી મુક્ત કરે, આત્માને કૃપણતા કે અહંકારના પગ-માથી મુક્ત કરે, તે જ વિદ્યા તેજ “ કેળવણી ”

જ્ઞાનનાદ્યત્ત જ્ઞાન ત્વ મુદ્રાન્તિ જન્તવ એ વસ્તુસ્થિતિ છે એમાથી જે મુક્તિ આપે તે વિદ્યા

[જીવન વિકાસ પૃ ૧૫-૧૬ કાકાસાહેબ કાલેલકર.]

સને ૧૮૮૨મા હિંદીઓની યજ્ઞવલ્લીની સ્થિતિ તપાસી રીપોર્ટ કરવા કોર્ટ રીપને, એક કેળવણી કમિશન હટરના પ્રમુખપદ હેઠળ નીમ્ન હતું, તેણે, અગાઉના ખડમા જણાવાયું છે તેમ, સુનિવરસીગેના શિક્ષણને આખોય પ્રશ્ન અનન્ન રાખી, માધ્યમિક અને પ્રાથમિક કેળવણીના સબધમા એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો હતો કે હિંદી સરકાર પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રચાર અને વિસ્તાર અર્થે તેની સાધન મંપતિ અને શક્તિઓનો મુખ્યત્વે વ્યય કરશે અને માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીના ક્ષેત્રમા જીલ્લાવાર એકેક નમુનેદાર હાઈસ્કૂલ અને પ્રેસેબ યલાવી, એવી બીજી સરચાઓ કાઢવા ખાનગી સાહસ અને સાર્વજનિક સરચાઓને હિતોજન આપશે હિંદી પ્રજાની કેળવણીની જવાબદારી તત્કાલે શિર હતી અને તે કાર્યમા પ્રજાનો સહકાર અને સાથ સરકારે ઇચ્છ્યો એ આપણે ખુશી થવા જેવું હતું અને એ કેળવણી નીતિનું પરિણામ, ખાનગી સાહસને અવકાશ

આપતાં, સુદર આવ્યું છે, એ તે ખીનસરકારી-ખાનગી ફેળવણી સંસ્થા-ઓનો ઈતિહાસ કહી આપે છે.

પરંતુ પ્રાથમિક ફેળવણીની ખાજતમાં હિન્દી સરકારે જે નીતિ ધારણ કરી હતી, તે નિષ્ફળ નિવડી છે, એમ આપણે સંબેદ કહેવું પડશે.

તે સમયે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ-મ્યુનિસિપાલિટી અને જિલ્લા લોકલ બોર્ડ નવાં સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં અને હિન્દી સરકારે પ્રાથમિક ફેળવણી આપવાનું પોતે સ્વીકાર્યું હતું, અને તેની જવાબદારી એ સંસ્થાઓ-local authorities ઉપર નાંખી પણ તેમને તે કાર્ય સાફ પુરતી નાણાંની જોગવાઈ કરી આપી નહોતી, તેમજ તેનું તંત્ર-વહિવટ, કબજો અને દેખરેખનું કાર્ય સામાન્યતઃ સરકારી ફેળવણી ખાતા હસ્તક રહેવા પામ્યું હતું, તે કારણે પણ, ઉપરોક્ત સ્થાનિક સંસ્થાઓ ફક્ત યંત્રવત વિધિપુરઃસરનું કામકાજ કરતી; તે પ્રદેશમાં નવા નવા અખતરાઓ કરવા અથવા તેનું ક્ષેત્ર વિકસાવવા અથવા પ્રગતિ સાધક પગલાં ભરવા તેના સંચાલકોને ભાગ્યેજ સવડ કે અવકાશ મળતો. આવે દિલ્હી વહિવટ નીરસ થઈ પડે અને તેના કામકાજમાં મંદતા આવે એ દેખીતું છે. ખરી રીતે સરકારને એ વિષયમાં લાગણી જ નહોતી; સરકારી ફેળવણી ખાતું રથપાથે એંસી વર્ષ પૂરાં થયાં છે, તથાપિ પ્રજાના અક્ષર જ્ઞાનનું પ્રમાણ માત્ર નવ ટકાએ પહોંચે એ શું બતાવે છે ?

પ્રાથમિક ફેળવણીના પ્રશ્ન વિષે આગળ જતાં કહેવાનું આવે છે, એટલે આપણે હાલ તુરત હિન્દી સરકારે માધ્યમિક અને ઉચ્ચ ફેળવણી આપવાનું દાર ખાનગી સાહસ માટે ખુલ્લું મૂકતાં, તેમાં કેવી અને કેટલી પ્રગતિ થવાં પામી છે, તે તપાસીશું.

અંગ્રેજ શિક્ષણનો પ્રચાર ધીમે ધીમે વધતો હતો પણ એ અરસામાં સરકારે માધ્યમિક શાળાઓની શીનું ધોરણ વધાર્યું, એ ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે સુસ્કેલ થઈ પડ્યું અને એ શિક્ષણ હેતાં અટકી પડે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ હતી.

પણ હંટર કમિશનની ભલામણ અનુસાર ખાનગી વ્યક્તિઓને અંગ્રેજ શાળાઓ કાઢવાની છૂટ મળતાં, ઉપર દર્શાવેલી સ્થિતિ દૂર કરવા સુરત, ભરૂચ અને અમદાવાદમાં નવી હાઈસ્કૂલો સ્થાપવા તજવીજ થઈ હતી અને અમદાવાદે તો હાઈસ્કૂલ ઉપરાંત એક કોલેજ સુદાં ઉઘાડી હતી.

પ્રકરણ ૨

કેળવણીના પ્રયોગો

“ સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ।

માણુસ બદ છે, અગ્નિ છે, કુવામનાઓથી ઘેરાયેલો છે, પરિસ્થિતિથી જડાયેલો છે તેથી તેનો આત્મા દુર્બલ ગયો છે, વિકાસને માટે તેને અવકાશ નથી મળતો. આ બધા બધનોમાથી જે મુક્ત કરે છે તે જ સારી કેળવણી. શરીરને રોગ અને દુર્બળતાથી મુક્ત કરે, બુદ્ધિને અગ્નિ અને ખોટા વિચારમાથી મુક્ત કરે, હાથ પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયોને જડતાથી મુક્ત કરે, મનને લાલચ, ભય અને ક્રોધ સ્વાર્થ જેવી કુવાસનાઓથી મુક્ત કરે, હૃદયને ક્રોધતાથી તેમજ ખોટી લાગણીથી મુક્ત કરે, આખા માણુસને, મનુષ્ય સમાજને પ્રાકૃતિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, બૌદ્ધિક વગેરે સર્વ દાસ્યોમાથી મુક્ત કરે, રસવૃત્તિને વિનાસમાથી મુક્ત કરે, શક્તિને મદમાથી મુક્ત કરે, આત્માને કૃપણતા કે અહ કારના પગ-માથી મુક્ત કરે, તે જ વિદ્યા તેજ ‘ કેળવણી ’

અજ્ઞાનેનાવૃત્ત જ્ઞાન તેન મુગ્ધાન્તિ જન્તવ. એ વસ્તુસ્થિતિ છે. એમાથી જે મુક્તિ આપે તે વિદ્યા

[જીવન વિકાસ પૃ ૧૫-૧૬ કાકાસાહેબ ઠાલેલકર.]

સને ૧૮૮૨મા હિંદીઓની કેળવણીની સ્થિતિ તપાસી રીપોર્ટ કરવા શ્રેડ રીપને, એક કેળવણી કમિશન હાટરના પ્રમુખપદ હેઠળ નીમ્યુ હતું, તેણે, અગાઉના ખડમા જણાવાયું છે તેમ, મુનિરમીટીના સિદ્ધાંતો આખાય પ્રશ્ન અદ્યગ રાખી, માધ્યમિક અને પ્રાથમિક કેળવણીના સંબંધમાં એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો હતો કે હિંદી સરકાર પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રચાર અને વિસ્તાર અર્થે તેની સાધન સપત્તિ અને શક્તિઓનો મુખ્યત્વે વ્યય કરશે અને માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જીલ્લાવાર એકેક નમુનેદાર હાઈસ્કૂલ અને ગ્રેજુઅલ સ્કૂલ, એવી બીજી સંસ્થાઓ કાઢવા ખાનગી સાહસ અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓને ઉત્તેજન આપશે હિંદી પ્રજાની કેળવણીની જવાબદારી રાજ્યને શિર હતી અને તે કાર્યમાં પ્રજાનો સહકાર અને સાથ સરકારે ઈચ્છ્યો એ આપણે ખુશી થવા જેવું હતું અને એ કેળવણી નીતિનું પરિણામ, ખાનગી સાહસને અવકાશ

આપતા, સુંદર આવ્યુ છે, એ તે બીનસરકારી-ખાનગી ડેળવણી સરકાર-
ઓનો ઇતિહાસ કહી આપે છે

પરંતુ પ્રાથમિક ડેળવણીની બાબતમાં હિન્દી સરકારે જે નીતિ
ધારણ કરી હતી, તે નિષ્ફળ નિવડી છે, એમ આપણે સંબેદ કહેવું પડશે.

તે સમયે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સરકારો-મ્યુનિસિપાલિટી અને
લક્ષા લોકલ બોર્ડ નવા સ્થાપવામાં આવ્યા હતા અને હિન્દી સરકારે
પ્રાથમિક ડેળવણી આપવાનું પોતે સ્વીકાર્યું હતું, અને તેની જવાબદારી
એ સરકારો-local authorities ઉપર નાખી પણ તેમને તે કાર્ય
સાર પુરતી નાણાની જોગવાઈ કરી આપી નહોતી, તેમજ તેનું તત્ત-
વહિવટ, કબજો અને દેખરેખનું કાર્ય સામાન્યતઃ સરકારી ડેળવણી
ખાતા હસ્તક રહેવા પામ્યું હતું, તે કારણે પણ, ઉપરોક્ત સ્થાનિક
સરકારો ફક્ત યત્નવત વિધિપુર સરકાર કામકાજ કરતી, તે પ્રદેશમાં
નવા નવા અખતરાઓ કરવા અથવા તેનું ક્ષેત્ર વિકસાવવા અથવા પ્રગતિ
સાધક પગલા ભરવા તેના સંચાલકોને લાગ્યેજ સવડ કે અવકાશ મળતો.
આવે દિલ્હી વહિવટ નીરસ થઈ પડે અને તેના કામકાજમાં મદદતા
આવે એ દેખીતું છે ખરી રીતે સરકારને એ વિષયમાં લાગણી જ નહોતી,
સરકારી ડેળવણી ખાતું રથપાયે એસી વર્ષ પૂરા થયા છે, તથાપિ પ્રજાના
અક્ષર જ્ઞાનનું પ્રમાણ માત્ર નવ ટકાએ પહોંચે એ શું બતાવે છે ?

પ્રાથમિક ડેળવણીના પ્રશ્ન વિષે આગળ જતા કહેવાનું આવે છે,
એટલે આપણે હાલ તુરંત હિન્દી સરકારે માધ્યમિક અને ઉચ્ચ ડેળવણી
આપવાનું દ્વાર ખાનગી સાહસ માટે ખુલ્લું મૂકતા, તેમાં ફેવી અને ટૂલી
પ્રગતિ થવા પામી છે, તે તપાસીશું

અંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રચાર ધીમે ધીમે વધતો હતો પણ એ અરસામાં
સરકારે માધ્યમિક શાળાઓની શીત ધોરણ વધાર્યું, એ ગરીબ અને
મધ્યમ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે મુશ્કેલ થઈ પડ્યું અને એ શિક્ષણ
દેતા અટકી પડે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ હતી

પણ હટ્ટર કમિશનની ભલામણ અનુસાર ખાનગી વ્યક્તિઓને
અંગ્રેજી શાળાઓ કાઢવાની છૂટ મળતા, ઉપર દર્શાવેલી સ્થિતિ દૂર કરવા
સુરત, ભરૂચ અને અમદાવાદમાં નવી હાઈસ્કૂલો સ્થાપવા તજવીજ થઈ
હતી અને અમદાવાદે તો હાઈસ્કૂલ ઉપરાંત એક કોલેજ સુદા ઉઘાડી હતી.

પ્રથમ સુગતની હકીકત જ્ઞેઈએ.

મન ૧૮૮૧ માં સરકારી કેળવણી ખાતાએ સ્કુલની શીના દરમાં વધારે કર્યો અને એ બોલે મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ ઉપાડી ન શકે એવો સંજોગ ઉપસ્થિત થતાં સુરતના ચાર માહસિક મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના અંકર મેન્ચુએટે—શ્રી. ચુનીલાલ શાહ, શ્રી. જેકોબનદાસ લલ્યુભાઈ અડાવાળા, શ્રી. પ્રભાભાઈ પ્રાણજીવનદાસ બારડોલીવાળા અને શ્રી. બાઈદામ ઇન્દિરામ દેસમુલાળા—એ ઓછી શીના ફરવાળી અંગ્રેજી હાઈસ્કુલ કાઢવાનું નક્કી કરી, તા. ૭ મી જુન મન ૧૮૮૮ ના રોજ તેની શરૂઆત કરી હતી.

“ જે ચાર તરફોએ આ સંસ્થા બની કરી તેમાંથી કોઈની પણ આર્થિક સ્થિતિ એવી ન હતી કે સંસ્થાના ખર્ચનો સંધળો બાર પોતે ઉપાડી શકે. તેમજ સ્કુલની પૈસા મંબઈ સ્થિતિ સારી ન હતી. તે સંધળાનો વિચાર કરી સ્થાપકોએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે ઓછામાં ઓછા એક વર્ષ સુધી સ્કુલની આવકમાંથી તેઓ પૈસા કાઢીએ પોતાના નિર્વાહ માટે કાંઈપણ લેવું નહિ તેમજ સંસ્થા અપાયુ ન નીવડે એ હેતુથી આવકમાંના અમુક ભાગ સ્થાપી ફંડ માટે અલગ રાખવાનું ઠરાવ્યું.”*

તે સંબંધી વધારે રસિક અને જાણવા યોગ્ય વિગતો તો શ્રીયુત શાહની નોંધપોથીમાંથી મળે છે:—

તેઓ લખે છે, “સ્કુલ કહાડવાને દરેક જણે રૂ. ૫૦) નો ફાળો આપીને રૂ. ૨૦૦) ની થાપણ કરી. શરૂઆતમાં દરેક બાગીદારે પોતાને ધેરથી ખુરશી, ટેબલ વિગેરે વસ્તુઓ આણી હતી, અને બાકીની જરૂરી વસ્તુઓ ઉપલી રૂ. બસેની થાપણમાંથી બનાવી હતી.”

પણ એમના માટે આપણે મગરૂરી લઈ સકીએ એવો ખાસ પ્રસંગ એ બન્યો હતો કે તેના ચારબંધા અને ખરી રીતે એમની કસોટીના દિવસોમાં કેળવણી ખાતાના વડાએ શાળાની શીનું ધોરણ જોઈ ક્રવમાં આવે તો મરકારી આનંદ તે શાળાને આપવાનું જણાવ્યું હતું; પણ એ પ્રલોભનને વશ ન થતાં, તેના સચાસકોએ તેમને ‘ચોખ્ખું’ સંજોગોની દીધું

* રવ. ચુનીલાલ શાહનું ચરિત્ર, પૃ. ૬, ૧૦.

ખ રવ. ચુનીલાલ શાહનું ચરિત્ર પૃ ૧૦.

હવે, કે એ માગણી અને સ્વીકારીએ તો સરતી અને નધારે સારી કેળવણી આપવાની, આ શાળા સ્થાપવાની અમારી નેમ, નહિ જ થવા પામે +

સ્વ૦ ચુનીલાલ શાહ

એ શાળાએ તે પછી જે સુદર અને સગીન પ્રગતિ કરેલી છે, તેના વૃત્તાતમા અત્રે ઉત્તરુ એ અપ્રાસંગિક થઈ પડે. પણ જે શુભ નિષ્ણાથી અને ઉદાર આશયથી તે કાર્યનો આરંભ થયો હતો, અને પાછળથી તેણે એક માર્વાજનિક કેળવણી સંસ્થાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું એ બનાવ ખચિત્ ધન્યવાદને પાત્ર છે. ઉપર આપણે જોયું તેમ એ સંસ્થા ખાનગી માલીકીની હતી, અને પચીસ વર્ષની કારકિર્દી દરમિયાન એ શાળાએ સુરત શહેરમા સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, એટલું જ નહિ, પણ તે સંસ્થા આબાદ અને સમૃદ્ધ ગિતિએ પહોંચી હતી. એ સંસ્થામાં તેનો વહિવટ,—શાળાના માલીકી હક્ક અને તેની મોટી મીલકતના કોશમાં નહિ પડતા,—ખીનમરતે પ્રજાને સોંપી દેવા એ મામાન્ય મનુષ્યનું ગણુ નથી. પણ શ્રીયુત શાહે તેની શરૂઆત શુદ્ધ સેવા ભાવથી શરૂ કરી હતી અને એ ક્ષેત્રમા ઉછરેલ એન્જીનિયરના સોમાઇટીએ જે સુદર આદર્શ સ્થાપિત કર્યો હતો તેને નજર સમીપ રાખીને, કેળવણી વિષયમા રસ લેતા ટ્રિયાક

+“ We can plead no justification for the existence of the school, if what was our original aim i. e. the aim of giving cheaper and better education were subverted ”

સ્વ ચુનીલાલ શાહનું ચરિત્ર પૃ ૧૧

ગૃહસ્થોનો પ્રાથમિક સભા બોલાવી, તેમને પોતાની શાળાના કુલ મુખ્યનાર નીમી સુરત સાર્વજનિક એન્જ્યુકેશન સોસાયટીના મળેલ માંડ્યા હતા. એ શાળા પાછળ શીયુત શાહે એમનું સમગ્ર જીવન અર્પ્યું હતું; એમના અવિરત શ્રમ વડે તે સારી સ્થિતિમાં આવી હતી પોતે નિવૃત્ત થતાં તેનો વહિવટ અન્ય કોઇ વ્યક્તિ વા મંરથાને મોંપ્યો હોત તોપણ એમને અને એમના વારસોને એક મારી રકમ પ્રતિ વર્ષ વર્ધામન રૂપે મળતી રહેત; પરંતુ તે શાળાની સ્થાપના, આપણે પાછળ જોયું તેમ, એમણે અને એમના સાથીઓએ વેપાર અર્થે કે આર્થિક લાભની દૃષ્ટિએ કરી નહોતી, એટલે તેમણે સ્થાપવા ધારેલી સાર્વજનિક એન્જ્યુકેશન સોસાયટીના નવા નિયામકોએ એ શાળાની ગુડવીસ તરીકે કાંઈક રકમ તેમના માટે નહિ તો તેમની સંતતિ માટે સ્વીકારવા શીયુત શાહેને મુશ્કેલી ત્યારે એમણે જે જવાબ આપ્યો હતો તે નોંધવા યોગ્ય છે, તેમણે જણાવ્યું હતું, “ કે મારી શાળા અને મારી સંતતિ વચ્ચે હું કાંઈ બેઠ જોતો નથી અને તમે જે રકમ આપવા માંગો છો તે મારી શાળા— સંતતિને મારી હયાતિમાં વારસ તરીકે આપી દઉં છું.”*

કેવળ સ્વાર્થભાંધી ઉદ્દભવવા પામેલી આ સંસ્થાઓ વૃક્ષનાં ડાળાં— પાંદડાં કેળવણીની જૂદી જૂદી સંસ્થાઓ રૂપે ખૂબ કૃત્યાંશજ્યાં છે, અને તેનાં મિષ્ટ ફળોનો આસ્વાદ ગુજરાતી પ્રજા લઈ રહી છે; અને તેની ચિંતન છાયા આહ્લાદક અને કલ્યાણકારી નિવડી છે.

ચાલુ વર્ષમાં એ શાળાની સ્થાપનાના પચાસ વર્ષ પૂરાં થતાં સાર્વજનિક એન્જ્યુકેશન સોસાયટી તેનો રજતમહોત્સવ ઉજવનાર છે; અને એ મંગલ પ્રસંગ નિમિત્ત રેકન્ડરી ટીચર્સ કોલેજ કાંડવાની તે ઉમેદ ધરાવે છે.

એક સેવાભાવી શિક્ષકના પ્રયાસમાંથી સદરજુ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવેલી છે, અને જેમ એક બીજામાંથી મોટું વૃક્ષ ઉદ્ભવી તેને અનેક ફળો લાગે છે, તેમ શીયુત શાહે રોપેલા બીજામાંથી અનેક શાહો ઉત્પન્ન થાય એ દશ્ય કોને ન રહે! પ્રાણ ન ઈચ્છે! એ યોજના સ્વર્ગસ્થના આત્માને જરૂર સંતોષક; અને તે જ એમનું સાચું સ્મારક યદ્યપિ પડશે.

સાર્વજનિક સોસાયટીએ ઈસી કેળવણીના વિષયમાં જે પ્રોત્સાહક વાતાવરણ પેદા કર્યું છે તેની અસર એકલા સુરત જલ્દા પરજ નહિ પણ

આખા પ્રાંતમાં થવા પામી છે અને એ સંસ્થાનું સેવાકાર્ય હજી પણ વધુ લોકોપકારી અને યશસ્વી નિવડે એમ આપણે ધૃષ્ટીશું.

એજ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ઉપરોક્ત કારણે ભરૂચમાં પણ ઉપડી હતી. “ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ” લખનાર જણાવે છે, કે, સન ૧૮૫૫ માં ફેટલાએક ગૃહસ્થ પંડિતના સાહસિક જીવનની આ ભાગવેલાઓએ વિચાર કર્યો કે આપણે પણ એક અંગ્રેજી સ્કૂલ કાઢવી. “તદનુસાર લલ્લુભાઈના ચકલામાં એક શાળા સ્થાપવામાં આવી અને તેના હેડમાસ્ટર તરીકે “એ જીવનની આઓમાંના એક તામ્ર મેટ્રિક થયેલા, સાતિવક સ્વ-ભાવના, મિલનસાર અને શાંત ગુણના રાજેશી રતનરામ અમરતરામ યાનપ્રીને નિમવામાં આગ્યા હતા.” અને એ સ્કૂલમાં શિક્ષણ સાઈ અપાય છે, એવી ખ્યાતિ થતાં છેકરાઓની સંખ્યા એટલી બધી વધી પડી કે શાળા માટે બીજું મકાન રાખવાનું આવશ્યક થઈ પડ્યું હતું; તે શાળાનું નામ “લોકહિતેન્દ્ર સભા સ્કૂલ” એવું રાખવામાં આવ્યું હતું કેળવણી ખાતાના વડાએ તેની તપાસ લેતાં તે શાળાનું કામ સંતોષકારક લાગ્યું હતું, તેથી એ શાળા મુકરર રીથી ઓછા રી ના લે તો તેને સરકારે ગ્રાન્ટ આપવા તત્પરતા દર્શાવી હતી, જે માગણી તેના મંચાલકોએ ઘૂરત સ્વીકારી હતી.

લોકહિતેન્દ્ર સભાની શાળા અદ્યાપિ ચાલે છે, પણ પહેલાંનું તેનું આકર્ષણ કમી થઈ ગયું છે; અને તેનો વહિવટ હાલમાં અમદાવાદની ટ્યુટોરિયલ સ્કૂલના સંસ્થાપક અને પ્રિન્સિપાલ શ્રી. વિનાયકરાવ એસ. ત્રિવેદી હસ્તક છે.

સુરત અને ભરૂચમાં જે ઉદ્દેશથી અંગ્રેજી શાળાઓ ઉઘાડવામાં આવી હતી તે ધોરણે અમદાવાદમાં સન ૧૮૮૬ માં એક અંગ્રેજી શાળા સ્થાપવાનો પ્રયાસ થયો હતો. તેની મુખ્ય નેમ “શહેરના મધ્યમ વર્ગના બાળકોને જેમ અને તેમ થોડા ખર્ચે માધ્યમિક કેળવણી પૂરી પાડવાની હતી. એ અંગ્રેજી શાળાનો રજીસ્ટ્રેશન ગત વર્ષમાં ઉજવવામાં આવ્યો, તે પ્રસંગે પ્રસિદ્ધ કરેલી જાહેર વિગતિમાં ચોખ્ખા શબ્દોમાં જણાવાયું હતું, કે “તેની સ્થાપનાના પ્રથમ દિવસથી જ શાળાને કોઈપણ સંચાલકના કોઈ પણ પ્રકારના અંગત હિત કે આર્થિક સ્વાર્થ રાખ્યા વિના શુદ્ધ સાર્વજનિક સંસ્થા તરીકે ચલાવવામાં આવેલી છે.”

એ સાજાનો વહિવટ વળી સુધી અમદાવાદના જાણીતા વડીલ રવગંધ ટુન્ડરાય માકરલાલ દેસાઈએ સારી રીતે કરી હતો અને એ સાજાને આખા હરવામાં, તેના હેઠભારતરો શીયુત ગુપ્તો, શીયુત મગનલાલ મેઝાભાઈ, શીયુત હરિશ્ચંદ્ર ગણાભાઈ છત્રપતિ, વગેરેએ મુખ્ય અને મોટો ફાળો આપેલો છે. એ સાજા પોતાનું સ્વતંત્ર મકાન હરવાને નશીબવંત નીવડી છે, તેનો યશ તેના માછ હેઠ ભારતર શીયુત હરિશ્ચંદ્ર છત્રપતિને છે. એમણે સન ૧૯૧૪માં બાઈ ઓવરોર, યુનિવર્સિટીમાં પુનર્જન્મ કરનાર પદેમાં બાઈ. જેમને હાઈ સંતનિ નહોતી, પોને શિક્ષિકા દનાં અને કેળવણી પ્રતિ અનુરાગ હતો, તેમને સદરહુ સાજા સાથે એક સારા મકાનની જરૂરીઆત જણાવી, તે કાર્યમાં આર્થિક સહાયતા આપવા વિનંતિ કરી હતી. અને એમના આગ્રહ અને પ્રોત્સાહનથી એ લક્ષ્યાં બાઈએ એક મોટી રકમ સાજાને બેટ આપી, જે વડે એ મકાન જમાવવામાં આવ્યું હતું. એ સાજા એક માર્ગજનિક સંસ્થા છે અને તેના મંત્રીઓ, દાસમાં, શીયુત ગણેશ વામુદેવ માવલંકર અને શીયુત હરિશ્ચંદ્ર બુલાખીદાસ દેસાઈ છે.

ઉપર નિર્દેશ કરેલી હિન્દી સરકારની કેળવણીની રીનિનીતિના પરિણામે યુનિવર્સિટી કોલેજ પ્રથમ મુંબાઈ મરકાર હસ્તક હતી, તેનો વહિવટ સન ૧૮૮૭ માં યુનિવર્સિટીમાં ઉચ્ચ કેળવણી ઉત્તેજનને માટે સ્થપાયેલાં એક સાર્વજનિક મંડળને સોંપી દેવામાં આવ્યો હતો.

તે મંડળ પાસે એવું સાઈ ફંડ નહોતું કે તે પુરતા અને સારા અધ્યાપકો રોકી શકે, તેમ સાવજનના શિક્ષણ માટે સાધનમંપન સેઓ-ટ્રેટરી અને સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય નિભાવી શકે; એવી તંગ સ્થિતિમાં લાંબો સમય એ મંડળએ તેનો કારભાર ચલાવ્યો હતો; જો કે તેનો વહિવટ સરકારે તેનાં આણુ પેરણુ અનુસાર હાથમાં લેવો જોઈએ એવી સતત માગણી થતી રહેતી હતી. અંતે સર યીનુઆઈએ સારી રકમ બેટ આપતાં સરકારે તે માગણી સ્વીકારી હતી. તે પછી એ કોલેજની સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ છે; અને ગામ પરગામના વિદ્યાર્થીઓ તેનો મોટો સંખ્યામાં લાભ લે છે.

ખાનગી વ્યક્તિઓ અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓને સાજા પાઠશાળા કાઢવાની સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી પરવાનગી મળતાં દેશભરમાં આધ્યાત્મિક અને ઉચ્ચ કેળવણીને વધુ ઉત્તેજન મળ્યું અને તેના પરિણામે

પ્રજામાં કાઈક વિશેષ જાગૃતિ આવી, પણ હિન્દના હાકેમ તરીકે નિર્માર્ધ આવતા લૉર્ડ કર્ઝને આ લોક જાગૃતિમાં મ્હોગે લાય જોયો, અને તેથી તેઓએ તેને વધુ વિસ્તરતી અટકવવા એ ડેંગવણીની સમ્બાઓ પર સખત અડુશો મૂકવાને પેરવી કરવા માડી મન ૧૯૦૦ માં ડેંગવણી કૉન્ફરન્સ ભરી, એ પ્રશ્નને મમત્રપણે અવતોડ્યો, મન ૧૯૦૨ માં યુનિવરસિટિ કમિશન નિમ્નુ અને તેની જલામણુ પરથી યુનિવરમિટિ એક્ટ પસાર થયો, જે હાલ યુનિવરસિટિ ॥ તત્તમા સગકારી સત્તા, બહુમતિના બળે સ્થાપિત કરી, વસ્તુત તેને એક સરકારી ખાતુ જ યનાવી દીધુ હતું તે પછી મન ૧૯૦૪ માં હિન્દી ડેંગવણી વિશે એક પ્રિન્ટુત ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કરી એવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરી કે રમતમતના મેદાનમાં હરિ ક્ષાધિમાં ઉતરનાગ ઉમેદવારો સામે અડ્યણો (liabilities) મુકી તેમાં પ્રિજયી નિવડે તે ઉમેદવારને ધનામ પ્રાપ્ત થાય તેમ ઉચી ડેંગવણીનું દાર થોડાક જ માટે ખુલ્લુ રહે અને તેમને સન્કારી ઉચી જગો મળી શકે તે કા જો ઉચી ડેંગવણીની સમ્બાઓ ઉપર સગકારનો જાપતો મજમુત અને તમ બને એવા ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા નવા યુનિવરમિટિ એક્ટ વડે યુનિવરમિટિ મેનેટની સખ્યા હે સરગરનિયુક્ત મળ્યોની બહુમતિવાળી કરી, તેની સાથે જ ખાનગી હાઈસ્કુલો અને કૉલેજોની નિયમિત તપાસ (regular inspection) અને જોડાણ (affiliation) સાથે સખ નિયમો ધડયા હિન્દી મરકારે આ પ્રમાણે સખ મર્મનીતિ (policy) અખત્યાર કરવાનુ પ્રયોજન, એમ ખુલ્લુ કહેવાતુ, કે યુનિવરસિટિ તત્રને પ્રધાનત એક સરકારી સસ્થા (official) કરી મૂકવાનુ અને ઉચી ડેંગવણી લેવામાં જે સરલતા સુલભ હતી તે કમી કરવાનુ હતું.*

તે પરથી લૉર્ડ કર્ઝનની ડેંગવણીની નીતિ મામે ડેંગવાયલા વર્ગમાં ભારે ચકચાર થના પામી હતી અને તે નીતિને પીછે હંકનારી (reactionary) જણાવી અને ૧૯૦૪ ના હિન્દી ડેંગવણી વિપયક ઠરાવને વિરોધ કરતા સ્વર્ગસ્થ ઉતમવાય કશવલાલ ત્રિવેદીએ એ વિષે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો, કે, " ડેશીમાની ડાહી વાતો

* It was openly alleged that Government intended, by these measures to officialise the universities and to curtail existing facilities for higher education

જેવો આખોય દરાવ અનાકર્ષક માન્ય પડે છે. શાળાઓની સખતાઈથી તપાસ અને તેના વલિવટ પર વધુ અને પ્રમળ જપતો, ખાનગી સાહસ આડે પ્રતિમલો વધારવા અને ખાનગી અને મરકારી સરથાઓ વચ્ચેની હરિધાર્થ નિર્મૂળ કરવાં, એ અસો એમા અપટ રીતે તરી આવે છે. જનમા જે રિથિતિ પ્રવર્તતી હોય તેને મધ્યસ્થ યર્ધ પડે એવુ શિક્ષણ આજુ રાખવુ, વધારે આધીન અને કલ્યાગરા કગ ભરનારા પ્રજાજનો નિવડે એ જ દષ્ટિગિન્દુપર આખાય દશવનો મદાર છે. મારા શહેરીઓ ઉત્પન થાય એ જાતના શિક્ષણનું એમા કંઈ તત્વ નથી. લોડ કર્જનની એ વૃત્તિ જ દેખાતી નથી ઈશ્વરની અથવા દેશની એવા કરવામા નિઃસ્વાર્થ છદ્ગી માળવાનો નિર્દેશ સરખો નથી તે કનાવ વાચતા આપણા મનપર એ જ છાપ પડે છે કે શાળાની સિષ્ટ જેમ અને તેમ સખત કરવામા આવે સમમપણે અવનોકતા, સરકારી કેમવણીની નીતિ પ્રતિપાદન કરતો, રાષ્ટ્રની દષ્ટિએ, આથી વધારે નિરાશાજનક કગવતી કપના કરવાનું*

* The grand-motherly tone of the Resolution is itself the least inviting feature of it. More stringent inspection, increased control of Government, discouragement of private enterprise, and condition of competition between Government and private institutions, this is the general note of the resolution. Education suitable to the position in life, education suited to create a race of more docile and obedient tax-payer of Government, is the corner-stone of the edifice. There is not one word of rearing a race of better citizens, Lord Curzon did not want them. There is no mention of the higher life in the service of God or Country the main impression conveyed is the utility of more stringent school discipline.

Upon the whole, it may be said that from the national standpoint, a more disappointing manifesto of the Educational Policy of the Government it is not easy to conceive, disappointing in the ideal set forth, in the tone of the precepts laid down, and in the measures devised for the suggested improvements, such as they are.

ભાગ્યે જ સહેલું થશે, અને તેમાં મુશ્કેલીના મુધારા, જેવા છે તેવા, અમક્ષમાં મૂકવાના ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા છે તે પણ નિરાશાજનક છે. તેમાં જે આશય રજૂ કરવામાં આવ્યો છે તે નિરાશાજનક છે, વળી જે નિયમો ઘડ્યા છે તેનું ધોરણ નિરાશાજનક છે ”

મરકારી કેળવણી નીતિના ગુણદોષની તપાસ વા ચર્ચામાં આપણે હંમેશાં નહિ ઉતરીએ, પણ એટલું ચોક્કસ છે કે હોર્ડ ઈર્નને, જે હમે પ્રચલિત કેળવણી પદ્ધતિના મુધારાનું કાર્ય ઉપાડ્યું, તેમાં તેઓ પ્રજાના આગેવાનોનો સહકાર મેળવી ન શક્યા, એટલું જ નહિ પણ તે, નીતિ માંમે જનતામાં અવિશ્વાસનો ખનિ પેદા થયો હતો. બગાળા પ્રાન્ત પ્રથમથી એક અને અખડ હતો તેના વિભાગ કરી, બગાળા પ્રજામાં એક પ્રકારનું વૈમનસ્ય ઉભું કરવાની જે પ્રવૃત્તિ તેમણે આદરી, તેને લઈને એકલું બગાળ નહિ પણ અખિન ભારતવર્ષ ખગભગી હોયો હતો અને તેનો પ્રતિકાર કરવા જે કાર્યક્રમ રચવામાં આવ્યો, તેમાં રાષ્ટ્રિય કેળવણીનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

(આપણા દેશનેતાઓએ પ્રચલિત કેળવણીનો વિરોધ કરતાં જણાવ્યું, કે વર્તમાન યુનિવર્સિટીઓ પરીક્ષા પર ભાર મૂકે છે તે અયોગ્ય છે, તેથી જ્ઞાનનો વિકાસ થવા પામતો નથી, પણ હિન્દુ એથી ગોખળપદ્ધતિને ઉત્તેજન મળે છે તે શિવાય એ શિક્ષણ બહુ ખર્ચાળ થઈ પડ્યું છે તેનો ખોજો આપણા દેશની ગરીબ પ્રજા ભાગ્યે જ સહી શકે, તેમજ જે શિક્ષણ અપાય છે તે વિદ્યાર્થીની વ્યક્તિગત જરૂરિયાત વા મુશ્કેલીને લક્ષમાં લેતું નથી, એટલે તેનું એકમરણુ ધોરણ તેના વિકાસને રોકે છે, અને તેને સ્વતંત્ર રીતે ગતિ કરવાનો અવકાશ રહેતો નથી જે કાર્ષ શિખવવામાં આવે છે તે માહિતીના સમૃદ્ધ તરીકે ઉપયોગી નિવડે છે પણ તે કેળવણીનો ઉદ્દેશ નથી તેની યુદ્ધિ વિકસે અથવા તેની શક્તિ પૂરેપૂરી ખીસે એવી કાર્ષ વ્યવસ્થા જ તેમાં નથી વળી બાહ્ય વિકાસ પ્રતિ જોટલું લક્ષ અપાય છે તેટલું તેમને ધધા ઉદ્યોગનું, વેપાર રોજગારનું, વિજ્ઞાનનું, કળાકોશસ્થનું, ખેતીનું કે ચર્ચાસ્થાનનું શિક્ષણ આપવા કશી તગવીજ ચતી નથી માત્ર સરકારને ઉપયોગી થઈ પડે એવા કનામો ઉભા કરવા એ જ અતર્ગત હેતુ એમાં દષ્ટિગોચર થાય છે.

એ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં વધારે ગોચનીય બીના એ હતી કે વિદ્યાર્થીઓમાં દેશના ગૌરવ માટે માન અને ગ્રેમ ઉપજે એવું કાર્ષ પણ શિખવાતું-દેાતું.

પરદેશના ઈતિહાસ, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિથી આપણા વિદ્યાર્થી પરિચિત હોય પણ હિન્દના ઈતિહાસના મહત્વના બનાવો, તેના સાહિત્યના અમર ગ્રંથો વા દેશના નિર્માતા એવા મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોથી અગ્નણ હોય, એ રિયતિ ખરેખર સરમજનક અને અસત્ય જ દહેવાય.

વળી ધર્મના વિષયમાં તટસ્થતાના નામે, જીવનને ઉન્નતિના અને સુખશાન્તિના પંથે દોરનાર ધર્મના શિક્ષણને આશુ કેળવણીમાંથી ખાતલ રાખી, આપણી પ્રજાને પારાવાર તુકસાન પહોંચાડવામાં આવ્યું છે, તે દુઃખની કથા છે.

એ ઉણપે આ અવસરે પ્રજાનું વિશેષ ધ્યાન એમ્યું હતું. યિયોમો-શ્રીકલ સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવા ગીરીસ એનિ ખિસન્ટ તે સમયે દિંદમાં નવાં આવ્યાં હતાં, તેમણે હિંદીઓની પાર્થિવ કેળવણીનો પ્રશ્ન ઉપાડી લીધો અને તે સિદ્ધ કરવાને બનારસમાં નવી સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજની સ્થાપના કરી. એ બીજા રાષ્ટ્ર તે પરિપક્વ અવસ્થાએ પહોંચતાં, તેમાંથી ભારતભૂપણુ પંડિત મહનમોહન માલવિયાજીના અચાક પ્રયાસથી બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીથી સુંદર કંપવૃક્ષ ઉદ્ભવ્યું છે.

બંગાળાએ નેશનલ કોલેજ સ્થાપી કેટલુંક પ્રચારકાર્ય ઉપાડ્યું હતું અને વિજ્ઞાનનું અને હુન્નર ઉદ્યોગનું શિક્ષણ મેળવવા વિદ્યાર્થીઓને રોકાણરસિયો આપી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી હતી.

એ નવી પ્રવૃત્તિના ભણકારા આપણા ગુજરાત પ્રાંતમાં પણ સંભળાયા હતા; અને તે સદિશે ગુજરાતી જનતાને પહોંચાડવાનું બની શકે એવો કાર્યક્રમ યોજવા કોઈ જાગૃત થાય તે પહેલાં સ્વ. રજુજીતરામ પ્રવૃત થયા હતા. તે વિષે યોગ્ય હિલચાલ ઉપાડી લેવા અને લોકમત કેળવવા તેમણે સન ૧૯૦૮માં ગુજરાત સાહિત્ય સભાને એક પત્ર લખ્યો હતો. પણ તે ઝીલવા ભૂમિકા બરાબર તૈયાર નહોતી એટલે તેનું મૂળ બાજતાં કેટલોક સમય વીતી ગયો. છેવટે એમના જ આશુ દગાણ અને આગ્રહથી સન ૧૯૧૧માં પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ અમદાવાદમાં ભરવાનું બની શક્ય હતું; જેના મુખ્ય સંચાલક શ્રીયુત ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક હતા.

ગુજરાત કેળવણી પરિષદ વિષે રજુજીતરામ કેવા ખ્યાલ સેવતા તે લક્ષમાં આવવા એમનો સન ૧૯૦૬માં લખેલો એક પત્ર અને ઉતારીયું,

ને કે પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રીપોર્ટના આમુખમાં પણ પ્રસ્તુત વિષયનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે.*

કેળવણી પરિષદ

“સભા મારફત કેળવણી પરિષદ બોલાવવા મેં ડૉ. એચ. વી. દેસાઈને સૂચના કરી છે. આ અટવાડીઆના અંત પહેલાં હું પરિષદે કરવાના કામનો કાચો ખગડો મોકલીશ.

તે ખગડો નીચે પ્રમાણે હતો:—

“(૧) ખાનગી અથવા જાહેર ભરવી. (અ) આપણી હાલની કેળવણીમાં ક્યાં ક્યાં ખામી છે? તે કેમ દૂર થાય? (આ) આપણા દેશના વિવિધ તળકાને લક્ષમાં લેતાં વિવિધ પ્રકારની કેળવણી કેવી આપવી અને કેમ આપવી? આ સવાલો વિચારવા, ચર્ચાવા; ઠરાવો કરવા નહીં. હમણાં તો (ઈ) ગુરુકુળ અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીની યોજનાઓ કંટાળે દરજ્જે હિતાવહ છે તે પણ વિચારી શકાશે. બેશક politics તો દૂરજ રાખવાની. (ઈ) આ પ્રશ્નોને અંગે માણી અને ફરજિયાત કેળવણીનો સવાલ પણ લઈ શકાશે (ઉ) સરકારી અને દેશી રાજ્યોના કેળવણી ખાતાની મદદ અને સહાનુભૂતિ લઈને આ કામ કરવું.

પરિષદ ભરવાનો વિચાર થાય તો પછી તેની આવશ્યકતા, અગત્ય અને કાર્યક્રમ વિશે નક્કી વિચાર કરવા ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો, કેળવણી ખાતાના અમલદારો તેમજ હિન્દુસ્તાનમાંના સારા શિક્ષણ ચિંતકોની સલાહ લેવી અને તે પ્રમાણે બધું ગોઠવવું. ખાનગી પરિષદ ભરવાનું હરે તો તેમ experts ની સલાહ કરવી અને તહેમની વિચારચર્ચા લોકોને માટે પ્રસિદ્ધ કરવી; અને જાહેર ભરવાનું હરે તો તેમ કરવું.

આ પરિષદનો એક ઉદ્દેશ લોકોને કેળવણીના વિષયમાં રસ લેતા કરવાનો છે. (The discussions of this educational conference must be educative of public opinion.)

બીજો ઉદ્દેશ કેળવણીની વિવિધ સ્વરૂપી સંસ્થા સ્થાપવા લોકોને પ્રેરણા અને ઉત્તેજના કરવાનો છે.

● સરખાવો, હાલ અપાતી કેળવણી આપણી ભાષાદ્વારા કેવી રીતે સંજીવન થઈ શકે તે વિચારવું અને ઉપાયો શોધી સરકારને સૂચવવા, તેમજ પ્રબુદ્ધતાના ઉધ્વ પ્રવાહને વેગ મળે એવી કેળવણીની યોજના વિગતસારી.”

[પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રીપોર્ટ, પૃ. ૨.]

ત્રીજો ઉદ્દેશ સરકારી અમલદારો અને દેશના અગ્રણી વિદ્વાનોને એકત્ર સમાગમમાં લાવી આ મહાન પ્રશ્નનું નિરાકરણ સાફ થાય એવી વ્યવસ્થા આણવાનો છે.

ચોથો ઉદ્દેશ એવો છે કે સરકાર અને દેશી રાજ્યોને આપણી કેળવણીની જરૂરીઆતો કેવી અને કેટલી છે તે જાતાવવાનો છે. "x

એ યુગ જ નવચેતનનો હતો. નવજીવનનાં આંદોલનો દેશ પર ફરી વળતાં, તે ત્રીક્ષણ સૌ કોઈ થોડુંધણું તત્પર બન્યું હતું.

અમદાવાદના નવયુવકો પણ એ વિચાર વાતાવરણથી તરબોળ થયા હતા. તેમણે સ્વદેશી મિત્ર મંડળ નામની એક જાહેર સંસ્થા સ્થાપી હતી. અમદાવાદમાં પહેલવહેલો સ્વદેશી સ્ટોર્સ કાઢનાર એ મંડળના કાર્યકર્તાઓ જ હતા. સન ૧૯૦૯ માં તેણે સમસ્ત પૈસા ફંડની યોજના ધરી હતી. તેનો પ્રધાન ઉદ્દેશ જનસમાજમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો હતો. તે હેતુ ફળિજૂત થવા એણે એક કાર્યક્રમ નીચે મુજબ રચ્યો હતો:

આ ફંડમાં બેગાં કરેલાં નાણાં નીચેની જાબતામાં જ ખર્ચી શકાશે:—

- (ક) સાર્વજનિક શારીરિક અને માનસિક કેળવણી ખાતાંઓ સ્થાપવામાં અથવા તેવાં સ્થપાયેલાં ખાતાંઓને મદદ કરવામાં:—
- (ખ) સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો અને વાચનગૃહો સ્થાપવામાં અગર સ્થપા-
એલાંને મદદ કરવામાં.
- (ગ) ઔદ્યોગિક અથવા વિજ્ઞાન સંબંધી (scientific) કેળવણીને માટે દિન્દુસ્તાનમાં કોઈ જગ્યાએ અગર તો પરદેશ જતા અગર ગયેલા વિદ્યાર્થીઓને ભોજનરૂપે મદદ કરવામાં.
- (ઘ) ગુજરાતના ન્હાના મોટા ગામોમાં અનેક પ્રકારના ઉપયોગી શાસ્ત્રીય વિગેરે વિષયો ઉપર લાપણો અપાવવા અથવા તેવાં કરેલાં લાપણો અગર લેખો વંચાવવા અથવા છપાવી પ્રગટ કરવામાં *

સ્વર્ગસ્થ દીવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલે જીવનની છેક ઉત્તરાવસ્થામાં ગુજરાતી ભાષા દ્વારા કેળવણીનો ખહોળો પ્રચાર કરવાનો ભગીરથ અભિલાષ મેળ્યો હતો; તે માફ સન ૧૯૧૩ માં એમણે ગુજરાતના શિક્ષિત સમાજની સહાય મેળવી ગુજરાત કેળવણી મંડળની સ્થાપના કરી હતી. તે મંડળ એક ગુજરાતી યુનિવર્સિટીની ગરજ સારે એવી

* છુદ્ધિપ્રકાશ, સન ૧૯૨૦, પૃ. ૧૩.

• જુઓ, સમસ્ત ગુજરાત પૈસા ફંડ અમદાવાદ દ્વિતીય વર્ષનો રીપોર્ટ પૃ. ૫૦, ૫૧.

એમની મહત્વાકાંક્ષા હતી. માતૃભાષા માટે એમને અત્યંત અભિમાન હતું, અને સઘળાં કામકાજમાં માતૃભાષાનો ઉપયોગ કરવા તેઓ આગ્રહ ધરતા. એ નવાં મંડળનું કામ હરીદામ પડે તે પહેલાં તેઓ દેવલોક પામ્યા; નહિ તો તેઓ ફેટલુંક સંગીન કાર્ય કરવા શક્તિમાન થાત. એ મંડળના ઉદ્દેશો વાંચતાં જણાશે કે એનું ધ્યેય ફેટલું વ્યાપક અને વિશાળ હતું. તેમાં સર્વ પ્રકારની કેળવણીનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ રહ્યું તે મંડળીનું ટીપ્પણ:—

" (અ) સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનો, કળાનો, નીતિનો તથા શરીર-સંપત્તિનો ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષા દ્વારા પ્રસાર કરવો.

(બ) એ ઉદ્દેશ સાધવા સારૂ આ મંડળી, પોતાની વખતોવખતની મગદુર જોઈને, મુખ્યત્વે કરી નીચે દર્શાવેલા પ્રકારનાં કોઈ એક અથવા અધિક કાર્ય કરશે:—

- (૧) જન-ઉપયોગી પ્રાથમિક કેળવણી મળે તેવી મહત્ત ગુજરાતી શાળાઓ સ્થાપવી, ચલાવવી, નભાવવી વિગેરે;
- (૨) ખીજાઓએ સ્થાપેલી તેવી શાળા કે સંસ્થાઓને પોતાના વહિવટમાં યોગ્ય સરતોથી કે ખીનસરતે લેવી.
- (૩) બુદ્ધિમાન ગરીબોને ગુજરાતી કે પરભાષામાં હરેક જાતની કેળવણી મળી શકે તેવી મદદ કે સવડ કરવી.
- (૪) ગુજરાતી ભાષામાં જ્ઞાન, નીતિ, આરોગ્ય, વિજ્ઞાન તથા કળાનો પ્રસાર થાય તેવાં ભાષણ અપાવવાં, પ્રયોગ કરાવવા, તથા ખીજા ઈલાજ લેવા.
- (૫) રાત્રીશાળા કે રજના દિવસોની શાળાઓ કાઢવી.

કલમ ૩ માં બતાવેલા હેતુઓ ઉપરાંત નાણાંની ઘટતી સવડ થયેથી અને સાધારણ સભાના ખાસ દરાવની મંજૂરી મેળવીને નીચે પૈકીનાં એક કે વધારે કાર્ય તે દરાવ અન્વય બજાવવા આ મંડળી મુખ્યત્વાર છે.

- (૧) હસ્તકળાના ઉચ્ચ શિખવણની શાળાઓ કે વર્ગ કાઢવા.
- (૨) હુત્તર કે કળાની શાળાઓ કે વર્ગ, કિંવા ઉદ્યોગશાળાઓ કાઢવી.
- (૩) મંડળીનો અર્થ સાધવા સારૂ પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં રચાવવાં.
- (૪) પુસ્તકશાળાઓ કે વાંચન શાળાઓ કાઢવી કે તેમાં મદદ કરવી.
- (૫) શરીર સંપત્તિ વૃદ્ધિ પામે તેવી કસરતશાળાઓ કાઢવી, ને તે હેતુ સારૂ વખતોવખત ખીજું ઘટતું ખરચ કરવું.

(૬) સ્ત્રીઓને સારી કેળવણી યુગસતીમાં આપી શકાય તેવા સર્વ ઉપાય લેવા.

(૭) યુગસતી બાપામાં ઉન્ની ને સંપૂર્ણ કેળવણી તથા સર્વ પ્રકારની કેળવણી આપી શકાય તેવા ઇલાજ લેવા. X

તે વિષયનો રહેાટ કરતાં એમણે વસ્તુચિંતિતું નિદર્શન કરાવ્યું હતું તે વાસ્તવિક હતું, એટલુંજ નહિ પણ એનાં કારણો દર્શાવ્યાં હતાં, તે આજે પણ મનનીય માતૃમ પડશે.

તેમણે કહ્યું હતું, કે “ અગાનને દૂર કરવાનો આ પ્રયામ નવીન છે એમ નથી. હિંદુ નીતિવાળા અંગ્રેજ સરકારે તેમજ કેટલાક સ્વદેશી બાઈઓએ થોડોવત્તો પ્રયાત્ન આજ લગી કર્યો છે ને તે પ્રયાત્ન કરતાં તેઓએ ધણા શુદ્ધ ભાવથી દ્રવ્યભોગ આપ્યા જ કર્યો છે. ખીજે થમ હપાઓ છે તે વિશે શંકા લેવા કારણ નથી તો પણ હંડા મગજથી વિચાર કરતાં તેમાં કેટલીક મોટી ને હાડ ખામીઓ નજરે પડે છે. એક મોટી મોટી ખોડ એ છે કે એમાંના ધણાખરા પ્રયાસ અંગ્રેજ બાપાદારા જ્ઞાન આપીને આજ લગી કરવામાં આવ્યા છે ને હજી કરાય છે. અંગ્રેજ જાણનારની મંખ્યા સરખી વસિતના પ્રમાણમાં હાલ ધણી થોડી છે. ને તે વધી વધીને ધણી વધશે તો પણ ભાગ્યે જ સેંકડે એક બે ટકા નોટલી થઈ શકશે. એટલે અંગ્રેજ બાપાને હાર તરીકે વાપરી પ્રયાત્ન કરવાથી સોમાંથી નવાઈને અઠાણ ઉપર કંઈ પણ માફાત અસર થવાનો ધણે જ થોડો ભોગ છે. હાલના પ્રયાયોની ખીજ મોટી ખામીનો અણસારો ઉપર કરવામાં આવ્યો છે તે એ કે તે પ્રયાયો થડ મૂળને ન બાઝતાં કળાં પાંખડાંને વળગે છે, ને એકદેશી સુધારા તરફ કેટલીક મંદચાઓ વિશેષ આગ્રહ જતાવે છે આવા વ્યવમાય ઇંડેલું ફળ આપતા નથી. મનુષ્યનું મન એકું મેલું છે કે તેના એક પાસાને મહામાંથી નોંઠવું ફળ થતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ ઘણીવાર તેથી તેની પાક્ષિક ને એકદેશી ખીલવણી થાય છે. ” આ પરિણામ ઈષ્ટ નથી એ ઉપર છે.

ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારનાં વિચારોને વશ થઈને આ સંસ્થાએ યેતાનો મુખ્ય હેતુ એવો રાખ્યો છે કે યુગસતી બાપાદારા જ્ઞાન આપી અજ્ઞાન દૂર કરવું ને સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનો, કળાનો, નીતિનો તથા શરીર સંપત્તિનો વધારો કરવો. આપણા દેશની, દ્રવ્યની કે ઈશ્વર-પ્રકારની વૃદ્ધિ.

કરવાનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટપણે આ મર્યાદાએ રાખ્યો નથી, પણ શરીર સપત્તિ વધશે, જ્ઞાનવડ બુદ્ધિ ખીલશે, હૃન્નર કળા ને કમનનુ જ્ઞાન મળશે, ને નીતિ વધશે, ને વહેંચના બધન તૂટે, તો દ્રવ્યનીતિ ઈતર પ્રગતિ યથા વગર રહેશે નહિ, કારણ પ્રગતિના કારણને આપણે સારી પેઠે સેવીશું તો સાક્ષાત પ્રગતિ એ સાધનોની પાછળ એની મેળે આવશે કારણનું સચો જન થાય એટલે કાર્ય ઉત્પન્ન થયા વગર રહેજ નહિ' *

દેશમાં આવેલી નવી જાગૃતિએ પ્રજા કેળવણીના પ્રશ્નને મોખરે આણ્યો હતો અને સમાજમાં ધોર અજ્ઞાનતા પ્રવર્તી હતી તેના નિવારણ સારૂ સન ૧૯૧૦ માં હિન્દી વડી ધારાસભામાં ગોખલેએ, પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાનો એક ઠરાવ રજુ કર્યો હતો અને પછીથી સન ૧૯૧૨ માં તે વિષે એક બીજા આણ્યુ હતું પણ હિન્દી મરકારે બન્ને વખત બાલિય કારણો આગળ ધરી તેનો વિરોધ કર્યો હતો.

પરંતુ એ વિષયમાં લોકનાગણી બહુ તીવ્ર બનેલી હતી, તે લક્ષમાં લઈને (સન ૧૯૧૨ માં તાજપોધીની ક્રિયા દિ હીમાં થઈ, તે બનાવની ખુશાલીમાં પ્રતિ વર્ષ રૂ. ૫૦) લાખની ગ્રાન્ટ પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ ખર્ચવામાં આવશે તે પ્રકારની નામદાર શહેનશાહ જ્યોર્જ પચમે જાહેરાત કરી હતી એ વાતને આજે પચીસ વર્ષ પૂરા થયા છે, તો પણ હિન્દુ રાજાનું અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ હજી સુધર્યું નથી, તે બતાવે છે કે વર્તમાન સરકાર એ વિષય પરત્વે ટેટની બવી ઉદાસિન વૃત્તિ ધરાવે છે.)

(લોકનેતાઓને પ્રજા ની એ ધોર અજ્ઞાનતા સાલતી હતી, રાજ્યની તીજેરી જ એ વિશાળ કાર્યને પહોંચી વળી શકે, તેમ છતાં લોકમત જાગૃત કરવા તેમના તરફથી વારંવાર પ્રયાસ થતા રહેતા) અને એવો એક સંદેશો ગુજરાતી પ્રજાને પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રચાર અથે સર ચીમનલાલ સેતલવાડે આપેનો તે અત્રે ઉતારીશું —

“ ગુજરાત કેળવણીમાં કેટલું પગલું છે, અને અજ્ઞાનનો અધકાર તેમાં હજી કેટલો વ્યાપી રહેલ છે, તેના જરા ધ્યાન કરશો તો સારૂ ગુજરાતમાં દર એક હમ્મર માણસે ફક્ત ૧૧૭ માણસો ગુજરાતી લખી વાચી શકે છે, પુરુષ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ જો જુદું કહાડીએ તો લખી વાચી શકે છે, એવી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ તો એથી પણ ઘણું ઓછું આવશે ગુજરાત વેપાર ઉદ્યોગમાં આગળ પડતું છે, તેમાં ધનાઢ્ય લોકો ઉંચી કેળવણી પામેના ગૃહગ્રો છે, તે બધાની ફરજ છે, કે કેળવણીનો વધારો એવો

કરવો જોઈએ કે થોડા વરસમા ગુજરાતમા દરેક દરેક પુરુષ તથા સ્ત્રી
ઓછામા ઓછુ ગુજરાતી લખતા વાચતા તો જાણે એવો દિવસ જલદી
આવે એજ મારી ખરા મનની પ્રાર્થના છે" x

સ્વર્ગમ્થ વિદ્વન્ભાઈએ સન ૧૯૧૬ મા મુખાઈની ધારાસભામા
પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવા બાબતએક ખીલ આપ્યુ હતુ, પણ
હિન્દી સરકારે સન ૧૯૧૩ ના કેળવણી વિષયક ઠરાવથી ચોક્કસ નીતિ
ધારણુ કરેલી છે એની આડે પ્રાતિક સરખર આવી શકે નહિ એવી વળુદ
વિનાની ઉપતત્ક દલીલ કરી તે ખીલને ઉમડી મૂક્યુ હતું

સને ૧૯૧૮ મા મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ સુધારા પસાર થતા કેળવણી
બાબુ તે પછી હિન્દી પ્રધાન હરસક સોપાયુ હતુ, અને તેઓ એ પ્રશ્નની
શુચો ઉકેલશે એવી આશા રખાઈ હતી પણ છેલ્લા સત્તર વર્ષના ઇતિહાસ
જોતા આપણે કહેવુ પડશે કે તેઓ એક વા ખીજા કારણે કરી જ પ્રગતિ
સાધી શક્યા નથી

મુખાઈ સરકારના પ્રથમ હિન્દી કેળવણી પ્રધાન ડૉ રધુનાથ પુ
બાળપેએ પ્રાથમિક કેળવણીના વિષયમા કેવા વ્યવહાર પમતા લઈ શકાય
એની રીતસર તપાસ થઈ, રીપોર્ટ કરવા સર નારાયણ ગણેશ ચઢાવરકરના
અમુખપણા હેઠળ એક કમિશન નિમ્નુ હતું અને તે કમિશનની જલામશ્યના
આધારે સન ૧૯૨૩ મા પ્રાથમિક કેળવણી એકટ પસાર થયો હતો પણ તેનો
અમલ સંતોષકારક નિવડ્યો નથી એ નવા એકટથી પ્રાથમિક કેળવણીની
સંપળી જવાબદારી લોકલ ઓથોરિટિઝ-મુનિસિપાલીટીઓ અને જિલ્લા
લોકલ બોર્ડ ઉપર નાખવામા આવી છે, પરંતુ તેમની પાસે પૂરતા પૈસા
નથી કે તેઓ સારી સખ્યામા નવી શાળાઓ ખોલી શકે અને તે સખ-
ધમા સરકારી માન્ટનુ ધોરણુ એવુ શુચવણુલર્ણુ ચોજવામા આવ્યુ છે કે
તે દિશામા પ્રગતિ કરવામા કાઈને કાઈ અવરોધો ઉપસ્થિત થાય.

કેળવણીના પ્રયોગો વિષે વિચાર કરતા, બોર્ડિંગ હાઉસ-છાત્રાલયોએ
જે સુંદર પ્રગતિ કરેલી છે, તેની નોંધ લેવી પડે છે, છાત્રાલયનુ કર્તવ્ય
પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓને રહેવા કરવા અને બોજનની સવક કરી આપવી એમા
સમાઈ જતું પણ કેળવણીના વિચારોમા પરિવર્તન થતા, છાત્રાલયની
ભાવના પણ બદલાઈ છે, અને છાત્રાલયોના સચ્ચલમનું પ્રસંગોપાત્ત મેનેજન
થતા તેની વહીવટી શુચો ઉત્તવવામા પ્રતીક સરળતા થવા પામી છે

એવા છાત્રાયોગાથી બે છાત્રાયોનું કાર્ય વિશેષ દીપી ઉઠ્યું છે, તે કારણે તેમની પ્રવૃત્તિની વિસ્તૃત અને ખામ નોધ થવી ઘટે છે.

પ્રત્યક્ષિત કેળવણી પદ્ધતિમાં ધાર્મિક વિષયને સ્થાન મળતું નથી, એ ધણીને ખુચે છે, અને તે ઉણપ પૂરી પાડવાનું શક્ય થઈ પડે એ ઉદ્દેશથી ગુજરાતી જનતાને ધર્મ વિશેનું જ્ઞાન આપવા જેમના પ્રયાસો પ્રશસનિય જણાયા છે, તે મહારાજ શ્રીમન્નથુરામ શર્માએ એક વિદ્યાર્થીશૃદ્ધ સ્થાપવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો, પણ તેનો પ્રધાન આશય એ શૃદ્ધના છાત્રોને જરૂરી સગવડો પૂરી પાડવા ઉપરાંત, ધાર્મિક, નૈતિક, અને લૌકિક શિક્ષણ આપી તેમના અત પ્રજ્ઞાદિના શુભ જાગને વધારી તેમને આ લોકના તથા પરલોક સંબંધના કર્તવ્યમાં અડગ નિષ્ઠાવાળા અર્થાત્ તેમને ઉત્તમ મનુષ્ય બનાવના, એ રાખ્યો હતો, અને તેના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે એમના જ એક પ્રિય શિષ્ય શ્રીયુત નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ જનની પસંદગી થવા પામી હતી

આવા એક સામગ્રીય ધર્મ વિચારવાળા તત્કાલિન આ સરથાને ઉદ્ભવ થયો અને તેની સત્તાવીસ વર્ષની કારકિર્દીમાં તેણે આપણા પ્રાન્તમાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અસાધારણ એટલે આણ્યું છે અને જનસમુદાયમાં તે વિષે રસ પેદા કર્યો છે, તે ખામ ધન્યવાદને પાત્ર છે, અને તે યશના બાગીદાર શ્રીયુત નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ અને શ્રીયુત ગિરમ્મશંકર ભગવાનજી બધેકા તે સમ્માના બે મુખ્ય આજીવન મળ્યો છે

શ્રીયુત નૃસિંહપ્રસાદભાઈ શામળદાસ પ્રેક્ષેજના અધ્યાપક હતા, તેઓ તે જવાબદારી સાથે વિદ્યાર્થી ભવનના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે તેની મમતાપૂર્વક સેવા કરતા હતા; એ કર્તવ્ય અદા કરતા કાર્ધ કાર્ધ કેળવણી વિષયક પ્રશ્નો તેમને મુજબવા લાગ્યા, તેના અંગે જૂઠા જૂઠા આદર્શો અને અભિલાષો તેઓ સેવવા લાગ્યા, x છેવટે એમની પ્રતીતિ થઈ કે કેનેજના

●જુઓ દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન વિષેના નિબંધ લેખક શ્રી પરમાનંદ કુવરજી, પૃ ૨

x સરખાવો " હાવની કેળવણીથી વિદ્યાર્થીઓના શરીરો અને મગજ ચગદાઈ જાય " અને તેના બારથી એમનો વિકાસ વહેન નજીવો થાય છે તે અટકાવી સાચી કેળવણીના ફળરૂપે, વિદ્યાર્થીઓ મનુષ્યો બને અને સમાજમાં રહેતાં તેમને શિર અનેક રીતે અનેક પ્રસંગોમાં આવી પડતી જવાબદારીઓને તે ધીરજથી, હિંમતથી અને જ્ઞાનજીવી હઠાવી શકે, અને મનુષ્ય ધર્મને જાળવી જીવન સાધક કરે એ હેતુથી આ શાળા અંગે શરૂ કરીએ છીએ "

(શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનનો પાચમા વર્ષનો વાર્ષિક રિપોર્ટ, પૃ ૪૧)

અધ્યાપકનું અને વિદ્યાર્થીજીવનના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનું કામ એક સાથે કરતાં, બેમાંથી એકમને જરાજર ન્યાય આપી શકાતો નથી, અને મનમાં આતુ અસંતોષ રહ્યા કરે છે, એટલે એ ધર્મસ્ત્ર અને સેવાપરાયણ આતુ પુરુષે ક્રિષ્ણના અધ્યાપકનો ઉચો હોદ્દો ઝાટી, વિદ્યાર્થીઓના ભેગા રહેવાનું અને તેમના જીવનમાં ઓતપ્રોત ચવાનું ઉચિત ધાર્યું અને એમનો એ નિર્જુપ સંસ્થાને તેમ પ્રજા ઉમથને લાભદાયી નિવડ્યો છે; તેમના ધ્યેયની પ્રાપ્તિ થતાં, જે આનન્દ અને સુખશાન્તિ તેઓ અનુભવતા હશે, તે ખરે વિરલ તેમ અમૂલ્ય છે.

શ્રીયુત નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ

ઘોઝાક વર્ષોમાં જ એમને એમ જણાયું કે વિદ્યાર્થીગૃહને એક આદર્શ સંસ્થા કરવી હોય તો વિદ્યાર્થીઓને બહાર શાળામાં નહિ મોકલતાં, ગૃહને જ એક શાળા કાઢી તેમને શિક્ષણ આપવું, જેથી તેમના પર બીજા સંસર્ગમાં આવતા કેટલાક કુમરેક રો પડે હિ અને ખોટા આચાર

તેઓ શિખે છે, તેમાંથી તે મુક્ત રહેવા પામે, એટલુંજ નહિ પણ પોતીકી શાળામાં કેળવણી વિષયક ભિન્ન ભિન્ન અખતરાઓ, જેવા કે માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ, સંભાષણ પદ્ધતિ (direct method) વગેરે, અજમાવી શકાય, જે માટે બહારની શાળામાં અવકાશ નહોતો.

તેમના મનમાં આ પ્રમાણે વિચારની ગડમથલ થઈ રહી હતી, તેવામાં રણુજીતરામ સાથે તેમનો સમાગમ થયો. સ્વર્ગસ્થ પણ એમની પેઠે કેળવણીના રસિયા અને તે વિષયમાં સ્વપ્નસેવી હતા.

ગયે વર્ષે જ કૌમુદી માસિકમાં રણુજીતરામ વિશે ક્ષેપ લખતા પ્રસ્તુત વિષય પરત્વે શ્રી. નૃસિંહપ્રસાદે જણાવ્યું હતું, કે:

"દક્ષિણામૂર્તિ શરૂઆતમાં માત્ર એક બોર્ડીંગ હતી-પણ એ માત્ર બોર્ડીંગ રહે એવો અમારો મૂળથી જ ધરિદો નહોતો. દક્ષિણામૂર્તિ શિક્ષણનું ક્ષેત્ર બની રહે અને આણુ કેળવણીના તમામ દોગો દૂર કરી શકે એવાં સ્વપ્નાં તે દિવસે અમને આવતાં. આ સ્વપ્નાંમાં ભાઈ રણુજીતરામ બળ્યા એટલે મને વધારે વેગ મળ્યો. દક્ષિણામૂર્તિએ આજ માળામાં અંગ્રેજી ચોથા ધોરણનો એક વર્ગ અખતરા ખાતર કાઢ્યો. રણુજીતરામભાઈએ આ વર્ગમાં ઈતિહાસ શીખવવાનું માથે લીધું અને ભાવનગરમાં રહ્યા ત્યાંસુધી તે આ વર્ગના ઈતિહાસ શિક્ષક રહ્યા હતા *

વળી આ સંસ્થા શરૂ કર્યા પછી થોડા વખતમાં એનું સંપ્રદાયીપણું અમને સાલવા લાગ્યું; દક્ષિણામૂર્તિ ભાવનગરનીજ સંસ્થા બની ન રહે પણ સમસ્ત ગુજરાતની બને એવા સારા આશયને રણુજીતરામે વેગ આપ્યો અને દક્ષિણામૂર્તિ મારફત ગુજરાતની કેળવણીને નવો પ્રકાશ મળે એ વિચારથી પ્રેરાઈને રણુજીતરામે દક્ષિણામૂર્તિ સાથેનો સંબંધ દિવસે દિવસે વધારે ગાઢ કર્યો; અને તે કાર્યમાં એમને એટલો રસ પડ્યો હતો કે શ્રીનૃસિંહપ્રસાદને તેઓ છેક્ષા મળ્યા ત્યારે રણુજીતરામે કહ્યું હતું, કે, 'નાનાભાઈ હવે તો મેં દક્ષિણામૂર્તિના આજીવન સમ્યક યતનો નિર્ણય કરી દીધો છે. મારી સ્ત્રી પણ સંમત છે.'*

તે પછી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીઓને શ્રીયુત નૃસિંહપ્રસાદ બદના નેતૃત્વ નીચે અવનવા કેળવણી પ્રયોગો કરેલા છે. તે ફતેહમંદ નીવડ્યા છે,

* કૌમુદી સન ૧૯૩૬, જાન્યુ., પૃ. ૧૪૩

* કૌમુદી સન ૧૯૩૬, જાન્યુ. પૃ. ૧૪૪

એટલુંજ નહિ પણ ફેળવણીના ક્ષેત્રમાં જે અભિલાષો તે સંસ્થા સેવતી આવી છે, તે મૂર્તિમંત થયા છે; અને આખા પ્રાન્તના વિચાર વાતાવરણ પર તેની પ્રબળ છાપ પડી છે; અને એ સંસ્થાના પ્રચાર કાર્યથી ફેળવણીનો વિષય એક જીવંત પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે.

એ સંસ્થાના રીપોર્ટમાં તેના વિકાસની સાલવારી ચોઠાક સમયથી મેંધાય છે, તે જાણવા જોવી છે; તે પરથી એ સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર, તેની મહત્તા અને વિશિષ્ટતા તુરંત ધ્યાનમાં આવશે, સન ૧૯૧૦ વિદ્યાર્થીશૃલની સ્થાપના.

સન ૧૯૧૪ શ્રી. જુસિંહપ્રસાદ કોલેજની નોકરી છોડી સંસ્થામાં આજીવન સંબંધ નરીકે જોડાયા.

„ ૧૯૧૮ દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીલવન જાહેર સંસ્થા તરીકે રજીસ્ટર થયું.

„ ૧૯૧૯ પુસ્તક પ્રકાશનનું કાર્ય આરંભ્યું.

„ ૧૯૨૦ યુનિવર્સિટીની મેટ્રીકની પરીક્ષાનું ધ્યેય છોડી દીધું,

„ „ બાળમંદિરની સ્થાપના

„ ૧૯૨૩ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે વિનય મંદિરને જોડ્યું,

„ „ બાળ અધ્યાપનમંદિરની શરૂઆત

„ ૧૯૨૪ દક્ષિણામૂર્તિ ત્રિમાસિક વ્યાખ્યાન કર્યું.

„ ૧૯૨૫ વિદ્યાર્થી સંમેલન અને મોન્ટેસરી સંમેલન.

„ ૧૯૨૬ સ્વતંત્ર પ્રકાશન મંદિરની શરૂઆત અને ડાહ્યાન યોજના અમલમાં આણી.

„ ૧૯૨૭ છાત્રાલય સંમેલન.

„ ૧૯૨૮ ગુજરાત વિદ્યાપીઠથી વિનયમંદિર જુદું પડ્યું.

„ ૧૯૨૯ અધ્યાપન મંદિરની શરૂઆત.

„ ૧૯૩૦ અક્ષરજ્ઞાનની યોજના આરંભી.

„ ૧૯૩૧ મામ સેવા અધ્યાપન મંદિરની શરૂઆત અને નવી પ્રાયમિક શાળા.

„ ૧૯૩૩ માધ્યમિક અધ્યાપન મંદિરની રીતસરની શરૂઆત.

પેટલાદ બોર્ડીંગ હાઉસનું કામ, બાવનગરની હિપલી સંસ્થાથી જૂદા પ્રકારનું પણ પ્રબળજીવનના વિકાસની દૃષ્ટિએ મહત્વનું અને લોકોપકારી

જાણારો. વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતાની હકુમત હેઠળ એ પેટલાદ હાઈસ્કૂલ અને તેનું બોર્ડિંગ હાઉસ હોઈને, તેનો વહિવટ, સરકારી ધારાધોરણ મુજબ થાય અને તેના અંગે તેની પ્રવૃત્તિઓમાં કેટલીક મર્યાદાઓ રહે, પણ એક કાર્યદક્ષ અને કર્તવ્યપરાયણ, ભાવનાશાળી અને આદર્શસેવી શિક્ષક, એવી સંસ્થાનો નિમાયક હોય તો એક શિક્ષણ સંસ્થા કેટલું સંગીન અને સરસ કાર્ય કરી શકે તેનું ઉજ્જવળ દૃષ્ટાંત પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસની કામ વ્યવસ્થા પૂરું પાડે છે; એ બોર્ડિંગ હાઉસમાં શ્રીયુત મોતીલાલ અમીનના હાથ નીચે તાલીમ લઈ ગયલા સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ એમના જીવન ધડતરમાં તે કાળે શ્રી. અમીને જે કાળો આપેલો, તેની નોંધ પ્રસિદ્ધ કરે, તો તે છાત્રાલયના વહિવટ ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશ પાડે અને તેમાંથી ઘણું જાણુવા વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય; તેમ તે હકીકત રસિક અને બોધપ્રદ થઈ પડે એ વિષે અમને શંકા નથી.

સદરહુ સંસ્થાનો રજતોત્સવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તેના સંસ્થાપકે તેના કાર્ય વિષે જે અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે, તે જાણુવા જેવો છે.

તેઓ લખે છે, કે ‘આ સંસ્થા સ્થપાયા પછી ચરોતર પ્રદેશના યુવકોમાં સંપ, સહકાર અને સેવાભાવથી સાર્વજનિક કાર્યો કરવાની રૂચિ ઉત્પન્ન થતી રહી અને પ્રતિ દિન વૃદ્ધિ પામતી ગઈ છે, એ નરી આંખે જોઈ શકાય છે.’*

કેટલું, મુંદર ચિરસ્થાયી અને સંગીન પરિણામ !

પ્રસ્તુત બોર્ડિંગ હાઉસનો ઉદ્દેશ્ય કરવાનું ખાસ પ્રયોજન એટલા માટે છે કે આખા ચરોતરમાં કેળવણીની પ્રવૃત્તિ સંગઠિત રીતે થઈ શકે એ આશયથી કામ કરતી ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીનો ઉદ્ભવ ઉપ-રોક્ત પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસને આભારી હતો.

ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીના પહેલા વર્ષના રીપોર્ટમાં આપણે વાંચીએ છીએ, કે,

“ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીની યોજના પેટલાદ બોર્ડિંગ હાઉસના ૧૦ મા વાર્ષિક સંમેલન પ્રસંગે તા. ૧૬-૪-૧૬ ના દિવસે પ્રથમ જાહેર કરવામાં આવી હતી અને તે યોજના સંબંધે વિચાર કરવા કેળવણીના કાર્યમાં ઉત્સાહ અને દિલસોજી ધરાવનાર સદસ્યકર્યોની એક

જોડાયા હતા. તેના અંગે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તેના કુલપતિ તરીકે એ નવી વિદ્યાપીઠના દેવ વિશે ખોલતાં ગાંધીજીએ એકજ મુદ્દા પર વજન આપ્યું હતું કે ‘કેળવણી વિશે તમારા જે મંતવ્યો હોય તે બદલી, નવું મૂલ્યાંકન કરો તેમાં ચારિત્રને તેની કમોડી કરજો.’

આપણા પૂર્વજોએ કેળવણીમાં ચારિત્ર્ય પર વિશેષ ભાર મૂક્યો હતો; પ્રકાશ માટે તેમની પ્રાર્થના હતી અને સન ૧૮૯૦ માં જાપાનમાં કેળવણીની બાબતમાં જે સહેનચાહી ફરમાન બહાર પડ્યું હતું, તેમાં એ વિષયને પ્રાધાન્ય અપાયું હતું;* અને પ્રસ્તુત પ્રકરણના આરંભમાં ગાંધીજીના અનન્ય શિષ્ય કાકાસાહેબ કાકેલકરના એક લેખમાંથી અવતરણ મૂકવામાં આવ્યું છે તેનું ધ્યેય, પણ, મુક્તિ આપે એ જ કેળવણી, દર્શાવાયેલ છે; અને તે મહાત્માજીના વિચાર અને આદર્શને સુંદર રીતે ચર્તિત કરે છે.

આપણે અહિં અક્ષરગ્જાનનું પ્રમાણ વસ્તીના ૭ ટકા જેટલું આવે છે, વડોદરા રાજ્ય જ્યાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવામાં આવેલી છે, ત્યાં તેનું પ્રમાણ ૧૮ ટકા થવા પામ્યું છે, પણ જાપાને તો સાઠ મિતર વર્ષના બાળામાં વસ્તીના ૯૯ ટકાને અક્ષરગ્જાન આપ્યું છે. એ

● સરખાવો:

પ્રજાજનો, તમારા પિતૃઓ અને માતાપિતા તરફ ભક્તિભાવ રાખજો; તમારાં બાઈ બહેનો સાથે માયાળુ થજો, પતિપત્ની તરીકે એક દિલથી મળીને રહેજો, વિનયી અને વિવેકી થજો; સર્વ સાથે લક્ષાર્થ રાખજો; જ્ઞાનનો સંચય કરજો તથા કળાનો અભ્યાસ કરજો અને એ રીતે તમારી બુદ્ધિશક્તિ તથા સદાચારનું બળ કેળવજો; પ્રજાનું હિત વધારજો તથા પ્રજા કલ્યાણમાં તાપર બનજો; રાજ્યધારણ માટે જ્ઞાન રાખજો; કાયદાઓનું પાલન કરજો; વિપત્તિના સમયે રાજ્યને માટે વીરતાથી પ્રાણ આપવા તૈયાર રહેજો, અને છેવટે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી સાથે એક મરખો સબંધ ધરાવતા આપણા સહેનચાહના રાજ્યાસનની સમૃદ્ધિનું રક્ષણ કરવા અને નેત્રે નિશ્ચિત બનાવવા પ્રયત્ન કરજો તથા રહેજો. આમ જ તમે અમારી વફાદાર અને લક્ષી પ્રજા બની શકશો, તેમજ તમારા પિતૃઓની હૃદય પ્રધાનિકાઓની કીર્તિ વધારી શકશો.” જાપાનનો કેળવણી, પૃ. ૭.

ખતાવે છે કે રાજ્યસત્તા ધારે તો પ્રજાની અજ્ઞાનતા નિવારવા શું અને કેટલું કાર્ય તે કરી શકે એમ છે.

પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીના પ્રસાર, સુધારા અને વૃદ્ધિ અર્થે ખાનગી પ્રયત્નો આપણે અહિં થયેલા છે, તેની નોંધ લેવામાં આવી છે; અને પ્રાંતિક સ્વરાજ્યનો સન ૧૯૩૭ નો ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈડિયા એક્ટ અમલમાં આવતાં જે પ્રધાનમંત્રી લલુમતિવાળું આવેલ છે, તેણે કેળવણીનું પ્રમાણ વધારવા સાફ તે પાછળ રૂ. ૪૧ લાખનું નવું ખર્ચ કરવા તેના કાર્યક્રમની કાચી રૂપરેખા તૈયાર કરી છે.

કેળવણીનો હેતુ ફલીશૂલ થવા આમ હરેક પ્રકારના પ્રયત્નો રાજ્ય અને પ્રજા તરફથી થાય, તે સર્વ રીતે હિતકારક અને ઇચ્છવાયોગ્ય છે પણ તેના સિદ્ધાંત તરીકે એ લક્ષમાં રહેવું જોઈએ, કે વિદ્યાર્થીને લખતાં વાંચતાં કે થોડા હિસાબ કરતાં આવડે, એ બસ નથી; તેમ એકલી તેની ખુદ્દિનો વિકાસ થવા પામે એવું એક ધાટીનું બહુતર સર્વથા ઉપયોગી નથી. વસ્તુતઃ તે વિદ્યાર્થીનું જીવન નૈતિક બળવાળું, ખરેખર ઉન્નત અને સંસ્કારી બની શકે, એવો અભ્યાસક્રમ રચાવો જોઈએ. કેમકે “જગતના મુન્થવણુજરેલા જીવનમાં સફળ થવાને માટે ખુદ્દિ કરતાં નૈતિક બળ વધારે ઉપયોગી છે; અને તે બળ તો હરેક માણસે હરરોજ ખિલવવું જોઈએ. તે ખિલવવામાં આવે તો જ દેશની મંસ્કૃતિ રચાવી રહે, અને દેશની આબાહી દકી રહે”*

જાહેર સભા ખીજે દિવસે તા. ૧૭-૪-૧૬ ને રવિવારે બોર્ડોંગના મકાનમાં સ્વારના આદેશ વાગે ઝોન. મી. આર. પી. પરાંજપેના પ્રમુખપણા નીચે બોલાવવામાં આવી હતી. તે સભામાં ચરોતર અને તેની નજીકના પ્રદેશમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવાના ઉદ્દેશથી મોસાઈટી સ્થાપનાનો ઠરાવ થયો હતો."

એ સભામાં હાજર રહેલા સભ્યોનો મોટો ભાગ પેટલાદ બોર્ડોંગ હાઉસના સંચાલકો અને તેના જુના વિદ્યાર્થીઓનો હતો.

ઉધા વીસ વર્ષમાં એ સંસ્થાએ અનેક વિધિ પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડેલી છે, તેમાં ખાનગી કેળવણી સંસ્થાઓનો વહિવટ લેવો, ટ્રસ્ટ ફંડો સ્વીકારવાં, સ્ત્રી કેળવણીને ઉત્તેજન આપવું, રાત્રિશાળાઓ ચલાવવી, શારીરિક રમત ગમતનાં મેળાવડાઓ યોજવા, વાચનાલયો અને પુસ્તકાલયો સ્થાપવા અને વિદ્યાર્થીઓ માટે લોન ફંડની યોજના કરવી, એ મુખ્ય છે; એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓની પાછળ તેના સૂત્રધારરૂપે શ્રીયુત મોતીભાઈનો હાથ પરોક્ષ વા અપરોક્ષ રીતે કામ કરતો આપણી નજરે ચરશે.

ઉપર વર્ણવેલી કેળવણીના ધણીખરા પ્રયોગોમાં ચાલુ કેળવણી-તેની સુધારણા, તેનો વિસ્તાર, તેના દોષોનું નિરુપણ અથવા તેમાં થોડા ધણા ઉમેરા કે ફેરફાર સૂચવવાનું ધોરણ જોવામાં આવશે; તે સુધારા અને ફેરફાર ઉપરઉપરના, એ વૃક્ષનાં ડાળાં પાંખડાં કાપો ઝુડી, સુધારી વધારી વિસ્તૃત કરવાના અને તેના વિકાસને વેગ વા બળ આપવાના હતા; પણ પ્રચલિત કેળવણી સામાન્યતઃ જીવન વ્યવહાર અને જીવન નિર્વાહ માટે નિરુપયોગી છે; તેમાં થોડા દોષો છે; અને તેમાં મૂળમાંથી ફેરફાર કરવાની જરૂર છે, એ મુદ્દા પર તો મહાત્મા ગાંધીજીએ જ ભાર મૂક્યો હતો અને તેમાં ફેરફાર કરવા આમલક રાખ્યો હતો. પૂર્વે આપણી પ્રાચીન પરંપરાનુસાર ગુરુકુળ સંસ્થાઓ કેટલેક રથજે સ્થાપવાના પ્રયત્નો થયા હતા; પણ તે સોક્રાટિય થયા નહોતા; અને તેનો આદર્શ પણ સામાન્ય મનુષ્યને ઝાઝી અપીલ કરતો નહોતો.

મન ૧૯૧૭માં ભરૂચમાં ખીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ મળી, તેના પ્રમુખપદે મહાત્મા ગાંધીજીને નિમવામાં આવ્યા હતા. મહાત્મા ગાંધીજી એટલે દર સંદર્ભવાળા અને તેની સિદ્ધિ અર્થે સંપૂર્ણ આમલક ધરાવનાર એક સમર્થ વ્યક્તિ. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં એમણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં લાંબા

પોતાની સાથે રહેતા ગુજરાતી બાળકોની કેળવણી અર્થે અનેક વિધિ અખતરાઓ અજમાવ્યા હતા; અને એ વિષયમાં કેટલાક નિષ્ફળ પડ્યા તેઓ આખ્યા હતા.

ગાંધીજીએ આપણા દેશના જાહેરજીવનમાં દાખલ થયા પછી તેના ધોરણમાં મોટું પરિવર્તન આવ્યું છે; તેમાં મુખ્ય અને મોટા ફેરફાર આપણી સભા, પરિપક્વ વગેરેનું કામકાજ માતૃભાષામાં અથવા તો રાષ્ટ્રભાષા હિંદીમાં થવું જોઈએ, એ છે.

પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના પ્રમુખે તેમનું વ્યાખ્યાન આશુ પ્રધાને અનુસરી, અંગ્રેજીમાં આપ્યું હતું, પણ મહાત્માજીએ એ પ્રણાલિકાનો ઇરાદા પૂર્વક ભંગ કરીને; પોતાનું વ્યાખ્યાન ગુજરાતીમાં આપ્યું હતું એટલું જ નહિ પણ પરિષદનું સંપૂર્ણ કામકાજ ગુજરાતીમાં ચલાવવાનો આગ્રહ કર્યો હતો.

એ પ્રયાત્ની આપણી સભા અને પરિષદોનાં કામકાજમાં નવું ચેતન આવ્યું છે; અને તેના કામકાજનાં જનતા વધુ ને વધુ રસ લેતી થઈ છે, એ એક વિશેષ લાભ થયો છે; એટલું જ નહિ પણ આપણી માતૃભાષાને તેનું સ્વભાવિક અને ચોખ્ખું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે, એ એક મહત્વની ખીના છે.

એવી રીતે આપણી શાળાઓમાં શિક્ષણના વાહન તરીકે અંગ્રેજીને બહુધા ઉપયોગ થતો તે માટે એ પરિષદમાં એમણે ઠકવી ફરિયાદ કરી હતી, એટલે સુધી કે આપણે આપણી માતૃભાષાના ગૌરવ સાથે માન ધરાવતા થઈશું નહિ તો કદાચ આપણને સ્વરાજ્ય મળે તો પણ તેને લાયક આપણે રહીશું નહિ.

વળી હાલની કેળવણીમાં માત્ર માનસિક વિકાસ પર ધ્યાન અપાય છે, એ પણ નુકશાનકર્તા છે; ખરી રીતે વિદ્યાર્થીનું ચારિત્ર ધડવા, તેને એક ઉત્તમ નાગરિક અને મનુષ્ય બનાવવા ખાસ કાળજી લેવાની જોઈએ, તેમ તેની આજીવિકા માટે તે સ્વાસ્થ્ય થાય એવા ધંધા રોજગાર અને દુનિયા ઉઘોગનું અને જાત મહેનતનાં કાર્યમાં ગૌરવ લેવાનું શિક્ષણ આપવું ઘટે છે.

સન ૧૯૧૬માં અસહકારની ચળવળ ચાલુ થતાં મહાત્માજીએ વિદ્યાર્થીઓને સરકારી શાળા પાઠશાળા છોડવાને અપીલ કરી હતી; અને તે માગણીને માન આપી હજારો વિદ્યાર્થીઓ નવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં.

પ્રકરણ ૩

જ્ઞાનગંગાનો પ્રવાહ

“હતારા થતા દેશભક્તના દિલમાં ઘડીલર આસા ઉત્પન્ન કરે એવી હિન્દની તાકાત અને પ્રગતિકારક થોડી પ્રવૃત્તિઓમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ગણી શકાય. જનસમાજના મનમાં તેણે પોતાના નામમાં રહેલાં અર્થ કરતાં વધારે અસર કરી છે અને દેશની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં તે અગત્યના પૂરક તરવ તરીકે વિસ્તરી છે. ખરે કરું તો પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિની આ વિશાળ બાલુએ એટલી મોટી પ્રતીતિ આપી છે કે રાષ્ટ્રીય સાધનોમાં તેના મહાન ફાળાની આરે તરફથી વકીલાત ચાલુ છે; અને સભ્ય અને રથાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓએ તેને પોષવાનું દબાણ થઈ રહ્યું છે. સુધરેલા દેશોનાં દર્શાંતો આ વાતની તરફેણમાં છે.”*

(રાઈટ ઓનરેબલ શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી.)

દેશવણીની પુષ્ટિપે અને જ્ઞાન ઉપાર્જન, તેની વૃદ્ધિ અને-મંરોધન સાથે, પુસ્તકાલય, શાળા જેવું આવશ્યક અને ઉપયોગી છે, એ સૂત્ર સર્વત્ર સર્વમાન્ય થયેલું છે; અને શાળા પાઠશાળાની ચેટે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ પણ સમાજમાં દિનપ્રતિદિન વધુ મજબુત થતી અને પ્રસરતી જાય છે. આપણા દેશમાં શુદ્ધાં, પરાપૂર્વથી પુસ્તકોના સંગ્રહ, સંરક્ષણ અને ઉપયોગ સાથે કાળજીપૂર્વક સારી વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી; અને આપણું કેટલુંક પ્રાચીન સાહિત્ય, ઉત્તમ અને કિંમતી, કાળના અને ઝનુની વિદેશી વિજેતા પ્રજાના આક્રમણમાંથી, રક્ષણ પામી, બચ્યું છે, એ રૂડો પ્રતાપ આ પુસ્તકભંડારોને, મુખ્યત્વે, આભારી છે. એ ખરૂં છે કે આ પુસ્તક ભંડારોનો હાલના જેવો સાર્વાત્રિક ઉપયોગ પૂર્વે થતો નહોતો, પણ જેને જરૂર પડતી તેઓ તેનો અવશ્ય લાભ મેળવી શકતા; અને એવા પુસ્તક ભંડારોને નવી નવી કૃતિઓની નકલ ઉતારાવી સમૃદ્ધ કરવા એ એક પુણ્યનું કાર્ય મનાવું હતું. તે પછી મુદ્રણકળાનો હિલવ થતાં અને સામયિક પત્રો પ્રકટ થવા થર થતાં, પુસ્તકાલયનું સમગ્ર સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું છે; જ્ઞાન પ્રચાર અને જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં પુસ્તકાલયનું મહત્ત્વ અનેક ગણું વધ્યું છે; એટલુંજ નહિ પુસ્તકાલય પ્રજા જીવનના વિકાસનું તે એક પોષક તરવ થઈ પડ્યું છે; અને એ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ એટલી બધી મહત્ત્વની મનાઈ છે કે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં

રાજ્ય અને પ્રજા હિલચ તેના પ્રચાર અને વિસ્તાર સારૂ ખાસ કાળજી રાખે છે; અને કલ્યાણનેશ્વરી જેવા એન્ડ્રયુ કાર્નેગીએ પુસ્તકાલયો સ્થાપવા લાખોની બક્ષિસ છૂટથી આપેલી છે; તેથી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ખૂબ વેગ પામી છે અને તેનો બહોળો પ્રચાર થવાની સાથે, ખુશી થવા જેવું એ છે, કે, જન સમુદાય પણ તેનો પુષ્કળ લાભ લેતો થયો છે.

નવી અંગ્રેજી કેળવણીનો આપણા દેશમાં આરંભ થતાં અભ્યાસ અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિના એક અંગ તરીકે પુસ્તકાલયને પ્રાધાન્ય અપાયું હતું; પરંતુ ગુજરાત અને બૃહદ ગુજરાત પુસ્તકાલયોની સ્ત્રી જે પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ, વડોદરા, તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે તે જોતાં, તેનો જાઓ વિસ્તાર થયેલો જણાતો નથી. મહોટાં સહેરોમાં અને દેશીરાજ્યોની રાજધાનીમાં મુખ્યત્વે, એ પુસ્તકાલયો નિકળ્યાં હતાં; પણ તે પુસ્તકાલયોનો સંગ્રહ નવાં અને તાજાં પુસ્તકો ઉમેરીને સમૃદ્ધ કરાય અને તેનો બહોળો ઉપયોગ થાય એવી થોડીક જ તજવીજ થતી; સહેરનું તે એક આશ્ચર્ય માત્ર છે, એવી સામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તતી હતી.

કેળવણીના પ્રચાર, ખીલવણી અને સુધારા અર્થે આપણા પ્રાન્તમાં, વિવિધ રીતે જૂદી જૂદી દષ્ટિએ, જે પ્રયાસો ભિન્ન ભિન્ન રથે થયેલા તેનું સંક્ષેપમાં વિવરણ ગયા પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે, અને એ સર્વ પ્રયત્નો થયા છતાં, એ પણ આપણે જોયું હતું, કે આપણી પ્રજાનું અક્ષર-જ્ઞાનનું પ્રમાણ હજી છ ટકાથી વધારે આગળ જવા પામ્યું નથી. જેઓ દક્ત મહી કરી જાણે અથવા સહેજ લખી વાંચી જાણે તેઓ સૌનો એમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

પણ તે પરત્વે શૈક્ષણિક ખીના એ છે કે જેઓ થોડું ધણુ જાણી આગળ અભ્યાસ કરવા એક વા ખીજા કારણે અટકી જાય છે, તેમને જીવનમાં પાછળથી જ્ઞાન સંપાદન કરવાની કાંઈ સવડ હોતી નથી અને જે કાંઈ શીખ્યા હોય છે તે પણ તેઓ ધણું ખરૂં વિસરી જાય છે; જ્ઞાન પ્રકાશનો કાંઈક લાભ મેળવ્યા પછી, તેમની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ વિકસે છે, પરન્તુ તે તૃપ્ત કરવા જેવી સાધન સામગ્રી ઉપલબ્ધ નહિ તે કારણે તેમની સ્થિતિ જણેલા ન જણેલા જેવી નિકૃષ્ટ થઈ પડે છે; અને તેમનો જીવન રસ સુકાઈ જાય છે. આપણા દેશમાં પહેલાં કેળવણીનો પ્રચાર અને વિસ્તાર જો કે સાર્વત્રિક અને એકસરખો નહોતો; તો પણ જન સમુદાય પર સુવિચાર અને ઉચ્ચ

અંશકારની છાપ પાડવા જુદા જુદા પ્રકારની વ્યવસ્થા હતી; અને જાહજી સત્રિય વર્ગ વ્યવસ્થિત સિદ્ધાંતો દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા; પણ નવા સંજોગોમાં આપણે જાણીએ છીએ કે વસ્તીનો મોટો ભાગ અજ્ઞાન રહેશે છે, વળી કેટલાક વખતે વાંચતાં સિખ્યા છે, તેમની પાસે પણ તે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવાનાં સાધનો સુલભ નથી. એટલેમાં બી રીતવામાં આવે પણ તેને પૂરતું જગ ન મળે તો તેમાંથી અંકુર ન ડુટે અથવા તો ડુટે તો અંતે કરમાઈ જાય, એવી દયાજનક સ્થિતિ ચાર ચોપડીઓ સિખેશની થઈ પડેલી છે. કેટલીક વાર તેમની જ્ઞાન પિપાસા જાગૃત થયા પછી તેને સંતોષવા તેઓ અસક્ત તેમજ માધનદિન હોય છે.

સારા વિચારોનો કેલાવો કરવો એ રાજકર્તાઓનું અને સિદ્ધિ સમાજનું કર્તવ્ય છે; નવું સિદ્ધાંત અંગ્રેજીમાં આપવાનું શરૂ થયું ત્યારે તેના પ્રવર્તકોએ એવો અભિપ્રાય મેલ્યો હતો કે એ કેળવણીનો વર્ગ તેમને પ્રાપ્ત થયેલાં જ્ઞાનો લાભ માનુષ્યાદ્વારા પહોંચી રહેવા એમના અન્ય બંધુઓને એક વા બીજી રીતે અવસ્ય આપશે.

મંજોગવશાત્ એ યોજના પુરી અમલમાં આવી ચડી નથી, અને તેમાં મુશ્કેલીઓ પણ અનેક પ્રકારની હતી; તેમ છતાં જાણેલાઓએ આપણા પ્રાન્તમાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જે કાર્ય સંગીન કાર્ય કર્યું છે, તે પાછલા પ્રકરણમાં આપણે અવલોક્યું છે, અને અહિં એવા એક ખીલ સત્પુરુષની પ્રવૃત્તિનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે, જેમણે પુસ્તકાલયોની સ્થાપના અને ખીલવણીના કાર્યમાં પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પ્યું છે, અને તે કારણે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના લિખ્ય પિતામહ જેવું ગૌરવવંતું બિરુદ તેમને અપાયું છે.

કેળવણી અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિનાં સાધનોની આમતમાં મોટા શહેરોથી દૂરના નાના ગામડાંઓની સ્થિતિ અત્યારે પણ દયાજનક છે, અને ઘણા આશાવાંત અને જુદિશાળી વિદ્યાર્થીઓ એવાં સાધનોની સગવડતા ન મળાવે, અકાળે કરમાઈ, તેમની જુદિ શક્તિ કુંદિત રહેવા પામે છે.

એ મુશ્કેલી ટાળવા અને જ્ઞાનના કિરણો દૂરના અને નજીનાં ગામડાંઓમાં પણ ફીક ફીક પ્રસારે એ શુભ આશયથી શ્રીયુત ગોતીભાઈ નરસીભાઈ અમીને-ત્યારે પેટલાદ ઢાઈકુવના હેડમાસ્ટર-સન ૧૯૦૬ માં 'મિત્રમંડળ

પુસ્તકાલય' નામની એક નવી પ્રવૃત્તિ હિસાબી હતી; કેવા સંજોગોમાં તે ઉદ્ભવી એ હકીકત એમનાજ શબ્દોમાં અહિં ઉદ્ધૃત કરીશું:—

“સને ૧૯૦૪-૫માં અમૃતલાલ સુન્દરજી પઢિયારનું” “સંસારમાં સ્વર્ગ” અને ભાવનગર રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું “સંગીત નીતિ વિનોદ” એ બે પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં અને મને તે એટલાં બધાં આકર્ષક અને મોહક લાગ્યાં કે એ પુસ્તકોનું વાચન વધે એવી કોઈ યોજના કરવાની જરૂર મને જણાઈ. વધુ વિચાર કરતાં મને એમ લાગ્યું, કે “સારા વિચારોનો પ્રચાર કરવો હોય તો નાનાં નાનાં ગામોમાં વાચના-હથોળે અને પુસ્તકાલયો સ્થાપવાં જોઈએ. અને ગામડામાં આ પ્રવૃત્તિ શિક્ષકો જ ઉપાડી શકે એમ સમજી સન ૧૯૦૬ના માર્ચ માસમાં વડોદરા ત્રેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા શિક્ષકો સમક્ષ મેં એવી યોજના રજૂ કરી કે પરીક્ષા પૂરી થયે નોકરીના પ્રસંગે ગામડામાં શાળાના શિક્ષક તરીકે કામ કરવાને જગ્યા રહે તેઓ જાય ત્યારે પોતપોતાના ગામેથી જો તેઓ રૂ. ૧૦ વા પંદર મોકલી આપે તો તેમને રૂ. ૨૦) વા ત્રીસના વર્તમાનપત્રો ને પુસ્તકોનો લાભ આપવાની જવાબદારી હું સ્વીકારવા તૈયાર છું. મેં તેમને ૨૫૯ શબ્દોમાં સમજાવ્યું કે ગામડાઓ રેલ્વેથી દૂર હોય છે. કોઈ પણ જાતના સમાચાર સીધી રીતે તેમને મળી શકતા નથી. જ્ઞાન મળવાનો અને વિદ્વાનોના સમાગમમાં આવવાનો પ્રસંગ તેમને મળતો નથી અને તેમનું જીવન શુષ્ક બને છે. માટે સ્વાર્થ અને પરમાર્થની દૃષ્ટિએ પુસ્તકાલયને માટે ૧૦-૧૫ રૂપિયા તેઓ એકઠા કરે તો વર્તમાન પત્રો અને પુસ્તકો દ્વારા પોતાને તેમજ બીજાઓને માટે વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવી શકે અને દૂરદૂરના ગામડામાં રહ્યા છતાં પરોક્ષ રીતે વિદ્વાનોના સમાગમમાં આવી સંરક્ષર પામે. આ ઉપરથી ૫૦ ગામોમાં શિક્ષકોદ્વારા પુસ્તકાલયો નીકળવાનું નક્કી થયું. આ રીતે સને ૧૯૦૬ ના જુલાઈની પહેલી તારીખે ગુજરાતમાં ‘મિત્ર મંડળ પુસ્તકાલયો’ નામની સૌથી પહેલી સાર્વજનિક પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ.”

પ્રસ્તુત યોજના પ્રસિદ્ધ થતાં, કેળવણી જેમનો પ્રિય વિષય હતો અને પ્રગતીય કેળવણીની દૃષ્ટિએ તે વિશે જેમણે ખૂબ ચિંતન કરેલું હતું તે દી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ તે મદદ ત્રી. મોતીલાઈને

અભિનંદનનો પત્ર+ લખી મોકલ્યો, એટલું જ નહિ પણ એ પ્રવૃત્તિની અગત્ય પિંઝાનો પોતાના તરફથી મામ વાચનાનકો સદાચાર આપવા રૂ. ૫૦૦)નું એક ટ્રસ્ટ ફંડ શુ વ. મામાઈને તે અગામાં સોંપુ હતું. અને શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીન તરફથી સોસાઈટીના સંચાલકને તેમની નવી પ્રવૃત્તિને મદદ મળવા માગણી કરવામાં આવી ત્યારે મોસાઈટીના પ્રમુખ તરીકે તે પ્રતિ સદાનુશ્રુતિ દર્શાવી, તેને નીચે પ્રમાણે મવડ કરી આપવામાં તેઓ સદાચરૂત થયા હતા:

(૧) “ મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોમાથી જે પુસ્તકાલય રૂ. ૫૦) આપી સોસાઈટીના નિયમ પ્રમાણે મોસાઈટીમાં રજીસ્ટર થશે, તેને મોસાઈટીએ હપાવેલાં પુસ્તકોમાથી પુસ્તકાલય પમદ કરે તે રૂ. ૨૫) સુધીની કોમતનાં પુસ્તકો એકી વખતે જાહીસ આપનામા આવશે

(૨) મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોને “ જુદિપ્રકાશ ” આઠ આનાના લવાજમથી આપવામા આવશે. લવાજમ વર્ષની સરખાતમાં અગાઉથી આપશે તેને એ ખાસ લાભ મળશે.

(૩) મિત્રમંડળ પુસ્તકાલય સોસાઈટીએ હપાવેલા પુસ્તકોમાથી રૂ. ૨૫) અથવા તે ઉપરાંતની કોમતના પુસ્તકો એકી વખતે ખરીદશે તો તે અર્ધા કિંમતે આપવામા આવશે *

નહતુમાર એ યોજનાનો નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે લાભ લેવાયો હતો *

+

Ahmedabad

16th July 1906

Sir,

Though I do not know you personally, I venture to write this to-you in order to express to you my genuine approbation of your scheme of opening new library. It is one in which I take great interest and I shall be very happy to lend you my help in my power in your praiseworthy effort.

Yours faithfully,

Ambalal S Desai.

*જુદો પહેલી જુલસાત પુસ્તકાલય પરિષદ-મંત્રીનું નિવેદન પૃ ૨.

*મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોનો ત્રણ વર્ષનો રીપોર્ટ. પૃ ૧૩

વર્ષ	બુદ્ધિપ્રકાશ	અર્ધા કિંમતે પુસ્તકો.	રજીસ્ટર થયેલાં પુસ્તકાલયો.
સન ૧૯૦૭	૫૬	૨૫-૦-૦	(૧) ઈટાલા (૨) એઝ
„ ૧૯૦૮	૭૪	૧૨૫૦-૦-૦	(૩) ઓડન (૪) ખાંધલી
„ ૧૯૦૯	૬૧	૭૨૦-૦-૦	(૫) તારાપુર (૬) મંગળા (૭) વાંકીઆ (૮) વલણ (૯) પેટલાદ સાર્વજનિક બોર્ડીંગ હાઉસ.

એજ સાલમાં શ્રીમંત મહારાજ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે વડોદરા રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાનો કાયદો કરી અમરેલી પ્રાન્તમાં પહેલો અખતરો શરૂ કર્યો અને સારાનાદ અમેરિકાના પ્રવાસે પોતે જતાં, એ શાળા અને બુદ્ધિશાળી રાજવીની નજરમાં લાંની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ખુબી ગઈ અને તેની ઉપયોગિતા વિચારી વડોદરા રાજ્યમાં, ફરતાં પુસ્તકાલયો સ્થાપવા ઘુરત જ હુકમ મોકલી આપ્યો હતો.

ફરી અમેરીકા જવાનું પ્રાપ્ત થતાં શ્રીમંતે મી. બોર્ડનને વડોદરા રાજ્યમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને મજબુત અને વ્યવસ્થિત કરવા નિમંત્રણ હતા; અને સન ૧૯૧૦ માં તેઓ અત્રે આવતાં વડોદરામાં એક મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય સ્થાપવામાં આવ્યું એટલું જ નહિ પણ આખા રાજ્યમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવામાં આવી તેમજ ફરતાં પુસ્તકાલયોની અને મેજીક લેન્ટર્ન, સિનેમા વગેરે દ્વારા લોક શિક્ષણ આપવાની યોજનાઓ અમલમાં મૂકવા તજવીજ થઈ હતી. વળી એ હેતુ હજિમૂત થવા લાયકેરી વ્યવસ્થાના અભ્યાસીઓ તૈયાર કરવા ગ્રેન્યુએટોનો એક ખાસ વર્ગ કાઢવામાં આવ્યો હતો, તે પચસું જરૂરનું હતું; અને એ પદ્ધતિસરની પ્રવૃત્તિના પરિણામે વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય ખાતુ વિકસવા અને ખીલવા પામ્યું છે.

સાર્વજનિક પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીને, તે પૂર્વે ખાતગી રીતે, મિત્રોની સહાયતા વડે અમલમાં મૂકી હતી તે વિષે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે અને વડોદરા રાજ્યે તે પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેતાં તેના એક વ્યવસ્થાપક અને નિયામક તરીકે શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીનની પસંદગી કરવામાં આવી એ બહુ ઉચિત થયું હતું.

એવા એક મેવાલાવી પુરુષ હસ્તક પ્રાન્ત, કરગા, અને ગ્રામ પુસ્તકાલય સ્થાપવાનું અને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ આવતાં, તે પ્રદેશમાં છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં પુષ્કળ પ્રગતિ થયેલી છે, તેની પ્રતીતિ નીચેના પત્રકમાં જો

આકડા દર્શાવ્યા છે, તે ઉપરથી યશો વડોદરા નરેશનું આ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું કાર્ય, દેશભરમાં, અગાઉ પસાગ કરેલા દરજ્જાવાત પ્રાથમિક કેળવણીના કામદાની પેઠે, ખૂબજ પ્રશંસા પામ્યું છે, અને ગુજરાત પ્રાંત માટે એ ગૌરવનો વિષય બન્યો છે.

પુસ્તકાલય ખાતાંની પ્રવૃત્તિ x

સાલ.	ક. પુ	આ. પુ	વાચના-લય.	મકાનો વાળું.	સરકારી મદદ.	લોકમદદ	પંચાયત મદદ.	કુલ ખર્ચ.
૧૯૦૬-૦૭	૨૪			૧૪				
૧૯૧૧-૧૨	૯	૨૬૫	૬૦	૧૯	૧૧૬૫૧	૪૮૨૫	૨૪૬૪૧	૪૨૩૧૭
૧૯૩૪-૩૫	૪૬	૧૦૧૭	૨૧૬	૧૩૮+૮ મ. પુ. ૪				
				આ. પુ	૪૯૦૦૯	૫૭૪૧૨	૪૧૧૨૬	૧૫૦૫૩૮

એની અમર એકલા વડોદરા રાજ્યમાંજ નહિ પણ આખા દેશમાં ચોતરફ પ્રસરવા પામી છે અને હિન્દના દરેક ભાગે તે દિશામાં વતીઓછી પ્રવૃત્તિ કરેલી છે.

પર પ્રાન્તોની હકીકત અહિં નહિ નોંધીએ પણ ગુજરાત પ્રાન્તમાં જે કાર્ય થયું છે અને થયે જાય છે, તે આપણે અવશ્ય જાણવું જોઈએ; એમાંથી તેનો વિકાસ સાધવા માર્ગદર્શક વિચારો અને કાર્મિક પ્રેરણા પણ મળશે.

સન ૧૯૧૬ માં શ્રીયુત ઈન્દુલાલે પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ મળ્યા પછી ગુજરાતના ગામડાઓમાં વાચનાલયો ઉઘાડવાનું કાર્ય આરંભ્યું હતું અને તેનું ધોરણ એ રાખ્યું હતું કે જે ગામ રૂ. ૧૫) મોકલે તેને રૂ. ૩૦) ની રકમનાં છપાં તથા મામિકો પૂરાં પાડવાં; અને પછીથી એ યોજના વિસ્તારી જે ગામ રૂ. ૨૫) ઉપરાવી મોકલે તેને એથી બમણી રકમ ઉમેરી રૂ. ૭૫)નાં પુસ્તકો તેમજ એક નાનું કપાટ આપવાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો.

ત્યારબાદ રાજકીય અજબગમનાં ભાઈ છંદુલાલ ચૂંટાઈ જતા એ કાર્ય મંદ પડ્યું હતું; પણ શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીનનો રસ પુસ્તકાલય

પ્રવૃત્તિમાં પહેલાની જેમ ચાલું હતો. તેમણે એ પ્રવૃત્તિને બંધ પડવા દીધી નહિ. વડોદરા રાજ્યનાં ગામો માટે રાજ્ય તરફથી વાંચનાલયો અને પુસ્તકાલયો કાઢવાની વ્યવસ્થા થતી; પણ બ્રિટિશ પ્રદેશમાં ગામો માટે તે બહારથી મદદ મેળવતાં; તે કાર્યમાં સ્વર્ગસ્થ નટવરલાલ માધવલાલ દેસાઈ સોલિસીટરે સારી સહાયતા આપી હતી. અને પછીથી “ વિલાસ ” ત્રિમાસિકન અધિપતિ મીસ બાનુ જમનજી હીરજી ખુરશેદે દિન્દના દાદા દાદાભાઈ નવરોજજીના સ્મરણાર્થે ગામડાંઓનાં દવાખાનાં તથા વાચનાલયો કાઢવા મુખ્યાર્થમાં એક વગવાળી કમિટી નિમેલી હતી તેના તરફથી દર વર્ષે રૂ. ૫૦૦) ની રકમ મળ્યા કરે છે. અને તેમાંથી એક જીલ્લામાં ૨૫ વાચનાલયો ચલાવવામાં આવે છે.*

સોલાપુર મીલના મેનેજર શ્રીયુત વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોરની પુત્રી પ્રિયંવદાનું અવસાન થતાં ગુજરાતમાં એક હજારથી ઓછી વસ્તી વાળાં ગામોમાં વાંચનાલયો કાઢવા એમણે રૂ. ૩૦૦ દર વર્ષે પાંચ વર્ષ સુધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સોંપ્યા હતા; એથી પણ એ પ્રવૃત્તિને જાહેરાત મળી, નવું બળ પ્રાપ્ત થયું હતું.

પરંતુ આ સઘળી વાચનાલય પ્રવૃત્તિઓ કરતાં સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકોરદાસે સુરત જીલ્લાના બધા તાલુકાઓની શાળાઓમાં ફરતાં પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા, ઉત્તર વિકાગના માજી એન્ક્યુલેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર મી. કૃષ્ણલાલ એસ. વકીલ દ્વારા કરેલી, તે વિશેષ ખેંચાણકારક અને ઉપયોગી નિવડી હતી.

એનો આશય વિદ્યાર્થીઓમાં ધૈર્ય વાચનનો શોખ જગાડવાનો હતો; અને શ્રીયુત વકીલે એ પ્રવૃત્તિમાં અંગત રસ લેવા માંડતા હુંક સમયમાં તેની સારી અસર થવા પામી હતી. શાળા શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓને નવાં નવાં પુસ્તકો વાંચવાને પ્રેરતા, એટલું જ નહિ પણ તે જે પુસ્તકો વાંચે તેની જૂદી નોંધ રાખી પાછળથી તેમને એ બધામાંથી જે પુસ્તક ખાસ પસંદ પડ્યું હોય તેના કારણે પૂછી, તેમને વિચાર કરતા શિખવતા; અને આ પ્રમાણે આ બધી શાળાઓ માટે બાળ સાહિત્યનાં પુસ્તકોની ચાલુ માગણી થતાં તેના પ્રકાશનને પણ સારું ઉત્તેજન મળ્યું હતું.

+ તેમના તરફથી એકઠા કરવામાં આવેલા ફંડનો દિસાબ ચંદુ કરતાં પહેલાં વેપના રીપોર્ટમાં તેમણે લખ્યું હતું. કે, આજ માગે કામ કરવાને આપણી આગળ બહોળું ક્ષેત્ર પડ્યું છે અને તેમાં જો ચાલુ પ્રયાસ કરવામાં આવે તો ચોડાક વર્ષોમાં ગુજરાતમાં એકેએક ગામડાંઓમાં વાચનમંદો સ્થાપી શકાય અને ગામડાંનાં લોકને વાચનનો લાભ આપી શકાય.

•વધુ માહિતી મોટે ભાગે ચૈતન્ય ચૈતન્ય મોસિક સેન ૧૯૩૨, પૃ. ૧૬૨

શ્રીયુત મોતીભાઈએ એ વિષયને પોતાના જીવનનો પ્રિય વિષય બનાવ્યો છે, અને ગુજરાતમાં એક પલ્લુ ગામડું નહાનું કે મોટું વાચનાલય કે પુસ્તકાલય વિનાનું ન રહે એવો અભિલાષ તેઓ સેવે છે.

શ્રી. મોતીભાઈ અમીન

જે વડોદરા રાજ્યે પ્રાપ્ત કર્યું તે સમયે ગુજરાતને સુવર્ણ ધાય એ હેતુથી અને એમની મુચનાથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પહેલી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ સન ૧૯૩૪માં સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાના પ્રમુખપદ હેઠળ અમદાવાદમાં ભરી હતી. તેની મુખ્ય નેમ ગુજરાતમાં પુસ્તકાલયોનું સંગઠન કરી, પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર વધારવાની હતી. વડોદરા રાજ્યમાં રાજ્ય આશ્રય હોઇને અને શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીન જેવા એ વિષયના અનુસરણી અને સેવાભાવી અમલદાર પુસ્તકાલય ખાતાને પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થતા, તેની ખૂબ જ પ્રગતિ થવા પામી

હતી; અને પ્રતિ વર્ષ પ્રાન્ન પુસ્તકાલય પરિષદની ગોઠવણ યથાથી જન-
અમાન પણ તે કાર્યમાં વિશેષ રસ લેતો થયો હતો તેમ તે પ્રવૃત્તિના
પ્રશ્નો વિચારવા અને ચર્ચવા તેમ તેની ખિમવણી કરવા પુસ્તકાલય
માસિક કાદવામાં આવ્યું છે, તે અનેક રીતે ઉપયોગી જણાયું છે વળી
પુસ્તકાલયોના મંચાલમેની વહીવટી મુશ્કેલી ઓછી કરવા પુસ્તકાલય
મહામક મહકાર મંડળની સ્થાપના ખાસ ઉપકારક નીવડી છે, વિશેષ
કરીને વડોદરા ગાંધીનાં મળના પુસ્તકાલયોનું મંગલન થવા પામે અને
અરમપરમના મહકાર વડે તેઓ બળ અને પ્રગતિ સાધી શકે તે સાદ-
વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય પરિષદ મંડળની યોજના કુરદેશી ભરી, વ્યવહાર
અને ડહાપણભરી માનુષ પડશે

આ સૌ કાર્યોમાં એ પ્રવૃત્તિ પાછળ રહેતો મુજરાતમાં જ્ઞાન ગંગા
ગામે ગામે વહેવડાવવાનો એમનો યત્ન સકલ્પ જો કે ભગીરથ પણ માધ્ય-
મન્યો છે. એનું ઝરણ વિચાર વાતાવરણમાંથી પ્રત્યક્ષ કાર્યમાં એમણે ઉનાર્યું
છે, અને તે જ્ઞાન પ્રવાહને ગતિમાન, મજબૂત અને વિશાળ બનાવવો,
એ હવે મુજરાતી પ્રજાનું કર્તવ્ય છે. તે વિષે નિવૃત્ત થયા પછી ચાલુ
વર્ષની શરૂઆતમાં નવસારી પ્રાત પુસ્તકાલય પરિષદ મળેલી તે પ્રસંગે
એમણે જે લાગણીભર્યા હૃદયના ઉદ્દગારો કાઢ્યા હતા તે વિચારણીય તેમ
માર્ગદર્શક માનુષ પડશે

"અજ્ઞાન ટાળવા માટે એવી શાળા પ્રવૃત્તિથી નહિ ચાલે. પુસ્ત-
કાલય પ્રવૃત્તિની પણ જરૂર છે ૪-૬ ચોપડીઓના ભણતરથી જ્ઞાન-
અર્જનનો હેતુ સધાતો નથી ૮૦ વર્ષના બુદ્ધાને પણ જ્ઞાનાર્જનનું કાર્ય
ચાલુ રાખવાની જરૂર છે. એમ ન થાય તો આત્મોન્નતિના હેતુ ખર ન જ
આવે. એ ઉમદા ઉદ્દેશથી જ શરૂ કરાયેલી મિત્રમંડળ લાયબ્રેરીની મારી
યોજનાને ઉચ્ચકી લઈ ગળ્યે આટલે દરજ્જે ખીનવી છે. પુસ્તકાલય
પ્રવૃત્તિ ફેળવણીની સંરચા હોવા ઉપરાંત મહકારની પણ સરચા છે. મહ-
કારનું જળરજ્જત દષ્ટાંત પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ પુરૂ પાડે છે. એના સચાલનમાં
પ્રજા, સરકાર, પચાયત, શિક્ષક વર્ગ, અને સેવાલાવી પ્રમુખીય કાર્ય-
કરોનો સાચો મહકાર રહ્યો છે. મુદ્દા ખાતુ, પ્રગવણી ખાતુ, વિગેરે
એક એક ખાતાનો મહકાર પણ લેવાનો રહ્યો છે સ્વરાજ્યની પ્રવૃત્તિ
પણ એ ખરી જ."*

પ્રકરણ ૪ નવું પત્રકારિત્વ

“વર્તમાનપત્રનું કર્તવ્ય શું? લોકમતનું પ્રતિબિંબ ઝીલવાનું કે લોક-મતને સંસ્કારવાનું? જેમ સાહિત્યાદિક વિષયમાં તેમજ આમાં મહાદ નવ ભાવે માનવું છે કે જગતનું ખરું જીવન જત કે વર્તમાન સ્થિતિમાં નહિ, પણ ભવિષ્યમાં ભાવનામાં રહેલું છે. કવિની વાણીમાં બોલીએ તો મહારા પગ નીચેની ધરતીમાં નહિ, પણ “પેલા દિવ્ય કિનારા” માં રહેલું છે. આમ હોઈ જગતકોઈ ક્ષણે એવું નથી કે જેને પછીની ક્ષણમાં વધારે સારું ન કરી શકાય, અને તેમ કરવાના માર્ગો શોધવા અને સૂચવવા એ વર્તમાનપત્રનું કર્તવ્ય છે. અને તેથી તેનું લક્ષ્ય લોકમતને અનુસરવાનું નહિ, પણ લોકમતને દોરવાનું હોવું જોઈએ.”*

ડૉ. આનંદશંકર મુખ

કેવા ઉદ્દેશથી અને શા સંજોગમાં છાપખાનાં અને વર્તમાનપત્રોનો ઉદ્ભવ આપણા પ્રાન્તમાં થયો તેનું આજીવંત વર્ણન ખીજ ખંડમાં કરવામાં આવેલું છે. તે પછી કળવળીનો પ્રચાર વધતાં અને પાશ્ચાત્ય પત્રકારિત્વના વધુ અને નિકટ સંસર્ગમાં આવતાં આપણાં વર્તમાનપત્રો ઉપર ઉંડી અસર થવા પામી હતી અને તેના પરિણામે, વર્તમાનપત્રોની સંપાદન અને પ્રકાશનમાં મોટા ફેરફાર થવા પામ્યા છે, તેમજ તે પ્રગ-જીવનના ધડતર અને વિકાસનું એક મહત્વનું અંગ બન્યું છે.

નવજીવનનાં આદિલનો, નવી સદીના આરંભકાળમાં આપણા પ્રાન્ત પર ફરી વળતાં, પ્રભામાં નવો પ્રાણ આપ્યો હતો અને તેના માનસમાં અંજળ પરિવર્તન થયું હતું.

શરૂઆતમાં વર્તમાનપત્રો સામાન્યતઃ સમાજના જાણવાયોગ્ય અને ઉપયોગી સમાચાર રજૂ કરતા અને તેના ખર્ચ વધારવા શરૂઆતમાં એને લોકરંજનનું કાર્ય પણ તેઓ કરતા, અને જેમ તેની લોકપ્રિયતા વધતી ચાલી અને એ પ્રવૃત્તિ ખર્ચભરે થવા પામી તેમ તેના સંચાલકોએ તેમાં નવાં નેવાં તરવો દાખલ કર્યાં. આમ વધતે વધતે એ છાપાંઓ લોકમતનું પ્રતિબિંબ ઝીલનારાં જ ન રહ્યાં, પણ લોકમતને ફેળવવાનું, તેને યોગ્ય માર્ગે દોરવાનું, તેમજ નવીન વિચારોનું પ્રતિપાદન અને પ્રચારકાર્યનું તેઓ એક જળરજરત સાધન વા વાજંતરૂપ થઈ પડ્યાં હતાં.

નવયુગનાં કિરણો પ્રકટતા, આપણા દેશહિતચિંતકો અને વિદ્વાનોએ, આ સાધનનું સામર્થ્ય લક્ષમાં લઈ, તેનો બહોળો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો, અને તે કારણે ઓગણીસસે એક પૃષ્ઠી, અનેક નવા અને ભિન્ન ભિન્ન વિષયના અને વિચારના સાપ્તાહિકો, માસિકો, ત્રૈમાસિકો આપણા પ્રાન્તમાં પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા, અને એ પ્રવૃત્તિ, આપણા સામયિકોનો ઈતિહાસ સર્મગ્ર રીતે અવલોકતા, તેના કડક ટીકાકારને પણ એટલું કબૂલ કરવું પડશે, કે, લોકોપકારી, પ્રજાજીવનને ઉત્તેજનારી અને તેને પોષક અને સરકારી તરવે પૂરા પાડનારી હતી.

ગુજરાતી સામયિકોનો ઈતિહાસ આલેખવો એ એક દુસ્તર કાર્ય છે. તે કાર્યમાં પ્રથમ મુશ્કેલી એ છે કે તે સામયિકોની શાઈલો સચવાયલી મળતી નથી અને તેનો મગ્ગ કોઈ રથને સુલભ નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેની નામાવલિ સુદ્ધા ઉપલબ્ધ નથી. આ સંજોગોમાં અને જે ધોરણે પ્રસ્તુત રેખાદર્શનનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે તે વિચારતા, મહોદા અને સુપ્રસિદ્ધ સામયિકોનો વૃત્તાંત નોધવો એજ અમને દુસ્તર ભેળ્યાયુ છે, તેમાં પણ તેના એક વિભાગ માસિક ત્રૈમાસિકોને પ્રાધાન્ય આપીશું.

પ્રિંચા વિચારોનો સપર્ક થાં આપણા સામયિકોનો દષ્ટિબેળ બદલાયો હતો. તેઓ હવે રાંજકીય પ્રશ્નો વધુ અને વધુ પ્રમાણમાં ચર્ચા લાગ્યાં હતાં. પહેલાની પેઠે માત્ર સમાચાર છપી કે બહેર હિતના પ્રશ્નો ચર્ચા કે લોકમતનો પડો પાડી, ચાન્ત બેસી રહેવાનું પસંદ ન કરતા, તેના સંચાલકોએ લોકમત જાગૃત કરવાનું, લોકસંઘ શક્તિ ખીલવવાનું અને પ્રજા સર્વોપરિ છે, એ વિચારોનું પ્રચારકાર્ય હાથ ધર્યું હતું, અને તે જેમ સંમયોચિત તેમ જરૂરનું હતું, તેથી જ જુના ધોરણથી તેને જુદું પાડવા પ્રસ્તુત પ્રકરણને નવું પત્રકારિત્વ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

(પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિચારના સંસ્કાર પામી આપણા નવ-શિક્ષિત વર્ગની દષ્ટિમાં ફેરફાર થયો હતો. દેશની ગભીર પરિસ્થિતિ એમના ધ્યાનમાં આવી અને પોતાના દેશબાધવો જે અગ્નિ અને વહેમી હતા, દુ.ખી અને ગરીબ હતા, અનિષ્ટ અને ખોટા રિતરિવાજના ભોગ્યર્થ પડેલા હતા તેમને સુધારવાનું અને સુખી કરવાનું એ તેમને પોતાનું કર્તવ્ય સમજાયું, એ રીતે દેશમેવાના કાર્યમાં જેઓ પ્રવૃત્ત થયા, તેમાંના દેટલાકે પોતાના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે પત્રકારિત્વને પસંદ કર્યું હતું.

પ્રજાજંધુ, ગુજરાતી પંચ, જૈન વગેરે જાણીતાં સાપ્તાહિકોનો જન્મ આ અરસામાં થયો હતો. તેમના ધ્યેયને પહોંચવામાં તેઓ સદૃશ નીવડ્યા છે, તે એ પત્રોની યશસ્વી કારકીર્દી કહી આપે છે; અને તે પત્રોના રજત-મહોત્સવ પ્રસંગે, પ્રજાએ પણ એમની સેવાની યોગ્ય કદર કરી હતી, એ તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

વર્તમાનપત્રોને આપણા વિષયની મર્યાદા બહાર રાખેલાં છે એટલે એ પત્રોનો ફક્ત નિર્દેશ કરી આપણે હવે ગુજરાતી માસિકોની સમાગ્રોચના કરીશું; તેમાં વસન્ત માસિક, જે તેના જન્મ વર્ષ પ્રમાણે તેમજ તેના વિશિષ્ટ ગુણો વડે ગુજરાતી માસિકોમાં અમરશ્યાન લે છે તેને, આપણે, ગુજરાતી માસિકોનું ચિરોમણિ, એવું ઉપનામ નિઃશંક આપી શકીએ.

આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરે, વસન્તની રચાપના પૂર્વે એમના આત્મ-જંધુ મણિલાલ નજુભાઈનું "સુદર્શન" નામક પત્ર સંપાદન કરી તે દ્વારા સ્વર્ગસ્થનું સેવા કાર્ય જારી રાખી, પોતે કૃતકૃત્ય થયા હતા; પણ તે માસિકની કેટલીક મર્યાદાઓ અને તેના અંગે રહેલી જવાબદારી તેની ગતિને અંતરામ ૩૫ માસુમ પડતાં, તેમણે થોડીક મુદતમાં તે પત્રનું તંત્રીપદ ઊઠાડ્યું હતું.

ગુજરાતના બુદ્ધિશાળી અને તેજસ્વી કારકીર્દિવાળા વિદ્વાનોમાં આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરે પ્રધાનપદ લે છે; અને હિન્દજર્નમાં એક પ્રભાવ-શાળી અને બહુશ્રુત અધ્યાપક તરીકે એમણે બહોળી કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલાં છે. એમનું વાચન પહેલેથી-વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી-વિશાળ છે; અને એમના લેખો વાંચતા ક્ષત્રપિણ કહી શકાય કે તેઓ એક સમર્થ ચિંતક છે. વળી જૂદા જૂદાં વિષયોનો એમનો અભ્યાસ બારીક અને વ્યાપક છે, તેની સાથે દૈનિકાત્મક મારે અતરમાં લડી ધન્ય ધરાવે છે. પરંતુ એમના પ્રતિ વિશેષ આદર ઉપજાવે એવું એમનું આપણા ઋપિમુનિ જેવું, સાદું અને સરસારી જીવન છે; તેઓ આપણા પ્રાચીન ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના નિષ્ણાત અને સાહિત્ય પ્રેમી છે, તેમ નવા પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિના માર્ગિક અન્વેષક અને જ્ઞાતા છે એમનો વિદ્યાવ્યાસંગ, ખરે અનુકરણીય છે; અને એમની વિદ્વતાનો પ્રભાવ, એમના સમાગમમાં આવતાંજ તુરંત પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, એટલું જ નહિ પણ ને વિદ્યા વિનય વડે એમનામાં વિશેષ શોભી ઉઠે છે.

ડૉ. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

ગઈ સદીનાં આખરનાં વર્ષો આપણા પ્રાન્તપર ભારે આફત સમાન નિવડ્યાં હતાં; ખેતી પ્રગ્ન મરી રહી હતી. તેમાં છપ્પીઆ દુકાળે પાકે મારી તેનું કાસળ કાઢ્યું હતું. મહારાણી વિક્ટોરિયાનું નવી સદી શરૂ થતાં અવસાન થયું હતું; અને સામ્રાજ્યવાદી પક્ષનું પ્રાબલ્ય વધતાં દેશ પર વધુ સખ્તાઈ થશે, એવી ભીતિ ઉદ્ભવી હતી; તેમ એ જ વર્ષમાં મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિંદ ગાંડે સ્વર્ગસ્થ થતા, પ્રગ્ન શૌકસાગરમાં ગરકાવ થઈ હતી.

હિન્દી પ્રગ્ન કંઠાળ અને વહેમી, અજ્ઞાન અને દુઃખી હતી. તેના હૃદયે 'અથે', તેની સ્થિતિ સુધારવા વ્યવસ્થિત રીતે પ્રયત્નો થવા જોઈએ, એવી માન્યતા દૃઢ થતી જતી હતી, આપણા કિતચિતકો દાદાભાઈ નવરોજી, રમેશચંદ્ર દત્ત, અને વિલિયમ ડિઝમી અને સર હેન્નરી કોટન, દેશની આર્થિક સ્થિતિ દિન પ્રતિદિન ખરાબ થતી હતી તે પ્રતિ અગ્રેજ પ્રગ્નનું લક્ષ જોતી રહ્યા હતા.

એક કુશળ અને અનુભવી પત્રકાર તરીકે જોમની ખ્યાતિ દેશ-પરદેશમાં પ્રસરેલી હતી અને જોમનું અગ્રેજ સાપ્તાહિક- 'ઇન્ડિયન રપોર્ટર'

વજનદાર અને વગવાળું ગણાતું હતું. તેના તંત્રી બહેરામજી મ. મલખારીએ, યુરોપ અને દિ-હુસ્તાનના જાણીતા લેખકોનો સહકાર મેળવી એક બીજાના દષ્ટિનિદુઓ રજુ કરી, વિચાર વિનિમય અને ચર્ચાદ્વારા તેમને નિષ્ઠ આણી, ૧૯૨૫૨ મિત્રાચારી અને ઐક્યની લાગણી ઉદ્ભવે એ ઉદ્દેશથી "ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ" નામનું એક ઉચ્ચી ગ્રાંટીનું માસિક અંગ્રેજીમાં પ્રકટ કર્યું હતું; પણ તેનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત હતું; માત્ર બલેયાઓને તે સ્પર્શતું હતું.

જનસમુદાયને પહોંચવા અને તેમને નવપુખ્તો સુદેશો આપવા મુજરાતીમાં એક સારા માસિકની ખોટ માફત પડતી હતી અને તે પૂરી પાડવાનું કાર્ય શીયુત આનંદશંકરે બરોબર વખતે ઉપાડી લીધું હતું.

મુજરાત કોલેજના અધ્યાપક તરીકે એમને સિર પળી જવાબદારી રહેતી, પણ એમની આર્થિક દષ્ટિએ જોયું કે નબળાંને પ્રગતિને રસ્તે દોરવાનો અને સુધારવાનો આ એક સુયોગ છે. પ્રગત્યવનના પ્રયત્નોમાં એમને ખૂબ રસ પડે, એટલું જ નહિ પણ, તેના એમણે આરીક્ષાધિ અભ્યાસ કર્યો હતો. એટલે 'વસન્ત' નું તંત્રીપદ એમણે કેવળ કર્તવ્યબુદ્ધિથી ઉપાડ્યું હતું, એ એના ઉદ્દેશો વાંચના સહજ સમજાશે.

તેઓ લખે છે,

"આપણે છેલ્લાં પચાસ વર્ષોના ઈતિહાસ અવસોકાશું તો જાણીએ કે એ દરમિયાન આપણા આચારવિચાર અને કર્તવ્ય આવનાના સ્વરૂપમાં અનેક ફેરફારો થઈ ગયા છે. ફેરફાર જૂના પ્રશ્નો આજ પત્તી ગયા છે, ફેરફાર નવીન પદ્ધતિએ ચર્ચાવા લાગ્યા છે; ફેરફાર નવા ઉત્પન્ન થયા છે, અને ફેરફાર થવાની શરૂઆતમાં છે. આવી સ્થિતિમાં, સમયનું યોગ્ય પ્રતિબિંબ ગ્રીક્ષે, અને તેના જીવન વિકાસમાં કાંઈક પણ સહાય થાય એવા એક માસિકની મુજરાતને જાકુ જરૂર છે અને એ જરૂર થોડી ઘણી પણ કાંઈક સતોષકારક રીતે-પૂરી પાડી શકાય તો કીક, એ આ નવીન ઉપક્રમનો એક ઉદ્દેશ છે."*

પણ વધુ મહત્વનો ભાગ તે કાર્ય પાછળનું ધ્યેય હતું, જે એમના માનસનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.

તે ધ્યેય આ પ્રમાણે રજુ કરાયું હતું—

"શ્રુતિ કહે છે કે 'સત્ય એ સર્વ જૂતોનું મધુ' (યુગ્મ રસ છે, અને સર્વ જૂતો સત્યનું મધુ છે.) એ 'મધુ'ને પોષણ, પ્રકટાવણ, રેલાવણ

એ વસન્તની પરમ ઉદ્દેશ ભાવના છે. એ ભાવનાનો લક્ષ્યાંશ—એ ‘મધુ’નું એક પુષ્પમાં એક બિંદુ પણ સંતોષકારક રીતે ઉપજાવી શકાય તો વસન્તનો જન્મ સાર્યક છે. શ્રુતિ સત્યને ‘સર્વ’ જૂતોનું મધુ’ અને સર્વ જૂતોને ‘સત્યનું મધુ’ કહે છે એ વિવિધ ઉક્તિમાં બહુ ગંભીર રહસ્ય રહેલું છે. સત્ય એ સર્વજૂતોનું અન્તરતમ તત્ત્વ છે, અને બહાર તારવી કાઢવાનું છે, એટલુંજ નહિ પણ સર્વ જૂતો પણ સત્યમાં જ અનેલાં છે, અર્થાત મત્યને, પ્રત્યક્ષ કરી આપવા માટે’ શુદ્ધ, ગભ્ય, સમાજ આદિ સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે સંસ્થાના અન્તરમાં સત્ય નથી એ અભાવગ્રસ્ત છે. ‘છે’ નહિ પણ ‘નથી’ ગણવા યોગ્ય છે. માટે સત્યનું સંપૂર્ણ દર્શન કરવું હોય તો વિચારમાં અને સિદ્ધાંત (abstract thought) માંજ યથ શકવાનું નથી, પણ ઉત્તમ સંસ્થાઓ (institutions) કે જે એને પરિણામ પામેલું હોવાની જરૂર છે. અને એકજ સત્યના આન્તર (subjective) અને બાહ્ય (objective) સ્વરૂપો છે. એ મત્યના અન્તરમાં તેમજ એની પાર સત્યસ્વરૂપ તેજોમય અમૃતમય પરમાત્માનો નિવાસ છે. જીવ અને જમત્ત ઉભયના અન્તરમાં અને બહાર એજ છે, હિલય એ રૂપ જ છે. એટલે—

(૧) સત્યસ્વરૂપ વિચાર (abstract thought) નું, અને

(૨) સત્યસ્વરૂપ સંસ્થાઓ (institutions)નું અવલોકન કરવું, અને

(૩) ધર્મ એમના મધ્ય બિંદુ સ્થાને રાખવો એ વસન્તનો મુખ્ય

ઉદ્દેશ હરે છે.”*

તેના નામ પ્રમાણે “વસન્તે” ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવું ચેતન અને વિચારબળ આણેલાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યને તેણે નવપ્રધવિત, રસાળ અને સ્ફૂર્તિદાયક કર્યું છે; પણ એથી વિશેષ જે તાજગીભર્યું વિચાર વાતાવરણ ઉપજાવ્યું છે, તે ત્રેરક તેમ પ્રેતસાહક નિવડ્યું છે. પણ તેનું વિચિષ્ટ લક્ષણ એ હતું કે પદવીધારી શિક્ષિત વર્ગ, માતૃભાષામાં લખવા લાગ્યેજ પ્રયત્ન કરતો એઓમાથી શ્રીયુત ભુવાભાઈ દેસાઈ, પ્રો. બાલક્રિસનદાસ દલાલ, શ્રીયુત છોટાલાલ લલ્લુભાઈ વકીલ, શ્રી. શિવાભાઈ મોતીભાઈ, શ્રીયુત મુનીલાલ કેશવલાલ વગેરે ને શ્રીયુત આનન્દશંકરે વસન્તમાં લખતા ક્યાં હતા. આ પ્રમાણે ‘વસન્ત’નો એક ઉદ્દેશ રૂઝિમૂત કરવા તેઓ શક્તિમાન થયા હતા.

વસન્ત કેવળ સાહિત્યનું માસિક નથી. તેમાં સમાવેશવનને લગતાં હરેક પ્રકારનાં વિદ્વાજ્ઞાની રીતે ચર્ચાય છે. એ તેનો મહત્વનો ભાગ હતો, પણ એનું આકર્ષક અંગ તો તંત્રીની નોંધ રહેલી છે અને તે પર જ 'વસન્ત'નું વ્યક્તિત્વ બંધાયેલું છે.

આપણા પ્રાન્તનો છેલ્લો ત્રીસ વર્ષનો ઇતિહાસ એવા બહુવાને વસન્તની ફાઈલો કિંમતી સાધનસામગ્રી પૂરી પાડે છે; અમે અન્ય પ્રસંગે જણાવ્યું હતું તેમ, "તેનાં પૃષ્ઠોમાં સમયનું, દેશની સ્થિતિનું અને ચાલુ પ્રશ્નોનું વિવેચન, સંજોગોનુસાર આક્રુષ્ણાત્મક, ઘેર, ગપ્પ, ઝાંખું, અર્ધપ્રકાશિત, છુંસાતું, વખતે માથ તગડી રેખાવાળું ચિત્ર જરૂર મળી આવશે અને એમાના એ ચિત્રો-નોંધ, અવગ્રહન, નિરૂપણ, ચર્ચા-એટલા કિંમતી, મૌલિક, સૂચક, માર્ગદર્શક અને વિચારપૂર્ણ જણાશે કે જુદી જુદી દક્ષાના મનુષ્યોને-કોઈને જેમકે સ્થળદર્શન, રંગચિત્ર, સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનું નિરૂપણ, પ્રાણી આલેખન, રેખાચિત્ર વત્તુઓનું આકર્ષે અને આનંદ આપે તેમ-તે ઉપયોગી અને મદદગાર માણસ પડશે અને જેમ ચિત્રમાં, ચિત્રનો ઉદાવ, રંગની મિલાવટ, પિંછીની કુમાર અને સદાઈથી ચિત્રકારનું કલાકૌશલ્ય ખીલી-દીપી ઉઠે છે તેમ આ લખાણ, વિચારની વિપુલતાથી, ભાષા લાલિત્યથી, રસિક વર્ણનસૈલિથી, વિધવિધ અને નવિન દૃષ્ટિકોણથી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યના સુક્રમ અશોની ફેરમથી, આદ્યાદિક નિવડી, અનેક માધુર્ય અને રસ ઝરતું જણાય છે જ. તેના પ્રવાહમાં તે આપણને ખેંચે છે, અને તન્મય કરે છે; અને એજ એની મહત્તા અને વિસિષ્ટતા છે."x

વસન્ત રૂઢ આરે માસ ચાલુ રહેતી નથી. ભરતીઓટની પેઠે વસન્તની સ્થિતિમાં ફેરફાર થયેલા છે; તથાપિ વસન્તે જે વિદ્વાનું અને સંસ્કારિતાનું ઉચ્ચ વાતાવરણ આપણા પ્રાન્તમાં પેદા કર્યું છે તેની હડી અસર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર થવા પામેલી છે. અમાઉ કહ્યું તેમ વસન્તનું વ્યક્તિત્વ-આચાર્યશ્રી આનંદશંકર પર અવલંબે છે; અને તે બંને એક બીજામાં એટલા બધા ઓતપ્રોત છે કે આપણે એમ કહી શકીએ, કે વસન્ત એટલે સંસ્કારમૂર્તિ આનંદશંકર અને આચાર્યશ્રી આનંદશંકર એટલે કે વિદ્વાતા અને પ્રતિલાનું સાક્ષાત દર્શન, જે એમની લેખિનીમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે.

અંગ્રેજોની સત્તા સ્થાપિત-થતાં ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ન્યાઓને લણાવવા કન્યાશાળાઓ ઉઘાડી રીતસરના પ્રયત્નો થયા હતા; પણ દિન્દુ સંસારમાં છોકરીઓનાં લગ્ન નહાની વયે થતાં અને લગ્ન થયા બાદ કન્યાશાળામાં તેમને વધુ અભ્યાસ કરવા જવું એ હિનપતલર્થુ-મનાતું, એટલે એમનો અભ્યાસ અધવચમાં અટકી પડતો અને તેમનો માનસિક વિકાસ કુદિત અને અધકચરો રહેતો; તેમ ધર આગળ જ્ઞાન વધારવાનાં બીજાં સાધનો નહોતાં, તેમ તેવી સમવડ પણ નહોતી. તેથી જે શિક્ષણ તેમને પ્રાપ્ત થતું તે અધુરું, ખામીવાળું અને અસંતોષકારક જણાતું, અને તે પરિસ્થિતિમાં સુધારો અને ફેરફાર થવા જોઈએ એવી લોકલાગણી ઉદ્ભવી હતી.

સમસ્ત દેશમાં નવચેતનનું મ્હોટું પુર આવ્યું હતું, તેના પ્રવાહમાં નહાનાં મ્હોટાં સૌ ખેંચાયાં હતાં; અને એ પુનિત પ્રવાહથી પાવન થઈ, જેઓ જ્ઞાતિ સુધારણા, સમાજ સેવા, કેળવણીનો પ્રચાર, સાહિત્યને ઉત્કર્ષ, સ્વદેશીને ઉત્તેજન વગેરે સુધારાના કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા તેમાં અમદાવાદના બંધુસમાજની સેવા નોંધપાત્ર છે.

સદરહુ બંધુસમાજના સભ્યોની સંખ્યા તદ્દન મર્યાદિત હતી. તેના ધણાખરા સભ્યો વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ જ્ઞાતિના હતા. તેા પણ અન્ય જ્ઞાતિનાઓને તે મંડળમાં લેવા જેટલા ઉદાર હતા; તેમજ તે સૌ મુશિક્ષિત, સંસ્કારી અને પ્રગતિમાન વિચારોને સેવનારા હતા. એમાંના મ્હોટા ભાગે કવિતા, નવલકથા અને સામાન્ય જ્ઞાનનાં પુસ્તકો લખીને યુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે, એ તેમના માટે ગૌરવભર્યું છે, પણ એ મંડળની વિશિષ્ટ સેવા તે ' સુન્દરી સુબોધ ' માસિકનું સંચાલન અને પ્રકાશન હતું.

(આપણા સ્ત્રી સમાજની સ્થિતિ નિરાશાજનક હતી; તેઓ દબામણી, દુઃખી, અજ્ઞાન અને વહેમી હતી, એટલું જ નહિ પણ તેમને વ્યક્તિત્વ જેવું કંઈજ નહોતું. તેઓ પતિમાંજ પોતાનું સર્વસ્વ મુખ્ય અને અખંડ સૌભાગ્ય જોતી હતી. એ સ્ત્રીઓ પૈકીની જે થોડી સ્ત્રીઓએ સ્ત્રી કેળવણી લીધેલી તે પણ પૂરી સંતોષકારક ન હોતી.

● ઉદાહરણ તરીકે શ્રીયુત્ત સમગ્રોદનરાય જ. દેસાઈકૃત ધામિની અને બાળા; સ્વર્ગસ્થ લોમીન્દ્રરાવ દિવેદિયા વિશ્વિત, સિદ્ધાર્થો ચોખ, ઉપાધ્યાય, અન્નમિત્ર વગેરે, સ્વ. શિવભાઈની અવસ્થા જ્ઞેયિ અને ડાહ્યાભાઈ ખેડક રચિત સંસારમાં સ્ત્રીની પડવી, સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ, બાળના સુધાઓ વગેરે વગેરે.

શ્રીઓની એ ધોર અજ્ઞાનભરી સ્થિતિ સુધારવાને, કેળવણી અને જ્ઞાન-પ્રચારના એક સાધન તરીકે જન્મ સમાજના મળ્યોએ 'સુન્દરી સુમોધ' નામનું એક માસિક કાલવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, તે જોમ મમયાનુકૂળ તેમ આવશ્યક હતો; એ માસિકદ્વારા જન્મસમાજે ગુજરાતી શ્રી સમાજની જે ઉત્તમ સેવા કરેલી છે, તે કદી વિમરણ એવી નથી; વળી તેની અસર બહોળી થવા પામી હતી. તે મંડળના વિચારો તદ્દન સુધારક નહિ તોપણ પ્રગતિવાળા હતા. શ્રીઓનું સ્વાતંત્ર્ય ખીલી, પુરુષો સાથે તેઓ સ્પર્ધામાં ઉતરે, અને તેમના સમાન ઘર્ષ રહે એમ તેઓ નહોતા માગતા, પણ શ્રીઓ સહઆરિષ્ટી નિષેઃ; શુદ્ધકાર્યને પ્રાધાન્ય આપે, અને પતિપરાયણ ઘર્ષ રહે એમ ઇચ્છતા હતા. શ્રીઓનો વર્તમાન સ્થિતિમાં સુધારો અને ફેરફાર કરવાની જરૂર સ્વીકારતા, પણ પ્રચલિત કેળવણીને દોષભરી નિહાળતા; પુરુષ અને સ્ત્રીની કેળવણીમાં જૂદા ધોરણ રાખવાનો આગ્રહ ધરાવતા; અને તે કારણે પશ્ચિમની કેટલીક રીતિઓ તદ્દન ત્યાજ્ય નહિ તોપણ અનિચ્છનીય ધારતા હતા.

એમના શ્રી વિષેના સઘળા વિચારો અને આદર્શો સાથે આપણે કદાચ સમત ન થઈ શકીએ તો પણ તે કાળે "સુન્દરી સુમોધે" ગુજરાતી શ્રી સમાજને વિવિધ વિષયો પર, સ્ત્રીઓ અને આનંદદાયક, સહબોધક અને પ્રોત્સાહક વાચન સામગ્રી પૂરી પાડી હતી તે જરૂર વખતસરનીને ઉપકારક હતી, ગુજરાતી પ્રજા ઉપર એમનું તે એક મ્હોટું ઝલકું હતું. વધુમાં એ મંડળે સુન્દરી સુમોધદ્વારા શ્રીઓને જાહેરમાં જાગ્રેવો અને સ્ત્રીઓ લખવા ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને તેમને આગળ આવવા હતા, એ ઓછું પ્રશસ્ત કાર્ય નહોતું. તેની મહત્તાનો ખ્યાલ આવવા એટલુંજ જણાવવું બમ યશે કે દરેક સરકારી અને સુશિક્ષિત કુટુંબમાં "સુન્દરી સુમોધ" પત્રે આદરભર્યું તેમ આવશ્યક સ્થાન મેળવ્યું હતું.

તેના વિષે વિસ્તાર નહિ કરતા, વાચક જન્મને તે મમયની શ્રી સમાજનો સહેજ પરિચય કરાવવા મન ૧૯૦૩ માં સુન્દરી સુમોધ કાઢતી વખતે જે હેતુ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો તેમાથી ખપપૂરતો ઉત્તારો કરીને અટકીશું—

“આપાર સુખીમાં જે કાઈ કેળવણી જાણાઓને અપાઈ છે અને અપાય છે, તે પછે જાણે માત્ર પ્રાચીનિક જ છે, તેની અમર શબ્દગાન (વાચવા લખવાના જ્ઞાન) મળ્યા સિવાય ખીજી કાઈ રીતે સાચ્યેજ આગળ

વધેલી જોવામાં આવે છે. તે હંચા પ્રકારની ફેળવણી-મન, બુદ્ધિ અને વિચારો ખીલતી, હૃદયને શુદ્ધ અને હિદાર બનાવી તેમાં સદ્ગુણ અને શુદ્ધચારિત્ર્યની દૃઢ છાપ પાડે તેવી તથા સાંસારીક, વ્યવહારીક જ્ઞાન આપી જીવન જીવવા દરમજનના પોતાના સંબંધીઓ તરફથી યોગ્ય ફરજનું જ્ઞાન કરાવી પોતાના તેમજ તે સંબંધીઓના જીવનમાં સુખશાન્તિ અને આનંદ રેલાય એવું વર્તન શીખવે તેવી-હંચા પ્રકારની ફેળવણી તો, જાગ્યેજ કોઈ રથને અપાતી હોય એમ જણાય છે. મૂળ ખરું જોતાં તો આપણા પ્રાન્તમાં સ્ત્રી વર્ગના પ્રમાણમાં લણેલી સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘણી જ જીવંત છે, અને જ્યાં લણાવવામાં આવે છે ત્યાં ફેળવાયેલી બાળાઓની ફેળવણી સાધારણ, અધુરી અને ફેટલીક બાળનમાં ખીન જરૂરીઆતની છે, તો પછી ઉપર જણાવેલી હંચા પ્રકારની ફેળવણીની તો વાત જ ક્યાંથી ! આથી બાળાઓને નિશાળે મોકલી લણાવ્યા છતાં સમજી વડોને પરિણામે ઈષ્ટ લાભ ધણે જ થોડે અંશે જણાય છે, અને તેથી અતે સ્ત્રી ફેળવણીની બાળતમાં અસંતોષ અને નિરાશા ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. હાલ આવી જાતની નિરાશાની ખૂંસો ચોતરફ સાંભળવામાં આવે છે અને તેટલે અંશે સ્ત્રી ફેળવણી ન્યૂનતાવાળી છે એમ સર્વને લાગે છે. આ ન્યૂનતા તરફ આપણા અનેક વિચારકો અને વિદ્વાનોનું ધ્યાન જોવાયું છે. અને તે દૂર કરવા તેઓએ ભાષણો, પુસ્તકો, છૂટક લખાણો વિગેરે દ્વારા કંઈક વખાણવા લાયક પ્રયત્નો કર્યા છે અને હજી પણ કંઈ જામ્યું છે; એટલું જ નહિ પણ ફેટલાક માસિક અને અઠવાડિક પત્રકારોએ પણ એ કામ ઉપાડી લઈ કોઈક કોઈક વખતે એ વિષય સંબંધી જ્ઞાન આપવા માંડ્યું છે. પરંતુ એમ પ્રસંગોપાત છૂટક છૂટક કરેલા પ્રયાસો કરતાં માત્ર સ્ત્રી ફેળવણી તરફ જ અનન્ય લક્ષ રાખી ખાસ સ્ત્રીઓ માટે પ્રકટ થતા માસિક પત્રોની હાલમાં ઘણી જ આવશ્યકતા છે. મુંજાઈમાં પારસીઓ તરફથી આવા પ્રકારનાં માસિકો નિકળે છે એ ખરૂં, પણ તે લોકોનાં જીવન-પદ્ધતિ, વિચાર, ભાષા વિગેરેમાં તફાવત હોવાથી તે આપણી ગુર્જર બહેનોને ભાગ્યેજ રસપદ અને ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે, તો આ ખામી દૂર કરી ગુર્જર સાહિત્યની તેમજ દેશી જનોની સેવા કરવી એ ફેળવાયલા મનુષ્યોનું કર્તવ્ય જ છે.

આવાંજ કર્તવ્ય જ્ઞાનની પ્રેરણાથી “ જાધુસમાજ ” નામના મંડળે

બીજી માહિત્ય પ્રવૃત્તિઓની સાથે ઉપર ચૂંચવ્યા પ્રમાણેનું એક માસિકપત્ર પ્રકટ કરવાનું સાહસ આદર્યું છે”.

સન ૧૯૦૩ ના નવેમ્બરમા ડૉ. હરિલાલ દ્રુપ પ્રધાપિત “ચદ્ર” ને ફરી ચાલુ કરવાનો પ્રયાસ થયો, અને તેના બે અંક પ્રમિદ્ધ થયા, પણ તે પ્રવૃત્તિ ઘણું કાળુમર આગળ જારી ન રાખતા, એમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી નરસિંહરાવ દ્રુપ, જેમના ઉપર બંગાળી સાહિત્યનો વિશેષ પ્રભાવ પડેલો હતો, તેમણે “સાહિત્ય” નામથી નવું માસિક તે પછી શરૂ કર્યું હતું તેના અપાદનકાર્યમાં સ્વર્ગસ્થ રણજીતરામ એમના પડખે હતા, તેમજ આપણા કેન્દ્રમાં જાણીતા સાક્ષરોએ લેખો લખી મોકલી તે પ્રતિ મહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ સાધવો, એના વિધવિધ અંગે ખીલવવા, એ તેની મુખ્ય નેમ હતી, તો પણ એ માસિક દ્વારા શ્રીમત વર્ગમાં સાહિત્ય પ્રતિ અભિવ્યક્તિ જાગૃત કરવાનો તેને ખાસ અભિપ્રાય હતો તેમનું મતવ્ય હતું કે દેશનું ગૌરવ, દેશના ધનવાનોથી નહિ પણ દેશના સાહિત્યથી છે, તેથી એ પ્રવૃત્તિના અર્થનમાં જણાવ્યું હતું, કે “પશ્ચિમના નવ તેજ એમની (શ્રીમતોની) આખ્યોમાં પણ ખુચ્ચે અને આજસ તેઓ હોડશે નવા મેંખા પ્રભાત એમનામાં એનન પુકશે જ વનરપતિ અને ધાતુમાં વિદ્યાનના પડિતો ચેતન ઉઠેવી શક્યા છે પ્રભુ એ ધારણા પાર પાડશે તોય પ્રવૃત્તિની સાર્થકતા સદજ લેખીશું X

મગસગની ચળવળના પરિણામે અમદાવાદનો નવઉત્સાહિત યુવક વર્ગ નવી નવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવા કટિબદ્ધ થયેલો, અને એ યુવક વર્ગે રામકૃષ્ણ-વિવેચનદ મહાત્મા જનસેવાના કાર્યમાંથી પ્રેરણાલભ મેળવી, સન ૧૯૦૭ મા “ઉદ્બોધન” નામનું માસિક નવા વિચારોનો પ્રચાર કરવા કાઠ્યું હતું એ યુવક મહાત્મા શ્રીયુત કૃપાચક્ર પડિત, ડૉ. હરિપ્રસાદ વૃજગય, શ્રી ચદ્રમણિચક્ર પડિત, શ્રી જોડજીદાસ શાહ, શ્રી સ્વામી નારાયણ મુખ્ય હતા, અને શ્રીયુત જીવણનાન વૃજસય, શ્રી મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ અને શ્રીયુત કૃષ્ણનાન નરસીલાલ દેસાઈ, વગેરે ચદ્રસ્થો તેમના મિત્ર, સલાહકાર અને નિયામક હતા

તે માસિક જનતા ઉપર કાંઈ વિશેષ અસર પેદા કરી શકેલું નહિ

તેમ સામે મમય ચાલેલું નહિ, છતાં એ મંડળે અમદાવાદમાં જે જાગૃતિ આણી હતી તે બહુ લોભપકારી હતી.

એ યુવક મડળે, દેશના દાદા દાદામાઈની જ્યતિ ઉજવવાની પહેલ કરેલી, તેમજ સ્વદેશી કિત્તો પ્રકટ કરી તેનો પ્રુકળ પ્રચાર કર્યો હતો. ગુજરાતી સ્વદેશી સ્ટોરની યથાપના એમની જ પ્રવૃત્તિને આભારી હતી એખતે સોમાઈની કારેથી તેનો આગમ્ય દેશના પ્રજાનો પદ્ધતિમર અભ્યાસ કરવાનો હતો, તેમજ રાજકીય વિષયો ચર્ચવા અને એનું ચિંતાણું મેળવવા “પાર્લામેન્ટ” નામનું મડળ એજેજ ઉચ્ચ કક્ષુ હતું પદેવી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ તેના જ આશ્રય હેઠળ મળી હતી, પણ તેનું મહત્વનું મેવાકાર્ય સમગ્ર પૈસા ફરડની યોજના હતી તે દ્વારા અમદાવાદની આમપાસના ગામોમાં અગ્રેજી શાળાઓ ખોલવાના અખતર કરવામાં આવ્યા હતા તેમ તે ફરડાથી અમદાવાદના મીઠા મજુરોના લક્ષમાં રાત્રિશાળાઓ ચલાવવામાં આવતી, એમાં મીઠવીક રાત્રિશાળાઓ અઘાપિ ચાલુ છે, તથાપિ એ મડળનું જીવત મારક દાદાભાઈ નવરોજી પુસ્તકાલય છે, જેનો વહિવટ પાછળથી અમદાવાદ યુનિવર્સિટીની મોખી દેવામાં આવ્યો હતો.

પ્રગુત વિગતો ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થશે કે અમદાવાદ યુવક વર્ગની પ્રવૃત્તિઓ, મળખળને અનુમરી, જનહિતકારી અને મેવાપરાયણ હતી.

યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતા તરખો ભાવિ જીવન સુંદર અને ઉજ્જવળ બનાવવાના મનોરથો આ મનોરમ સ્વપ્નો સેવે છે અને તેની સિદ્ધિ અર્થે અવિરત શ્રમ ઉગરે છે, તે પ્રમાણે આપણા મમાજમાં નવજીવનનો મચાર થતા, દેશનો આગેવાન અને વિચારક વર્ગ, કાઈ કાઈ રચનાત્મક કાર્યો યોજવા પ્રવૃત્ત થયો હતો.

એ સમયે ગુજરાતી માસિક બહાર પડતા, તે સૌ પોતપોતાની મર્યાદામાં અને તે માર્ગ કાર્ય કરતા, એવા શ્રીયુત મહુભાઈ કાટાવાળાનો અભિપ્રાય હતો, પરંતુ એ લિન લિન માર્ગે કાર્ય કરતી પ્રવૃત્તિઓને કેન્દ્રિત કરી બધા દિતો અને રૂચિને સતોમે અને ગમે, એવા ધોરણે કામ કરતા એક નવા માસિકની જરૂર એમને જણાઈ હતી તેથી ‘સાહિત્ય’ નામનું નવું માસિક એમણે કાઢ્યું હતું પારસી મુસલમાન એ સૌની માતૃભાષા ગુજરાતી છે તેમની લેખા પ્રવૃત્તિ નિરાળી થઈ ન પડતા, એ સૌ, હિન્દુ, પારસી, મુસ્લિમ માથે મળી અને એક જ ધ્યેયથી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરવા પ્રેરાય એ તે યોજના પાછળનો અન્તર્ગત હેતુ હતો, અને તેમાંનું લખાણ સામાન્ય વાચકને પણ અપીલ, કરે એવું હોવું

નોંધ એ, તે ૫૦ એએ વિશેષ જાર મુત્તા હતા તેથી એ માસિકની કાચ-
નીનિ (Policy) વિશે જણાવતા તેમણે તત્તીનોધમાં લખ્યું હતું, કે
“‘સાહિત્ય’ પોતાના વડીલ બાઈએને પગલે માલમે, હતા સવને
માટે પોતાના દરવાજા ખુલા રાખશે પાછી ગુજરાતી કે મરફુમમ
ખાલિય, વહેવાર કે કૃત્રિમ જોડણી, આધારણ જનમમૂલ કે માદાર વર્ગ
એ સૌની જરૂરીઆત તરફ અમારું લક્ષ્ય યથાચકિત રહેશે, અને સૌના
લેખો અને સ્વીકારવા મદદ તત્પર રહીશું”

અગર હો કે અમારું નામ અને “સાહિત્ય” રાખ્યું છે, છતાં
તેથી એમ મમજવાનું નથી કે અમે ફક્ત કાવ્ય, બાષા, યૌદ્ધી, જોડણી કે
કાવ્યશાસ્ત્ર મંત્રધીજ તેઓ સ્વીકારીશું અને સાહિત્યને બદોળા અર્થમાં
સમજીએ છીએ, ને ગુજરાતીમાં અર્થશાસ્ત્ર, મત્સારશાસ્ત્ર, કેળવણી અને
વિદ્યાનત્તુ સાહિત્ય વધારે ખીલે તે માટે જરૂરના સ્વપ્ના પ્રયાસ કરવા ચૂકીશું
નહિ, અને આ વિષયોને ખામ ગ્યાન આપવાનો અમારો ઇરાદો છે” *

એમના પિતાથી સાહિત્યમાર્ગે હગ્ગોવિદ્યામ કાઢાવાળાએ ગુજરાતી
સાહિત્યની, ખમ્મસ કરીને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની, અપૂર્વ સેવા
કરેલી છે પ્રાચીન કાવ્યમાળાનું પ્રકાશન ઉપરિચન કરવામાં એમનો મુખ્ય
હાથ હતો એ સાહિત્ય સરકારનો વાનો એમના સુપુત્ર મહુભાઈમાં
આધાને ઉતર્યો હતો પ્રેક્ષમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારથી એમણે ગુજરાતી
કવિઓ વિશે પ્રેક્ષ મેગેઝીનમાં લખવા માંડેલું, અને મુખાધ ધુનિવર-
સિદ્ધિએ એમ એ ની પરીક્ષામાં માતૃભાષાને ગ્યાન આપ્યું ત્યારે ગુજરાતી
બાષાસાહિત્ય ઐતિહાસિક વિષય તરીકે લઈને એમ એ મા ઉત્તિષ્ટ
થનાર એ પહેલા ગુજરાતી ઉમેદવાર હતા રરમરથ નરમિંદગવે ત્રીજી
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પ્રેમાનંદના નાટકો વિશે એક વિદ્વાપૂર્ણ
નિગંધ રજુ કરી ખૂબ ઉદ્ઘોષા કર્યો હતો, તે પક્ષનું ખડન કરવામાં
સ્વર્ગરથ મહુભાઈએ આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધેનો હતો અને તે નાટક
પ્રેમાનંદના જ છે, એમ વચનમાં એક લાગી લેખમાળા લખી, તેમાં
અનેક દલીલો અને પુરાવા રજુ કરી, ખતાનુ હતું

બુદ્ધિપ્રકાશ અને બીજા માસિકમાં એમની દુકી વાનોએ અને
માસિક લેખો આવતા અને એક વિનેદી લેખક તરીકે મહુભાઈએ સારી
નામના મેળવી હતી

એવામાં એથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વડોદરામાં ભરાઈ, તેની વ્યવસ્થા કરવાની મુખ્ય જવાબદારી મંત્રી તરીકે એમના શિર પર આવી પડી હતી.

સાહિત્ય પ્રતિ પ્રથમથી શોખ હતો, તેને આ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિથી વિશેષ વેગ મળ્યો; અને પરિષદનું કામ સમાપ્ત થતાંજ એમણે "સાહિત્ય" નું સંપાદન કાર્ય ઉપાડ્યું, તે જીવનપર્યન્ત-આવીસ વર્ષ સુધી-એકધારે, નિયમિતપણે, અસરકારક રીતે અને સફળતાપૂર્વક કર્યું હતું.

અનેક નવા લેખકોને એમણે પ્રોત્સાહન આપી લખતા કર્યા હતા, અને જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ લખાઈ આવતા ચર્ચાપત્રોને "સાહિત્ય" માસિકમાં સ્થાન આપી, સાહિત્યના પ્રશ્નો પ્રતિ વાચક વર્ગમાં એક પ્રકારની અગિરચિ ઉત્પન્ન કરી હતી.

પરંતુ એ પત્રની વિશિષ્ટતા તેના તંત્રીની નોંધ હતી. જે નોંધ લખતા તે જેમ વિચારશીલ તેમ મુદ્દાસર, અમુક પ્રકારનું દૃષ્ટિબિંદુ બારપૂર્વક અને યથાર્થ રીતે રજૂ કરતી જણાતી અને તેની પ્રબળ અસર થતી હતી. પણ તેનું વિશેષ આકર્ષણ તો પ્રતિભાસ તંત્રી જે તે પુસ્તકો, માસિકો, રીપોર્ટ વગેરે મળતાં, તેનું અવલોકન લખતા તે હતું. એ અવલોકનો વિદ્વાતભર્યા કે વિસ્તૃત માત્રુમ નહિ પડે; પણ એમના અભિપ્રાયમાં જે નિખાલસપણું હતું; જે તટસ્થ વૃત્તિ અને નિડરપણું પ્રલક્ષ થતું, તેનું પ્રુબ વજન પડતું. કોઈએ સાચો રજુકાર અવગણ્યો નહોતો ?

અગાઉ પ્રાચીન કાવ્ય સાહિત્યનાં પ્રકાશનમાં કીક કીક પ્રવૃત્તિ જેવામાં આવતી; પણ ચાલુ યુગમાં તો તે પ્રતિ સાવ ઉદાસિનતા જેવામાં આવે છે.

સ્વર્ગસ્થ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા ખાસે પ્રુબળ પ્રાચીન સાહિત્ય સંગ્રહેલું પડ્યું હતું. અને શ્રીયુત મટુભાઈએ નવા માસિકનો એક વિભાગ પ્રાચીન સાહિત્ય માટે અલગ રાખી, કેટલાયે જુના કાવ્યગ્રંથો સાહિત્ય રસિકોને સુલભ કર્યા છે; એ એમની સાહિત્યસેવા ઓછી મહત્વની નહોતી.

એટલે કે જે શુભ આશયથી શ્રીયુત મટુભાઈએ "સાહિત્ય" નું સંપાદન કાર્ય હાથ ધર્યું હતું, તેમાં તેઓ પૂરેપૂરા ફતેહમંદ નિવડ્યા હતા; અને સાહિત્ય માટે જનતામાં રસ લગાડવા તેઓ શક્તિમાન થયા હતા. તેમાં "સાહિત્ય" માસિકની સિદ્ધિ રહી હતી.

અને ૧૯૧૪ ના ઓગસ્ટ મામમા યુરોપમા મહાયુદ્ધ ફાટી નિમ્ન્યુ, એની ચિનગારી સર્વત્ર ઉડી હતી, લાગ્યેજ પ્રથમ પ્રજા એની ક્રાંતિ-વિશ્વ યાપી અસંગ્રામથી મુક્ત રહેવા પામી હશે

પ્રજા સ્વાતંત્ર્ય, આત્મ નિર્ણય અને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિના પોષક (slogans) એ મમયે જોડથી ઉચ્ચારતા, સૌ પ્રથમ જાણે કે મરુદ્ધિના રક્ષણ અર્થે, રાક્ષસી જળ અને અત્યાચાર સામે પ્રવૃત્ત થયેલું હતું, એવો આભાસ અપાયો, હિન્દુતાન પણ ખ્રિસ્તિ સામ્રાજ્યના પડખે ખડે પડે કુમમ્મા ઉભું હતું નાણું અને લશ્કર પૂરા પાડી, પુષ્કળ મદાયતા કરી હતી.

એ જીવનમરણના યુદ્ધમાથી હિન્દી પ્રજાને ગળજીપ દહોની અને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિની, જીખ ઉભળી હતી, અને તે માટે જો અગત્ય હોય તો તેને મતોપવા ખ્રિસ્તિ પ્રિનેટે સમય વિચારી, હિન્દને જવાબદાર રાજ્યનત્ર આપવાની જાહેરાત સન ૧૯૧૭ મા પ્રસિદ્ધ કરી હતી.]

સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે હોમરૂલ લિગ તરફથી દેશમા પ્રવૃત્તિ ઉપાડી શેવામા આવી હતી તેનું પ્રસ્તુત જાહેરાત સીધું પશ્ચિમ હતું

હોમરૂલ લિગ તરફથી પ્રચારકાલ અર્થે મુજાઈથી ચી સડવાલ બેકર, શ્રીયુત જમનાદાસ દારકાદાસ, શ્રીયુત ચક્રચકર પડમા, શ્રીયુત મનસુખલાલ માસ્તર વગેરે આવતા અને ચુગરાતના ગામડાઓમા ફરી વળી, લોખને સ્વરાજ્યના પાક આપતા, શ્રીયુત ઈન્દુલાલ યાગિકે એજ દુકડીમાના એક હતા, અને તે વખતથી એમણે અમદાવાદમા સ્થાયી વસવાનો નિશ્ચય કર્યો, પ્રાન્તના જાહેર જીવનમા એમને મદદતા જણાઈ એટલુજ નહિ પણ નિપ્રાણુ પ્રવૃત્તિ ગતાનુગતિક ધથે જતી જોઈને, એમનો આત્મા કકળા ઉઠેલો, અને એ પરિસ્થિતિનું અકતોક્ત કરી તેમણે પ્રશ્ન પૂછેલો, કે 'ચુગરાતમા નવજીવન છે? નવજીવન એટલે વિદ્યતા કે રસિકતા નહિ, પણ આપણા દેશમા સચાર પામતા નવયુગમા ખીલતું અને નવયુગને સિદ્ધ કરતું નવજીવન, જો પ્રમાણે તેનું પૃથક્કરણ કરી અતે એવો ઉત્તર આપેલો, કે "દુર્ભાગે ચુગરાતમા નવજીવન ખીજદરામા પણ નથી, મહોટા મદાસાગરમાં એક ન્હાના તરંગ રૂપે કવચિત નન્દરે પડે છે, છતાં જાગૃતિનો ભાસ કરાવે એવા ધણા લખાણો અને હિંદુચાલો-દેખાણ છે અને તેથીજ એમ ધણી વાર કહેવામા આવે છે કે ચુગરાત ધણું ચેતનમય બન્યું છે અન્યત, આવો વિચાર પણ આપણને જીવન પ્રજા જનાવવામા કાષ્ટક

અશે સાધનશૂન્ય થાય, પણ તે આવે એ પણ દેખીતું છે કે સાધ્યના અભાવની ઉંડી સમજ એ તેની સિદ્ધિનું પ્રથમ પગથિયું છે. આપણે અધકારમા વમીએ અને જતા પ્રકાશમા રહેવાનો ભ્રમ રાખીએ એ કરતાં વધારે શોકજનક ગિતિ રી હોઈ શકે ?”*

શ્રી. ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક

પણ પોતે આશાવાદી હતા, નવા રાજકીય વાતાવરણે એમને હિમ્મતચાવી મૂક્યા હતા, દેશમેવાના વિચારોથી તેઓ મગ્ન બન્યા હતા, અનેક અભિનાયો સેવતા, અને નવયુગનો સદેશો પોતે ઝીંત્યો હોતો તે, ગુજરાતી પ્રજાને સભળાવવાના હેતુ નિર્ણય પર આવી, તેમણે “નવજીવન” નામનું માસિક દાદ્યુ હતું

ગુજરાતી જનતાને એ નવે માર્ગે દોરવા અને તેમનો ઉત્સાહ દટ કરવા, તેઓ ભવિષ્યવાણી જાણે કે ઉચ્ચારતા ન હોય તેમ તેમણે લખ્યું હતું:—

" ગુજરાતમાં શક્યતાઓ અદ્ભુત છે અને થોડા વખતમાં સંસારના મહાનિયમને અનુસરી સત્ય રૂપે પ્રકાશશે એવી આપણી શ્રદ્ધા છે. આપણને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે નિશ્ચયથી ગુજરાત ઉત્સાહી બનશે અને આજસુ ગુજરાત પ્રવૃત્તિમાં પૂર જોમથી જંપલાવશે; ગરીબકું બહીકણ ગુજરાત તેના વડા પુત્ર ગાંધીની માફક આશ્ચર્યકારક પરાક્રમેથી દેશને ચક્રિત કરશે; નવયુગનું દિવ્ય ચેતન ગુજરાત ઝીલશે અને પોતાના જીવનમાં સર્વ અંગોમાં તે ઉદારપણે રેલાવશે. ગુજરાત આમ સમસ્ત રાષ્ટ્રનું જીવન્ત અંગ-રાષ્ટ્રીય બનશે અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિના ભગીરથ આરંભમાં માનભરેલું સ્થાન લેશે. "x

ખેડા જીલ્લો તેના જાહેર કાર્યકર્તાઓ, મુસ્લિમો પુરોહિતો અને સાક્ષરો માટે જાણીતો છે; મયા સૈકાના નામાંકિત પુસ્તકોમાં મનઃસુખરામ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ, ગોવિંદદાસ પારેખ, દેસાઈભાઈ દેસાઈ, પિંઢારીદાસ, ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક, વજીલાલ શાસ્ત્રી, મણિલાલ નમ્જીભાઈ, બાલાશંકર, દોલતરામ પંડ્યા, હગનલાલ હરિલાલ અને ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી વગેરે નામે ગણાવી શકાય; એ પ્રમાણે ગુજરાતમાં નવયુગનું પગરણ થતાં, જાહેર જીવનમાં જેઓ મોખરે આવ્યા તેમાં દરમારથી ગોપાળદાસ, શ્રીયુત ચંદ્રશંકર, શ્રીયુત દાદુભાઈ, શ્રીયુત પ્રલચંદ બાપુજી, શ્રીયુત ગોકલદાસ તલાટી, શ્રીયુત અંબાલાલ જાની, શ્રીયુત નરહરિ પરિખ, શ્રી. મોતીભાઈ અમીન અને શ્રીયુત ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકનો સમાવેશ થાય છે; અને તેમાં પણ શ્રીયુત ઇન્દુલાલે દેશસેવાનું જીવનકાલ લીધું હતું; એમની કોલેજ કારકીર્દિ પૂરી થઈ નહિ તે પહેલાંથી એમણે જાહેર પ્રવૃત્તિમાં જંપલાવ્યું હતું. સ્વર્ગસ્થ ગોખલે સ્થાપિત સર્વન્ટમ ઓફ ઇન્ડિયા સાંસાધનમાં તે એક સભ્ય તરીકે જોડાયલા; પણ એમની પ્રકૃતિને મંડળની કાર્યનીતિ પસંદ ન પડવાથી પોતે છૂટા થયા હતા અને પત્નીથી અમદાવાદમાં ચાલું નાંખીને, શિન્ન શિન્ન પ્રકારની જનસેવાની પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા હતા; પણ રાજકીય લડતમાં એમને અડગ વિશ્વાસ હતો અને તેમાં ખાસ રસ પડતો હતો; પહેલી ગુજરાત કેળવણી પત્રિકા એમના પ્રયાસથી અસ્તિત્વમાં

આવી હતી; ડક્કન એન્જ્યુકેશન સોસાઈટીના ધોરણે અમદાવાદમાં ગુજરાત કૃષ્ણવણી મંડળી સ્થાપવાનો એમણે વિચાર કર્યો હતો, પણ તે અરસામાં અસહકારની ચળવળ ઉપડતાં તેમાં તેઓ જોડાયલા અને ત્યાર બાદ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ નિકળતાં, એ યોજના પડી ભાંગી હતી. પણ એ ખીજમાંથી ગુજરાત સ્ત્રી કૃષ્ણવણી મંડળનો ઉદ્ભવ થયલો.* તે સંસ્થા અદ્યાપિ ચાલુ છે; અને તે લાલશંકર મહિલા પાઠશાળાનો વહિવટ કરી રહી છે. એ સંસ્થાને પગલર અને મળપુત કરવાનો થયે શ્રીયુત ઇન્દુલાલને છે.

ગુજરાતનાં ગામડાઓમાં ગોખલે પુસ્તકાલયોની યોજના કરી, જ્ઞાનગંગા વહેવડાવવાનો એમનો પ્રયાસ સ્તુતિપાત્ર હતો અને ખીજાઓએ તેનું અનુકરણ કરી એ પ્રવૃત્તિને આગળ ધપાવી છે. પણ રાજકીય પ્રવૃત્તિ, ઉપર કંઈું તેમ, એમને અતિ પ્રિય હતી. અને મહાત્મા ગાંધીજીના અંગત પરિચયમાં આવ્યા પછી, તે એ કાર્યમાં રમ્યાપરમ્યા રહેતા અને તે ખાતર કાંઈ પણ ભોગ આપવા તત્પર માણસ પડતા.

લાગણીપ્રધાન એમની પ્રકૃતિ હોવાથી જે તે કામ તેઓ ઉપાડતા તેમાં ઉતાવળા થતા અને તેમની સાથેના સાથીદારોને પોતાના જેવા શુદ્ધ અને સાચા માની લેતા, તેથી દેટલીક વાર એમની લલમનસાધનો કાંઈક કાંઈક તરફથી ગેરલાભ લેવાતો જોવામાં આવતો તે કારણે એમનું કાર્ય દીકાપાત્ર થતું; પરંતુ દેશની આઝાદી માટેની એમની તમન્ના નિહાળી સૌને એમની પાસે નમતું આપવું પડતું; અને તે પાછળનું એમનું સ્વાર્પણ નમુનેદાર અને અનુકરણીય હતું એ વિશે લાગ્યેજ કાંઈ કહેવાપણું હોય.

ગાંધીજીએ અમદાવાદમાં કાયમ નિવાસ કર્યો પછી જે સુનંદા સાથીઓ એમને મળેલા તેમાં પ્રથમ જોડનારાઓમાંના એક શ્રીયુત ઇન્દુલાલ હતા; અને તેમના તેઓ એક અનન્ય અનુયાયી બન્યા હતા; જે કે પાછળથી મહાત્માજીના વિચારો તેમને પ્રાણ ન થતાં, તે જુદા પડ્યા હતા; અને ખેડુતોનું સંગઠન કરવાના અને સામ્યવાદી વિચારોનું પ્રચારકાર્ય કરવામાં તેઓ હમણાં વિશેષ કરીને રોકાયેલા રહે છે.

હિન્દમાં આવ્યા બાદ મહાત્માજીએ દેશોક સમય દેશરિયનિતું નિરીક્ષણ કરવામાં વ્યતિત કરેલો; પછીથી અમુક સંજોગો ઉપરિચત થતાં, ન્યાય ખાતર અને લોકના દક્ષના સંરક્ષણ અર્થે એમને રાજકીય લડતમાં જોડાવું પડ્યું હતું; એમાં લોકનું હિત રહેલું હતું. બાદ ઇન્દુલાલ

• દાસવખાનાવાળી નવીન પદ્ધતિની ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળા પણ તેમણે સ્થાપેલી.

એમના પડખે કામ કરતા હતા; એ સમયે પ્રગ્નને જન્મૂત રાખવા, પરિસ્થિતિને સમજાવવા એમને એક મુખપત્રની જરૂર જણાઈ. મુંઝામટના કાર્યકર્તાઓએ “યંગ ઇન્ડિયા” નું સંપાદન ગાંધીજીને સુપરત કર્યું. પણ તે પત્ર અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થતું, અને સંન્નિગવસાત તેમ કરવું પડતું; પણ તેઓ પોતાનો સંદેશો જનતાને ગુજરાતીમાં-માતૃભાષામાં આપવાને વિશેષ કરીને ઉત્સુક હતા; શ્રીયુત ઇન્દુલાલ નવજીવન ચલાવતા; તેઓ બારે કલાક ગાંધીજીના સમાગમમાં રહેતા હતા. તેમણે વિચાર્યું કે નવજીવનનું તંત્રીપદ મહાત્માજી હાથમાં લે તે ઈષ્ટ હતું અને તે માટે આ સુંદર તક હતી. શ્રીયુત ઇન્દુલાલનો વિચાર એટલે દુર્લભ નિયંત્ર. એમણે મહાત્માજીને નવજીવનનું સંપાદન કાર્ય સ્વીકારવા વિનંતિ કરી, જે તેમણે ખુશીથી વધાવી લીધી અને જે ઉદ્દેશથી એ જવાબદારી પોતે ધારણ કરી, તેને સ્પષ્ટ કરતું એક નિવેદન ત્યારપછી એ માસિકની પૂર્વ રૂપે તેમણે બહાર પાડ્યું હતું. તે નીચે મુજબ હતું:—

“હું ખાનું છું કે મારે હિન્દુસ્તાનને કાંઈક સંદેશો આપીને સેવા કરવાની છે. કેટલાક વિચારો મેં જે કરેલા છે એ કદમાધુકારી છે. એ બધા સમજાવવાને હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું છતાં, શક્તિ સમય કે સંન્નિગને અભાવે હું જનસમાજને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે તે આપી શક્યો નથી; જેમ કે સત્યાગ્રહ વિશે જ હજી થયી એસમજ હું જોઈ રહ્યો છું. એનાથી વધારે સારી ભેટ હું હિન્દુસ્તાનને ન જ આપી શકું એવી મારી ખાત્રી છે. આ અમુક વસ્તુ અને બીજી કેટલીક વસ્તુઓ જેનો મેં ખુબ અનુભવ લીધેલો છે તે વસ્તુઓ જનસમાજ પાસે મૂકવાનો સોજ તો મને હંમેશાં રહેલો છે. એવું કરવાનું એક મોટું આધુનિક સાધન વર્તમાનપત્ર છે. નવજીવન અને સત્યના સંસ્થાપકોએ તેની દેખરેખ મારા હાથમાં મૂકવાનું અને દર અઠવાડિયે અઠક થઈ શકે એવી સમગ્ર કરી આપવાનું માથે લીધું છે. બાક ઇન્દુલાલ કનેચાલાલ ધાર્મિક ગુજરાતના જીવનમાં મોટો ભાગ લઈ રહ્યા છે. છતાં તેને “નવજીવન” ને પોતાનું પ્રધાન કાર્ય ગણી મને પૂરેપૂરી મદદ આપવાનું પણ માથે લીધું છે. આ સંન્નિગ આકર્ષક ન ગણી શકાય. તેને હું વધાવી ન લઉં તો મને યશ ઉપજે. તેથી મારી સારીરિક પ્રકૃતિ એક વર્ષ પહેલાં હતી તેવી નથી તો પણ નવજીવન ચલાવવાનું કામ ઉચ્ચી સેવાને મેં હાથ ભરી છે, તેમાં હું ગુજરાતનો આશીર્વાદ છપ્પું છું.”

મહાત્માજી હસ્તક તે માસિક આવતાં તેને અઠવાડિકમાં ફેરવી નાંખવામાં આવ્યું હતું અને પ્રિન્ટિંગ અને પ્રિન્ટર માટે મુદ્રણ કળા અને મુદ્રક એ શબ્દો એ વખતે પ્રથમ વાપરવામાં આવ્યા હતા; તેનું કદ અઠવાડિકોના ચાલુ ધોરણને ન. = નુસરતાં કુદ્સકેષ આઠ પૃષ્ઠનું રાખવામાં આવ્યું હતું.

અઠકારની ચળવળના સમયે એ પત્રની જોટલી પ્રતો નિકળતી, એટલી સંખ્યાએ દેશી ભાષામાં પ્રકટ થતું કોષ્ટ અઠવાડિક કે માસિક મહોત્સ્યું હોય એમ જાણવામાં નથી.

કાન્તિ આણુવા મયતા મનુષ્યો કઠિન પરિસ્થિતિમાં કામ કરતા અને સાધનની હાડમારી વેદતાં, એના વિચારના પ્રચાર અર્થે, દરેકરીઆ જેવાં છાપાંઓ કાઢે છે; અને તે છાપાંઓ ચોરી છુપીથી વહેંચાય છે અને વંચાય છે; તેમ છતાં તેની અજળ અસર થવા પામે છે.

નવજીવન એ પ્રકારનું છાપું હતું; પણ તેનું સંપાદનનું ધોરણ અને કાર્યપદ્ધતિ તદ્દન ખુલ્લી અને પ્રામાણિક હતાં; જે કે તેને ઉદ્દેશ સમાજમાં પરિવર્તન આણવાનો હતો; નવજીવને, તેના નામ પ્રમાણે, ગુજરાતી પ્રજામાં નવું જીવન જ રેડ્યું હતું. સ્ત્રી પુરુષ, આખાલવૃદ્ધ સૌ પ્રતિ રવિવારે, પ્રતઃકાળે તેની નક્કસની આવૃત્તિ-પૂર્વક રાહ જોતાં અને અમુક વર્ગ તો એવો હતો કે જે તેમાંના લખાણને શાસ્ત્રની આગા પેઠે શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુસરતો હતો; હકીકત પણ એ હતી કે નવજીવન દ્વારા મહાત્માજી તેમના જીવનનો નિયોગ, સત્યની પ્રાપ્તિ અર્થે કરેલા જીવનભરના પ્રયોગોનો વૃત્તાંત અને પોતાને જે દર્શન થયેલું તેનો સંદેશો, ગુજરાતી પ્રજાને સંભળાવવા પ્રવૃત્ત થયા હતા.

દેશની કંગાળ, હિન અને વિષમ સ્થિતિમાં જેમ કોષ્ટ અવતારી પુરુષ આવી પ્રજાનું સાન્તવન કરે તેમ હિન્દી પ્રજાને અભય કરવા, તેમનું દુઃખ નિવારવા, મનુષ્ય તરીકેના હક્ક સ્થાપિત કરી ન્યાય ચેતવના અને તેમની સ્થિતિ સુધારી, આખાદ કરી, ઉન્નતિને પંથે ચલાવવા એમણે એ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી હતી.

સંત પુરુષોની પેઠે પ્રજાને તેમના કમ્યાણનો સંદેશો સંભળાવવા તેઓ ઉત્સુક હતા; એટલે ઉચ્ચ અધિકાર જનસેવાની તપશ્ચર્યાથી એમણે પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તેથી નવજીવનના ઉદ્દેશમાં તેમણે લખ્યું હતું, કે—

“મારે હિન્દને કંઈ આપવાનું છે તે જીમની પાસે તેટલા જ પ્રમાણમાં નથી એમ હું પ્રત્યક્ષ જોઈ રહ્યો છું. ધણી પ્રયત્ને મેં કેટલાક સિદ્ધાન્તો મારા જીવનમાં ગોઠવ્યા છે ને તેને અમલમાં મુક્યા છે તેથી મને જે સુખ મળ્યું તે મેં જીમમાં નથી જોયું એમ મને લાગ્યું છે, ધણી મિત્રોએ આ વાતની સાક્ષી પૂરી છે. એ સિદ્ધાન્તો હિન્દને આપી મારા સુખનો અનુભવ હિન્દને કરાવવાની મને ભારે અભિલાષા છે. એનું એક સાધન વર્તમાનપત્ર છે.

સત્યાગ્રહ એ મારે મન પોથી મહિવું વેગણું નથી. મારે તો એ જીવન છે. સત્ય વિના મર્વ મને તો શુષ્ક લાગે છે. અસત્યથી દેશને લાલ નજ થાય એવી મારી ખાત્રી છે. પણ કદાચ અમત્યથી તાતકાલિક લાલ જણાતો હોય તો પણ સત્યનો ત્યાગ નજ થાય એમ હું દઢતાપૂર્વક માનું છું.

તથી શું? આદર્શને આપણે જેમ વળગવા જઈએ છીએ તેમ તે વેગળા જતો દેખાય છે. તેમ તેમ આપણે વધારે વેગે ધસવું એજ પુરુષાર્થ છે. પડથું, આખડથું તોય ઉઠથું. પાછી પાની કે પાછી પૂંક ન કરીયે તેટલુંજ બસ છે.

પણ એવી શોધ કરતાં મને અનેક રત્નો મળ્યાં છે. તે મારે હિન્દની પાસે મૂક્યાં છે. એની જાહેરખગર રૂપ આ ‘નવજીવન’ છે.

(એ શોધો કરતાં મેં જોયું છે કે કાયદાઓને ધરાદાપૂર્વક માન આપવું એ આપણી દુરજ છે. પણ તે માન આપવાની દુરજ અદા કરતાં મેં એમ પણ જોયું છે કે જ્યારે કાયદો અસત્યનો પોષક હોય ત્યારે તેનો ભંગ કરવો એ પણ દુરજ છે. એવો ભંગ કઈ રીતે થાય? સત્યની રીતે રહેતાં આપણે પોતે કાયદાનો ભંગ કરવાની સગા વહોરી લેવી. આનું નામ વિનયી ભંગ છે.) એવો ભંગ કોનાથી થાય, કયા કાયદાઓ? અસત્યના પોષક હોય એનો નિર્ણય માત્ર અમુક નિયમો ધરીને નથી કરી શકાતો. એ અનુભવે જ થાય. આને સાર વખત અને સાધન જોઈએ. તે સાધન ‘નવજીવન’ થાઓ.

પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં ધણી વારે લડાઈ લડવા છતાં સરકારી વર્ગ સાથે ‘સત્યાગ્રહીઓ’ મીઠાશ જાળવી રાખ્યા હતા, કેમકે સત્યાગ્રહને રાગને કે દેવને અવકાશ નથી. સત્યની છાપ સામા પક્ષ ઉપર પડે છે. એટલે

તેને અવિશ્વાસ નથી રહેતો. તેથી લડતા છતાં બન્ને પક્ષ વચ્ચે માન ને મીઠાશ જાળવી શકાય છે. દાખલાઓ અને દલીલોથી 'નવજીવન' બતાવશે કે હિન્દમાં પણ આપણે અધિકારી વર્ગ સાથે મતભેદ હોય ત્યાં લડતા હોઈયે છતાં જ્યાં તેવું નથી તેને મદદ દઈયે ને તેની મદદ લઈયે.

પણ સત્યાગ્રહની સીમા કાંઈ સરકાર પ્રમ વચ્ચેના સંબંધમાં સમાપ્ત નથી થતી. સંસારી સુધારાને સાર પણ એજ અમૂલ્ય શસ્ત્ર છે. આમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ, આપણા કેટલાક નકારા રિવાજો, હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે ઉભા થતા સવાસો, અન્યજને લગતી અડચણો-આવા અનેક પ્રશ્નોનો નિવેડો આવી શકે છે, એટલે આ બધા પ્રશ્નોની ચર્ચા 'નવજીવન' પ્રસંગોપાત કરશે.

રોસેટ કાયદા વિષેની લડત એ સત્યાગ્રહનો પદાર્થપાઠ છે, એટલે તે લડત પ્રજાની સમક્ષ નિરંતર 'નવજીવન' સંખરશે. એ કાયદો તેની મુદત પહેલાં રદ થશે એ વિષે મને શંકા નથી, કેમકે સત્યને વિષે ને સત્યાગ્રહીઓની શક્તિને વિષે મને પૂરો ભરોસો છે.

હિન્દનો આર્થિક ઉદ્ધાર સ્વદેશીમાંજ છે એવી મારી દઢ માન્યતા છે. સ્વદેશીમાં ધર્મનાં મૂળ છે. ધર્મનો લાગ કરીને કોઈ પ્રમ ઉત્પત્તિ પામી નથી ને પામશે નહિ. એટલે સ્વદેશીનો ભારે પ્રચાર પણ 'નવજીવન' કરશે.

મારે હિન્દની સેવા કરવી છે તો હું અંગ્રેજી બાપામાંજ મારો આત્મા કેમ ન રેકું એવો પ્રશ્ન કોઈ ઉઠાવે તો હું કહેવા ઈચ્છું છું કે જન્મ અને કર્મથી ગુજરાતી હોઈ હું ગુજરાતના જીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ જાઉં તોજ હું હિન્દની શુદ્ધ સેવા કરી શકું. વેપારની દૃષ્ટિએ પણ મારી શક્તિનો સારામાં સારો ઉપયોગ હું ગુજરાતને માફ ક્ષેત્ર ગણીનેજ આપી શકું. વળી અંગ્રેજી બાપાની મારફતે હું મારો સંદેશો દાને આપું ? અંગ્રેજીનો મોહ મિથ્યા છે એ તો 'નવજીવન' પ્રતિજ્ઞા બતાવ્યાં કરશે. આપણા અભ્યાસક્રમમાં કે જીવનમાં ક્યાંયે અંગ્રેજીને સ્થાન નથી એમ કહેવાનો આશય નથી. અંગ્રેજી બાપાનો વ્યાપાર અત્યારે અરધાને યાય છે એટલુંજ કહેવાનો આગ્રહ છે.

હિન્દુસ્તાન ખેડૂનોની ઝૂંપડીમાં વસે છે. વણકરોની ઠળા હિન્દુસ્તાનની લબ્ધતાનાં સ્મરણ કરે છે. તેથી મને પોતાને ખેડૂન અને વણકર કહેવડાવવામાં હું અભિમાન માનું છું. 'નવજીવન' મારે તો

ખેડુતોના કુંપકામાં ને વણકરોનાં ધરોમાં પહોંચાડવું છે. મારે તેઓની ભાષામાં તે લખવું છે. તેથી ખેડૂતો ઈ. ના મુખદુઃખની વાતો 'નવજીવન' હંમેશાં તેઓની ભાષામાં કરશે. ખેડૂતો ભયભીત રહેશે, દુરજના ભોળ તો કચરાચેલા રહેશે, તેઓનાં શરીર શામી હશે તો હું હિન્દુસ્તાનનો નાશજ નોઈ છું.

[ધેર ધેર સ્ત્રીઓ 'નવજીવન' વાંચે એમ હું હંમેશાં પ્રભુ પ્રત્યે માગીશ. સ્ત્રીઓના વિના ધર્મની રક્ષા શાણ કરે? સ્ત્રીઓ અજ્ઞાન અને મૂઢ દશામાં રહે, સ્ત્રીઓને હિન્દુસ્તાનની દશાની ખબર ન હોય તો ભવિષ્યની પ્રગતી શી વસ્તે યાય? તેથી 'નવજીવન' સ્ત્રીઓને જાગૃત કરશે અને પુરુષ વર્ગને સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની તેમની દુરજનું જ્ઞાન કરાવવા પ્રયત્ન કરશે.

આ તો મેં મારી મહત્વકાંક્ષાઓની વાનગી માત્ર આપી છે. તેના સારરૂપ તો આટલું જ કહેવા ઇચ્છું છું કે 'નવજીવન' ની પ્રવૃત્તિ એવી ચાલશે કે, તેથી રાજ્ય પ્રજા વચ્ચે વેરભાવ મટી મિત્રતા યાય, અવિશ્વાસ મટી વિશ્વાસ થાય, હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચે અત્યંતકરણની એકતા યાય, હિન્દુસ્તાન આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવે અને હિન્દુસ્તાનમાં સર્વત્ર પ્રેમ સિવાય બીજું કંઈ જોવામાં ન આવે. જગત પ્રેમમય છે. નાશભયે ઉત્પત્તિ ભરી છે."*

ગાંધીજીના વિચારે સમસ્ત દેશમાં પરિવર્તન આણી, સમાજજીવન ઉપર જે અનોખી અને સુભજક છાપ બેસાડેલી છે તેનું વર્ણન કરવા એક જુદુંજ પ્રકરણ જોઈએ. આપણે અહિં એમને એક પત્રકાર તરીકે જોઈશું.

એક પત્રકાર તરીકેનું એમનું ધોરણ પત્રકારિત્વના ઇતિહાસમાં નવીન ભાગ ખુલ્લો કરે છે.

વતમાનપત્રના સંચાલનમાં કાંઈ કાંઈ હેતુઓ પ્રવર્તમાન હોય છે, અને તેને લઈને તેના સંપાદનમાં અમુક પ્રકારના હોય દાખલ થવા પામે છે; અને તેથી તેમાં પ્રકટ થતા સમાચાર તદ્દન શુદ્ધ અને સાચા હોતા નથી; પણ જો એડિટીંગ કહીએ તે પ્રમાણે જુદા જુદા દષ્ટિ કોણથી તે રજુ કરી, તેનું સ્વરૂપ વફ કે વિરદ જત્યવવામાં આવે છે; એટલે તેની મિત્ર અસર થવા પામે છે.

પણ મહાત્માજીએ એ પ્રયાને નિંદ્ર ગણેલી છે; અને સમાચારની શુદ્ધિ અને સચ્ચાઈ ઉપર હમેશાં ભાર મૂકતા આવ્યા છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં મોટી મોટી જાહેર ખર્ચર આપનારાઓ તે પત્રની રીતિનીતિ ઉપર, એમની આર્થિક સહાયતાના કારણે, પ્રબળ કાબુ ધરાવે છે; પણ એ અનિષ્ટ અણુજાણ્યે પણ પોતાના પત્રમાં પ્રવેશવા ન પામે તે નિમિત્ત નવજીવન પત્રમાં પહેલેથી જાહેરખર્ચર લેવાનો પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો. જાહેરખર્ચરની સહાયતા વિના કોઈ પણ વર્તમાનપત્ર ચલાવવું આજે બહુ જ કઠિન છે, પણ મહાત્માજીએ એમની પ્રતિજ્ઞાથી પૂરવાર કરી બતાવ્યું છે કે તે વસ્તુ શક્ય છે.

આપણા દેશમાં પરાપૂર્વથી જ્ઞાનનો મહિમા ગવાયો છે; જ્ઞાન પવિત્ર મનાયું છે; તેનું વેચાણ ન્હાનમહર્ણુ લેખાયું છે; પણ હાલના કોપીરાઈટના કાયદાથી સંરક્ષિત થઈ લેખકને પુસ્તકના વેચાણથી સારી આવક મળે છે; તે એક ધંધો થઈ પડ્યો છે. ધણા વર્ષો પૂર્વે જગદીશચંદ્ર બોઝે પોતાની શોધ વેચશે નહિ એવું મક્કમ વલણ બતાવીને તેમની સંરચાને જે આર્થિક મદદ મળી શકત તે જતી કરી હતી. એ બનાવ હિંદનું ગૌરવ વધારનારો હતો. એવી રીતે મહાત્માજીએ પણ એમનાં લખાણોનો કશો કોપીરાઈટ ન રાખતાં, તેના પુનઃપ્રકાશનની છૂટ સા કોઈ ને આપેલી છે, અને તે પ્રથા આપણા લેખક વર્ગે, પૈસાના પ્રક્ષો-ભનથી ન ખેંચાતાં, અનુકરણ કરવા જેવી છે.

પરંતુ નવજીવનના સંપાદનનું વિશિષ્ટ વલણ એ છે કે તે પત્ર ન્યાય અને નીતિ, સત્ય અને વિશ્વબ્રહ્મત્વના ધોરણ પર ચલાવવામાં આવે છે, જે તત્ત્વ આધુનિક પત્રકારિત્વમાં વિરલ સાપડશે.

“ યમ ઈન્ડિયા ” અને “ નવજીવન ” માના એમનાં લખાણ અને ઉપદેશને લઈને તેઓ વર્તમાન યુગના એક મહાત્મા તરીકે, વિશ્વવંદ્ય મહાન પુરુષ તરીકે પંકાયે છે, અને તે એક ગુજરાતી છે; એક આદર્શ પત્રકાર છે, એક અજોડ દેશનેતા છે એ ગુજરાતીઓ માટે ગૌરવનો વિષય છે, અને તે આપણા પ્રાન્ત ગુજરાતનું અહોભાગ્ય છે.

તે અગાઉ આપણા પ્રાન્તમાં નવા વિચારોનો પ્રવાહ જોશબર પ્રસરી રહ્યો હતો તેમાંથી પ્રોત્સાહન મેળવી, સમાજોચ્ચક, જે ગઈ સદીના છેવટના લાગમા ત્રૈમાસિક તરીકે સ્વર્ગસ્થ ઉત્તમદાસ કે. ત્રિવેદી અને

શ્રીયુત મણિલાલ છાપારામ ભટ્ટના સંયુક્ત તંત્રીપદ હેઠળ નિકળ્યું હતું; અને સાહિત્ય, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, વસ્તુજ્ઞાન વગેરે વિષયો પર તાત્ત્વિક અને અભ્યાસપૂર્ણ લેખો છાપી સાહિત્યરસિક વર્ગમાં ઉચી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી તે, સન ૧૯૧૪ માં એક માસિકમાં ફેરવાઈ ગયું અને તેનું સુકન શ્રીયુત ચંદ્રશંકર પંડ્યા, શ્રીયુત અંબાલાલ જાની અને શ્રીયુત રમણીયરાય ત્રિપાઠીએ, હાથમાં લીધું હતું. એ સૌ અનુભવી અને અભ્યાસી લેખક હતા અને બહાર કાર્યકર્તા તરીકે બહુતા હતા; એટલું જ નહિ પણ તેમની મદદમાં એક બહોળું, સુશક્તિ મિત્રોનું લેખકમંડળ હતું.

નવા સ્વરૂપમાં તેણે પહેલાંનું ગૌરવ સાચવી, તેના આકર્ષણમાં ઉમેરો કર્યો હતો અને તેનો ફેલાવો પણ બહોળો થયો હતો; પાછળથી મહા-સભાના એક વાજીંત્ર તરીકે તેણે રથાન લીધું હતું. તથાપિ એ ખારથી પંદર વર્ષનો ગુજરાતી પ્રજા જીવનનો રસપ્રદ દર્શાવે એ માસિક જેવો બીજા કોઈ પત્રમાંથી ભાગ્યેજ મળશે; તેની એ સેવાનું મૂલ્ય થોડું નથી.

સન ૧૯૧૬ માં ‘વીસમી સદી’ પ્રકટ થયું તે પહેલાં ગુજરાતી માસિકો સામાન્યતઃ ચિત્રો વિનાનાં નિકળતાં; સારા ચિત્રકારો ઝાઝા ન હોતા તેમ જ એ ચિત્રકળાની કદર કરનારા અને તેને ઉત્તેજન આપનારાઓ એથી પણ થોડા હતા. વળી એ માસિકોનું પ્રકાશન ધંધાથે નહિ પણ બહુધા જ્ઞાન પ્રચાર અર્થે, સાહિત્યના સોપા કે સેવાભાવથી કરવામાં આવતું અને તેના ખર્ચને માંડમાંક પહોંચી વળાતું; એ આર્થિક સંક્રામણમાં સચિત્ર માસિક કાઢવું એ જોખમભર્યું સાહસ હતું; અને એવી હિંમત હાખવનાર કોઈજ નજરે પડતું હતું.

જમાનો તો ઝપાટાબદ્ધ અને જોશભર આગળ વધે જતો હતો. અંગ્રેજી માસિકો સારી સંખ્યામાં, સુદર અને આકર્ષક, અનેક રંગબેરંગી સચિત્ર પ્રસિદ્ધ થતા અને તેનો મહોળો પ્રચાર થતો હતો. હિન્દના અન્ય પ્રાન્તો બંગાળા અને સંયુક્ત પ્રાન્તમાં મુદ્રણકળામાં સુદર પ્રગતિ થયલી હતી; અને ટકાઉ અને સારા બ્લોક કરવાની તેમજ ત્રિરંગી ચિત્રો છાપવાની કળા તેમણે હસ્તગત કરી હતી.

મુંબાઈમાં એ જાતનું કેટલુંક કામ થતું; પણ તે બહુ ખર્ચાળ વસ્તુ પડતું, એ પરિસ્થિતિમાં ગુજરાતી સચિત્ર માસિક કાઢવાનો વિચાર સરખો કોઈ કરતું નહોતું.

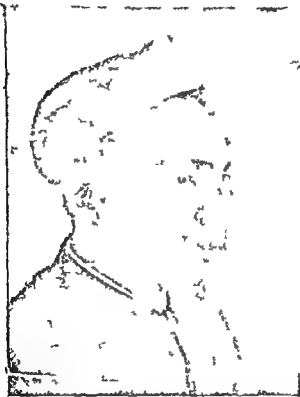
પણ કળા પ્રતિ જોમને નૈસર્ગિક શોખ હતો; અને સાહિત્યના વાચન અને લેખન પ્રતિ અભિરુચિ હતી, તે હાજી મહમદ અલારખીઆને ગુજરાતી માસિકોમાં કળાની ઉણપ ખૂંચતી; અને તક મળતાં જ તેમણે એક ઉંચી કોટિનું સચિત્ર માસિક, સુશોભિત અને લલકારદાર, ઉપયુક્ત અને મનોરંજક, વિવિધ પ્રકારના રસપ્રદ લેખો, વાર્તા, કવિતા, નાટક, વિવેચન, પ્રાસંગિક વર્ણનો, સાહિત્ય ચર્ચા, જાણીતા અને અગ્રેસર પુરુષોનાં ચરિત્રો અને એમના એકરાર, ઇન્ટરવ્યુ વગેરે, તેમાં દાખલ કરી, જમાનાના વિચારપ્રવાહને યુક્ત, કાઢ્યું અને તે ચાલુ યુગનું પ્રતિબિંબ ક્ષીલતું હોય તે પ્રમાણે તેનું નામ “વીસમી સદી” રાખ્યું હતું.

ઉપર કહ્યું તેમ એક સચિત્ર માસિક કાઢવું તે બહુ ખર્ચાળ સાહસ હતું અને ગુજરાતી માસિકો ધણાંખરાં ખોટમાં ચાલતાં હતાં. સન ૧૯૧૬ માં વીસમી સદીનું પ્રકાશન શરૂ કર્યું ત્યારે યુરોપીય મહા યુદ્ધના કારણે કાગળ, શાહી, વગેરેના ભાવો બેવડાતેવડા વધી ગયા હતા અને ભારે મોંઘવારી પ્રવર્તતી હતી.

પૂર્વે કહ્યું તેમ હાજી મહમદ કળાપર શીદા હતા. જનસમાજમાં કળાનો શોખ જગાડવાના તે કોડ સેવતા હતા. કળા જ એમના જીવનનો ધ્યેયમંત્ર બન્યો હતો; તેનાં સ્વપ્નોમાં તેઓ રાતદિવસ મગ્ન રહેતા; ભાગ્યે જ ખીજો કોઈ વિચાર તેમને આવતો; એટલે આર્થિક દૃષ્ટિએ એ પ્રશ્નને તેમણે કદિ વિચારેલો જ નહોતો. તેઓ પોતાના ધ્યેયને જ પહોંચવા માગતા હતા; તેની સિદ્ધિ પાછળ પોતે ફના થાય તેની તેમને કાંઈ પરવા નહોતી.

વીસમી સદીનો આશય રસિક અને સમયોચિત વાચન સામગ્રી, તેને અનુરૂપ ચિત્રો સહિત, રજૂ કરી વાચકનું મન રંજન કરવાનો અને બહલાવવાનો હતો. તેમાં હાજી મહમદ ફતેહમંદ થયા હતા; પરંતુ એ રિયલિટીએ પહોંચવામાં એમણે એમની જાતને સર્વ રીતે ખર્ચા નાંખી હતી. તે પત્રના સંપાદન કાર્યમાં નહોતો કર્યો વિચાર એમણે સમયનો, સાધનોનો કે દ્રવ્યનો. એકજ હેતુ એમની દૃષ્ટિ સમીપ રહેતો કે એ માસિક કેવી રીતે સર્વાંગ સુંદર અને કળાનું નમુનેદાર થઈ પડે. લેખને અનુરૂપ ચિત્રો મેળવવામાં તેઓ ઘેસા થઈ જતા. કોઈ સાઈ ચિત્ર નજરે પડતાં, કોઈ હિસાબે પણ તે પ્રાપ્ત કરતા; હાથમાં કોઈ સારો લેખ કે કવિતા આવી પડે કે તુરતજ તેની સજવટ સાઈ, યોગ્ય ચિત્રો પસંદ કરવામાં ગુંથાતા, નવાં ચિત્રો દોરવા

ચિત્રકારોને યત્ની મુશ્કેલીઓ આપના અને એ માગિકનું મુશ્કેલીકાર્ય
કળાસુખ ને સમ્રમાણ, મુદત મો મહામિથ થાય તે માટે વારવાર
પ્રેસના પેટી જતા. ને નિમિત્ત મેં મથને એમજે હનકું કે
અમવજભર્યું મધ્યુ નહોતું તો પડી તે પાછળ પૈમાના અચને સવાલ
જ કયા રતો ?

હાજી મહમદ અલ્હારખીઆ શિવજી

એટલેથી એમની મુશ્કેલી પૂરી થતી નહોતી લેખકો પાસેથી માગેલા
વિષય પર અને તે વખતે લેખો મેળવવા એ સહેલું કાર્ય નહોતું લેખકોને
પુરસ્કાર આપી તેઓ નેમનું સન્માન કરતા, પણ એટલેથી એ અટકતા
નહિ લેખકોને સતોડા અને તેમની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા તેઓ સદા
તત્પર રહેતા, અને તે માત્ર પોતાની જરૂરિયાતો પડતી મૂળીને લેખકોને એમણે
મદદ આપવાના સજ્જન મધ દાખલાઓ મળી આવે છે ગુજરાતી પત્રકારિ-
ત્વમા એ નવીન જનાવ હતો, વીનમી સદીને ટકાવી રાખવામા હાજી-

મહમદે પોતાને ખુવાર કર્યા હતા. એક લેખક મંડળ ઉમું કરી, એમણે જે સેવા કરેલી છે તે અપૂર્વ હતી. એમને ત્યાં લેખકોનો ડાયરો સવાર સાંજ જામેલો રહેતો; અને નહાના મ્હોટા, પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ, સૌ લેખકો અને કવિઓ એમના પ્રતિ ખેંચાતા; એવું એમનામાં અજબ પ્રકારનું આકર્ષણ હતું.

તેઓ એક ખોળા ગૃહસ્થ હતા. નહાનપણથી ગુજરાતી સાહિત્યના સુસંસ્કાર એમના પર પડ્યા હતા. એડવિન આર્નોલ્ડ રચિત 'The Faith of Islam' એ નામના અંગ્રેજી પુસ્તકનો એમણે 'ઈસ્લામનાં મોતી' એ નામથી તરજુમો કર્યો હતો; તેમ સક્ષીમ, મોગલ રંગમહેલ, શીશમહેલ, એ નામનાં નાલકથાનાં પુસ્તકોનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી મનોરંજક વાચન આપ્યું હતું; તેમજ 'વીસમી સદી' માહિત્ય કળાનું મુખ્ય કેન્દ્ર થઈ પડે, તેની સાથે એમનો એ તીવ્ર ઈચ્છા હતી, કે તે દ્વારા "પારસી-ગુજરાતી, મુસલમાનો-ગુજરાતી, હિન્દુ ગુજરાતીના અગડા ઓછા થાય; પારસી સાક્ષરો હિન્દુ સાક્ષરોને વધારે મમજતા થાય; હિન્દુ સાક્ષરો પારસી ગુજરાતી તરફ વધારે બ્રાતૃભાવ બતાવે અને સાહિત્ય મેદામાં ત્રીણાળડા ભેદો તરફ ઉદાર દષ્ટિ રાખવામાં આવે.*"

એ હેતુ મિદ્ધ કરવામાં પણ સ્વર્ગસ્થ દુર્ગામૂન થયા હતા. દરેક ક્ષામના અને જુદા જુદા વિચાર અને અભિપ્રાય ધરાવતા લેખકોનો સહકાર તેઓ મેળવી શક્યા હતા; એ પ્રમાણે વિવિધ વિવિધ પ્રકારનું વાચન સાહિત્ય વીસમી સદીમાં પ્રસિદ્ધ થતાં, તેનું આકર્ષણ વધતું અને તેનાં પરિણામે ગુજરાતી વાચકવર્ગમાં તે પત્ર ખૂબ સ્લોકપ્રિય નિવડ્યું હતું.

લેખકો પાસેથી લેખ મેળવવાની એમની કુનેહ અને આવડ વિશે ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીયુત મુનશી 'ગુજરાતનો નાથ' અને 'રાજધિરાજ' જલદી લખી શક્યા, તે પ્રતાપ હાજમહમદનો હતો. એ નિમિત્ત તેઓ તેમના નિકટ પરિચયમાં આવેલા; અને હાજમહમદે એ 'વીસમી સદી'નું સંપાદન કાર્ય કરતાં જે છાપ પાડેલી, તેનું ચિત્ર શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ સ્વર્ગસ્થને અંજલિ અર્પતાં, હાજમહમદ સ્મારક ગ્રંથમાં દર્શ્યું છે, તે અત્રે ઉતાવળું પ્રસંગોચિત થઈ પડશે.

"હિન્દુ-ગુજરાતમાં કલાનો શોખ વધે, કલાકારોની કિંમત અંકાય, કલામયતા પ્રસરે-આ જ તેનો જીવન આદેશ હતો. દરેક પંક્તિના કવિ ને

નાટકકાર, કથાકાર ને દૃશ્યાબ્જ, ચિત્રકાર ને ચિત્રી-બધાને માટે તેને મોઢ હતો; બધાને તે ઉત્તેજતો. ગ્રીક કલા વિધાયકોનું સૌન્દર્ય આત્મેષન કે હિન્દી કલાવિધાયકોની આધ્યાત્મિકતા તરફ તેનો પક્ષપાત નહોતો; નહોતો પક્ષપાત રા. ન્હાનાલાલનો મોઢક શબ્દમલ તરફ કે રા. નરસિંહરાવની ભાવ પ્રાધાન્ય સરલતા પર જ્યાં કલાનાં દર્શન થતાં ત્યાં તે પ્રશ્નિપત્ત કરતો.

પણ એની ખરી ખૂબી તો આ વૈવિધ્ય ગોઠવવામાં હતી. આનો 'જેમ આ ચિત્ર સાથે જશે, આ વિષય પર આ જ લખી શકશે અને આ જ ચિત્ર કરશે, આ ગાંઠમાં આ જ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ જોઈએ, ને આવે પ્રસંગે તો આનું જ જીવનચરિત્ર આવડું જોઈએ-આ વિવેકબુદ્ધિ ને' જેવી હાજમહમદમાં જોઈ છે એવી કોઈનામાં જોઈ નથી. અને આ જ ગુણ એ 'મદી'ની લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય છે. તેમાં અનેક કલાકારની વિવિધ પ્રકારની મહેનતને પરિણામે માત્ર એક સંગ્રહસ્થાન ઉભું થતું નહિ, પણ તંત્રીનો બુદ્ધિને પ્રતાપે એક ભવ્ય ને મુંઢર રચના રચાઈ જતી. અને આ રચના રચવામાં વખત કે પૈસાના વ્યયનો તેને હિસાબ નહોતો; પોતાની કે કુટુંબની તબિયત કે શાતાની પરવા નહોતી. તે કલાધેતુ હતો; અને તે ઘેલછામાં જ મગ રહેવામાં આનંદ લેતો."*

કળાના શહિદનું ઉપનામ સ્વર્ગસ્થ હાજમહમદને અપાયેલું છે તે ઉચિત છે: કેમકે "વીસમી સદી" પાછળ પોતે જેમ પૈસે દરે તેમ જાતથી ધસાઈ ગયા હતા; જેમ એક બીનો લોપ થતાં તેમાંથી અનેક બી ઉપજે છે, તેમ હાજમહમદના સાહસે, અનેકને તેમને પગલે અનુસંગતા ક્યાં હતા; અને તેમાં હાજમહમદના પ્રયાસની સફળતા અને મહત્તા રહેલાં છે.

'વીસમી સદી'ની હળે તે પછી અનેક સચિત્ર માસિકો નિકળેલાં છે, તેમાં ઉલ્લેખપાત્ર 'ગુજરાત' (શરૂઆતનું), 'નવમેતન' અને 'શારદા' છે.

હાજમહમદના અવસાન પછી વીસમી સદીને ચાલુ ગણવા, તેની નાણાં રિયતિ તદ્દન ખરાબ હતી છતાં, પ્રયત્ન થયેલા પણ તે નિષ્ફળ ગયેલા; 'ગરવી ગુજરાત' એ નામે નવું માસિક કાઢવામાં આવેલું; પણ વર્ષ પૂરું થતામાં 'ગુજરાત' સાથે તેનું જોડાણ થઈ ગયું હતું.

'ગુજરાત' માસિક જો કે 'વીસમી સદી'નું અનુસંધાન નહોતું, પણ તેની બાજુ રચના અને સંકલનમાં તે તેનું અનુકરણ હતું. થીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ ગુજરાતની સાંસ્કારિક અસ્થિતાને જાગૃત કરવા

અને એક સંસ્કારાત્મક વ્યક્તિ તરીકે ગુજરાતનું ગૌરવ વધે અને અન્ય પ્રાન્તોની હરોલમાં તે ઉચ્ચ અને માનવંતુ સ્થાન મેળવી શકે તે સાથે મુંબાઈમાં સાહિત્ય સંસદની સ્થાપના કરી હતી. તે પૂર્વે 'પાટણની પ્રભુતા,' 'ગુજરાતનો નાથ' અને 'રાજધિરાજ' એ ત્રણ ઉત્તમ નવલ-કથાઓ રચી પ્રાચીન ગુજરાતની મહત્તા અને જાહોજલાલીનાં ભગ્ય અને ઉજ્જવળ ચિત્રો આલેખી ગુજરાતી જનતામાં માતૃશ્રુતિ પ્રત્યેનું મમત્વ અને પ્રેમ સતેજ કરવાનો, તે સ્તુત્ય પ્રયાસ હતો; પણ એકલા જૂતકાળની ગૌરવગાથાથી એમનો આત્મા રાચે એમ નહોતો. એમને તો વર્તમાન ગુજરાત સુદૃઢ, સુસંસ્કારી, વીર્યવાન અને કીર્તિમાન જોઈતું હતું; જે કોઈ પણ દેશ કે પ્રજા સાથે સ્પર્ધામાં મોખરે ઉઠું રહી શકે અને તેનું માન અને પ્રતિષ્ઠા વધારે; અને તે હેતુ સંસ્કૃતિ દ્વારા સારી રીતે સાધી શકાશે એ સમજણથી, ઉપર કહ્યું નેમ, ગુજરાતી સાંસ્કારિક અસ્થિતાને જાગૃત કરવા અને પોષવા તેઓ પ્રવૃત્ત થયા હતા; અને એમનાં એ વિચાર અને ભાવનામાંથી ઉપરોક્ત "ગુજરાત"નો જન્મ થયો હતો.

શ્રીયુત મુનશીએ એ પત્ર ચલાવવામાં હજારો રૂપિયા ખોયા છે અને તેની પાછળ પુષ્કળ સમય અને શક્તિનો ભાગ આપ્યો છે; પણ ચિવટવાળા અને કાર્મકુશળ સંપાદક અને સંચાલકના અભાવે તે માસિક જૂદા જૂદા સંજોગોમાંથી પસાર થયું છે; તેમ છતાં તેની પ્રતિષ્ઠા પૂર્વવત્ આજી છે; પરંતુ તેનો પ્રધાન સૂર શ્રીયુત મુનશી પૂરે છે; અને તેની લોકપ્રિયતા મુખ્યત્વે એમની લેખિનીને જ આભારી છે.

ગુજરાતીઓ સ્વભાવે સાહસિક અને વેપારી વર્ગના છે; વેપાર ખાતર તેઓ દેશપરદેશ સેવે છે. પૃથ્વીનો કોઈ એવો ભાગ નહિ મળે કે જ્યાં ગુજરાતી વસતો નહિ હોય. ગુજરાત બહાર નહિ, એકલા હિન્દુસ્તાનમાં નહિ પણ દુનિયામાં ચોતરફ ગુજરાતીઓ વિસ્તરેલા છે અને તેમણે ત્યાં કાયમ વસવાટ કરેલો છે. પણ એક પ્રજા તરીકે આપણે તેમનાં શિક્ષણ અને જાતિ સંસ્કાર, સાહિત્ય અને ધર્મ, સુખ અને દુઃખ વિષે ભાગ્યેજ કંઈ પણ તજવીજ કરતા હઈશું. તે સ્થિતિ ખરેખર શોચનીય છે; અને તે ગંભીર વિચાર માગી લે છે.

પરંતુ પ્રાન્ત બહાર વસતા ગુજરાતીઓમાંથી સ્વદેશ પ્રત્યેની મમતા ને પ્રેમ હજી ઝોસપાં નથી અને પરદેશમાં રહે રહે ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય સાથેનો સંપર્ક આજી રાખવા તેઓ પ્રવૃત્ત રહે છે, તેના ઉદાહરણ તરીકે "નવચેતન" માસિકનો નિર્દેશ કરી શકાય.

તેના તત્રી મીયુત આપશોભાર્ધનો મુખ્ય વ્યવસાય વેપાર છે, પણ તેઓ માદિત્યના બારે ગોળીન છે, અને એક દિવિ અને નાટ્યમર તરીકે તેમણે બહોળી નામના મેળવી છે. જમાના જેવા ઉત્કૃષ્ટ, સગ્ગરી અને માદિત્યપ્રેમી પ્રાન્તમાં રચાથી વમવાટ થતા, સ્થાના સગ્ગાગ્ને પામ એમને યાગેતો અને તેમાંથી પ્રેરણા મેળવી સન ૧૯૨૨ માં "નરચેનન" નામનું એક અચિત્ર હાથે ગુજરાતીમાં, ગુજરાતથી દૂર, ધણે દૂર રહેવા છતાં, ચલાવવાની કિંમત તેમણે જતાવી હતી એમનો એ અખતરો, નોંધતા આનંદ થાય છે, -, સંતોષકારક અને સફળ નિવડે છે તેની ખુબી એ છે કે તમ ગુજરાતના લેખકોનો સહકાર મેળવતા તે પત્ર શકિતમાન થયું છે, એટલુંજ નહિ પણ તેણે રચાનિક લેખકો સારી મજામાં તેણે કર્યા છે અને તે માસિકમાં જે રસથાગ ધરવામાં આવે છે, તેની તૈયારીમાં વિષયોની વિવિધતા માથે, હિન્દુ મુસ્લિમ, પારસી સાગો નહકર મળે છે, અને તે હાથ (light) છતાં સિદ્ધ પ્રાગ્નું વાચન પૂરું પાડે છે, અને તે સચિત્ર હોઈ, તેનું આકર્ષણ સવિશેષ હોય છે તે કાર્ય પાછળની જલ્દમત કિપરાન તે ચલાવવા નાણા સબધી મુસ્કેલી નહે છે, પણ "મારો અધિકાર કામ કરવાનો છે, રૂળનો નહિ" એ સૂત્રમાં તત્રીની હદ થદા હોમને કન્યામુદિયી તેનું મ પાઠન કાર્ય તેઓ કરે જાય છે.

સેરક ગુજરાતનો એક મહત્વનો ભાગ છે, છેક પ્રાચીન મમયથી તે પ્રસિદ્ધ છે ગિરનારની સિંહ જાતિની પેઠે તે યગવીર પુરોહીની જન્મભૂમિ છે અનેક માધુ સંતા અને જાકત ઠવિઓ અર્ધિ પાઠયા કે મહાત્મા ગાંધીજી એ પ્રદેશનું એક ઉમદા અને આગેશિક રૂળ છે ન્હાના મ્હોટા અનેક રાજા મહારાજા દાકરો અને તાતુકદાર જાયાતોની સત્તા અને હકુમત હેઠળ એ પ્રાન્ત વહેમાઈ ગયતો છે, અને મરાઠાઓના આક્રમણ અને અધિકાર દરમિયાન માદોમાહેના કુસપ અને રાગરૂપને વધીને તેમ તેમના સમકૂળને સપના અભાવે, દુર્મળ જાવડી, મુસ્કેન અને કફોડી રિયતિમાં મૂકાયતા, અને તેમનું ગૂર હણાઈ ગયું હતું પણ અંગ્રેજોની દરમિયાનગીરીથી તેમનું સરદાર થતા તેઓ ટટાર રહી ચકયા હતા. પણ એ રાજાઓની પ્રજાની રિયતિ મધ રીતે સુધરવા પામી નહોતી. તેમના પર રાજ્યના જુદામ અને વેદ પ્રવર્તત આવું હતા. અને તેઓ કગાળ, અજણ, દમાઈ ગયવા, હીન અને દુખી હતા.

એ પાક જૂમિના સિંહસમાં સતાન મહાત્માજીએ મમસ્ત દેશને સત્યાગ્રહનો મત્ર પદાવી, અજાય કયાં, તે પછી બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનની પેઠે

હિન્દી રાજસ્થાનોની સ્થિતિ પસંદગી ગઈ છે અને રાજસ્થાની પ્રજા સશક્ત બની, રાજાઓ પાસે જવાબદાર રાજતંત્ર માંગી રહેલી છે. અને સન ૧૯૩૫ ના ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટ અનુસાર, બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાન અને હિન્દી રાજસ્થાનોનું એકત્ર જોડાણ થતાં, પહેલાંની પેઠે ભારતવર્ષ એક અને અખંડ બનશે, એવી આશા પડે છે; પણ તે ભાવિ પર અવલંબે છે.

સન. ૧૯૧૯ માં અમદાવાદનું વાતાવરણ આપણા પ્રાન્તમાં જામતાં તેની અસર નીચે રાજસ્થાની પ્રજા પણ ખગલગી ઉઠી હતી અને દેશી રાજાઓની નિરંકુશ સત્તા અને વહિવટ સામે પોકાર થવા લાગ્યો હતો. એ પ્રજા જુદી જુદી સત્તાઓ નીચે હતી, તેમને એકત્ર કરવા, તેમની ફરિયાદો જાહેર કરવા અને તેમનું સઘન સ્થાપવા જે પ્રવૃત્તિ ઉપડી તેની આગેવાની જાણીતા કાર્યકર્તા વિંબડીવાસી શ્રીમત અમૃતલાલ દલપતરામ શેઠે લીધી હતી અને તે કાર્ય કરવાનું મુગમ થઈ પડે એ આશયથી સન ૧૯૨૧ માં “સૌરાષ્ટ્ર” નામનું અઢવાડિક કાઢ્યું હતું તેની જુએશ તો

શ્રી. અમૃતલાલ હ. શેઠ

પ્રજ્ઞને જગૃત કરી રાજ્યઝોની જોડકાની સત્તા તોડવાની હતી, તેમ લોક-
નિયુક્ત રાજતંત્ર સ્થાપવાની હતી, જે દુર્ઘટ અને વિષમ કાર્ય હતું. પણ
જન સાદાની એ પ્રવૃત્તિ એમણે ઉપાડી હતી, એ તે પત્રનો ધ્યેય મંત્રજ
(motto) કહી આપે છે. તે ધ્યેય મંત્ર યશુવેદમાંથી પસંદ કર્યો હતો.
આ રજા તેના શબ્દો:

“હું મારી માતૃશ્રમિ માટે, તેના દુઃખ નિવારણને માટે સર્વ
પ્રકારના કષ્ટ સહન કરવાને તૈયાર છું. તે કષ્ટ ચાહે ત્યાંથી આવે, અને
ચાહે તેટલાં આવે તેની મને ચિન્તા નથી.”

દુક સમયમાં એ પત્રનો બહોળો પ્રચાર થયો; અને જનતામાં તે
ખૂબ જ લોકપ્રિય થઈ પડ્યું. તેનું કારણ તેમાં પ્રસિદ્ધ યતા લેખો સચોટ
અને જોમદાર ભાષામાં, મુદ્રાસર લખાતા; એટલું જ નહિ પણ તેનું મંતવ્ય
નિડરતાથી, મક્કમપણે અને એવી સ્પષ્ટતાથી રજુ થતું, કે તેની વાચક
વર્ગ પર ભારે અસર થતી; વળી જે સમાચાર આવતા તેની બ્યવસ્થા
અને સળવટ એવી તદખીરથી અને સચક, સનસનાટીભર્યા મધાળા હેઠળ
થતી, કે બીજા કોઈ કારણસર નહિ તો કુતુહળતા ખાતર પણ વાચક તે
વાંચવાને આકર્ષાતો; પ્રચારકાર્યમાં ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં “સૌરાષ્ટ્ર”
પ્રથમ નંબરે આવે. તેના તંત્રી મંડળમાં શ્રીયુત ઝવેરચંદ મેઘાણી,
શ્રીયુત કલ્લભાઈ દેશરી અને “સુચિલ” જેવા સમર્થ લેખકો સામેલ
થતાં, એ પણ તેના આકર્ષણનું વધુ કારણ હતું. પણ તેના સંપાદનમાં
સમાચારની શુદ્ધિ અને સત્યનિષ્ઠાનો વિષયોય થતો હતો એમ
ઘણીવાર લાગતું હતું; ચત્રકાગિત્વમાં તે એક દૂષણ લેખાય; પણ
પ્રચારકાર્યમાં તે વસ્તુ અનિવાર્ય થઈ પડે છે. એ પદ્ધતિના ગુણદોષ
તપાસવાનું આ સ્થાન નથી પણ એટલું ચોક્કસ છે કે રાજ્યવાની
પ્રજ્ઞને સાવધ અને સતેજ કરવામાં “સૌરાષ્ટ્ર” ની સેવા અજોડ છે,
એક પત્ર ચલાવવા ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્ર કાર્યલયે જે પ્રાણુરંત રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય
તૈયાર કરાવ્યું તેમજ સૌરાષ્ટ્રનું લોક સાહિત્ય, ‘રસધાર’ અને ‘રઘિયાળા
સતો’, ‘સૌરાષ્ટ્રી બહારવટીઆ’ અને ‘સૌરાષ્ટ્રી સતો’ વગેરે, પ્રસિદ્ધિમાં
આણી, ગુજરાતી સાહિત્યને ઉજ્જવળ અને સમૃદ્ધ કર્યું છે તે વિષે ગુજરાતી
સાહિત્ય વિશેના પ્રકરણમાં હવે પછી વિવેચન કરવામાં આવશે; એટલે
અહિં એટલું જરૂર નોંધીશું કે યાદ પણ સાહિત્ય સંસ્થા તે પ્રકાશનો
બદલ ગૌરવ લઈ શકે એવી હતી એટલું અને તેજસ્વી તે સાહિત્ય છે.

દેશી રાજ્યની હદમાં રહીને એ પ્રકારનું સ્વતંત્ર લખાણ થઈ શકે એમ નહોતું તેથી સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય રાણપુરમાં રાખવામાં આવ્યું હતું; અહિં પણ સરકારની કડક નજર તો તેના પર રહેતી. તેને જૂના જૂના કાયદાના જાપતા નીચે કામ કરવાનું હતું પણ તે કર્તવ્યમાંથી તે કદી પાછું ખસ્યું નહોતું. સદા અણનમ રહ્યું હતું; 'કુલછાબ,' રોયની 'સન' (અંગ્રેજી) જન્મભૂમિ વિગેરે પત્રો એક પછી એક પ્રકટ થયે ગયાં હતાં, તે સૌરાષ્ટ્રના આઘ તંત્રી અને સંચાલક શ્રીયુત અમૃતલાલ શેઠની દુરદેશીભરી કાર્ય નીતિ અને બાહોશીનું પરિણામ હતું; એ કાર્યમાં વિશેષ આનંદજનક બિના એ હતી કે સૌરાષ્ટ્રમાં એમણે સેવાભાવી કાર્યકર્તાઓની એક ટુકડી ઉભી કરી હતી, જેની પ્રાંતને ખાસ જરૂર હતી; અને તે ટુકડી-કાર્ય-વાહક-શેઠ અદશ્ય થયા છતાં કર્તવ્યયુક્તિથી તેનું કામ હજી કરે જાય છે; તે એ સંસ્થાનું બંધારણ કેટલું મજબુત, સંયોજિત અને સંગીન છે તેનો ખ્યાલ આપશે.

ગુજરાતના મુકાબલે સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંત પછાત અને અગામ ગણાતો; એ ભાગમાં ઝાઝી જાહેર પ્રવૃત્તિ પણ નહિ અને વર્તમાનપત્રો અને માસિકો પણ જૂજજૂજ નિકળતાં. પણ સન ૧૯૧૯ માં મહાત્માજીએ હિન્દી પ્રજાના કાનમાં સ્વાતંત્ર્યનો મંત્ર ફૂંક્યો અને દેશની આઝાદી માટે જૂદી જૂદી પ્રવૃત્તિઓ આરંભી, તેના પડઘા પાસેના દેશી રાજ્યોમાં પણ સંલગ્નતા; અને રાજસ્થાની પ્રજા, એ વિચાર વાતાવરણનો સ્પર્શ થતાં જ નિંદ્રામાંથી ઉઠે એમ આજસ મરડી બેડી થઈ; અને પ્રભાતની તાજગી અને સ્ફૂર્તિ અનુભવતા નવચેતનના પ્રવાહમાં એ પણ ખેંચાઈ અને પ્રજાજીવનને પોષક એવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી, તેમાં વર્તમાનપત્રો અને માસિકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. 'સૌરાષ્ટ્ર' વિષે ઉપર કહેવાઈ ગયું છે; 'શારદા'ના તંત્રી શ્રીયુત ગોકુળદાસ રાયચુરા મહાત્માજીના ચુસ્ત અનુયાયી છે; ગાંધીજીના ઉપદેશનો રંગ લાગતા ચાલુ વ્યવસાય છેડી દઈ, તેઓ લોકસેવાનાં કાર્યોમાં ભેગાયા. તે કાર્ય ભેગાં લોકજીવનમાં પ્રચલિત અને કંદશ્ય લોકકથા અને લોકગીતનું સાહિત્ય એકઠું કરવા અને તેને પ્રસિદ્ધ કરવાની તેમને ઝંખના થઈ આવી. કાઠિયાવાડી દુહા અને સોરઠાના તેઓ ભારે રસિયા છે; ખુલ્લું કંઠ ધરાવે છે; કોઈ ગદવી સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરી તેઓ સામસામે એકબીજા રસછેળા ઉછાળે છે, તે પ્રનંગ અનેરો આનંદ આપે છે. શ્રીયુત મેઘાણીએ એ લોક સાહિત્યનું સંશોધન અને સંપાદન સુંદર રીતે કર્યું છે

પણ તેનો બહોળો પ્રચાર થીયુત રાધનુરાએ કરેલો છે, અને તે કાર્યમાં 'સારદા' એમને બહુ મદદગાર નિવડ્યું છે એ મામિયા બાવનગરમાં સન ૧૯૨૪ માંતમી ગુજરાતી માહિત્ય પત્રિકા મળી ત્યારે પ્રમિદ થયું હતું, તોફરજન એ તેનું પ્રધાન અંગ છે, તથાપિ તે હમેશાં સિદ્ધ અને સુંદર વાચન આપતું રહ્યું છે, અને ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓનું તે માનીતું માસિક ચર્ચ પડ્યું છે તેના સંપાદનમાં એક રસિક પત્ર અને કુશળ વાર્તાવેષમાં તરીકે થીયુત રાધનુરાનું વ્યક્તિત્વ નિરાણું તરી આવે છે.

સન ૧૯૨૫ માં બાવનગરમાંથી મેત્રેમામિયા, દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી બાવન ત્રેમામિક અને થીયુત વિજયગપ મંપાદિત "કૌમુદી" નો ઉદ્ભવ થયો. વળી એજ સહેરના વતની થીયુત ગવિસ કર રાવને એજ વર્ષમાં પણ અમદાવાદથી "કુમાર" માસિક કાવ્ય એ ત્રણ સામયિકએ ગુજરાતી પત્રપરિવર્તમાં વિશિષ્ટ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરતું છે, તેનો ઉત્પેદ કરવો થયો છે.

પ્રથમ દક્ષિણામૂર્તિ ત્રેમામિયા નેજાએ

વર્તમાન કેળવણી પદ્ધતિ અધુરી, હોવાનાથી અને એકમાર્ગી હતી તેની સુધારણા અર્થે શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીજવનસરથાએ કેળવણીના પ્રયોગ આરંભ્યા હતા અને એ પ્રવૃત્તિ જેમ વધતી અને વિસ્તરતી ચાલી, તેમ કેળવણીના પ્રયોગની પદ્ધતિસર અને સાબીય દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરવાની અને પુરોષમાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ને નવી નવી શિક્ષણ પદ્ધતિઓ પ્રચારમાં આવી હતી તે વિષે ગુજરાતી શિક્ષક વર્ગમાં માહિતી પૂરી પાડવાની અગત્ય જણાઈ, અને શિક્ષકનો ધર્મો જેમ પવિત્ર તેમ જવાન-દારીવાળો છે એવું કર્તવ્યબાન ઝાઝું કરવા એક મુખ્યપત્ર આવશ્યક ચર્ચ પડ્યું હતું તે મિત્રાચ શાન પ્રાપ્તિ અને વિચાર વિનિમય માટે તે એક ઉપયોગી અને મહત્વનું માધન છે.

માત્ર માનસિક શક્તિઓ ખિનવે એ એમની કેળવણીની ન્યાયના નહોતી ભુદિ વિકાસ જ નહિ પણ ચારિત્ર વિકાસ માટે, ને સુક્તિ આપે તે ખરી કેળવણી એવી એમની માન્યના હતી, અને એ દૃષ્ટિનિહુ શિક્ષક વર્ગ સમક્ષ તેમ પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરવાનો એ સરથાનો પ્રયાસ હતો એટલે એ પ્રકાશન હાથ ધરતા, તેમાં જરૂર-હે હતું કે

"સા વિદ્યા યા વિમુક્તય" એ મૂળ કેળવણીનું જીવનમૂલ છે આજનું શિક્ષણ, આજની શિક્ષણ પ્રણાલિ, આજની વિદ્યા "અમુક્તય" છે

પ્રકાશમાથી અંધકારથી છે. સ્વાર્થથી પારતંત્ર્ય માટે છે. તેને બદલે સારી કેળવણીની દિશા જતાવવાનો અમારો આ અત્પ્રયસ સહુ વધારી લેશે અને અમારી માથે મલકાત કુશળે એવી અમારી શ્રદ્ધા છે.” *

છેલ્લા પચીસ વર્ષમાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થોભવને નવીન ક્રાન્તિ આણી છે, શિક્ષકોનું દષ્ટિબિંદુ બદલ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ નિરક્ષરતાના નિવારણ અર્થે ઉઠાડેલી અક્ષરજ્ઞાનની યોજના એવાં ગંભીર પરિણામવાળી હતી, એ સહ પ્રવૃત્તિઓની ફળસિદ્ધિ અર્થે અને તેના પ્રચારકાર્ય અર્થે દક્ષિણામૂર્તિ ત્રેમાસિકનું પ્રકાશન તેના મંચાલકોને સહાયક થઈ પડ્યું હતું. તેમાં મહત્ત્વના અને મૂલ્યવાન, સ્વતંત્ર અને મૌલિક લેખો આવતા તે સમપૂર્વક વચ્ચાતા પણ તેની સાથે નવી કેળવણી વિષયક જે વિચાર વાતાવરણ પેદા કર્યું હતું, તેની શિક્ષક સમાજ પર પ્રમળ અસર થવા માંડી હતી, અને વિશેષમાં શિક્ષકોને એ પ્રકારનું વાચન સાહિત્ય અગાઉ મળતું નહોતું, તે ખોટ તેણે પૂરી પાડી હતી. નાણાંની મુશ્કેલીને લઈને એ ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ મરથાને બંધ કરવી પડેલી છે, એ ગુજરાતને ખરે, શોભાસ્પદ નથી.

આપણી ઉછરતી પ્રજા-આવતી કાલના નાગરિકો ચારિત્ર્યવાન, રસિક અને મંરકારી થાય, તકુપરાત તેમને કળાનો શોખ લગાડવા, તેમના પર કળાના મુદ્ર સન્કાર પાડવાના ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી ‘કુમાર’ માસિક અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું.

તેના તત્ત્વીય શ્રીમુત રવિશંકર મહાશંકર રાવળ એક કુશળ અને કાબેલ ચિત્રકાર હતા, એમની પૌંછીની કદર મુખાર્જીની આર્ટ સોસાયટીએ એમને સુવર્ણચંદ્રક બક્ષીને કરી હતી, એટલું જ નહિ પણ એમના કેટલાક ચિત્રો જુદા જુદા ખાનગી અને જાહેર ચિત્રસંગ્રહોમાં કળાના ઉત્તમ નમુના રૂપે સંગ્રહવામાં આવ્યા છે, અને ગુજરાતના એક સુપ્રસિદ્ધ આર્ટિસ્ટ તરીકે હિન્દુસ્તાનમાં એમની ખ્યાતિ પ્રસરેલી છે.

શ્રીયુત્ત રવિશંકર રાવળ

મુખાર્ધની આર્ટમ્ સ્કુલ છોડ્યા પછી ગુજરાતમાં ચિત્રકળાની પ્રવૃત્તિ વિસ્તારવાનો એમને હંદ લાગેલો; અને તેમને જણાયું કે તે શ્રમિકો તૈયાર કરવા પ્રથમ પ્રચાર કાર્ય કરવું જોઈએ. એ હેતુ કળાશ્રુત કરવા એમણે કુમાર કાર્યાલય અને “કુમાર” માસિકની સ્થાપના કરી હતી. એક આર્ટીસ્ટ તરીકે એમના ધધામા વગગ્યા રહ્યા હોત, તો તેઓ આજે પાંચ પૈસા બેગા કરી રાક્યા હોત, પણ તે એમનું ધ્યેય નહોતું. એમને તો અગાઉ કહ્યું તેમ નવી પ્રજાને કળાનો પાસ બેસાડવો હતો, નવા ચિત્રકારો તૈયાર કરવા હતા, તેથી તે પાછળ તેમણે પોતાનું સર્વસ્વ આર્પ્યું હતું, એ પ્રવૃત્તિના પરિણામે ગુજરાતમાં ચિત્રકળાનો શાખ ખિંચ્યો છે અને ગુજરાતની ચિત્રકળા અને કેટલાક ગુજરાતી ચિત્રકારોની પીછીની હિન્દબરમા અને હિન્દ બહાર પણ પ્રસાર થવા પામી છે. એ ચિત્રકારોમાના ધણાખરા શ્રીયુત્ત રાવળ પાસેથી પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન પામ્યા હતા. પણ એમનું વધારે જાણીતું અને વિશિષ્ટ છાપ પાડનાર, કાર્ય તે કુમાર માસિકનું સંપાદન કાર્ય અને કુમાર કાર્યાલયની પ્રવૃત્તિ એ બે મુખ્ય છે.

સચિત્ર આકર્ષક માસિકો આપણે ત્યાં અત્યારે ઘણા પ્રસિદ્ધ થાય છે, પણ તેમાં કળાયુક્ત અને આકર્ષક સુદૃઢ, સુશોભિત અને નમુનેદાર છબીઓ અને સુંદર રંગીન ચિત્રો વડે કુમાર અને અન્ય છાપ પાડે છે; તે સિવાય એમાં છાપવામા આવતા લેખોનું ધોરણ અને પસંદગી સિદ્ધ અને હંચ પ્રકારના હોય છે, અને જે લેખસામગ્રી રજુ થાય છે, તે વિવિધ

પ્રકારની, જેમકે કાવ્યો, પ્રવાસ વર્ણનો, જીવનચરિત્રો, પ્રાણી સૃષ્ટિનું, વિવેચન, હુંકારી વાર્તાઓ અને નાટ્યો; સાહિત્ય ચર્ચા, કળા વિષયક લેખો વિજ્ઞાન વિચાર વિગેરે, જેમ પ્રબોધક, અને મનોરંજક, તેમ પ્રોત્સાહક અને પ્રેરક નિવડે છે, અને તે રસિક મૌલિક હોય છે. તે કારણે ન્હાના મોટા સારને તે આનંદ આપી શકે છે, અને તેની લોકપ્રિયતા પણ તેને જ આભારી છે. હિન્દમાં દેશી ભાષામાં પ્રકટ થતાં કોઈ પણ ઉત્તમ માસિક સાથે તે હરિદ્રાઈમાં પ્રથમ પંક્તિમાં ઉશું રહી શકે એટલી પ્રતિષ્ઠા તેણે પ્રાપ્ત કરેલી છે; અને અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થતાં કોઈ માસિક સાથે તેની સરખામણી થઈ શકે તો તે આર્થિક મા. સંપાદિત 'માય મેગેઝીન' હતું, જે કે બનેલી સાધનપ્રપત્તિમાં મોટું અંતર હતું, તોપણ બંને એક જ ધ્યેયથી પ્રવૃત્ત થયા હતાં.

કુમાર કાર્યાલયે આપણી મુદ્રણ કળામાં જે નવીનતા આણી છે, જે આકર્ષણ રજુ કર્યું છે, અને વધુમાં તેના પ્રકાશનોથી જે સુંદર છાપ પાડી છે, તેથી તે કાર્ય દીપી ઉઠ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ ધણાએ તેનું અનુકરણ સુદાંત કર્યું છે; આમ જે ધ્યેયથી શ્રીયુત રવિશંકર રાવળે 'કુમાર' માસિક અને કુમાર કાર્યાલયની સ્થાપના કરી હતી, તેમાં તેઓ સિદ્ધિ મેળવી શક્યા છે, એ ઉપરની વિગતો પરથી સ્પષ્ટ થશે, અને એ યશના એમના નિલસના સાથીઓ અને સહકાર્યકર્તાઓ શ્રીયુત બચુભાઈ રાવત અને શ્રીયુત કનુભાઈ દેસાઈ, સરખે હિસ્સે ભાગીદાર છે, એમ તેઓ જરૂર સ્વીકારશે; પણ એમાં ગૌરવભર્યું એ છે કે શ્રીયુત રાવળે એમનું વ્યક્તિત્વ દાખી દઈ, સંસ્થાના આદર્શ અને ધોરણને પ્રાધાન્ય આપેલું છે.

આપણામાં એવો એક વર્ગ છે, જે યુરોપીય પોષાક, યુરોપીય આહારવિહાર અને જીવન તેમજ યુરોપીય વિચાર અને સંસ્કૃતિને વધારે પસંદ કરે છે; કેમકે તેઓ માને છે, કે, એ પોષાક વધારે સોમકર, દેખાવડો અને બંધબેસતો છે; એ આહાર વિહાર પણ આરોગ્યવર્ધક, પૌષ્ટિક અને જીવનવિકાસને જલ્દલાવનારો છે; અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય મૌલિક, ઉદાર ભાવનાભર્યું, રસપ્રદ, સમૃદ્ધ તેમ વિધવિધ જ્ઞાત ને પ્રકારનું છે, જેમાંથી ઉમદા વિચાર અને સુંદર પ્રેરણા ચાતુ મળતાં રહે છે.

એ રૂચિનો પ્રશ્ન છે. એ સંસ્કૃતિઓનો સંપર્ક થતાં તેની સાથે પ્રથમ ધર્ષણ થવા પામે પણ ધીમે ધીમે એક બીજાનો સંબંધ જામતાં એમાંથી સરસ

હોય તેનો આર પ્રત્યેક જાણેઅજાણે ગ્રહણ કરે છે અને જગતના સાહિત્ય, અને સંસ્કૃતિનો ઈતિહાસ તેની સાક્ષી પુરો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પર પણ પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિચારનો પરિચય અને અભ્યાસ વધતા તેની અસર થવા માંડી હતી, તે તેના દશેવર પર છાપ પાડી રાખી હતી, પણ એ વડે તેનો આત્મા હજી રંગાયો નહોતો. સદૃશ પ્રશ્ન સાહિત્યના પ્રકરણમાં અર્થવાનો છે, પણ તેનો ઉદ્દેશ્ય અર્થિ એટલા પુરતો થયો છે કે શ્રીયુત વિજયરાય વેલે કમુદી ત્રૈમાસિક કાલ્યુ, તે ગુજરાતી પત્ર સાહિત્યમાં નવીન જાત પાડતું હતું. પણ તેનાં ધોરણ અને ધ્યેય પાશ્ચાત્ય હતા.

કોમુદીનું પ્રકાશન એ, એમનો એક પત્રકાર તરીકે પહેલો પ્રયાસ નહોતો. સન ૧૯૦૦ માં "ચેતન" નામનું એક માસિક સુરતથી પ્રકટ થયલું, તેના એ મુખ્ય નિયામક હતા.

તત્કાલીન ગુજરાત એમની નવીન દૃષ્ટિએ વ્યવહારપૂર્ણ અને જાવનાદીન, અનારોગ્ય અને મત્વ રહિત, લાગેલું અને પરિસ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરી પોતાને જે લાગણી ઉદ્ભવેલાં તે એમણે નીચે મુજબ વ્યક્ત કરી હતી.

"આપણે હમણા જીવવાની રીતે નથી જીવતા ને મરવાની રીતે જીવીએ છીએ, તેનું કારણ પણ એટલુંજ કે અનાતન જાવનાઓને અજાગી કરીને કાલુજરમાં મુખ સમવડને દૈવી ભયાદે સ્વીકારતા આપણને સરમ નથી આવતી."

પણ એટલેથી એ અટકેલા નહિ, એમનો પ્રિય વિષય સાહિત્ય હતો, અને તે સાહિત્ય ક્ષુદ્ર નિદાણી તેમને પુણ્યપ્રગપ થયેલો અને તે વિષે જે અભિપ્રાય ઉત્પન્ન થયેલાં તે એમના માનસનું દર્શન કરાવશે.

• તેમણે લખ્યું હતું

"ગુજરાતનો આત્મા અત્યારે નીરોગી નથી, સુવાન વાચકોનો મહેટો ભાગ જે પ્રકારના સાહિત્ય પર પોષાય છે તે સાહિત્ય કળાદીન અને ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓને ઉત્તેજનાર છે સાક્ષરો અને સાહિત્ય નેતાઓ આ દુર્વેગને છોડી શકે, અને એકડંડીઆ મહેતોમાં વસવાની પોતાની શાન્ત મનોવૃત્તિને ઝેળ બદલીને પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગુજરાતના ઉત્તમ

અંથો અને અથકારોને લોકપ્રિય કરવા માટે સાહિત્ય વિવેચનના વિસ્તારી અને વિચારશીલ નિબંધો લખી શકે. અત્યાર સુધી તેમણે તે કાર્ય અરબલિપ્તપણે અને એક નિત્યકર્તાવ્ય તરીકે નથી કર્યું. ત્યેને લીધે કવિ મહાકવિઓની સત્કૃતિઓને ‘ચબ્દગ્ગણ’ તરીકે ઓળખાવીને છોછરીયા મગજના છાલકા ટીકાખોરો ગુજરાતને છેતરે છે—ગુજરાતને કુપથે દોરે છે. રોજ ઉડીને સાક્ષરોને શીખામણ દેનાર પુરુષોનું સાક્ષરત્વ નામનું જ છે, અને કલાની પરીક્ષા નો આજયી સાતમે જન્મે તેમને આવડશે, તેવાં ઓના હાથમા ગુજરાતનું સાહિત્ય તંત્ર કયા સુધી રહેશે ?”*

આ ઉદ્દગારથી આપણે આશ્ચર્ય પામશું નહિ. લડાઈ પછી જે નવું માનસ પ્રકટયું હતું તેનું તે માત્ર પ્રતિબિંબ પાડે છે. આધુનિક અંગ્રેજી સાહિત્ય અવલોકોકો એજ મનોદશા માણુમ પડશે. વિક્ટોરિયન યુગના લેખકો, કવિઓ અને નવલકથાકારોના અંથો આજે બહુ થોડા વંચાય છે, એટલું જ નહિ પણ તે યુગના જીવન, આદર્શ અને ધોરણ પ્રત્યે સુગ બતાવાય છે. મહાયુદ્ધ પછી આખા જગતમા અચંડ પરિવર્તન થવા પામ્યું છે: સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક અને તેની અસર નીચે આપણે પણ વત્તાઓછા આવેલા છીએ.

શ્રીયુત વિજયરાયે ઉપરોક્ત વિચારો વ્યક્ત કર્યાં તે આ નવા વિચારોનો પ્રત્યાધાત હતો. એટલે તેમણે જે વલણ અખત્યાર કર્યું તે યુગપ્રભાવ હતો.

‘ચેતન’ માસિક એક વર્ષથી વધુ સમય ચાલેલું નહિ, તે વિસરાર્થ ગયું છે; પણ કૌમુદીકારના સંબંધને લઈને એને જે નવું ધોરણ તેમણે પ્રસ્થાપિત કર્યું તે દર્શાવવા પુરતો આ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સન ૧૯૨૫ માં કૌમુદી ત્રિમાસિક શરૂ કર્યું ત્યારે શ્રીયુત વિજયરાયના વિચારો કાર્ધ નરમ પડ્યા જણાય છે. તેનો ઉદ્દેશ ૨૫૪ કરતાં તેઓ લખે છે,

“તે અભિલાષ બે રીતે પુરી થકાય: રસસાહિત્યના સારા નમુના રજુ કરીને, તથા વિવેચન સાહિત્યના અંગ્રેજોનાગને પોષીને. પહેલી રીત દષ્ટાત વડેજ ઉચ્ચ સાહિત્યભાવના ખીલવે, બીજી રીત સિદ્ધાંત ચર્ચાદ્વારા સાહિત્ય પરીક્ષાનું કૈંક નિયમિત ધોગ્ય બાધવામા મદદ કરે, અને તેમાથી

એકદમ સક્રિય છે અને મનોધી થઈ ન જાય એટલા સાર હરકને ઉપ-
યોગમાં લેતા પરદેશો ને પરપ્રાંતોના સાહિત્યને પણ દષ્ટિદેવકમાં ધરતે
રથાને ગોઠવવા એ જરૂરી, પરિણામે લાજમારક જ છે ”.

શ્રીયુત વિજયગાયની કાર્યપદ્ધતિ વિશે આપણે કદાચ એકમત ન
થઈએ પણ એમું જાનીપૂર્વક કહી શકાય કે કામુદીએ ગુજરાતી સામ-
યિકમાં નવીન માર્ગ ખોલ્યો હતો અને ગુજરાતી સાહિત્યના વિવેચનમાં
જે ધોરણ પ્રવર્તીત્યું તે જરૂરનું અને વખતમરનું હતું.

આ પ્રકારનું પ્રકાશન બહુધા વિદ્વદ્ભોજ્ય હોય છે સાહિત્યના વિવેચન
અને ચર્ચાની માથે પ્રયોગાત્મક, જિનન પ્રકારનું, નવીન ભાત પાડતું
નવમર્જન તેમજ સાહિત્યના મશોધન અને આભાસનું પરિણામ
પ્રસિદ્ધ થવા પામે તેમાં સામાન્ય વાચકોને ઝાઝો રસ પડતો નથી,
પણ સાહિત્યના વિકાસ અને અભિવૃદ્ધિ અર્થે એ પ્રકારનું પ્રકાશન
—મામિક કે ત્રિમામિક—જરૂરનું હોય છે તે વિના એ વિષયમાં પ્રગતિ
આધી શકાય નહિ સંઘાઓ જ તે નિજાની શકે અથવા તો ઉદાર
આશ્રય તળે તે ચલાવી શકાય.

ગાણીશ અંગ્રેજ લેખક સર જોન રક્વાયરે ખાલી જાતના ઉચ્ચ
આશયથી પ્રેરાર્જને સન ૧૮૧૯ માં “લડન મરક્યુરી” નામનું એક
સુંદર મામિક અંગ્રેજીમાં કાઢ્યું હતું તેનું મપાદાન મર્મ પ્રસન્ન પામ્યું હતું,
સોળ વર્ષ સુધી ખોટ ખમીને ચલાવ્યા પછી તેમને તે છોડવું પડ્યું હતું.

કૌમુદીનો ઇતિહાસ પણ જેમ દર્દીઓ તેમ, અપૂર્વ ભોગનો છે
તે ચલાવવામાં શ્રીયુત વિજયગાયના કૈર્વની પૂરી કસોટી થઈ હતી છતાં
એ વસ્તુને તેઓ છોડી શક્યા નહોતા તે માટે એમને એમું મમત્વ
અધાયુ હતું કે મધ ભોગને એમણે વધારે ગપ્પો નહોતો, અને તે ખાતર
પુષ્કળ ખમ્યું છે કહેવાની જરૂર નથી કે કૌમુદીનું સપાદન ચરસ્વી
નિવડ્યું છે, અને એમના આદર્શ અને ધોરણનો વિશેષ પ્રચાર થવા
પામ્યો છે અને ગુજરાતી સાહિત્ય વિકસી, પ્રગતિમાન થવા પામ્યું છે,
તેમાં એમનો ઇટલોક દિસેલો રહેલો છે એ સઘળું વિચારતા, કૌમુદીકાર
માટે આપણને જરૂર માનની લાગણી પેદા થાય છે.

આપણા સચિત્ર માસિકોની હકીકત એક સાથે કમાડનાર આપવા
જતા વચગાળામાં નવીન અગૃતિથી પ્રોત્સાહિત થઈને મપાજ જીવનના

જૂદા જૂદા ક્ષેત્રોમાં વિગેષ ગતિ આપીને, તે વિષયને લગતું નવું વિચાર સાહિત્ય પેદા કરવા અને તેનો પ્રચાર કરવા, નવાં નવાં મામિકો પ્રગટ થવા માંડેલાં તેની નોંધ લેવાનું અગાઉ જની શક્યું નહોતું, તે પ્રતિ આપણે હવે વળીશું.

ગુજરાતી દિંદી ઓઓનું મંગળન કરવા મુખ્યધર્મમાં મન ૧૯૦૪માં ગુજરાતી દિંદુ ઓ મંડળની સ્થાપના થઈ હતી. ઓ જીવનની સુધારણા અને ઉત્થાપન અર્થે તે મંડળ વખતોવખત પ્રતિષ્ઠિત ઓ પુરુષો પાસે ઉપયોગી વિષયો પર વ્યાખ્યાનો અપાવતું; ઓ શિક્ષણના વર્ગો ચલાવતું અને રનેહસંમેલનો યોજાવતું; એ પ્રમાણે ઓઓને નવી દૃષ્ટિ મળે, જાહેર જીવનમાં જળવાનુ પ્રાપ્ત થાય અને પગપર સંબંધ વધે એ તેની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હતી. તે મંડળનો ત્રિકામ માધવામાં ઐ. જમનાબહેન મહાધર્મ અગ્રેસર ભાગ લીધો હતો. પણ દુનિયા એટલા ઝડપી વેગે વધતી જતી હતી, એવા અવનવા બનાવો પ્રતિદિન જનતા હતા કે તેની સાથે મંપક રાખવો એ તેમના માટે કઠિન થઈ પડ્યું હતું, એટલુંજ નહિ પણ સામાન્ય જ્ઞાન બરોબર પ્રાપ્ત કરેલું નહિ હોવાથી તે મધ્યું સમજતું બહેનોની શક્તિ બહાર હતું. એ અકચણ ટાળવાને મન ૧૯૧૮માં એ સંસ્થાએ “ ઓ હિતોપદેશ ” ત્રૈમાસિક કાઢવાનો નિર્ણય કર્યો અને તેનું તત્તીપદ આપણા હાથ રમના જાણીતા લેખક શ્રીયુત ધનસુખલાલ મહેતાને આપ્યું હતું. એ ત્રૈમાસિકનો ઉદ્દેશ સમજાવતા તેમણે એક વાત સ્પષ્ટ કરી હતી કે, ‘ માસિક, વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકો વાંચવા માટેની તૈયારી અને યોગ્યતા આપણી થોડી કેળવાયલી ઓઓને કરી આપવાનું અમે માથે લીધું છે. આ પ્રકારની તૈયારી શાળામાં અને પાઠશાળામાં થવી જોઈએ પરંતુ જે બહેનોને શાળા કે પાઠશાળાના શિક્ષણનો લાભ સીધો નથી મળ્યો, એવી મોટી ઉમ્મરની ઓઓ માટે આ પત્ર ખામ કરીને પ્રકટ થતું હોવાથી અમે તે કરવાનું માથે લીધું છે.”*

એ પત્ર ત્રૈમાસિક હતું, સુંદરી સુએધ માસિક ૧૦૦ પૃષ્ઠનું નિકળતું પણ તે અનિયમિત થઈ ગયું હતું, અને જગત, અગાઉ કર્યું તેમ, આ સમયે વિદ્યુત વેગે ગતિ કરી રહ્યું હતું આ પરિસ્થિતિમાં આપણી બહેનોને તેના જીવનમાં અને અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય અને મદદગાર નિવડે

● સુવિસ્તર માહિતી માટે જુઓ, સી. જમનાબહેન સક્કઈ સમારક ગ્રંથ.

* ઓ હિતોપદેશ પુસ્તક ૧. અંક ૧, પૃ ૩.

એવા એક સારા માસિકની ઉણપ સાલવા લાગી અને તે માટે માગણી થવા માંડી હતી.

સ્ત્રીઓનું માસિક આપણી ખેંદનો જ ચલાવે એ ઇચ્છનીય છે, પણ એ સ્થિતિએ આપણે હજી પહોંચ્યા નથી; વળી એક માસિક ચલાવવામાં અને તે પણ સ્ત્રીઓનું, ધણી મુશ્કેલીઓ રહેલી છે, અને તેની જવાબદારી વિશેષ હોય છે; એટલે સ્ત્રી માસિકનો અથ શિક્ષિત વર્ગમાં આ સમયે ખૂબ જ ચર્ચાતો પણ એ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવા કાર્ધ તૈયાર થતું નહિ. છેવટે શ્રીમુત જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્માએ એ બીડું ઝડપ્યું. લાંબા સમયથી તેઓ એ ભાવના સેવી રહ્યા હતા, તે સાફ તેમણે આ સુંદર તક જોઈ; અને ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળે એમનું મુખપત્ર "સ્ત્રી હિનોપદેશ" એમના નવા માસિક સાથે જોડી દેવાની ખુશી બતાવતાં શ્રીમુત વર્માનો ઉત્સાહ વધ્યો હતો.

સન ૧૯૨૩માં "ગુણસુંદરી" માસિક નીકળ્યું. તેના તંત્રીના જ શબ્દોમાં કહીશું, કે એ પત્રનો આશય "સ્ત્રી વિષયક ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય પ્રશ્નો, સ્ત્રીઓનું જાહેર જીવન, સ્ત્રીઓનાં ધર્મ, સમાજ સેવા, સ્ત્રીઓનું મૃદજીવન, મૃદબ્યવસ્થા, શિવણ, ભરત, મુંચણ, પાકશાસ્ત્ર, સતીઓનાં અને મહા પુરુષોનાં જીવન ચરિત્ર, બોધદાયક રસિલી વાર્તાઓ, ધર્મવૈદ્ય, બાળકોને કેવી રીતે ઉછેરવાં અને ફળવવાં, સામાન્ય આરોગ્યજ્ઞાન, જાતીય જ્ઞાન, ધરમથ્થુ ઉદ્યોગો, બાળકો અને સ્ત્રીઓની રમતો વગેરે, તેમજ દરેક અંકમાં તંત્રી નોંધ, દેશ પરદેશની સ્ત્રીઓ વિશે સમાચાર, જૂની જૂઠી ભાષામાં નીકળતાં સુંદર માસિકોના બાણવા યોગ્ય લેખોની રમમય ચુંટણી અને હાસ્ય રસિક લેખો અને કાવ્યોને સ્થાન આપી, આ માસિકને બને તેટલું આકર્ષક, રસિક, જ્ઞાનબોધ અને સ્ત્રી ઉપયોગી કરવાની સાથે સ્ત્રી જીવનનો વિકાસ થાય, તેઓ સ્વતંત્ર બને અને સમાજ જીવનમાં સ્ત્રી તેના યોગ્ય અને સમાન હકો મેળવી શકે, એ વિચાર અને પ્રવૃત્તિ પોષવાનો તેમજ નવ નારી (New Woman) તૈયાર કરવાનો હતો;" અને એ માસિકની છેલ્લાં પંદર વર્ષોની ફાઇલો અવલોકતાં આપણે કહેવું પડશે કે 'ગુણસુંદરી' માસિકની સેવા સ્તુતિપાત્ર નિવડી છે.

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવા આટલા પ્રયત્નો પણ થયા હતા, પણ બાળકો માટે બાળસાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા, તેમને સાફ વાચન પૂરું પાડવા સન ૧૯૨૦ સુધી કાર્ધ ધોરણસર તબવીબ ચર્ચા નહોતી; કેવળ પ્રમાદ મેવાતો હતો.

છટ્ટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે તે સંબંધમાં શું થઇ શકે તે વિશે રીપોર્ટ કરવા એક સમિતિ સુદ્ધાં નીમી હતી. પછીથી એ દિશામાં સુંદર પ્રગતિ થયેલી છે; બાળસાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં અને સુંદર લખાયું છે; તેમ બાળ માસિકોની સંખ્યા પણ સંતોષકારક માલમ પડશે. તેની પહેલ કરનાર શ્રીયુત મોતીભાઈ અમીન હતા. કેવા સંજોગોમાં એ “બાળમિત્ર” ની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવામાં આવી અને હાલમાં તેની ધી રિધતિ છે એ હકીકત એમના જ શબ્દોમાં જણાવીશું:—

“ સને ૧૯૧૮ માં ચોરવાડવાળા શેઠ જીવજીલાલ મોતીચંદ તરફથી રૂ ૬૦૦૦) ની રકમ મારી મારફત બાળહિરેર અને બાળકેળવણીના કામ માટે ચ. એ. સોમ્યાપટીને ટ્રસ્ટ ફંડ તરીકે મળી; એટલે ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રીયુત રવિશંકર રાવળ સાથે અમારી મંડળી યાંત્રિકેતનનો પ્રવાસ કરતી હતી ત્યારે, બાળમિત્ર માસિકની યોજના વિચારી અને તે પછી થોડી મુદતમાં માસિકનું મુખપૃષ્ઠ તૈયાર કરવાનું કામ શ્રીયુત રવિશંકરને અને તંત્રીપદ સ્વ. ડાહ્યાભાઈ લક્ષમણ પટેલને સોંપાયું. આ માસિકે ઉચ્ચ કોટિના બાળકો માટેના માસિક તરીકે ટુંક મુદતમાં નામના મેળવી. આ માસિક માટે સ્વતંત્ર વિદ્વાન તંત્રીઓની યોજના ચાલુ રહી, જેથી છેલ્લાં ૧૬ વર્ષથી ‘બાળમિત્ર’ બાળકોની સુંદર સેવા બળબે જાય છે, અને ફંડની આર્થિક મદદ વિના માત્ર લવાજમથી જ પોતાનો નિભાવ કર્યે જાય છે ”..

પ્રેમાનંદના નામે મળેલાં નાટકો સિવાય બીજી એવી કૃતિઓ આપણને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી હજી મળી આવેલી નથી. અંગ્રેજી રાજ્ય અમલ શરૂ થયા પછી, નવી કેળવણીનો લાભ લઇ, દી. બા. રણુહોડાભાઈ હિદયરામે ફેટલાંક સ્વતંત્ર નાટકો પહેલપ્રથમ લખેલાં અને રંગભૂમિ ઉપર તે ભજવાતાં, ખૂબ વખણાયાં હતા. તે પછી સાહિત્યકારો સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી નાટકના તરજુમા કરતા, તેમ સ્વતંત્ર અંથ રચતા, પણ તે રંગભૂમિને અતુલ્ય થતા નહિ. આવી અડચણો છતાં આપણી રંગભૂમિને ઉંચે લઈ જવામાં વાઘજી આસારામ, ત્રંબકલાલ (વાંકાનેર કંપનીના) ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી અને અમૃત નાયકના પ્રયાસો સંતોષકારક લેખી શકાય, પરંતુ તેમાં સુધારાને બહોળો અવકાશ હતો, અને શિક્ષિત વર્ગ,

સ્ત્રી પુરુષ ઉભય, તેમાં સક્રિય ભાગ લેતો થાય તો જ આપણી રંગભૂમિ સુધરે અને ઉન્ની કક્ષાએ પહોંચે એવી સામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તતી હતી.

સ્વર્ગસ્થ નૃસિંહદાસ લ. વિભાકર એક પ્રસિદ્ધ ઐરિસ્ટર હતા; અખર વક્તા હતા, સાહિત્ય, કળા, સમાજ સુધારો અને રાજકારણમાં આગળપડતો ભાગ લેતા હતા; એટલુંજ નહિ પણ એમણે ટ્રેડક નાટકો લખ્યાં હતાં, તે રોજ પર ફોટોગ્રાફ નિવડ્યાં હતાં. તેઓ જગતને એક રંગભૂમિ રૂપે જોઈ રહ્યા હતા. અને એવી માન્યતા ધરાવતા હતા કે, "નાટકો અને રંગભૂમિનો રંગ આખા પ્રજાજીવનને રંગી રહેલ છે. આ પરિસ્થિતિ પસંદ હોય या નહિ, ઈષ્ટ હોય या નહિ, પણ એમાંથી કાંઈ છટકયું નથી; કાંઈ છટકી શકવાનું નથી."*

આપણે જાણીએ છીએ કે રંગભૂમિ જેમ આનંદ આપે છે તેમ તે શોકશિક્ષણનું ઉત્તમ અંગ છે; અને પ્રચારકાર્ય અર્થે ને જાડુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. તેથી 'રંગભૂમિ' પત્રનો સત્કાર કરતાં આપણા જાણીતા સાક્ષર અને રાષ્ટ્રનેતા શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ તે સંબંધમાં જે વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા તે મનનીય માણુમ પડશે:

"નવા લેખકો અને નટોના પ્રયત્નોનું ઉન્નિ પ્રકારનું નિરીક્ષણ થાય, તેમને યોગ્ય માર્ગ દેખાડાય તો જ આપણી રંગભૂમિનો ઉદ્ધાર સાધી શકાય. જ્યાં સુધી આમ થાય નહીં ત્યાં સુધી રંગભૂમિના ક્ષેત્રમાં ઉન્ની કાદિના કળાકાર ન આવે એ સ્વાભાવિક છે.

આપણા દેશમાં એક બીજી ઘણી જ બુલબુલેલી માન્યતા પ્રવર્તે છે, અને તેને લીધે રંગભૂમિની પ્રગતિ અટકી છે. લોકો નટનો ધંધો કચકો માને છે. આ માન્યતા ઘણીજ હાનિકારક છે. અને જ્યારે કેળવણેલા ને ઉચ્ચાભિલાષી લોકો રંગભૂમિમાં ગંભીરતાપૂર્વક રસ લેતા થશે ત્યારે જ આ માન્યતા દૂર થશે; અને રંગભૂમિ જીવનનું એક સુંદર અંગ બની રહેશે.

આ ઉપરાંત આપણી રંગભૂમિને રાષ્ટ્રીય લાવનારથી પ્રેરવાની છે, હાલ રાષ્ટ્રીય ચળવળને રંગભૂમિપર ઉતારવામાં આવે છે-પણ તેનું નામ રાષ્ટ્રીય રંગભૂમિ ન કહેવાય. આપણી કલા, સાહિત્ય ને જીવનની તેના પર લાક્ષણિક છાપ પડે ત્યારે જ આ હેતુ સધાયો કહેવાય અને જ્યાં સુધી જેના અંતરમાં રાષ્ટ્રીય અસ્થિતાની જ્યેષ્ઠ જળહળતી હોય, એવા

દ્રુણવાયલાં સ્ત્રી પુરુષો રંગશૂભિમાં રસ લે નહિ, ત્યાં સુધી આ હેતુ પણ પાર નથી પડવાનો અને રંગશૂભિ નીરમ ને નિર્જીવ જ રહેવાની.†

રંગશૂભિની પેઠે આપણા દેશના ગૌરવરૂપ શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ચિત્રકળા, નકશી કામ, ઉચી કારિગરીના દુનર ઉદ્યોગના નમૂનાઓ, ઐતિહાસિક અવશેષો, મિલ્કાઓ અને નમુનેદાર અને કિંમતી ચીજોના રક્ષણ, સાચવણી અને સંગ્રહ બાબત આપણે તદ્દન બેદરકાર હતા. તે દિશામાં લૉર્ડ કર્ઝને લીધેલા પગલાં અગત્યના તેમ આવકારપાત્ર હતા એ વિષયમાં આપણા પ્રાન્તમાં શેઠ પુરપોત્તમ વિજ્ઞાન ભાવજીની પ્રવૃત્તિ પ્રશંસનીય હતી. તેઓ ગર્ભશ્રીમંત હતા, તેમ કલારસિક અને વિદ્યાવ્યાસંગી હતા. લેખકોની કદર કરી જાણતા એટલું જ નહિ પણ જે કાંઈ ઐતિહાસિક, કલા વિષયક, દેશની કારિગરી અને દુનર ઉદ્યોગના નમૂનારૂપ સુદર, કિંમતી, વિશિષ્ટ ખુબીવાળી, અપ્રાપ્ય કોઈ ચીજ કે ચિત્ર કે પુસ્તક કે હાથપ્રત કે શિલ્પો, તાત્રપત્ર, હથિયાર વગેરે જોવામાં આવતા તે મ્હો માંગ્યું મૂલ્ય આપીને તેઓ ખરીદ કરી લેતા. એ રીતે એમણે જે સંગ્રહ-સ્થાન રચ્યું હતું તે પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં અપ્રતિમ હતું. એમના એ સાહિત્ય અને કલાપ્રેમથી આકર્ષાઈને ખીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વના કાર્યકર્તાઓએ શેઠશ્રીને સત્કાર કમિટીના પ્રમુખ નિમ્યા હતા; એ વસ્તુ પ્રતિના પ્રેમથી ખેંચાઈને આપણા સુદર અને નમુનેદાર ચિત્રોત્તો પ્રજાને પરિચય કરાવવા “સુવર્ણભાણા” નામે ચિત્ર આલબન પ્રસિદ્ધ કરવાની તેમણે વ્યવસ્થા કરી હતી, અને તે સારૂ લક્ષ્મી આર્ટ પ્રેમ ખાસ સ્થાપ્યું હતું; પાછળથી એ ચિત્ર આલબનને સાહિત્ય કળાનું ત્રિમાસિક કર્યું હતું, જે છેવટે માસિક થવા પામ્યું હતું, એનો ઝોક મુખ્યત્વે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ચિત્રકળા અને સ્થાપત્ય વગેરેનું ગૌરવ અને મહત્તા દર્શાવવાનો હતો, અને તે કાર્યમાં એમને એમનો મ્હોટો અને મૂલ્યવાન કળા સંગ્રહ બહુ મદદગાર નિવડ્યો હતો. છેવટના લાગભા એમની નાણા રિયલિ તર્ગ થતા એ પ્રવૃત્તિ બધ પડી હતી, પણ ગુજરાતી પત્રકારિત્વમાં એ અખતરો એક ચિરસ્થાયી સ્મારક મૂકી ગયો છે.

એવા જ ઉદ્દેશવાળું “પુરાતત્ત્વ” ત્રિમાસિક સન ૧૯૨૬માં નિકળ્યું હતું.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થતા જૂદા જૂદા વિષયોના વિદ્વાનો તેની છાયા નીચે એકત્ર થયા હતા. તે સૌ દેશપ્રેમી હતા એટલું જ નહિ

પણ આપણા પ્રાચીન માહિત્ય, ઇતિહાસ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિના ઉગ્ર અભ્યાસ અને અન્વેષક હતા આપણા દેશનું પ્રાચીન ગૌરવ અને મહત્વનું જ્ઞાન ફરી જાગૃત કરવા અને તેનો મર્યાદિત ખ્યાલ આપવા, પ્રમાણભૂત ઐતિહાસિક સાધનમામત્રી એકત્ર કરવા અને તેનો પદ્ધતિમર અભ્યાસ કરી મથો લખવા પુરાતત્વ મંદિરની યોજના, વિદ્યાપીઠના અગ્રે ઉપાડી સેવામાં આવી હતી તેનું પ્રયોજન દાખવતા કાકાસાહેબ કાલેન્દરે આત્મ જ કહ્યું હતું, કે “જૂનકાગ એ આપણી મૂડી છે, તેનો ખરોખર ઉપયોગ કરીએ તો મત દોવા હતા તે આપણને દમેશા રૂઝિ આપ્યા જ કહે છે, અને આત્મ પરિચય કરાવી જાવિશ્યને રપટ ગીતે જોવાની શક્તિ આપે છે જ્યારે જ્યારે મર્ધ પણ દેશમાં રાજકીય, આમાજિક અથવા માહિત્ય વિષયક કાન્તિ ધર્ષ છે અથવા નવું ચૈતન્ય આપુ છે, ત્યારે ત્યારે તેના પડકાર કોઠાએ જૂતમગ તરફ જોયું છે અને તેની પાસેથી પ્રેરણા મેળવી છે આ સાવત્રિક સિદ્ધાન્તને અનુમરીને ગુજરાતમાં પણ એ દિશામાં વૃત્તિ થાય એ આભાવિક હતું” *

ખીજા પ્રાન્તોમાં એ વિષયમાં મારી પ્રગતિ થયેલી હતી માત્ર ગુજરાત પછાત હતું એ દૃષ્ટિએ પણ તે ઉજુષ પૂરી પાડવાની જરૂર હતી આમ પુરાતત્વ મંદિરની આપના સમયોચિત અને આવશ્યક હતી તેના મુખપત્ર તરીકે પુરાતત્વ ત્રેમાસિક કાઢવામાં આવ્યું હતું, તે એ પ્રવૃત્તિનું પોષક અંગ હતું પાંચ વર્ષના અંક કાળમાં તે ધણુ મગીન કાર્ય કરી શક્યું હતું, પણ એવામાં સવિત્ય કાપડા જગની મગનગ ઉપમિત થતા વિદ્યાપીઠના ધણાખરા કાર્યકર્તાઓ તેમાં જોડાયા હતા એટલે તે પ્રવૃત્તિ અમૂળગી બધ પડી હતી ગુજરાતીઓ પ્રધાનત વ્યવહાર ગણાય છે અને તેમનામાં વિદ્યાભ્યાસમાં ઓછો હોય છે પણ એ ‘પુરાતત્વ’ પત્રે સિદ્ધ કરી જતાવ્યું હતું કે ગુજરાતમાં પણ સારા અને પ્રતિભાશાળી વિદ્વાનો અને લેખકો છે પત્રનું અપાદન તદ્દન ઉચી મંદિનું હતું અને તે દુક મુદતમાં આટલું ચલાવવી ઘર્ષ પડ્યું તેનું કારણ તેના સંપાદક શ્રીયુત રમિકનાથ છોટાવાલ પરિખ, અહનિશ તેનું ચિંતન કરતા રહેતા તેઓ એક માર્મિક અભ્યાસી છે તે એમની “સ્વાધ્યાય” નોટ્સ નાહી પૂરશે તેઓ ગુજરાતનું એક છુપું પણ અમોહક વિદ્વાન છે, એમ કહેવામાં અમે લેશ માત્ર અતિશયોક્તિ કરતા નથી

નવજીવનનું તંત્ર મહાત્માજીને સોંપી દીધા પછી શ્રીયુત ઈન્દુ-
લાલને વિશ્રાન્તિ મળી હતી, પણ એમના પ્રવૃત્તિમય જીવનને યાન્ત બેસી
રહેવું ગોઠે એમ નહોતું. એમની એવી પ્રકૃતિ નહોતી. એવીસે કલાક એમને
કાંઈ ને કાંઈ કામ કરવાનું જોઈએ. કાંઈ કાંઈ યોજનાઓ તેઓ વિચારતા;
વિધ વિધ પ્રશ્નો, રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક તેમની નજર સમીપ
આવી ખડા થતા, તેની ચર્ચા થાય, તે વિષે શોકમત કેળવાય એમ તે
કૃષ્ણતા; તેમનું લેખન વાચનનું કાર્ય ચાલતું હતું; પણ એક સારા
માસિકની ખોટ તેમને ખટક્યા કરતી હતી, એટલે તેમણે “યુગ ધર્મ”
નામે નવા માસિકનું મંપાદન કાર્ય હાથ ધર્યું. થોડો સમય ન ગયો
એટલામાં એમનો જીવનિવાસ થયો. ડૉ. સુમન્ત મહેતા, જેઓ એ
સમયમાં વડોદરા રાજ્યની માનમર્ત્યાની અને ઉંચા ઓદ્યાની તોફારી છોટી
દેશમેવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા, તેમણે, પત્ર કાગિતવાનાં કાર્યનો અગાઉ
અનુભવ નહિ છતા, તે માસિકને એકબે હાથે ટકાવી રાખવા, પુષ્કળ શ્રમ
દીધો હતો; પણ મજેગવસાત તે આખરે બંધ કરવું પડ્યું હતું.
તથાપિ એની ચીનગારીમાથી ‘યુગધર્મ’નું પ્રસ્થાન થતું હોય તેમ
‘પ્રસ્થાન’ માસિક પ્રકટ્યું હતું એ જાતના મારા માસિકની ખોટ હતી
એ ઉપર જણાવ્યું છે. તેના સપાદક શ્રીયુત રામનારાયણ વિશ્વનાથ
પાઠક અને શ્રીયુત ગમિકલાલ છોટાલાલ પરિખ, અને મુખાધી
યુનિવરસિટીના પદવીધરો હતા; એમના જીવનમાં સેવાભાવ સંચરતો, અને
તેઓ વળી રાષ્ટ્રપ્રેમી હતા; ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અસ્તિત્વમાં આવતાં તેઓ
તેના અધ્યાપકો નિભાયા હતા. પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેના સાહિત્યથી તેઓ
પૂરા પરિચિત હતા, એટલું જ નહિ પણ એ વિષયમાં ઉડા ઉતરેલા હતા.

વિદ્યાપીઠમાં એમણે એમની આમપાસ વિદ્યાર્થીઓનું એક સુંદર વૃંદ
જમાવ્યું હતું અને એમની પામેથી ગ્રેરણા અને મંસ્કાર પામીને, એમાંના
કેટલાકોએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ, નાટકકાર કે વાર્તા લેખક તરીકે
સારી નામના મેળવેલી છે. તેઓ બંને ગંભીર ચિંતક અને સમર્થ
લેખક તરીકે સારી રીતે ગુજરાતમાં જાણીતા છે; અને તેઓ
“પ્રસ્થાન” માટે એક ઉંચી કોટિનું લેખક મંડળ ઉભું કરવા શક્તિમાન
થયા છે, જે વાચક વર્ગને જમાનાને અનુસરતું અને તેમની અભિરૂચિને
તૃપ્ત કરતું, સુંદર, રમિક અને મંગીન વાચન સાહિત્ય ત્રાપુ આપતા રહ્યા
છે; તે કારણે ગુજરાતી માસિકમાં આજે ‘પ્રસ્થાન’ પ્રથમ સ્થાન લે છે.

ઉપર કહ્યું તેમ પ્રતિ માસ એ માસિકમાં દેશના ચાલુ પ્રશ્નો પર તેમજ સામાન્ય જ્ઞાન, ઈતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર પર લિખ લિખ દૃષ્ટિએ, ગંભીર, વિચારણીય, ઉપયુક્ત અને મહત્વના લેખો પ્રગટ થવા પામે છે, એ તેની શોધપ્રિયતાનું મુખ્ય કારણ છે; પણ તેનું ખાસ આકર્ષણ તંત્રીનો 'સ્વેચ્છિકાર' છે; ગુજરાતી પત્રકારિત્વમાં એ નવું તત્ત્વ હતું; એ વડે તંત્રીનું વ્યક્તિત્વ નોખું તરી આવે છે અને દીપી ઉઠે છે.

તેના વિદ્વાન તંત્રીઓ, એ પત્રની જવાબદારી હાથ ધરતાં, જે ઉચ્ચ આદર્શ વાચક વર્ગ સમીપ રજુ કર્યો હતો, તે અને ઉતારીશું, તે એ પત્રના ધારણ અને કાર્યનીતિનું સુંદર રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે:—

“માણસ જોઈને ચાહે એથી વધારે શું કરી શકે? દષ્ટિવર્ત

ન્યસેત્વાદમ્.

આ ક્રમે ‘પ્રસ્થાન’ ની પ્રસ્થાનભૂમિ, ગૂજરાત, ગૂજરાતીઓની સ્થિતિ અને ગૂજરાતી ભાષા છે. તેની દૃષ્ટિનું કેન્દ્રસ્થાન ગૂજરાત રહેશે, ગૂજરાતના પ્રશ્નો ઉઠેલલા અને તેની ચર્ચા કરવી એ તેનો મૂળ ઉદ્દેશ છે. ગૂજરાતમાંથી નીકળી તે પહોંચે તેટલે નજર કળ્પા પ્રયત્ન કરશે.

જોઈને જરૂર પમણુ પવિત્ર થાય છે તે એ જોનારી દૃષ્ટિ પણ સંસ્કારી હોવી જોઈએ. જોઈ સાહિત્યમાં જોને ‘દિદૃષ્ઠિ’ એટલે મિથ્યાદૃષ્ટિ કહે છે એવી નહીં પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જોને દર્શન કહે છે એવી એ હોવી જોઈએ. કોઈ પણ અભિમાનથી, મતામકથી કે સ્વાર્થથી એ વાંકી કે કણ્ઠપિત થવી ન જોઈએ. વળા એ દૃષ્ટિ હાલનાં શાસ્ત્રોથી સંસ્કૃત થયેલી હોવી જોઈએ. હાલનાં ધણાંખરાં શાસ્ત્રો પશ્ચિમમાં વિકાસ પામ્યાં છે, એના વિચારો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિથી રંગાઈને આવે છે એ ખરૂં. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના વિચારો અત્યારે પણ વેગથી આવી આપણને સ્થિર પગે જોવા કે વિચાર કરવા હેતા નથી એ ખરૂં. છતાં વિજ્ઞાનના વિચારો કોઇપણ એક દેશના ગણાવા ન જોઈએ. આપણે વિજ્ઞાનથી આપણી દૃષ્ટિને સંસ્કારી કરવી જોઈએ. વિજ્ઞાનના પ્રકાશથી ઈતિહાસની ભોંયપર આપણી પરિસ્થિતિને આપણે જરાબર વિશેષથી જોઈએ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા છવનના જુલમ જુલમ પ્રદેશના પ્રશ્નો, કલાના અને તત્ત્વ જ્ઞાનના, રહેણીકરણના, અર્થજ્ઞાનના, સમાજના, નાતના, કુટુંબ સંસ્થાના, ક્રોધોના, ધર્મોના, રાષ્ટ્રોના, રાજકારણના સર્વ પ્રશ્નો.

સમજવા જોઈએ અને જુદી અદ્યક્ષ કરી શકે તેવો તેમનો નિકાલ લાવવો જોઈએ.

સમાજનાં ઘણાંખરાં અનિષ્ટો તો માત્ર સમજવાથીજ નાશુદ્ધ થાય છે. સમાજનો મોટો ભાગ અમુક પ્રજાનો વિચાર કરતો થઈ જાય તો તેનો નિકાલ એની મેજે આવી જાય છે, છતાં જ્ઞાનને કાર્યપર, કાર્યોન્મુખ, કાર્યપર્યવસાયી કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ક્રિયા એ જ્ઞાનનું સ્વાભાવિક પ્રક્ટીકરણ છે અને ક્રિયાથી પરાન્મુખ થએલું જ્ઞાન કેવળ ભારરૂપ છે. જ્ઞાનની નિષ્ક્રિયતા એ ચેતન્યની હણપનું ચિન્હ છે. એ ચેતન્ય ધર્મીર પાસેથી કે ધર્મથી આવે. કર્મવીર પુરોધાના પ્રત્યક્ષ ને પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ સત્સંગથી આવે, કલાથી જન્યૂત થાય કે જ્ઞાનના પુનઃ પુનઃ પરામર્શથી પ્રાપ્ત થાય.

આ પ્રમાણે સમસ્ત ગૂજરાતની સમક્ષ અત્યારે એક ઘણો મોટો કાર્યપ્રદેશ ખુલ્લો પડ્યો છે. તેમાં સાહિત્યથી જે શક્ય હોય તે, જોટલું થઈ શકે તેટલું કરવા 'પ્રસ્થાન' ઉમેદ રાખે છે. 'પ્રસ્થાન'માં પ્રમાણિક રીતે, હેતુપુરઃસર કરેલી કોઈપણ વિષયની ચર્ચાને સ્થાન છે. તેના ભાષા ગૂજરાતી છે અને અમને શ્રદ્ધા છે કે ગૂજરાતી ભાષા ગમે તેવા ભવ્ય, ગંભીર, ઉચ્ચ, ઉદાર અને સૂક્ષ્મ વિચારોનું વાહન બની શકે છે અને તેવા વિષયોનો ગૂજરાતીમાં વિચાર કરવાથી જ એ શક્તિ માણુમ પડે છે અને વિકાસ પામે છે. તેના વાંચનારા મુખ્યત્વે ગૂજરાતીઓ છે અને અમને શ્રદ્ધા છે કે ગમે તેવા ભવ્ય ગંભીર ઉચ્ચ ઉદાર અને સૂક્ષ્મ વિચારો મહત્ત્વ કરવા ગૂજરાતીઓ સમર્થ છે. અને એવા વિચારો ગૂજરાત આગળ રળું કરવાથી જ એમની એ શક્તિ માણુમ પડી આવશે અને વિકાસ પામશે. આવી શ્રદ્ધા ઉપર અમે પ્રસ્થાન કરીએ છીએ."*

યુરોપીય મુદ્દનો અંત નહોતો આવ્યો તે પહેલાં રશિયામાં પ્રચંડ બળવો જંગી, ઝરનો નાશ કરી, નવો સામ્યવાદીવિચારવાળો પક્ષ સત્તામાં આવ્યો હતો; તેના પ્રધાન હેતુ, મુડીવાદનું સત્તાજળ તોડી, જગતમાં સામ્યવાદનું વિચાર વાતાવરણ ફેલાવવાનો, અને સમાજની નવેસર વ્યવસ્થા અને રચના કરવાનો હતો.

એ સામ્યવાદના મુણ્દોષ ચર્ચવાનું આ સ્થાન તેમ પ્રસંગ નર્થ; પણ

પ્રસ્થાપિત અને પરપરાથી ઉતરી આવતા ધોરણો અને પ્રજ્ઞાસિકાને એ નવા વિચારે હચમચાવી મૂક્યા છે, એટલુંજ નહિ પણ નવા આદર્શ અને સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરી, તેને અત્યંત વ્યવહારમાં મૂકવા પ્રયત્નો ચલાવે છે, અને તેની વર્તમાન જગત પર ભારે અસર થવા પામી છે, આ નવા અને જુના ધોરણોના ઘર્ષણમાંથી કયી પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવશે એની આગાહી કરવી એ પણ હાલમાં કશું થઈ પડ્યું છે પણ તે જુદો પ્રશ્ન છે.

આપણે અહિં પણ એ મામ્મલાની વિચારણાએ આક્રમણ કર્યું છે, અને તેનો પ્રયાગ કરવા મન ૧૯૨૬ માં “નવયુગ” નામનું માસિક નિકળ્યું હતું.

તેની જુ મેશ મામાન્ય રીતે જુના પી-જુના ધોરણ અને આદર્શ મામે છે, તે સમાજનું નવેસર બધારણ ધરે છે, નવા જુનાનો સુમેળ બેસાડવા તે માગતું નથી, પણ તે પાયામાંથી નવી ધમારત ઉભી કરવા તત્પર થયું છે, એટલે આપણા સમાજના બધારણ અને સ્થિતિને અદરજુ મામ્મલાની વિચારણા વિરોધી અને ક્રાંતિદારી લાગે છે, વળી તેને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા નથી, અને હંચા નીચાના બેદ તે સ્વીકારતું નથી. તેનું ધ્યેય માત્ર “સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને બહુભાવના, એ છે, અને તેની મિદ્ધિ એ જ તેનું ઝવનનત છે”.

છેલ્લા પચીસ વર્ષનો આપણો ઇતિહાસ અવરોક્તતા, દેશમાં નવા નવા બંગો ઉપરિચિત થતા, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, નવા નવા માસિકો પ્રકટેના, તેમાંના ઘણાખરા પર ગંધીજીના વિચારની, ગાંધીવાદની છાયા પ્રધાનપણે પડેલી છે, એટલુંજ નહિ પણ તેનું પીઠપાળ એમાંથી તેમણે મેળવેલું માનુષ પડશે આ પ્રમાણે ગાંધીયુગનો પ્રભાવ આપણા નવા પત્રકારિત્વ પર પણ પડેલો છે.

પ્રકરણ ૫ મું સ્ત્રી જીવનનો વિકાસ

“ ચોતર્ધ સ્ત્રીની પુરુષે પશુચક્રિત રહ્યો,
દુર્ભેષ દુર્ગ રચિયો દૃઢભાવનાનો,
નારીમને નિરખી ત્યા નહિ ભાવસિદ્ધિ,
ત્યાં ભ્રેષ્ઠ જીવનનિબંધનકારી બુદ્ધિ. ” ૨૫

એ બધા ભાવતણી ભાંગતી ભીતિઓનાં
ખંડેરપે સ્ત્રી રહી નવ ભાવનાઓ,
નારીત્વ નૂતનતણા નૂતરંગ નેથી
ખીલે પ્રકુલ શરદિન્દુ સમા પ્રસન્ન. ” ૨૬

એ કેંકરી પુરુષનો પ્રભુભાવ ફર
સ્વાતંત્ર્ય ને ગજવતી ગરબું સમત્વ,
ખોલી, ‘અમે નરતણી ધરદોગલી ના,
આ સૃષ્ટિગૌરવતણી સખલા વિધાત્રી. ’ ૨૭

નારીત્વની સફલસિદ્ધિની કલ્પનાઓ
આત્માવિકાસ અનુરૂપ ઉગાવી ‘એણે,
દેન્દ્રસ્ય જે પુરુષ જીવનમાં હતો તે
ત્યાંથી હાવી નિજ મૂર્તિ તહીં જ સ્થાપી. ” ૨૮

તેણે તબ્યુ પુરુષગતિપરાયણત્વ,
આત્માપરાયણ થવા સદુ શક્તિ યોજી,
ના કામિની રમણી, ના લલના, ના ભામી,
ઉત્પુત્રી એ જગતશક્તિસ્વરૂપ આપી. ”* ૨૯

મુન્દરમ્

‘ સ્ત્રીઓમાં ચેતન આપ્યું છે, તેઓ તેમના હક્ક સ્થાપિત કરતી થઈ છે, અને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય વાંછે છે. તેમની દૃષ્ટિમાં ગંભીર પરિવર્તન થયું છે, અને મહાન સામાજિક ક્રાંતિની શરૂઆત થતી હોય એમ યુવતિઓ ગતિમાન થઈ છે. નવો યુગ પ્રગટ્યો છે એ સમયે સ્ત્રીઓ પુરુષોની ગુલામ થઈ રહેશે નહિ તેમ અધમ, નબળી, ગૃહકામની દાસી એ

રિધિતિમાં મૂકાશે નહિ. સમાનતાના ધોરણે સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે સાથે કામ કરશે અને તેઓ એક બીજાના સાચા માથી બનશે અને એ સ્વાતંત્ર્યમાંથી જન્મેલું જીવન સુખી અને સ્વતંત્ર થશે.”*

અંગ્રેજ પ્રજાના સંસર્ગમાં આવતાં આપણા લોકોનું ધ્યાન સ્ત્રીઓને કુળવણી આપવા પ્રતિ તેમજ આપણા મમાજમાં બાળલગ્નની પ્રથા અવર્તતી હતી અને વિધવા વિવાહ સામે સખ્ત પ્રતિબંધ હતો, તેમાં યોગ્ય ફેરફાર અને સુધારા કરવા પ્રતિ ખેંચાયું હતું.

આરંભકાળના કવિઓ અને લેખકો તેમજ સુધારકોના પ્રયાસો એ દિશામાં વળેલાં હતાં.

છોકરાઓની પેઠે છોકરીઓને પણ બજાવવી જોઈએ એ વિચારે, બ્રિટિશ રાજ્ય અમલ દહ થતાં, પ્રાધાન્ય મેળવ્યું હતું. ગુજરાતમાં પહેલ-વહેલી કન્યાશાળા સ્થાપવાનો યથા ગુજરાત વર્તીકયુક્ત સોસાયટીને પ્રાપ્ત થાય છે. તેની પ્રેરણા અને સહાયતા વડે અમદાવાદની બે મહોદી કન્યા-શાળાઓ. શેઠાણી હરકુંવરબાઈ કન્યાશાળા અને રા. બા. મગનભાઈ કન્યાશાળા-આજે પણ કન્યાકુળવણીનું ક્ષેત્ર વિસ્તારવામાં ‘મુખ્ય હિસ્સો આપી રહી છે.’

બહેલી સ્ત્રીનો ગૃહસંસાર સુખી અને આનંદમય નિવડે છે એ અતાવવા સ્વર્ગસ્થ રણછોડભાઈ ઉદયરામે ‘જયકુમારી વિજય’ નાટક ‘ભુદિકાશ’માં પ્રથમ કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું, અને કન્યાશાળામાં લોકો તેમની કન્યાઓને વિના સંકોચે મોકલવાને દોરાય, તે માટે તે સમયે કટલાક ટ્રેન્ડ મહેતાજીઓએ તેમની મહોદી વયની પત્નીઓને અને પુત્રીઓને કન્યાશાળામાં બાંધવા મોકલી, સ્ત્રી કુળવણીનો માર્ગ મોકળો કર્યો હતો.

સમાજમાં કુળવણીનો પ્રચાર વધતો ગયો તેમ સુશિક્ષિત યુવકો બહેલી અને મરેકારી કન્યાઓની પસંદગી કરતા થયા હતા, તેને લઈને ઊંચી દોરોમાં સ્ત્રી કુળવણીને વિશેષ ઉત્તેજન મળ્યું હતું અને તેની અસર અન્ય અબણ અને પગલ પડેલી જાતિઓ ઉપર ધીમે ધીમે થવા પામી હતી. બાળલગ્નની બીજીઓનું વિવરણ કરતાં, નરહરામે, ગુણવંત કળેકર પતાવવા બહેનના પુત્ર અને અબણ સ્ત્રીનું એક કટાક્ષવિગ્ન દોર્યું હતું, તેની મધાર્થતા આજે પણ નજરે પડશે, કે,

“ભાઈ તો જુગોળને ખગોળમાં ધુમે છે,

બાઈનું તો ચિત્ર ચુલામાંજ

દેશી કહોની તમે, કેવું આ કળોકું તે કહેવાય ?”*

એ પ્રમાણે આપણા સ્ત્રી સમાજની દુર્દશા દર્શાવી, તેના સારરૂપ સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રચાર કરવા તેમણે નીચે મુજબ ઉપદેશ કર્યો હતો, તે મનનીય માણસ પડશે:

“મંસારનું નર છે નાર, મળજન, સંસારનું નર છે નાર;

શ્રી સુધરે મકળ સુખસાર, સંસારનું નર છે નાર.

મળજન, શ્રી સુધરે મકળ સુખ માર,

ધૂળધાણી બધું નિરધાર, એ વણુ ધૂળધાણી.”†

સ્ત્રી કેળવણીની ગતિ ધીમે ધીમે વધતાં તેના અંગે કેટલાક નવા પ્રશ્નો ઉપરિચિત થયા, જે કેળવણી નિષ્ણાતો અને મંસાર સુધારકોને મૂંઝવી ગયા હતા.

(કન્યાઓને ભણાવવા બાબત લોકમત મધ્યમ થયો હતો પણ મામાનિક રૂઢિને લઈને બાળાઓ તેમનું બાળવયે લગ્ન થતાં કન્યાશાળામાં જતી અટકતી હતી. આપણે અહિં બાળજનનું પ્રાગટ્ય હતું એ અગાઉ કહેવાયું છે અને દશમે વર્ષે કન્યાનું કોઈ હિસાબે લગ્ન થઈ જવું જોઈએ, એવી મામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તતી હતી; એ પરિસ્થિતિમાં શાળામાં જતી કન્યાઓનું શિક્ષણ અધિકતર ગ્રહેણ, અને તેમનો માનસિક વિકાસ રૂંધાતો હતો; કેમકે આગળ અભ્યાસ વધારી શકાય એવી કશી વ્યવસ્થા કે મગવડ નહોતાં.

વળી, કન્યાશાળાનો અભ્યાસક્રમ જે, મેળાયો હતો, તે ધણોખરો છાકરાઓના ધારણોને અનુસરતો હતો. પણ તેમના વચ્ચેની કુદંતી ભિન્નતા જોતાં અને જીવનમાં જે કર્તવ્ય તેણે અદા કરવાના છે તે લક્ષમાં લેતા, કન્યા કેળવણીમાં બહોળા સુધારા અને ફેરફાર કરવાની જરૂર સમજાઈ હતી.‡

● બાળકને બગીચી, નવલરામદૂત

† નવન મંથાવળી, નવકરી પરિજ સંપાદિત, પૃ ૫૦૫

* The course of instruction designed for the Hindu women should fit in well with their condition and the sphere of their usefulness in various relations of life, and cannot be identical with that designed for the other sex !

‡ D B Manbhava Jashbhai's memorandum on Hindu Female Education, p 62

(આજસમના પરિણામે આપણા દેશમાં વિધવાઓનું પ્રમાણ બહુ મોટું રહેતું; અને પુનર્જન્મનો નિષેધ દોવાથી એ વિધવાઓની રિયતિ દુઃખમય અને દયાપાત્ર થઈ પડતી હતી. બ્રિટિશ સરકારે સન ૧૮૫૬ માં પુનર્જન્મો કાયદો પસાર કર્યો હતો ખરો, પણ તેનો લાભ ઉઠાવવા બહુ થોડી વ્યક્તિઓ દિમ્મત ધરતી, એટલો બધો સમાજનો ડર અને ત્રાસ હતો. આ સંજોગોમાં વિધવાની રિયતિ સુધારવા, તેમને સુખી અને સ્વાશ્રયી કરવા, કોઈ પ્રકારની બ્યવહાર અને ઔદ્યોગિક કુળવણી આપવા બ્યવસ્થા થવી જોઈએ, એવા અભિપ્રાયનો સુધારકોનો એક વર્ગ ઉભો થયો હતો.

તેમજ સ્ત્રીઓ સાફ જીવન સાહિત્ય હોવું જોઈએ એવી લાગણી ઉદ્ભવી હતી. આજે પણ સામાન્ય વર્ગ એવી માન્યતા ધરાવે છે કે સ્ત્રીઓને અમુક પ્રકારનું જ સાહિત્ય વાચન હિતાવહ થશે.

જૂદી જૂદી દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નો વિષે ગિદાપોહ ચર્ચા તેના ઉદ્ભવ અર્થે ભિન્ન ભિન્ન ભાગે મહણ કરવામાં આવ્યા હતા.

દેશમાં નવો સંસ્કૃતિ આવી હતી તેની અસર સ્ત્રી સમાજ ઉપર પણ થવા પામી હતી, અને એ નવી જાગૃતિમાંથી પ્રેરણા મેળવી સન ૧૯૦૪માં મુંબઈમાં ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળની સ્થાપના કેટલાક શુભેચ્છકો તરફથી કરવામાં આવી હતી. તેનો ખ્યાલ ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓનો સર્વ પ્રકારે, સાંસારિક, ઔદ્યોગિક, નૈતિક તથા રાજકીય રિયતિની ઉત્તતિનો વિકાસ સાધવાનો હતો. તે સંસ્થાનો છેલ્લો સન ૧૯૩૪-૩૫નો બે વર્ષનો બેગો રીપોર્ટ નેતા માણુમ ખડે છે કે અર્ધા બત્રીસ વર્ષ દરમિયાન મંડળે અનેક વિધવ પ્રવૃત્તિઓ, સ્ત્રી ઉત્તતિસાધક હાથ ધરેલી છે. સ્ત્રીઓમાં પરસ્પર સમાગમ વધે અને તેમનું સંગઠન થવા પામે, તે ઉદ્દેશથી પ્રસંગોપાત રોહ સંમેલન અને જાહેર સમારંભો યોજવામાં આવે છે; તે સિવાય તેના તરફથી મોટી ઉમરની સ્ત્રીના અભ્યાસ વર્ગ ચલાવવામાં આવે છે; તેમજ સંસ્કૃત અને સંગીતના શિક્ષણ સાફ જૂદી બ્યવસ્થા કરેલી છે, એક સાફ પુસ્તકાલય નિભાવવામાં આવે છે, જાહેર વ્યાખ્યાનો અપાય છે, સંજોગમાં સ્ત્રી જીવન વિકસવા પામે અને ખીણે અને તેમને સંસ્કારવા બનતા સધળા પ્રયાસો થાય છે.

આપણા દેશમાં વિધવા અને નિરાધાર સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન પ્રતિદિન કઠિન બનતો જતો હતો, એકલી પુનર્જન્મની પ્રવૃત્તિથી તેનો નિકાલ આવે એમ નહોતું. વિધવાઓને યોગ્ય માર્ગે દોરવા અને સ્વાશ્રયી કરવા ખાસ

જુદો સ્ત્રી મર્યાદાઓની અગત્ય મમજાઈ હતી માગ નમીએ ટ્રેવીક સમ્કારી વિધવા બહેનો અ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લઈને તેની શુચ્છ ઉપેવામાં મદદગાર પિવડી હતી

સન ૧૮૦૭માં વનિતા વિશ્રામ શ્રીમતી ન્હાની બહેન ગજ્જર અને શ્રીમતી બાહુગૌરી મુનશીના સમુક્ત પ્રયત્ન વડે ની બધુ હતું તે કાર્યમાં એમના કુટુંબીજનોની પૂરેપૂરી સહાયતા અને મદદાનુશૂનિ હતા શુજરાતની સ્ત્રી પ્રેમણી ઉપર, ખસુમ કરીને વિધવાઓના જીવન ઉપર, એ મર્યાદાની પ્રમણ છાપ પડેની જણાશે

વનિતા વિશ્રામ નિકળ્યુ તે પૂર્વે અમદાવાદમાં એક મન્ગલતી મદિરની સ્થાપના, વિધવા સ્ત્રીઓના દિવાળી, ચર્ચ હતી તેનો વૃત્તાત પણ જાણવા જોવો છે

સન ૧૮૦૬ માં નવમર્ચ અબાનાલ સાકરનાના દોહિત્રી શ્રીમતી સુમોચનાબહેન દેમાઈને સોળ વર્ષની કાચી વયે વંધ થ પ્રાપ્ત થયુ, એ દુ ખદ પરિસ્થિતિમાંથી મનને શાન્તવન મેળવવા એમના માતૃશ્રી પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા એવામાં દૈવયોગે એક વિધવા માર્ઝના કુકર્મથી જન્મેતુ બાળક તેમના જોવામાં આ યુ, એમાંથી બોધ લઈ વિધવા આશ્રમ કાઢવાનો એમણે નિર્ણય કર્યો તે પછીનો વૃત્તાત એ મન્થાના મન્થાપના પોતાના જ શબ્દોમાં આપીશુ

“ આ વન્તુએ વિધવાઓના જીવનને કયા માર્ગે દોરવાય તો તેઓ આવા પાપમર્મથી બચે, એ વિચારને જાગૃત થયો, અને તેથી આવી બહેનોને યોગ્ય દિશામાં દોરવા માટે કાર્મ પણ પગલા તેવા એ વિચારની શુચ્છી ચાલી મનુષ્ય જેવું ચિત્ત કરે છે, તેને અનુગ્રહ મામત્રી તેની પામે એમાઈ આવે છે, એ ન્યાયે મ્હારા પતિના બાર મામમાં પાણીની પરમ અમારા ધરની પાસે બેસાડવામાં આવી હતી અને તે કામ માટે એક બ્રાહ્મણ બાઈને રોકી હતી તે બાઈ મદુ જ મગીમ સ્થિતિની હતી, વિધવા હતી અને તેને ત્રણ બાળકો હતા તે બધાનું પુરું કરવા આ પગલું કામ બસ નહોતું, એટલે વન્તે વન્તે પરમનું કામ પોતાની ન્હાની દશ અગિયાર વર્ષની બાળક વિધવા દિ-રીને મોપી બીજો કામે તે બાઈને જણ પડતું હતું મ્હારા માતૃશ્રીના હૃદયમાં તો આ વિધવાઓની જીવનનું મથન ચાલ્યા જ કરતું હતું, તેમને આ દસ, આવા બનાવો વધારે ઉડા લઈ જતા હતા (વિધન સ્થિતિ અગ્રાન અવગ્યા, એ માણસને ઉધે માર્ગે દોરી જાય છે એમ તેમને લાગ્યું જોઈ મર્મ અને નીતિના વાતાવરણમાં રહી, તેવી જાતનું શિશુ જે તો વિધા એ

પવિત્ર અને ઉચ્ચ જીવન ભોગની રાત્રે આના વાતાવરણવાળું સ્થાન અને તેના અંગે શિક્ષણ આપતી વ્યવસ્થાની રચના કરવાનું એમના મનમાં આવ્યું. "સદ્ ગુરુ વિચારોમાથી ઉપર જણાવેન મરસ્વતી મંદિરનો ઉદ્ધાર થયો. એ એક વર્ષ તેનું કામ ચાલ્યું હશે તે દરમિયાન શ્રીમતી સુતોચનાબહેન વનિતાવિશ્રામના મર્યાપકો શ્રીમતી ન્હાનીબહેન, ગંગાજી અને શ્રીમતી બાજીગૌરી મુનશીના નિકટ સહેવાસમાં આવ્યા અને બંને મર્યાપકોનું ધ્યેય અને કાર્યક્ષેત્ર જમાન હોય તેમની સૂચનાથી 'મરસ્વતી મંદિર' એ મૂળ નામ બદલીને "અમદાવાદ વનિતાવિશ્રામ" એ પ્રમાણે નવું નામ રાખવામાં આવ્યું હતું *

મદરહુ સંસ્થાએ આગળ જતા મદિના રિઘાવય ખોલી સ્ત્રી કેમ વણીને ભારે ઉત્તેજન આવ્યું હતું. તેના મયાનપ્રએ જોયું કે સ્ત્રી ગણવાણીના વિષયમાં સમાજના વિચારોમાં ફેરફાર થયેલો છે, એટલુંજ નહિ પણ કન્યાઓની નમ્રની વય વધતા, 'શાળામાંથી અભ્યાસ પૂરો કર્યો પછી લગ્ન મબધમાં જોડાતા વ્યવસ્થા મમય બધું જાય છે અને એ સમય કન્યાઓ માટે મહુ ઉપયોગી મમય છે' તે વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં લઈને તેના કામવાહને તરફથી ડેવર એવો નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો, કે "પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધા પછી મળતા પાચ વર્ષ જેટલા દુકા સમયમાં આપણા સમાજની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ કન્યાઓને એવી પદ્ધતિમર ટ્રેનવાણી આપવી કે જેથી તેઓ ઉત્તમ ગૃહિણી અને માતાઓ બને."

એ કાર્યની જવાબદારી ઉપાડી તે એવા ટ્રેઈ સેવાભાવી કાર્યકર્તાની શોધમાં એ મર્યાદા હતી, તે અરમાં શ્રીમતી શારદાબહેન મહેતા પણ એ વિષયનું ચિંતન કરી રહ્યા હતા, તે દિશામાં કાઈ બ્યવહાર પ્રવૃત્તિ ઉપાડી સેવા ઉત્સુક હતા. તે પછી એમનો અને વનિતાવિશ્રામના સંચાલક શ્રીમતી સુતોચનાબહેનો કેવી રીતે ભેટો થયો, અને એઓ બંનેની મનોભાવના કેવી રીતે અમલમાં મુકાઈ, તે હજીકત શ્રીમતી શારદાબહેને સવિસ્તર નોંધી છે, તેજ અહિં આપીશું —

"અને એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે મરકાગી ધોરણ પ્રમાણે જે પ્રકારનું શિક્ષણ અપાય છે તેના કરતા વધુ, આપણી સમાજની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ, માધ્યમિક શિક્ષણ આપવા માટે એક મર્યાદા સ્થાપવી અને તો આ મમ અત્યંત પ્રિય હતું, અને વર્ષ દિવસ સુધી એ બાબતનું મનન કરી લી હતી વનિતા

* વધુ માહિતી માટે જુઓ વનિતા વિશ્રામ અધરા સ્ત્રી જીવન વિકાસની પહેલી પચીસીનો અહેવાલ, પૃ ૧૧

વિશ્રામની ભૂમિકા તૈયાર હતી. કેશવપ્રભાદ ને સુશોચનાબહેનનો સંબંધ સારો એટલે એમણે સુશોચનાબહેનને વાત કરી. સુશોચનાબહેનને તો એ વસ્તુ જોઈતી જ હતી. એટલે પછી હું, સુશોચનાબહેન, કેશવપ્રભાદ દેમાઈ અને પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ તે માટે એકઠા થયાં, અને આ ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ કેવી રીતે આપવું તેનો વિચાર કરવા માંડ્યો. શાળા માટે મકાન હતું પેમા એકઠા કરવાને સુશોચનાબહેન તૈયાર હતા. પણ તેની માથે માધ્યમિક શિક્ષણ તથા ઉચ્ચ શિક્ષણની વ્યવસ્થા તેમજ મોટી વયની સ્ત્રીઓના શિક્ષણની બંધી વ્યવસ્થા કરવાને એ તૈયાર નહોતાં. મને થયું કે જે કાર્યનો હું વર્ષોથી વિચાર કરતી આવી છું તે જ કાર્ય અનાયાસે મારી મમક્ષ ઉભુ થયું છે-વડોદરાનું કાર્યક્ષેત્ર છોડ્યા પછી નવું કાર્યક્ષેત્ર શોધવાનું હતું ડોક્ટરની ઈન્જ ગુજરાતમાં રહીને મમાજ સેવા કરવાની હતી તો અગવડ વેડીને પણ આ કાર્યની જવાબદારી મારે લેવી જ જોઈએ. મહારા અંતઃકરણનો અવાજ આ કાર્ય લેના માટે પ્રેરણા કરી રહ્યો હતો છોકરાઓ નાના હતા એટલું મનને ખુશતુ હતું-તેમજ ડોક્ટરે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર ચોક્કસ કર્યું નહોતું. છતાં એમ થયું કે આ કામ જરૂર માઝ જ છે. એટલે એ શાળાની બંધી જવાબદારી લઈને એને પગભર થતા સુધી તેની અધિષ્ઠાત્રી તરીકે કામ કરવાનું મેં નક્કી કર્યું. સુશોચનાબહેનની તો ઘણી મોટી મુશ્કેલી દૂર થઈ, અમદાવાદમાં સારા પાયા ઉપર મહિલા વિદ્યાવય ગ્રાપવાનો નિશ્ચય થઈ ગયો. સુશોચનાબહેન વ્યવસ્થાપક અને હું સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ એમ નક્કી થયું.”*

તેનું પરિણામ પણ સુદર આવ્યું. મંસ્થાના રજતમહોત્સવ રીપોર્ટમાં તે વિષે જણાવવામાં આવ્યું છે, કે, “આ મહિલા વિદ્યાવય મધ્યમ વર્ગની કન્યાઓને માટે અત્યંત લાભદાયક થઈ પડ્યું કારણ કે એક તો તે શહેરના મધ્ય સ્થળે આવેલું, બીજું દેશપ્રેમી, સેવાભિવાધી બહેનો તથા બાઈઓની દેખરેખ નીચે તે ચાલતું મમાજની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ અને માનુષ્યાપા દ્વારા તેનું શિક્ષણ અપાતું હતું. ઓ ઉપયોગી વિષયોને તેમાં સ્થાન હતું આ અને બીજા અનેક કારણોને લઈને આ સંસ્થા જનસમાજમાં અત્યંત પ્રિય થઈ પડી.”*

વનિતા વિશ્રામ જે વિષે અગાઉ કહેવાયું છે તેણે ચરઆતથી સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય આગળ્યું હતું, તેની શાળાની છોકરીઓ માટે એક

* “સારા” ઓગસ્ટ સન ૧૯૩૨, પૃ ૩૮૧

* જુઓ વનિતા વિશ્રામ રજત મહોત્સવ રીપોર્ટ પૃ ૧૨

જુદો જ અભ્યાસ ક્રમ પ્રો. ત્રિભુવનદામ ગજજની મુચનાનુમાર અને ડેવણી નિષ્ણાનોની મલાદ અને મદદ લઈને મગન્ય રાજ્યનામે તૈયાર થઈ હતો, અને તે એ કે વનિતા વિશ્રામ સુજાની યાજાએને જીવનના જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં તેમના કર્તવ્ય જ નવના સક્રિયમાન ધાય એવું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપશે, જેનો વહિવટ અને કાણુ પ્રગ્ન હોતો રહેશે *

વિધવાઓ માટે જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી તે ઉત્તમ હતી પણ વનિતાવિશ્રામે સ્ત્રી શિક્ષિતઓ માટે ટ્રેનિંગ પ્રતેજ મટેવી ઈ, તે બહુ ઉપયોગી નિવડી છે અને એ કાર્મ વડે તેનું અસ્તિત્વ માયક ધક્કુ છે, તેની ખીજ મેવાઓ અનેક છે અને તે મર્વે અનુકરણીય છે

સ્ત્રીઓના, ખામ કરીને વિધવાઓના ઉત્કર્ષ અને ઉદાર અથે બહેરામજી મલમારી અને કયાનમ ગીફુમથે જીદગીબર પ્રયત્ન કર્યા હતા, સોકમત ડેવણના તેમજે અધ્યાગ થમ અને આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. સમતિવધનો કાયદો પમાર થવામાં તેમનો દિરઓ મ્હોટા દત્તેજીજીદગીને પ્રભુ તરફથી મળેલું એક ટ્રસ્ટ મમજ તેના બનતો સુદુપયોગ કરવા તેઓ હમેશ પ્રયત્ન રહેતા, સેવાસદનની રચાવના એમની એ ઉત્કૃષ્ટ જીવન ભાવનાને આજારી હતી એ મરથાનો ઉદ્દેશ સ્ત્રી સેવિકાએ તૈયાર કરવાનો હતો, જે બહેનો સ્ત્રી જીવનને લગતા આમારિક, ડેવણી વિવધક અને વેદમને લગતા મર્થો ઉપાડી લે, તે સિવાય નિરાધાર બાજાઓ માટે શિક્ષણશુદ્ધ તેમ ધધા દુનરની તાલીમ આપવા અભ્યાસ વર્ગ તેના તરફથી ચનાવવામાં આવે છે, અને નિરાધાર અનુજાઓ અને દુખી વિધવા સ્ત્રીઓ માટે એ સેવાસદન સરથા એ આશીર્વાદ નમાન નિવડી છે

ઉપરની હકીકત પરથી એટલું સમજાશે કે આ બધી પ્રવૃત્તિઓ મ્હોની ઉમરની સ્ત્રીઓ, નિરાધાર સ્ત્રીઓ અને દુખી વિધવાઓ માટે મુખ્યત્વે હતી પણ કન્યાશાળામાં અપાતી કેળવણીમાં કે તેના અભ્યાસક્રમમાં આ બધા વર્ગોમાં કાર્મ વિશેષ દેરકાર થવા પામ્યો નહોતો અને શાળામાં બધુતી કન્યાઓની સખ્યા પણ પ્રમાણમાં ઝાઝી વધી નહોતી દરમિયાન અમદાવાદ વનિતા વિશ્રામે જે કારણે મહિલા વિદ્યાવય સ્થાપ્યું, તે બેલો શિક્ષિત સમાજને અપીલ કરી રહ્યા હતા, અને તેમના તરફથી સ્ત્રીઓને

• ' The Vamta Vishram will provide national education to the daughters of Gujarat under national control and will make them worthy of discharging the duties devolving on them in their different walks of life "

The courses of Instruction—Vamta Vishram p 14

વધુ અભ્યાસ કરવાની સવડ મળે, તેની માથે તેઓ અગ્રિય ભણે અને મધ્યમ અને ઉચ્ચ કેળવણી લઈ શકે એવી ગોઠવણ થવા દબાણ કરવામાં આવતું હતું.

મન ૧૯૦૪ માં લોર્ડ કર્ઝનની મરકારે હિન્દી કેળવણી વિષયક દરાવ બકાગ પાડ્યો હતો તેમાં શ્રી કેળવણીની પ્રગતિ તદ્દન મંદ છે એવો ઉલ્લેખ કરી, તે ક્ષેત્રમાં વધુ ઉત્તેજન આપવાની જરૂર દર્શાવી, તે માટે વધુ નાણાં ફાળવ પાડવા અને તેનો વ્યય, નવી કન્યાશાળાઓ યથાપવામાં, શ્રી શિક્ષિકાઓ માટે ટ્રેનિંગ કોલેજોને કાઢવામાં, તેમજ એ કન્યાશાળાઓ પર દેખરેખ અને તપાસ ગખનાર ઇન્સ્પેક્ટરોની મંજૂર વધાવવામાં, કરવાનું જણાવ્યું હતું. પણ તે બધા ગુનેચના ઉદ્દેશો માત્ર હતા.

ત્યાર બાદ નવમે વર્ષે એટલે કે મન ૧૮૧૩ માં હિન્દી સરકારે કેળવણીનું પુનરાવલોકન કર્યું હતું અને એક દરાવ પ્રમિદ્ધ કર્યો હતો; તેમાં એનાં એજ રાદણા રહ્યા હતા, કે 'The education of girls remains to be organized' (છોકરીઓના શિક્ષણની નવેમર વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર ગ્રહે છે, અને નવી ગોઠવણ કરી હોય એની રીતે એટલે લાભે ગાળે તેમાં લખ્યું હતું, કે એ કેળવણી વધુ વ્યવહાર હોવી જોઈએ; અને તે છોકરાઓને અપાતી કેળવણીની નકલ ન હોય - (The education of girls should be more practical and not an imitation of boys)

પાછળ કહ્યું છે કે જૂદા જૂદા કારણોને લઈને શ્રી કેળવણી પ્રતિ ક્ષેત્રમાનસ બદલાયું હતું અને તે શિક્ષણને વ્યવહાર, ઉપયોગી અને શ્રી જીવનને માનુષ્ય અને પ્રગતિસાધક થઈ પડે એવો પ્રયત્ન કરવા ભણેલાઓ તરફથી બહાષોદ થવા માડ્યો હતો.

તે પરથી સન ૧૯૧૬ માં શ્રી કેળવણીના વિષયમાં શુ થઈ શકે અને કેવા ફેરફાર ઇચ્છનીય છે, તે વિષે અભિપ્રાય મેળવવા હિન્દી સરકારે એક પરિપત્ર કાઢ્યો હતો તેની પહેલાં 'ગુજરાતી સાહિત્ય મંથા'એ શ્રી કેળવણીના જૂદા જૂદા મુદ્દાઓ જે વિષે મતભેદ હતો, તેના વિષે એ વિષયમાં રસ લેનારા જાણીતા શ્રી પુરુષો અને જાહેર મર્યાઓના અભિપ્રાય મંગાવ્યા હતા જે પ્રજાવતી તેણે પ્રમિદ્ધ કરી હતી, તેમાં નીચેના મવાલોનો મમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો:—

સવાલ ૧. (કન્યાઓને અભ્યાસ વધારવા મળતાં) આ ચારપાંચ વર્ષ દરમિયાન ઇંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપવું-કે માતૃભાષાદ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવા યોજના કરવી? તે વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે?

સવાલ ૨. ઇંગ્રેજી શિક્ષણ આપવાનું નહીં ચાલે તો તેનું ધોરણ મેટ્રિકના અભ્યાસને અનુસરતું રાખવું કે સામાન્ય વ્યવહાર અંગ્રેજી જ્ઞાન આપી શકાય એવી યોજના કરવી? તે વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે?

સવાલ ૩. સંસ્કૃતનું શિક્ષણ આપવું કે કેમ? તે વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે?

સવાલ ૪. નીતિ અને ધર્મનું શિક્ષણ આપવા વિષે આપ શી સૂચના કરો છો?

સવાલ ૫. અમુક વય (૧૧ વર્ષ) સુધી છોકરા અને છોકરીઓને પ્રાથમિક શિક્ષણ ભેગું આપવા વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે?

સવાલ ૬. શાળામાં જર્મ ન શકે તેવી મોટી ઉમરની સ્ત્રીઓ માટે નીચે દર્શાવેલી યોજના વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે? આપ તે સંજ્ઞા-ધર્મ શી સૂચના કરો છો?

(૧) કમવાર ચઢતું વાચનઃ આ માટે અસાર સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલાં ગુજરાતી પુસ્તકોમાંથી આશરે ૧૦૦ પુસ્તકોની પમંદગી કરવી અને પદ્ધતિ-સર ધોરણવાર ગોઠવી, તે ચાલી પ્રસિદ્ધ કરવી.

(૨) બે કલાકનો દલાસ વનિનાવિગ્રામ, મહિલા મંડળ વિગેરેમાં ખોલવો અને ત્યાં અંગ્રેજી વ્યવહાર જ્ઞાન અને ગુજરાતીદ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ આપી શકાય તેવી યોજના કરવી.

(૩) અઠવાડિક બાપણની યોજના જૂદા જૂદા વિષયો પર પાંચથી દસ બાપણની યોજના કરવી. તે સ્ત્રીઓ સમક્ષ આપવાં અને પછી છપાવી જુદે જુદે સ્થળે તે બાપણો અન્યદ્વારા અપાર્ક શકાય એવી વ્યવસ્થા કરવી.

(૪) ગુજરાત વનીકમુલર સોમાઈટી તરફથી સ્ત્રી શિક્ષણની પરીક્ષા લેવાય છે તે જુદે જુદે મુખ્ય સ્થળે લઈ શકાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી.

સવાલ ૭. સ્ત્રી શિક્ષકો પુરતી સંખ્યામાં મળતાં નથી તો તે માટે આપ શા ઉપાયો સૂચવો છો?*

ગુજરાતી કેળવણી પરિષદની બેઠક એજ માળામાં મળી હતી. તેણે એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા બે દિવસની જુદી સભા રાખી હતી; ત્યાં તે વિષે

* સદરદુ પ્રધાનશ્રી અને તેના લખાઈ આવેલા હત્તોર સુન્દરી સુબોધ માસિક વર્ષ ૧૯૧૬, એપ્રિલ-મે અંકમાં બાપણમાં આવેલા છે, તે જથ્થા માહિતી સાર સ્પષ્ટાનુએ લેઈ લેવા.

જૂદી જૂદી દષ્ટિએ ઉપયોગી ચર્ચા થઈ હતી અને તેનો સવિસ્તર વૃત્તાંત પહેલી ગુજરાત કેળવણી કોન્ફરન્સના અહેવાલમાંથી આપેલો છે.

વનિતા વિશ્વામે-અમદાવાદ-મહિલા વિદ્યાલયનું કાર્ય આરંભી દીધું હતું એ પૂર્વે જણાવ્યું છે; દેશના વાતાવરણમાં સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રશ્ન એટલે જ બધો વ્યાપી રહ્યો હતો કે સન ૧૯૧૭ માં બીજી ગુજરાત કેળવણી કોન્ફરન્સ મહાત્માજીના પ્રમુખપદે ભરૂચમાં મળી હતી, તે વખતે તે વિષે એક ખાસ દગવ પસાર થયો હતો. તે નીચે પ્રમાણે હતો:—

" સ્ત્રી કેળવણીના વિસ્તાર માટે જે જે ખાનગી સંસ્થાઓ પ્રયત્ન કરી રહી છે તેને આ પરિપક્વ આવકારદાયક લેખે છે અને સદરહ સંસ્થાઓ બહુ અસરકારક રીતે કાર્ય કરી શકે તે માટે તથા તેમના ક્રમ વગેરેમાં એકતા અને સ્વકાર આવે તે સારૂ તે સર્વ સંસ્થાઓની તપાસ થાય અને તેમને સૂચના કરવામાં આવે તે ઈષ્ટ છે, એમ આ પરિપક્વ માનવું હોવાથી આ કાર્ય માટે પરિપક્વ એક કમિટી નીમે છે....."

તે એક બ્યવહાર અને ઉપયોગી પગલું હતું; સદરહ કમિટીનો રિપોર્ટ 'સુન્દરી સુબોધ' સન ૧૯૧૬ ના જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી અંકમાં પ્રકટ થયેલો છે, અને એ વિષયમાં ગુજરાત અને કાશિયાવાડમાં પ્રવાસ કરી, વધુ માહિતી એકત્ર કરવા શ્રીયુત ચંદુલાલ કાશીરામને ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળે ડેપ્યુટ કમીસ હતા, એમનો રીપોર્ટ, દેશમાં એ કાળે સ્ત્રી કેળવણીની કેવી સ્થિતિ હતી, તે વિષે કિમતી માહિતી પૂરી પાડે છે. "

દરમિયાન જાણીતા સમાજ સેવક પ્રો. લોડ્ઝ કૅશવ કર્વે અખિલ ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ સ્થાપના પ્રેમવા હતા; અને તે સારૂ તેમણે સખળ કારણો દર્શાવ્યાં હતાં:

પ્રથમ તો માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ અને બીજી સ્ત્રીઓને અપાતુ શિક્ષણ પુરૂષ વર્ગથી ઉતરતું નહિ પણ ભિન્ન પ્રકારનું હોવું જોઈએ;+ અને જીવન

• જુઓ 'યુગધર્મ' સં. ૧૯૮૧, કાર્તિક;

+ That the most natural and therefore efficient medium of instruction is the learner's mother tongue (2) and secondly, that women as a class have different functions to fulfill in the social economy from those of men

" The Indian Review, " January 1916.

અવધારમાં સ્ત્રી પુત્રપત્ન રથાન નિગળુ જ રહેવાનું, એ જૂલણું જોઈએ નહિ. તેથી એ દષ્ટિએ તેમનો ચિદ્વાજ કમ જુદો જ યોગ્યવો જોઈએ.

શ્રીમતી શારદાબહેન મુમુક્ષુભાઈ મહેતા

અમદાવાદના કાર્યકર્તાઓ જૂદી મહિલા વિદ્યાપીઠને ઝંખી રહ્યા હતા; (શ્રી)યુત ઈન્દુલાલના પ્રયાસથી ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ હસ્તીમાં આવ્યું હતું. (શ્રી)યુત ઈન્દુલાલ દેવેને સ્ત્રી કેળવણી સંસ્થાઓનું દિગ્દર્શન કરવાનું કામ સોંપવામાં એ જ આશય તેની પાછળ રહેલો હતો; અને એ સઘળી પ્રવૃત્તિમાં શ્રીમતી શારદાબહેન ખૂબ જ રસ લઈ રહ્યાં હતાં.

મહિલા પાઠશાળાઓ અમદાવાદમાં તેમ વડોદરામાં નિકળી તે એમનાં જ પ્રયાસથી. તેનો રસિક વૃત્તાંત વાંચવા જેવો છે. તેઓ જણાવે છે:—

‘ ગુજરાતમાં સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર કરવો, સ્ત્રીઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનો બહોળો પ્રચાર કરવો, માતૃજાપાદાર શિક્ષણ આપવું એ જે મારાં સ્વપ્નાં હતાં તે ફળીમૂત થતાં જોઈને મને સ્વાભાવિક રીતે સંતોષ થયો. મહિલા વિદ્યાલયની શાળા-નત પરીક્ષામાંથી પસાર થયેલી બહેનોને આગળ અધ્યાપ્ત કરવાની હઠછા થઈ. વિદ્યાની ભિક્ષા માંગવા આવનારને ના પાડવી એ તો પાપ કહેવાય. તેથી એ બહેનોને સાન્વન આપ્યું અને પાઠશાળા (કોલેજ) શરૂ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળનો આસરો લીધો. મંડળના સભ્યો કામ કરવા તૈયાર હતા. પણ બધાજ ભરજીવાન; કોઈ સન્નારી એ કાર્ય ઉપાડી લેવાને તૈયાર નહોતી. પૈસા તો હતા જ નહિ, વડોદરાની મહારાણી સાહેબે કોલેજ સ્થાપવા માટે વાત કરેલી પણ ચોક્કસ કોઈ થએલું નહિ અને એ તો ઇંગ્લાંડ જઈને બેઠેલાં. અધ્યાપકોના પગાર માટે પૈસા જોઈએ. મુશ્કેલી પારાવાર હતી. છતાં કામ તો કરવું જ હતું. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના શુદ્ધ ભાવનાશીલ અધ્યાપકો શ્રી. રામનારાયણ પાઠક, શ્રી. પ્રાણજીવન પાઠક, શ્રી. ત્રિકમલાલ શાહ, વગેરે થોડો સમય આવવાને તૈયાર હતા, એકાદ સમય મેં પણ આવવાનું કમુક્ત કર્યું. મહિલા વિદ્યાલયથી આ સંસ્થા જુડી પાડવાનો વિચાર હતો. કારણકે પાઠશાળાનું વાતાવરણ જૂના પ્રકારનું હોય એટલે જૂદું મકાન રાખ્યું. વયોવૃદ્ધ સાક્ષર શ્રી. કેશવલાલ હ. ધ્રુવે ફેટલાંક સાહિત્યનાં વ્યાખ્યાન આપ્યાં. શ્રી. રમણભાઈ એ પણ આપ્યાં. વડોદરામાં ગૃહવિજ્ઞાન વિષયમાં નિષ્ણાન યશવદા શ્રી. મેતીભાઈ અતમીજાની સેવા વડોદરા સત્ત્વ તરફથી ને વખતના વિદ્યાધિકારી મી. કલાર્કે ઉઝીતી આપી. મી. કલાર્કની આ સંસ્થા પ્રત્યે મદુર સહાનુભૂતિ હતી. ૧૨ મનુભાઈ મહેતાને હસ્તે આ પાઠશાળાનો આરંભ ૧૯૨૦ ના બાદરવા મહિનામાં ત્રિપરબમીને દિવસે કરવામાં આવ્યો. નાણાંની વ્યવસ્થા કેવી રીતે થશે

તેનો ખ્યાલ નહોતો. પણ સારા કાર્યને મદદ મળી રહે છે એ શ્રદ્ધાએ કામ ઉપાડ્યું. પુનાની મહિલા વિદ્યાપીઠ તરફથી ખર્ચનો અર્ધો ભાગ આપવાનું નક્કી થયું હતું. પણ બાકીનો અર્ધો ભાગ લાવવો ક્યાંથી ? લગભગ આઠેક હજારનો ખર્ચનો અડસટો હતો. શ્રી કેળવણી મંડળનું ફંડ થોડું ધણું હતું, તેનો ઉપયોગ કર્યો. આ વખતે લાર્ડ ઈન્ડુલાલ યાત્રિકે મને બહુજ મદદ કરી. એમના ઉત્સાહને લઈને એ સ્વપ્નાને હું વળગી રહી. ફેટલીએ રાતો ઉઝાગરામાં કહાડી. અમદાવાદના શેરીઆએ પાસે ઓળા ધરી પણ કંઈ મળ્યું નહિ; છેવટે હું અને ઈન્ડુલાલ મુંબઈ ગયાં. ત્યાંના શેઠ રતનશી મોરારજી અને ઉમર સોબાનીએ અમારો પડતો ખેલ કીધો અને સારી રકમ આપીને પાઠશાળાને ટકાવી રાખી.'*

સ્વર્ગસ્થ લાલશંકરનું નામ એ મહિલા પાઠશાળા સાથે જોડાયેલું છે, એ એક રીતે ઉચિત થયું છે; તેઓ શ્રી કેળવણીના ખાસ પક્ષપાતી હતા એટલુંજ નહિ પણ તેની સિદ્ધિ માટે એમણે એક મોટી રકમ જૂઠી કાઢી હતી અને તેના સ્મારક અર્થે ઉભું થયેલું ફંડનું બાજ અને તેમણે બંધાવી આપેલા સંભાર સુધારા સમાજ મકાનનું ઉત્પન્ન કરીએને ઉંચી કેળવણી આપવા માટે નિકળેલી સંસ્થાના નિલાવમાં બધા ચાય છે, એમાં અમે ઈશ્વરનો અદરશ હાથ જ જોઈએ છીએ.

ગુજરાતી શ્રી કેળવણી મંડળની સ્થાપના કરી શ્રીયુત ઈન્ડુલાલે એ દૃઢ પ્રશ્નનો તોડ કાઢવામાં એક મહત્વનું કાર્ય કરેલું છે; પણ એ મંડળનું પીઠબળ તેમ તેમાં પ્રાણ રેડનાર તો શ્રીમતી ચારદાબહેન મહેતા હતાં, તે ઉપર નાંધેલી વિગતો પરથી સ્પષ્ટ થશે, અને તે કાર્ય પાછળનો એમનો ત્યાગ અને ભાગ પણ અપૂર્વ હતાં, તે એમનાં "જીવન સંભારણી"નો વાંચનાર જોઈ શકશે.

પ્રસ્તુત વિષય બંધ કરતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે શ્રી કેળવણીને જે મુશ્કેલીઓ નડતી હતી તેનો નિઃકલ કરવામાં પ્રો. કર્વે સ્થાપિત અખિલ ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ બહુ મદદગાર નીવડી છે. તેની ઉત્પત્તિ એક દેવી ઘટના જેવી હતી.

તેના હેતુના વાર્ષિક રીપોર્ટ પરથી જણાય છે કે આજ તેની દાયે. જેમાં ૨૦૨ વિદ્યાર્થીનીઓ અને તેની શાળાઓમાં ૪૫૦૦ વિદ્યાર્થીનીઓ

અભ્યાસ કરે છે, પણ તે વિદ્યાર્થીની વિશિષ્ટતા તો એ છે, કે “ સ્ત્રીઓને માત્ર વ્યવહારોપયોગી અને “ અપભ્રંશી ” કેળવણી આપવા માટે નહિ તેમજ સ્ત્રીઓ માટે career પૂર્ણ પાડવાના હેતુથી નહિ પરંતુ તેમની વિશિષ્ટતાઓ લક્ષ્યમાં રાખી, સમાજમાં તેમનું કાર્યક્ષેત્ર અને મમાજ વ્યવહારમાં તેમના સ્થાનને અનુકૂળ ઉચ્ચ સંસ્કાર અર્પનારી ખામ કેળવણી ની યોજના આ સ્ત્રી વિદ્યાર્થીની કરવામાં આવી છે ”.

સ્ત્રી જીવન પર પ્રવળ અને ચિરસ્થાયી અસર કરતો પ્રશ્ન તો લગ્નનો છે. હિંદુ મનાજે ડોશી કુવારી રહી એ તો જાણ્યું જ નથી, અને સેંકડો વર્ષથી એવી દૃઢ માન્યતા સમાજમાં જડમૂળ ધાલી બેઠી હતી કે કન્યાનું લગ્ન દશ વર્ષ પહેલા થઈ જવું જ જોઈએ, તેના શાસ્ત્રોધાર અગીરાન્નપિતૃ કથન હતું,

અષ્ટવર્ષા મહેદગૌરી, નવવર્ષા તુ રોહિણી
દશમે કન્યકા પ્રોક્તા અતઃ ઉર્ધ્વ રજસ્વલા
તસ્માત્ સંવત્સરે પ્રાપ્તે દશમે કન્યકા બુધૈ
પ્રદાતવ્યા પ્રયત્નેન ન દોષ કાલદોષતઃ

(આઠ વર્ષની છોકરીને ગૌરી, નવ વર્ષનીને રોહિણી, અને દશ વર્ષનીને કન્યા કહે છે અને દશ વર્ષની પછીની કન્યા રજસ્વલા કહેવાય છે, માટે દશમું વર્ષ બેઠે એટલે કન્યાનો ગમે તેમ કરીને વિવાહ કરી નાખવો આવી રીતનો વિવાહ જો નિષિદ્ધ કાળે (મુહૂર્ત વગર) કર્યો હોય, તોપણ તેનાથી દોષ લાગતો નથી)

આ માન્યતાને લઈને જળલગ્નનું પ્રાચીન આપણા સમાજમાં અગાઉ વિગેપ હતું અને દશ વર્ષથી વધુ વર્ષ લગ્ન લખાવવું એ એક દોષ ગણાતો હતો. માર્છ માન્યા તેમની છોકરીને ઉમરલાયક થયા છતાં ન પરણાવે તો સમાજ તેમને સુટી ખાતો હતો એ સમયમાં શ્રીમતી ચારદા ખેનના લગ્નનો દાખલો લેડી વિદ્યાબહેને આપ્યો છે તે તે પર સારો પ્રકાશ પાડે છે.

‘ તે જમાનામાં છોકરી દસેક બાર વર્ષની વધારેમાં વધારે થાય એટલે તેનું લગ્ન કરવું જ જોઈએ એવો સામાન્ય રિવાજ હતો. કોઈને પૂછીએ કે તમારી કન્યાને ક્યા પરણાવશે તો જવાબ મળે કે, હવે બાર વર્ષ થયા. આ વરસ તો જે મળે સી વગ્ને પરણાવ્યા વગર છૂટકે

નથી એમને કે ગમે તે થાય પણ એ ઉમર થઈ એટલે નમ્ર કરવું જ
 જોઈએ એવી માન્યતા હતી અને તેમા કોઈને મર્ધ જોડું પણ દેખાતું
 નહોતું શાગાખંદેન બાર તેર વર્ષના થયા માગાખંદેનને મન માને
 તેવા વર ન મળે તો ગમે તેને પણ મન્યા દર્ધ દેવી તેવું નહોતું
 ધણે પ્રાણેથી માગા આવતા મુગ્ધ જુનાગઢ પેરનાદ, ભાવનગર વગેરે
 સ્થળેથી કહેણ આવે, દગાણુ પણ આવે પરંતુ એકે વર તેમની ધ્યાનમા
 ઉતરે નહિ જે તે કહે કે બાગા, તો ઉધ એ આવે છે. આવરી મોની
 છોકરી રસમા કુવારી ફરે છે ને તમારી આખો કેમ ઉડડતી નથી દરેક
 કન્યા પછાવવી જોઈએ, અમુક જાતિમા પછાવવી જોઈએ અને
 અમુક ઉમર પહેલા પછાવી દેવી જોઈએ એવી ત્રણ તરફથી પરિમિત
 થએલી મના / ગિયતિમા માગાખંદેનને પુષ્કળ મોમવું પડેલું પરંતુ તેઓ
 દુઃખતા મનમાનનો વર ન મળે તો ૧૬૨ મોળ ગમે તેના વરો લગ્ન
 કરીશ એમ જવાબ દેતા હતા એમ મરતા એ માર્કડગવ નદસકરની
 મા ફત પ્રધામ કરતા કે બટુકરામના પુત્ર અને માર્ક ગવના ભાણેજ
 સુમતભાઈ માથે વિવાહ નહો થયો કે મદુમરામ મહે કે અમુક
 રંગીમરમા સુમતભાઈને ઇગ્નાઃ મોમવના છે તે પહેલા નમ્ર કરવું જ
 જોઈએ જ્યોતિષ શાસ્ત્રી મહે છે મીનાઈ આવે છે તેમા લગ્ન ન થાય
 બાળા ખંદેનને એમ હતું કે આવા કુલક મરણસગ વર ન ખોવો તેઓ
 એવા વહેમમા માનતા નહોતા જીયુખંદેનનો દેમ મળ્યો અને મીનાઈમા
 લગ્ન ગોસ્વાયા ધણાએ નીમ કરી હશે મારા પિતાના સમઘીઓ જૂના
 વિચારન તેમને પણ આ વાન ઉડડતી નહિ વિશેષમા તેમનો એ વધી
 હતો કે મહીપતરામ અને મદુમરામ એ મે વિનાયતી વહેવાઈઓ ખીજ
 કોઈએ ભોળાનાથના ધ મા ન શોખ્યા અને બાગાખંદેન અને તેવા શા
 સાર શોધી નાતમા ઘોળ ધા થો ૧૨

(બાળ મરણુનુ પ્રમાણુ આપણે અર્ધિ મ્હોડું રહે છે અને તેમા વળી
 બાળનમ્ર રજાખગ થતા હોવાથી વિધવાઓની મજ્યા બડું મ્હોડી માનુમ
 પડે છે તેમા મ્હોડું કુખ તો એ છે કે વિધવા વિવાહને, ખાસ કરીને
 દિવ વર્ષામા સમાન્ય નિરોધ હોય કે, તેના પશ્ચિમે વિધવાઓની
 સ્થિતિ બ મ્હોડી થઈ પ ની અને તેમનું જીવન ઓસિયાળું અને દયાપાત્ર
 થઈ પડતું હતું

(દેગમાં નવા વિચારોનો સંચાર થતા સુધારક અને શિક્ષિત વર્ગનું ધ્યાન-
આ અનિષ્ટ અને જીવન વિધાતક કુરિવાજો પ્રતિ ખામ ખેંચાયુ હતું.
અને તેનો અટકાવ કરવા, કાયદાનું જેમ રક્ષણ લીધુ હતુ તેમ લોકમત
કેળવવાના પ્રયાસ સુદા થયા હતા. મન ૧૮૫૬ માં વિધવા વિવાહનો
કાયદો પસાર થયો પણ લોકમત તૈયાર ન હોતો એટલે તેની ઝાઝી અસર
થવા પામી નહતી; મન ૧૮૬૩ ના સંમતિ વચના કાયદા માટે પણ ઉપર
મુજબ કહી શકાય. મન ૧૮૭૬ માં આગદ એક્ટ પસાર થયો તે માત્ર
બાળ લગ્ન ઉપર અકુશ મૂકવામાં કાંઈક ફેરફાર નિવડયો છે; અને
વિધવાઓ પણ હમણાં હમણાં લોકમાનસમાં પરિવર્તન થતા, પુનર્વસ કરવા
હિંમત બતાવતી જણાઈ છે.

હેલાં પોણાઓ વર્ષનું ગુજરાન સાહિત્ય આપણે અવયોગીશુ તો
બાળલગ્ન અને અસમાન લગ્ન કળેડા—સામે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે વિરોધ
કરતા તેમ વિધવા વિવાહની તરફેણ કરતા નિબંધો, કાવ્યો, નાટકો વગેરે
આપણા અગ્રમુખ લેખકો જેવા કે દલપતરામ, નર્મદાસ કર, નવલરામ,
રણછોડભાઈ ઉદયગમ, કમનંદામ શૂળજી, મહીપતરામ વગેરેએ લખેલાં
વાચવાને મળશે અને લોકમત કેળવવામાં તે બહુ સહાયશ્રુત થયા હતા.

તે પછી કેળવણીનો પ્રચાર વધતા અને જનસમૂહાય સમજતો થતાં
અગાઉની નિયતિમાં જળરૂ પર્વિર્તન થવા પામ્યું છે. અને તેના પરિ-
ણામે અનેક પત્નીત્વને ઉત્તેજન મળતુ તેનો લોપ થયો છે, કન્યાવિક્રયની
પ્રથા તિરસ્કારાય છે, અને એક પત્નીત્વની લાગણી બહુધા તીવ્ર બની
છે, એટલુંજ નહિ પણ પસંદગી મહોટી વયે લગ્ન કરવાના રિવાજે પ્રાબલ્ય
મેળવ્યું છે, એટલે સુધી કે વરકન્યાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ વડિલો તરફથી અન્ય
પ્રકારે લગ્ન કરવાની પેરવી થાય છે તો યુવતીઓ બડ કરે છે, અને તેમાં
નિરાશા મળે તો પ્રાણત્યાગ કરવા સુદા તેઓ કરતી નથી. સિવાય આંતર
જાતીય લગ્ન તેમ આંતર પ્રાન્તીય લગ્નની સખ્યા વધતી જાય છે, અને
તે સઘળા લગ્ન સિવિલ મેરેજ એક્ટ મુજબ નોંધાય છે, જેથી વારસા
હક્કમાં નુકશાન ન પહોંચે, તે ઉપરાંત છૂટાછેડા, દપતિ વચ્ચે ગંભીર
પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવે, તો સહેલાઈથી મેળવી શકાય.

આગણીસમાં સૌકાના છેક આખર ભાગ સુધી, બન્ને આપણે એમ
કહી શકીએ કે છેલ્લું મહાન યુરોપીય યુદ્ધ પુરૂ થતા સુધી આપણા દેશમાં
જ એકલું નહિ પણ સુધરેલા ઈંગ્લાડમાં સુદા સ્ત્રીજાતિને પુરૂ વર્ગથી

નીચી ઉત્તરતી પંક્તિની ગણવામાં આવતી. અમુક ધર્માઓમાં તેઓ જોડાઈ શકતી નહિ; અને નવાઈબિયું એ લાગશે કે કેટલીક કેળવણી સંસ્થાઓએ તેમના પ્રવેશ આગે પ્રતિબંધ મૂકેલા હતા. રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ લગાઈ પડી જ તેમને મતાધિકાર મળ્યો હતો.

મીત રચિત 'ઝીઝોની પદાધીનતા' ('The Subjection of Women') એ પુસ્તકે કે ઝીઝોની સ્થિતિ સુધારવામાં મોટો ફિરો આપેલો છે. ફ્રેંચ વિપ્લવના પરિણામે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાના હૃદયોનો જનતા ઉપર ભારે અમર દર્શી રચા હતા, તેને સર્જને તેમજ કેળવણીના પ્રચારે નવીન દષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં યુરોપમાં ઝી ઇવનનો વિકાસ વહેલો થવા પામ્યો હતો અને ઉપર કહ્યું તેમ વરસેવીની સુલેહ પછી ઝી જાતિએ સમાન દરજ્જાએ તેમ સમાન હક્ક પ્રાપ્ત કર્યા છે.

જે સ્થિતિ ઝીઝોની યુરોપની ઓમણીસના સૈકાનાં પૂર્વાર્ધમાં હતી તે આપણે અહિં લાંબા સમયથી પ્રવર્તે છે.

પ્રાચીન યુગમાં ઝીઝોની સ્થિતિ ઉંચી હતી અને તેનું સન્માન કરવામાં આવતું. રથના ચક્રની પેઠે ઝી યુરોપનું સ્થાન સમાન હતું. જેમ રાજા અને દિવાન તેમ પુરુષ ને ઝીનો દરજ્જો હતો. સામ્રાજ્યોએ ઝીને વામા, પુરુષનું અર્ધું અંગ ગણી તેની વાસ્તવિક સ્થિતિ દર્શાવી છે. વિદ્યુતનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવા positive અને negative તાર જોડાવા જોઈએ તેમ ઝી પુરુષ, જેમાંનું એક યોગ્ય તત્વ છે અને ખીનું ઉત્પાદક તત્વ છે, તેનો સુમેળ જામે, એકજીનમાં તેઓ લીન થવા પામે તો જ અંમાર સુધરે અને સફળ બને. મનુ ભગવાને એટલે સુધી કહ્યું છે, કે:

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते स्मन्ते तत्र देवताः

પરંતુ વચગાળાના અંધકાર યુગમાં, સમાજની અજ્ઞાન અવસ્થામાં ઝીની અધમ સ્થિતિ થવા પામી હતી. પુરુષને બ્રહ્મ કરનારી ઝી જ છે, તે નરકનું દાર છે, એવા વિચારો પ્રચલિત થયા થતા અને સમાજમાં તીવ્ર વૈરાગ્યની ભાવનાનું પ્રાગલ્ભ્ય જામતાં ઝીઓ પ્રતિ તિરસ્કાર વધ્યો હતો. ગૌતમ બુદ્ધ પણ ઝીઓથી અલગ રહેવા સૂચન કરે છે; સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં એ જ સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. ક્રિષ્ણાનીડીમાં પણ એ સ્થિતિ શરૂઆતમાં પ્રવર્તતી હતી. મેંટ ચોલ તો ઝીઓનો દુસ્મન હતો, અને તેના જન્મ સહેર ટાઈમમાં ઝીઓ પર એવા સખ્ત અંકુશ

મૂકાયતો હતો કે તેઓ આપુ સરીર ભુરખાથી ઢાક્યા પછી જ બહાર નિકળી શકે અને તે એટલી હદે કે ચાનવાના રમ્તાની પગ નીચેની ગોચ મિવાય બહારનું કાઈ જ તેમને જોવા દેવામાં આવતું નહિ.*

આપણા સાહિત્યમાં પણ કવિ મામળે સ્ત્રીને વિષયવાસનાની પુતળી વર્ણવી છે, અને પુરાણોમાં પણ તેને ચચળ વૃત્તિની અને તેના સ્વભાવ પર કાણુ પિનાની જણાવી છે x

એ મધા કારણો બેગા થતા સ્ત્રી એક ગુનામઝી થઇ પડી હતી અને તેને ધણીની એક મિલકત મમાન ગણવામાં આવતી તેના પ્રતિ બહુ પક્ષપાત થાય તો તેને મોને રૂપે મદનામાં આવતી પણ તેને પુત્રપ ઇચ્છાને આધીન રહેવું પડતું આમાન્ય માન્યતા એવી હતી કે ‘બુધે નાર પાધરી’ † અને શાસ્ત્ર આગ્રા પણ એવી દર્શાવવામાં આવતી કે,

“ પિતા રક્ષતિ કૌમારે મર્તા રક્ષતિ યૌવને ।

પુત્રઽથ સ્થવિરે ભાવે ન સ્ત્રી સ્વાત્યમર્હતિ ”+

આ પરિસ્થિતિમાં સ્ત્રી જીવનના વિકાસની કે સ્ત્રીના વ્યક્તિ ગ્વાત-ગ્વની વાત જ ક્યા રહી ?

પરંતુ બ્રિટિશ રાજ્ય અધિપાયા પછી દેશમાં નવા પ્રકાશના કિરણો પથરાતા સ્ત્રી જીવન ઉપર પણ તેનો હિન્નવળ પ્રભાવ પડના પામ્યો હતો અને પ્રજા દેજવણીનો પ્રચાર વધતા અને સ્ત્રીઓ પ્રગવાતા પૂર્વની નેમની ગ્રિયિતિમાં પુષ્કળ સુધારો થવા પામ્યો છે એ તુરત ધ્યાનમાં આવશે

નવયુગ ભેમતા પહેલાં આપણુ સ્ત્રીજીવન કેવું હતું, તેનો ખ્યાલ આવવા ‘સુન્દરી સુમોધ ના વિદ્વાન તત્રી શ્રીયુત રામમોહનરાયે તેમની દશાનું જે શબ્દ ચિત્ર દોર્યું છે, તેજ અત્રે ઉતારીશુ —

* ‘નારી પ્રતિષ્ઠા’ વિશે ડૉ આનંદરા કરે કુવતુ આખ્યાન-વસન્ત વર્ષ ૭, અ ૪ ૧

x ‘The bed, the mat, adornment, desire-(sleep, laziness, vanity)-wrath deceitfulness, proneness to injure and bad morals-these evil qualities the Creator ordained for women (Muir’s Sanskrit Texts Vol IX, p 17)

† જુઓ જ્યોતિષ’રમાં લેક્ષ વિદ્યાબહેનની નોંધ વા ૨૪ થી જુલાઈ, ૧૯૩૭.

+ ‘નારી પોક્કર’, પૃ ૧

“આ સમયનું સ્ત્રીજીવન, - મંકુચિત અને જાધેવા સોવાનની અંદર વેંટી નદીના, કંઈક તરંગ અને કંઈક રૂઢોળાણવાળા, મન્દ અને શાન્ત પ્રવાહ જેવું હતું. કાર્તિક ધાર્મિક, વિશેષ વહેમી, બહુધા નિયંત્રિતચાપક અને કાંઈક સંશયક, શાસ્ત્રની પુરાણનો-રૂઢિની-દૃઢ ધર્મ ગચેલી મર્યાદાઓમાં, સતોપમાં સંગતું, ગુરુ જનની તથા વડીલ વર્ગની આજ્ઞાઓ તેમજ શાસનો અવિચારણીય માનવ, ઓગણીસમી સદીનું સ્ત્રીઓનું જીવન માટીનેગમાં ધર્મને જતા ગાડા જેવું, ગ્રીણી વાટ અને ધણુ તેર એવા ટાડિયામાં બળતા દિવાના જેવું દિનમતું હતું આ સમયની સ્ત્રીઓમાં નવીનતાની જાવનાઓના ખ્યાલ નહિ હોય, છતાં તદ્દમનામાં સનાનતાની નિષ્ઠા અને આચારશુદ્ધિની જાવના દૃઢ હતી મસાના મવાતોની કદિનતાઓ તદ્દમને નાતી તેઓ માનતા ન હોતા, એટલે તદ્દના બંધનો સામે જળવો કન્વાનું તો ગ્વખુ પણ તદ્દમને કથાથી જ હોય ? અને વિગેષત - તદ્દમનામાં ‘પડ્યુ પાનું નજાવી લેવા’ની શક્તિ તથા વૃત્તિ હતી. ઇશ્વર ઉપર આગ્રહ તથા જાવિ તરફ જિન્દગીનો સરગો ઝોક હતો. એકદર જેતાં તીર્થરચના પુરાણા પણ કંઈક અર્થ ધર્મ ગચેલ દેવાવય સમુ તે સ્ત્રીત્વ હતું, અજ્ઞાન, વહેમના, અધ અદ્વાના પડદાઓની પાછળ પરમાત્માનો જ્યોતિ તદ્દમા ઝગઝગતો-ઓછુ વધતું-દર્શન દેતો હતો.”*

પૂર્વે કહ્યું તેમ અંગ્રેજી શિક્ષણ-પાશ્ચાત્ય વિચાર અને સાહિત્યે આપણા જીવનમાં ક્રાંતિ આણેલી છે અને આપણે વ્યક્તિ ગ્વાતમ, સમાનતા અને રવાતમના પાઠ અંગ્રેજી પ્રગ્મ પાસેથી શિખ્યા છીએ, અને તેની એ અસર ધર્મ છે કે આપણે સ્ત્રી ગતિ પ્રતિ વિશેષ માનથી જેતા ધયા છીએ, અને તેમને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે, એ સિદ્ધાંત માન્ય કર્યો છે

મહારાણી સીમનાબાઈ ગાયકવાડે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સ્ત્રી પુરુષો એક સાથે મળાને જાહેર કર્યો કરે છે, એવી જુમિકા આપણે અર્ધિ પણ તૈયાર થાય, અને સ્ત્રીઓને તેમને યોગ્ય સ્થાન મળે, જેથી પુરુષ વર્ગની એકલે હાથે ચાલતી પ્રવૃત્તિઓ નિષ્પ્રજ નિવડેલી છે, તે પરસ્પરના, સ્ત્રી પુરુષના સહકારથી સફળ નિવડે, એવા આશયથી “ હિન્દુસ્તાનના સામાજિક જીવનમાં સ્ત્રીનું ગ્વાન ” એ નામનું એક પુતક, પેતાના વિચારો સકલિત કરી, શ્રીપુત એસ. એન મિત્ર પાસે અંગ્રેજીમાં લખાવ્યું હતું, અને તેના તરજુમે જાણીતી વિદુષી જદેનો લેડી વિદ્યાજહેન નોલકફ અને શ્રીમતી

શારદાબહેન મહેતાએ કરેલો છે; તે ઉપરાંત ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ તે અરસામાં ‘મહોટી ઉમરની સ્ત્રીઓની કેળવણી’, ‘સ્ત્રીઓની પરાધીનતા’ ‘સ્ત્રી પોઠાર’, ‘સંસારમાં સ્ત્રીની પદવી’, એવાં કેટલાંક સ્ત્રી ઉપયોગી પુસ્તકો લખાવી સ્ત્રીઓનો દરજ્જો સન્માનલયો અને સમાન થવા પામે એવું વાતાવરણ પેદા કરવા, યથાશક્તિ પ્રયાસો કર્યા હતા.

સ્ત્રી કાર્યકર્તાઓ સામાન્ય રીતે જૂજગજ મળી આવે છે, એ સ્થિતિ ટાળવા, જનસેવા જેમનો જીવન ધ્યેય હતો, તે સ્વર્ગસ્થ ગોખલેના સ્મરણાર્થે એમના એક અનન્ય અનુયાયી શ્રીયુત કરસનદાસ ચિતળીઆએ સન ૧૯૧૬માં ‘ભગિની સમાજ’ નામની એક સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી અને તે સંસ્થા સ્ત્રીઓ માટે વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ, જેવી કે બાળ મંદિર, ભગિની સમાજ વગેરે ચલાવી રહી છે; અને તે કાર્ય જેમ શુભ તેમ પવિત્ર છે.

(આ સઘળી,—સ્ત્રીજીવન સુધારક અને સ્ત્રીજીવન સહાયક,—પ્રવૃત્તિઓમાં એક વસ્તુ પર હમણાં હમણાં વધુ લક્ષ્ય મળ્યું છે, કે સ્ત્રીઓ આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય મેળવે જ તેમનો સંપૂર્ણ વિકાસ સંભવી શકે, એટલે સ્ત્રીઓ પોતાની આજીવિકા મેળવવા શક્તિમાન નિવડે, સ્વાશ્રયી બને, તે સાફ યોગ્ય ધંધા દુનંદર શીખી લે; જેથી તેમને પુરુષ વર્ગ પર ઓછિયાળા કે આધીન થઈ બેસવાનો સમય આવશે નહિ; તેમ તેમનો શારીરિક, અને માનસિક વિકાસ સાધી, તેમનામાં નીડરતા, સ્વાશ્રયપણું, આત્મવિશ્વાસ, સમભાવ અને રાષ્ટ્રીયતાની લાગણી કેળવી, દ્રોષી ભાવના દૂર કરી, તેમને સારાં નાગરિક બનાવવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા છે. તે દિશામાં જાણીતી ‘ન્યોતિ સંઘ’ની અનેક વિધ પ્રવૃત્તિ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે; એ પ્રવૃત્તિ જરૂર વધાવી લેવી ધટે છે; સ્ત્રીઓ જ તેમના ઉદ્ધાર અર્થે બહાર નિકળે એનાથી વિશેષ રૂઝું શું હોય શકે ?

જે વર્ષની હુંકી કારકીર્દીમાં એ સંસ્થા જે સુંદર અને પ્રગતિમાન કાર્ય બતાવી શકી છે, તે સુખ્યત્વે તેના કાર્યકર્તાઓની બાહોશી અને રચનાત્મક સંયોજન શક્તિને આભારી છે. અને તેની સફળતાનો યશ જો દ્રોષ એક વ્યક્તિને આપી શકાય તો તે યશના અધિકારી શ્રીમતી મૃદુલા બહેન અંબાલાલ છે. આ આખી ય યોજના એમના મગજમાંથી ઉદ્ભવી છે અને એ ઝંઝાના તેઓ પ્રાણરૂપ છે. એવી સેવાભાવી સ્ત્રી શક્તિઓ સાર્વજનિક કાર્યોમાં વધુ પ્રમાણમાં અને મહોટી સંખ્યામાં રસ લેતી અને સક્રિય ભાગ લેતી થાય તો સમાજનો ઉત્કર્ષ જલદી થવા પામે એમ નિઃશંક કહી શકાય.

પ્રત્યુત્તર આર્થિક જ્ઞાનજ્ઞના વિષયમાં એક મહત્વના મુદ્દા પ્રતિ
કાર્યકર્તા મહેનોનું અંગે નક્કી થેતીયું કે સ્ત્રી પુરુષની રચનામાં કુદરતી
બેદ મહેતા હો તે ન વિચારાય, તેમ એ પણ ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ, કે
મમારમાં સ્ત્રી પુરુષ જન્મેને એકમીત્તો માય અને બહુમાં આવશ્યક છે,
જન્મેના જીવન પરસ્પર અવલોકે છે અને માનુષ્ય સ્ત્રી જીવનનું ધ્યેય
તેમ વિચાર કરાશ હોવું જોઈએ

લેડી વિદ્યાબહેન નીલકંઠ

આપણે અહીં સ્ત્રીજીવન વિષયમાં જોમણે મોટા દિગ્ગે આપેલા
છે, જેઓ ગુજરાતને જૂરણરૂપ છે, અને નવ નારીજીવનના નિર્માતા છે,

તે લેડી વિદ્યાબહેન ની નકલ અને શ્રીમતી શારદાબહેન મહેતા, એઓના જીવન અને જાહેર સેવાકાર્ય વિશે સહેજ ઉત્તેજ કરીશું વતમાન સ્ત્રીસમાજને તે માર્ગદર્શક તેમ પ્રેરણાત્મક માનુષ પડશે.

એ જન્મે વિદુષીબહેનો મુજરાતના એક મહાન સમાજ સુધારક સરદાર બોળાનાથ સારાભાઈના દોહિનીઓ થાય એ જન્મે જાહેરના લગ્ન ભાગ્યવસાત્ એવાજ એ જાણીતા સુધારક કુટુંબમાં થવા પામ્યા હતા એ પરિસ્થિતિ તેમને એમનો જીવનવિકાસ સાધનામાં મહાયજૂત નિપટી હતી એ જાણી પશુ સમાજના વહેમ અને અજ્ઞાનતાના દુર્ગ સામે, વિરોધી વાતાવરણમાં, નિડરતાથી તથા આગળ કૂચ કરી, માર્ગમાં નડતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરી, મક્કમતાથી અને હિમતપૂર્વક જી એ ની પદવી મેળવવા શક્તિમાન થયા, જે એમના ધૈર્ય અને હિંમતનું પરિણામ હતું નવો સ્ત્રીનો પાઠનારનું કામ (pioneer) હમેશા નિકળ અને કરાણાભર્યું હોય છે પણ એ પાયોનિયર તરીકેનું કાર્ય એમણે સઘળા સ્ત્રી વેડીને, પાર ઉતાર્યું હતું તેમાં એમને વિજય મળ્યો હતો, અને તેનું એક ગુણ પરિણામ એ આવ્યું છે કે તેમના પગને ચાલી આજે સેકેડો સ્ત્રીઓ ઉચી કેળવણી લેતી થઈ છે.

તેમના માટે વધારે મુશ્કેલી થવા જેવું અને મગરૂરી લેવા જેવું એ છે કે પોતે જે પ્રાપ્ત કર્યું તેનો લાભ અન્ય પછાત રહેલી બહેનોને આપવા તેઓ હમેશા પ્રવૃત્ત રહ્યા છે, મહિલા વિદ્યાલય અને મહિલાપાઠશાળા સ્થાપવામાં તેઓ અગ્રસ્થાને હતા અને પ્રાતમાં એવી પ્રવૃત્તિઓ ઉપયોગી કે સમાજ સુધારાની પ્રવૃત્તિ નહિ માલમ પડે, જેમાં તેમનો મોટો હિસ્સો કે સ્ત્રીઓ હાથ નહિ હોય.

વળી જાહેર જીવનમાં આગળ આવી તેમણે જીજી સ્ત્રીઓને જાહેરમાં ભાગ લેવા પ્રેરી છે, એ રીત સ્ત્રીઓની પ્રવૃત્તિને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું છે.

શ્રીયુત ગોકુળદાસ રાયચુરાના શબ્દોમાં કહીએ તો શ્રીમતી શારદાબહેન 'સ્ત્રીસમાજના મુકુટમણિ' છે અને મહાત્માએ તડી વિદ્યાબહેનને, એમના મણિમહોત્સવ પ્રમદે સંદેશ પાઠવતા, તેમને 'સ્ત્રીઓના જ્ઞાપણુરૂપ' જણાવી, એક મરસ સુધારક કહ્યા હતા.

સ્ત્રીકેળવણીમાં તેમ સમાજ સુધારાના ક્ષેત્રમાં સ્ત્રી સમાજની ઉન્નતિમાં અને સાર્વજનિક કાર્યોમાં, ભાષણો આપીને તેમ લેખો નખીને, મ્યુનિસિપાલિટી અને વિદ્યાપીઠોમાં મહત્વ ભાગ ને, એમણે સ્ત્રીઓ માટે સુદર દાખલો બેમાડ્યો છે, એનું નહિ પણ જે ક્ષેત્રમાં તેઓ ઉતર્યા છે તેનું કાર્ય મરસ દીપી ઉઠેલું છે.

વસ્તુતઃ શુભનામરૂપ ગંગા યમુનાના પાવનકાગી પ્રવાહની જે? એ બંને બહેનોની પ્રવૃત્તિ સ્ત્રીસમાજનો ઉત્કર્ષ માધનાગી, કલ્યાણકાગી અને સ્ત્રી જીવનને પ્રગતિ-ઉન્નતિના પથે લઈ જનાગી બાબતો.

આતમાં, શીયુત પ્રાણુવાદ દેમાઈએ લેડી વિદ્યાબહેન વિશે વિવેચન કરતા જે કહ્યું છે તે, એ બંને બહેનોને લાગુ પડશે. તેઓ લખે છે —

“પ્રાચીન આર્યમંતૃતિ તથા અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ એ બંનેનો જેમણે પોતાના જીવનમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં સમન્વય કર્યો છે, બ્યવહાર કુશળ રહીને પણ જેમણે આદર્શોને ઠી વિમાર્માં નથી, પ્રગતિમાન અર્વાચીન સ્ત્રી ક્ષત્રી હોવી જોઈએ તેનું જેમણે આધુનિક બહેનની સ્ત્રીઓ માટે માર્ગદર્શક ઉત્તમવળ દૃષ્ટાંત પૂર્ણ પાડ્યું છે, જેઓ સૌજન્ય, મૌખ્યતા તથા નિરજિભાનની સાક્ષાત્ મૂર્તિસમા છે”*

શુભરાતના બહેર જીવનમાં મહાત્માજી દાખવેલ યથા પછી જે પરિવર્તન પ્રજાજીવનમાં આવ્યું છે, તેમાંથી સ્ત્રીઓ પણ મુક્ત રહી શકી નથી તેમણે તો તેમના જીવનમાં અપૂર્વ ઉત્પાદ રેડ્યો છે, તેમના જીવનમાં પક્ષટા આવ્યો છે, અને એમના ઉપદેશથી પ્રેરાઈને, તેમાંથી પ્રેરણા અને બળ મેળવીને સ્ત્રીઓએ મવિનય કામદાના બંગની લડતમાં મોખરે રહી દેશનું ગૌરવ સાચવ્યું હતું જે નિડરતા, જે બહાદુરી, જે ત્યાગ, જે સેવાભાવ અને અમરપર્ણ સમિતિ મૈનિકા તરીકે તેમણે દાખવ્યા હતા તેથી સૌ કોઈ આશ્ચર્ય અસ્થિત થયા હતા, અને એ નૂતન રૂપ નિકાળીને નવ-યુગના નામાકિત કવિ સુન્દરમે કહ્યું છે, કે,

“દેમાઈના હવિ ચર્ષ હસતી ઝુમવે,
ને ગર્વિલા પુરુષના અભિમાન બને,
સસારથી રથલગામ કરે મહતી,
શ્રે સારથી પુરુષને રહી દોષ મહે
એ મેળ નારીનરનો બનશે નવીન,
બનશે સરી પુરુષમતિનું આધિપત્ય,
ચાતા વિમુક્ત જગની બલવત શક્તિ,
મુક્તિપ્રલાત નહિ દૂર રહે પત્રી કે.”*

૪૦

૪૧

* લેડી વિદ્યાબહેન મણિમહોત્સવ ગ્રંથ પૃ ૪૦

• લેડી વિદ્યાબહેન મણિમહોત્સવ ગ્રંથ પૃ ૮

પ્રકરણ ૬ સામાજિક પ્રગતિ

(૧) વ્યક્તિ વિકાસ અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય

"Thus, according as such of our Social institutions and customs as hinder the growth of what I have called, 'Social efficiency-' in other words, a spirit of altruism, social feeling or a sense of national life, are modified or adopted, according as an equality of footing is made secure to all classes in the competition for life, according as the women of the country are educated and enjoy freedom of thought and movement, and according as the people are permeated with this sense of national life, Social progress would be made under favourable conditions '*

Indian Social Reformer (p. 361.)

એ દૂર અને અમાનુષી ચાલે અન્કાવવા આપણે વિચાર કરતા થઈએ, તે પ્રતિ આપણુ કર્તવ્ય જાગૃત થાય તે પહેલાં, અંગ્રેજ સરકારે દૂધ પીતીનો અને સતીની પ્રથાનો નિષેધ માનવતાની દૃષ્ટિએ કયો હતો; અને આપણા હિન્દુ સમાજમાં વિધવાઓની અતિ મ્હોળી સંખ્યા અને તેની દયાજનક સ્થિતિ નિહાળી, ટેનાક સુધારકોની માગણી ઉપરથી, એ નવી રાજમત્તાએ સન ૧૮૫૬ માં વિધવા વિવાહનો કાયદો પસાર કરી સમાજ સુધારકોનો કટકલયો માર્ગ મહેજ મગ્ય કરી આપ્યો હતો.

દેશમાં શાળાઓ સ્થપાતા જ્ઞાનના કિરણો પ્રકટવા માંડ્યા હતા, અને અંગ્રેજી કેળવણીએ તો શિક્ષિત વર્ગને નવીન દૃષ્ટિ અર્પી હતી, તેની સાથે જન વ્યવહારના માર્ગો ખુલા થતા અને એકમીજ પ્રજા સાથેનો પરિચય વધતા, આપણા સમાજ ટેતો નીચે પડેતો, અધમ સ્થિતિએ પહોંચેતો હતો તે ધ્યાનમાં આવ્યું, અને તે શોચનીય સ્થિતિ સુધારવા નવશિક્ષિત સુધારક વર્ગ તત્પર થયો હતો તેણે જોયું કે જન-

સમુદાય પર અજ્ઞાન અને વહેમનું આવરણ સજ્જત ફરી વળેલું હતું અને તેનાં પરિણામે પ્રજાજીવનમાં, અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટ તત્ત્વો, ખોટા અને નિંદ્ય આચારવિચાર, દાનિકારક અને અધોગતિ કરનારા રીતરિવાજો જન્મ્યા ધાલી બેઠા હતા; અને તેનું નિરાકરણ થયે જ જન સ્થિતિ સુધરે એમ હતું. તેનું નિવારન તેમણે કેળવણી અને જ્ઞાનપ્રચારમાં બાળ્યું. તેટલા વારસે ગામેગામે શાળા, કન્યાશાળા અને પુસ્તકાલય કાઢવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધી અને ઉત્તેજ અને સુધારાનું દટિબિન્દુ સોઢાને સમજાવવા, તે બાળતમાં શ્રેયશીલ કેળવવા, આરંભમાં સુધારકોએ, સમાજ સુધારાના વિષયો, જેવા કે, બાળશસ્ત્ર નિષેધ, વિધવા વિવાહને ઉત્તેજન, અનેક પત્નીત્વનો માર્ગ રિવાજ, કન્યા અને કન્યાવિકલ્પનાં દાનિકારક પરિણામો, જાહેર માર્ગ પર રોવા ફટવાની નિંદા પ્રયા અને બારમા તેરમા પાછળ ખોટા અને ઉડાઉ ખર્ચો, કરજથી થતી પાપમાલી, મદપાનનો નિષેધ, પરદેશગમન અને સ્ત્રી કેળવણીની આવશ્યકતા વગેરે પર જાહેર વ્યાખ્યાનો આપી તેમ નિમજી અને કવિતા લખાવી, તે વિચારોનો પ્રચાર કરવા ભિન્નભિન્ન પ્રકારે પ્રયત્નો આદર્યા હતા અને એ પ્રવૃત્તિ વધતાં તેમની હક પ્રતીતિ થઈ હતી કે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અને દરજ્જા સુધરે આપણો સમાજ પ્રગતિમાન અને ઉન્નત થઈ શકશે.

પ્રસ્તુત દિલચાલનો પ્રધાન આસય, જેને જાણીતા સમાજ સુધારક શીયુત નડરાજન *enlightened self-interest* કહે છે, તે જાતિ સુધારણાનો હતો. મનુષ્ય સ્વભાવનું બધારણુ એવા પ્રકારનું રચાયેલું છે કે તેને એકલવાયા રહેવું ગમતું નથી તેમજ તેનામાં અનુકરણ કરવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય છે; એટલે સારા માદા વિચાર કે વર્તનની તેના જીવન ઉપર જબરી અસર થવા પામે છે; પ્રચારકાર્યનું પ્રયોજન પણ એજ છે. નવા વિચારનાં બીજ નખાતા, થોડે કાળે તેમાંથી અંકુર ધુટે છે અને સમય પૂરે યતાં તેને ફળ લાગે છે. તેથી તત્ત્વચિંતકો જે કોઈ જનાવો બને છે તેની પાછળના બળને, વિચારને શોધવા તળવીજ કરે છે; અને આપણે જાણીએ છીએ કે વિચાર પ્રચાર જેવું ગ્રંથજ અને ધેરક બળ, બીજું કોઈ નથી; અને એ માર્ગજ આપણાં સુધારકોએ વાસ્તવિક ગણ્યો હતો અને ગ્રહણ કર્યો હતો.

પ્રજા કેળવણીની જવાબદારી રાજ્યને સિર રહેલી છે, અને બ્રિટિશ સરકારે શાળા, કન્યાશાળા, વિદ્યાલય, પાંડિશાળા અને વિદ્યાપીઠ કાઢીને

લોકોને શિક્ષણ આપવા કેટલાંક વ્યવસ્થા પગલાં લેવાં હતાં: અને તેમાંની ઉણપો અને દેખો દૂર કરવા શિક્ષિત અને સુધારક વર્ગે દેવી વ્યવસ્થા કરી હતી, તે આપણે પાછલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ.

તાત્પર્ય કે સ્વસુધારણા—શ્રુતિ સુધારણા માટે પ્રચારકાર્ય કરીને અને દેળવણી દ્વારા લોકોને સમજતા અને વિચારતા કરી, સમાજને પ્રગતિના—સુધારાના પંથે લઈ જવા જૂઠી જૂઠી રીતે પ્રચારકાર્ય થતું હતું.

નવા સુધારાનું પ્રાથમ્ય જામતાં પૂર્વે, વ્યક્તિ જીવન ઉપર અને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય ઉપર ધર્મશાસ્ત્રનાં વચનોનો, આચાર્યોનો અને શ્રુતિઓનો કેટલો બધો પ્રભાવ કાણુ અને લાગવગ, કનડગત અને ત્રાસ હતાં તે આપણે મહીપતરામના પરદેશગમનના સંજમમાં તેમ સંમતિ વચનો કાયદો પસાર કરતી વખતે દેશભરમાં તેના સામે ઉઘ વિરોધ પ્રદર્શિત કરવા સનાતનીઓ તરફથી પ્રવૃત્તિ થઈ હતી તેમાં પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ; અને એ કારણે જ ઊંકગ ઊંકરીનાં લગ્નની વધમાં અને વિધવાના પુનર્લગ્નના વિષયમાં ઝાઝો સુધારો કે પ્રગતિ થવા પામ્યો નહોતો. પરંતુ ઓગણીસમા સદીનો પ્રધાન સૂર વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનો, સમાનતાનો અને સ્વતંત્રતાનો હતો; કેન્દ્ર રાજવિશ્લેષના પરિણામે એ વિચારોનો બહોળો પ્રચાર થયો હતો અને તેના પડઘા આપણા દેશમાં પણ પડ્યા હતા.

નવશિક્ષિત વર્ગ એ વિચાર ગાતાવરણમાંથી ગ્રેરણા લઈ રહ્યો હતો, અને તેમની વિધવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પણ એ હક્કો પ્રાપ્ત કરવા અર્થે ગતિમાન હતી.

તેની અસર પ્રથમ સ્ત્રી જીવન ઉપર થવા માંડી. સ્ત્રીની પદવી સામાન્યતઃ પુરુષના વ્યક્તિત્વમાં સમાઈ જતી; તે પુરુષની માલિકી વસ્તુ, —જનણે કે તે એક નિર્જીવ પદાર્થ હોય—ગણાતી; પતિનું ચતુર થયે તે માત્ર ભરણપોષણની અધિકારી થતી; સ્ત્રી ધન સિવાય બીજી કોઈ મિલકત ઉપર તેનો હક્ક પહોંચતો નહોતો, અને તે સદા ઓશિયાળી, પિતા, પતિ કે પુત્રને આધીન રહે, એવી પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવેલી હતી; અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું હતું કે લગ્નનો વિષય જે તેના સમગ્ર જીવનના સુખનો પ્રશ્ન હતો, તેમાં પણ તેને ઈચ્છિત વરની પસંદગી કરવાનો કે સ્વતંત્રપણે વર્તવાનો ક્ષેત્રમાત્ર અવકાશ નહોતો. સિવાય લગ્ન તેના માટે ફરજિયાત

કરી મુકાયું હતું. કુંવારી ડોસી રહ્યાનો જાણે જ કોઈ ઉદ્દેશ માંપડો. કમનસિયે તેને ન્હાની વયે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું તો તે સ્ત્રીના દુઃખનો છેડો નહોતો; અને તે સ્થિતિ ટાળવા સુધારકોએ પહેલવહેલી તકે વિધવા વિવાહને ઉત્તેજન આપવાના પ્રયત્નો આરંભ્યા હતા.

ધીમે ધીમે સ્ત્રી કેળવણીનું પ્રમાણ વધતાં સ્ત્રીઓ જે જગૃત થઇ હતી તેમને તેમની સ્થિતિનું જ્ઞાન થવા માંડ્યું; તેઓ પણ સમજવા લાગી કે સ્ત્રીને પણ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હોય છે, અને તેનો દરજ્જો, પુરુષથી ઉતરતા પ્રકારનો લેખાતો તે, સમાન હોવો જોઈએ.

(હિંબા સમયથી પુરુષવર્ગ સ્ત્રી જીવન પર પોતાનો સ્થાપિત હજી માનતો એટલે સ્ત્રી જીવનની સ્થિતિ તેમ દરજ્જો સુધારવા અને જીવે લઇ જવા તેમ તેનું વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા સુધારકો તરફથી તેમ સ્ત્રી જાતિ તરફથી જે ઠાંઠા પ્રયત્નો થતા તેમાં પૂરી સફળતા મળતી નહોતી. ઇંગ્લાંડ જેવા સુધરેલા અને પ્રગતિમાન દેશમાં સુદાં એ બેઠકાવની અને અસમાનતાની લાગણી પ્રવર્તતી હતી તો પછી આપણા જેવા પછાત, અજ્ઞાન અને ગરીબ મૂઠક માટે કહેવાનું જ શું હોય ! તેમ આપણી સ્ત્રીઓ એટલી દુઃખવાયલી અને પાવરથી, સશક્ત અને સુસંગઠિત બનેલી નહોતી કે તેઓ પુરુષ સામે ખંડ ઉઠાવી શકે, અને તેમના હક્કોનું પાલન કરાવી શકે.

યુરોપીય મહાયુદ્ધ પછીથી ઇંગ્લાંડમાં સ્ત્રીઓની સામાજિક અને કાયદેસર (Legal) સ્થિતિમાં મોટું પરિવર્તન થવા પામ્યું છે, અને તેમનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ સ્થાપિત થયું છે; તેમ છૂટાછેડાના કાયદામાં, તાજેતરમાં, બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં જાણીતા લેખક મી. એ. પી. હર્બર્ટના પ્રયાસથી જે સુધારો પસાર કરવામાં આવ્યો છે, તે તેનાં લગ્ન સુખમાં મદદકર્તા થઈ પડશે. કાળુ કે કુંવારા રહેવાનું બદલું થોડાંક જ સ્ત્રી પુરુષો પસંદ કરે છે; અને સુખી, મશરવી લગ્ન જીવન જેવું જીવનમાં જાણે જ બીજું કોઈ સુખ માણુમ પડશે.

લગ્ન વિષયમાં સ્ત્રીઓ સ્વતંત્રતા મેળવી ઈચ્છિત વર પસંદગી કરી શકે એ સંજોગો-વાતાવરણ-ઉભયને વારતે ઇચ્છનીય તેમ દિનાવહ છે; અને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામાં એક નિદાન એવું બતાવવામાં આવ્યું છે કે, સ્ત્રીઓ આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરે, તેમની સ્થિતિ સુધરશે, તેમની ઉન્નતિ થશે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ પુરુષ વર્ગ માથે સમાન કક્ષાએ ઉભી રહેવા શક્તિમાન થશે.)

આપણે મજૂર અને કારીગરવર્ગ પણ ગરીબાઈ અથવા તે ઉત્પાદક સાધનોના અભાવે, ઓછાથી જુદી અને અધમ, પરાધીન અને દમાયલી સ્થિતિમાં, લાખા સમયથી, પડેલો છે, અને વધુમાં તે અજ્ઞાન અને વહેંચી દોવાથી તેનું શ્રેય સાધવાને અશક્ત જણાયો છે.

ખિહાર અને આસામ પ્રાંતોમાં યુરોપિયન કાપ્પુ અને વહિવટ હેઠળ મોટા વાવેતરો આવેલા છે એ વાવેતરોમાં અગાઉ ખેડૂત પાસે ફેદલો મજ્જાઈથી મજૂરીનું કામ લેવાતું અને તે વર્ગ કેવી હાલતી ભોગવતો તેમજ એ પ્રદેશમાં આવેલી કાલસાની ખાણોમાં કામ કરતા ઓ પુરુષ મજૂરોના શા હાનહવાલ હતા એની વિગતો જણાવવામાં આવે છે ત્યારે આપણને કપારી વજ્રે છે અને ધનની પ્રાપ્તિમાં, તેના મદદમાં મનુષ્ય કેવો દયાહિન અને માર્ગઅધ જની જાય છે, તેનું ઉપની કાર્યપદ્ધતિ સચોટ દષ્ટાંત પૂર પાડે છે.

ગુજરાતમાં પણ મજૂરો પાસે કામ લેવામાં કચાસ રખાતી નહોતી પણ તે જૂદા પ્રકારનું કામ હતું આંહીનો મોટો ઉલ્લેખ તે સુતર કાપકના કારખાનાઓ, મીનો છે અને એ મીનોના સચાઓ ચલાવવા, તેનાપર દેખરેખ રાખવા, સુતરના તાર ચમારના વગેરે માટે મજૂર અને કારિગરોની મોટી મજ્જામાં જરૂર પડતી, અને તે આસપાસના અને નજદિકના ગામોમાંથી મુખ્યત્વે એ ચાઈ આવતા.

આપણે મુદ્દા ખેતીપ્રધાન છે અને એ ખેતીમાંથી એટલું થોડું ઉત્પન્ન થાય છે કે તેની પેદાશ પરજ આધાર રાખનારાઓનો અડધાથી વધુ ભાગ બહુધા જીખમરો વેડે છે એ કદિન પરિસ્થિતિમાં મીનોને મજૂરોની તાણ ન પડે એટલુંજ નહિ પણ તે મજૂરી સમ્મતા કરે મળે એ ઉવાકું છે, અને હાલ પણ તેમાં મોટો ફરક પડ્યો નથી.

ન્યા હરતી વધારે અને માગણી થોડી ત્યાં મજૂરોને રાખનાર વર્ગ મનમાનતી સરતે કામ લઈ શકે અને તેમના પ્રત્યે મેચ્છાપૂર્વક વર્તી શકે અને મજૂર વર્ગ પણ તે મહી લે અને નબાવી લે એ સમજી શકાય એવી વસ્તુ છે એટલે ઘણા વર્ષો સુધી મીન મજૂરો પાસેથી સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત યતા સુધી અથવા તે એક યુરોપિયનના શબ્દોમાં મહીએ તે અજવાળું યતા શરૂઆત કરી અધાર યતા સુધી મીનો ચાતુ રાખી, કામ લેવાતું એટલે કે એક ચત્રની પેઠે તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો અને મજૂરો એક મનુષ્ય પ્રાણી છે એ સાવ વિચાર્યું જતું આપણે સારી પેઠે

જાણીએ છીએ કે સ્વાર્થ એ તદ્દન નીચ અને આધમી વસ્તુ છે. મિત્રમાત્રેપ્રત્યે તો એમના ધધાની, એમના નશાની ફિકર રહેતી, અને મીઠમજુરોને રોજ આપતા એટલેથી તેમનું કર્તવ્ય પૂરૂ થતું તેઓ માનતા, પણ તેમની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા, તેમના સુખસગવડ વા સુખદુખ વિશે વિચાર કરવાની તેમને પુરસદ સરખી નહોતી, બદલે એમ કહી શકાય કે તેમના જીવન પ્રતિ તેઓ ઉદાસિન જ હતા.

એ જમાનાનું વાતાવરણ એ વિચાર પ્રણાલિકાને અનુદાન અને ઉત્તેજનાર હતું. ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદે એ માન્યતાને દડ કરી હતી જીવન એક પ્રકારનો સંગ્રામ છે અને તેમા જે પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટ નિવડે તેજ બચવા પામે, નબળાનો તો નાશ થવા પામે છે અને તે કુદરતના નિયમ અનુમાર છે.

વ્યક્તિ ગ્વાતગ્મની ભાવના પણ તેને પોષક હતી. બીજાને અડચણ-કર્તા ન થાય, તેને ઈર્ષ્ય પહોંચાડે નહિ ત્યાં સુધી વર્તમાન રાજમતા પણ તેના વાર્ધની આડે આવી શકે નહિ અથવા આવવી જોઈએ નહિ એવો એક વાદ તે દાજે પ્રધાનપણે પ્રચલિત હતો.

આ પ્રમાણે જે તે વ્યક્તિ તેનું કાર્ય છૂટથી કરી શકે તો તે કામકાજમા સારી પ્રગતિ થવા પામે અને તે સરવાળે સમાજને લાભ-દાયી જ થઈ પડે.

આ મનોદશાને પરિણામે મીત્રમા અને જાણીમા કામ કરતા મજુરો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાઓની ડેવી દુર્દશા થવા પામતી તેનો સહેજ ખ્યાલ મીમીસ ગિસિંગફીલ્ડ 'મેરી બાર્ટન' અને ચાર્લ્સ ડિકેન્સની ટ્રેલીક નવલકથાઓ વાચતા આપણી નજર સમક્ષ ખડે થશે, અને એ નવલ-કથાઓએ તેમની ગિયતિ સુધારવામા મ્હોટો ફિરસો આપ્યો હતો એ પણ અહિં સાથે સાથે નોંધવું જોઈએ.

પરંતુ આપણા મજુર કારિગર વર્ગનો પક્ષ લેનાર આપણા દેશમા મોટા મડળ નહોતું કે કોઈ સમર્થ વ્યક્તિ નહોતી, તેમ લોકમત એટલો પ્રબળ બન્યો નહોતો, પણ એ હિન્દી મીલ ઉદ્યોગને એક શોક્ય તરીકે માનનારા લેડેશાયરના મીલમાલિકાએ સ્થાનિક મજુરોના કામના ક્યાંક ભણે વાધો ઉઠાવ્યો ત્યારે તે દિશામા કાર્ષક તળવીજ થઈ હતી એ માગણીનો

• Letting people manage their affairs in their own way so long as they do not cause mischief to others without the consent of others. Sidgewick.

ખરો આશય તો હિન્દી મળુરો પામે વધુ કલાકો કામ લેવાય છે, તે પર કાપ મૂકી અહિંની મીલોની હરિકાઈને ઘોઝો પહોંચાડવાનો હતો, જે કે તેનો દેખાવ પરોપકારનો બતાવવામાં આવ્યો હતો.

આપણો એ મીલ ઉદ્યોગ રધતો અટકે અને ઈંગ્લિશ કાપડની સામે તે હરિકાઈમાં ઉતરવા શક્તિમાન ન થાય તે નિમિત્ત અન્ય કોઈ સ્વતંત્ર રાજ્યમાં ન મંભવે એ પ્રમાણે હિન્દી કાપડની પેદાશ ઉપર સાડાત્રણ ટકાની જકાત લેન્ડેશાયરના મીલમાલિકોના દબાણથી હિન્દી સરકારે નાંખી હતી, તે છેલ્લી યુરોપીય લડાઈ પછી નિકળવા પામી હતી. એ હિન્દુસ્તાનને હડહડતો અન્યાય જ હતો.

કપાસ આપણા દેશમાં પાકતો અને હિન્દી મળુરોના દર પણ મરતા હતા એટલે વિલાયતી કાપડ આમે મીલોની સારી વ્યવસ્થા અને કચકસરવાળો વહિવટ હોય તો દેશી માલ કિફાયત ભાવે વેચી શકાય.

દેશી પેદાશની સામે અટકાયતની ખીજ કોઈ દલીલ આણી ન શકાય એવી પરિસ્થિતિ જોઈ, એટલે આરોગ્યની અને માનવતાની દૃષ્ટિએ મીલોમાં કામ કરનારો મળુરો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં કામનું નિયંત્રણ થવું જોઈ એ, મુકરર કલાકોથી વધુ કામ લેવામાં આવે, તેમ વિત્રાંતિનો સમય અને રજા વગેરે બાબત યોગ્ય પ્રમાણ થવા લેન્ડેશાયરના મિલમાલિકો તરફથી ચળવળ કરવામાં આવી હતી. તેમનો આશય ગમે તે હોય પણ તે ચળવળ મળુરોના હિતની હતી એટલું આપણે સ્વીકારવું પડશે.

જો મીલ મળુરોમાં કોઈ પ્રકારનું સંગઠન નહોતું કે એક્સ'પીથી તેઓ એમને પડતી અડચણોનું નિવારણ કરાવી શકે; સા કોઈ પોતપોતાનો અર્થ સલાળી સંતોષ માનતું. કદાચ કોઈ મળુર માથુ ઉંચકે તેને ઉગતો ચાંપી દેવો એ મીલોના એજ ટો માટે સહેલું અને સિદ્ધતનું કામ હતું.

ઈંગ્લાંડનો મીલમળુર-કામદાર વર્ગ હાડમારી ભોગવનો, કષ્ટ સહન કરતો, તેમના મહાજનો બાધી, સંઘબળના પ્રતાપે ધીમે ધીમે એટલો પ્રબળ થઈ પડ્યો છે કે પાર્લામેન્ટમાં તેમના મળ્યોના વક્તાવ્યની ધારી અસર થાય છે, અને યોગ્ય વર્ગો ઉપર એ મળુર પણ ઈંગ્લાંડના પ્રધાનપદે સુદાં પહોંચ્યો હતો.

યુરોપીય મહાયુદ્ધ પછીના આપણા દેશમાં મળુરોનું મહેજસાજ સંગઠન થવા પામ્યું છે અને તેમનું હિત સાચવવા અને વધારવા તેમ

તેમના હક્કોનું સંરક્ષણ કરવા, છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં દેટલાક કાપદાઓ પસાર થઈને અમલમાં આવ્યા છે.

ગુજરાતમાં મીલ ઉદ્યોગ છેક મન ૧૮૫૬ માં શરૂ થયો હતો અને રહેતે રહેતે આખા પ્રાંતમાં તેનો બહોળો વિકાસ થવા પામ્યો છે. પણ એ મીલોમાં કામ કરતાં ઓ પુરુષ મજૂરો માટે, તેમના આરોગ્યની દૃષ્ટિએ કે તેમના આરામ અને સગવડની દૃષ્ટિએ, મીલ એન્જિન તરફથી, કાપદાથી પહેલી ફરજ ઉપરાંત, તેમનું રીતસરનું મદાજન થવા પામ્યું તે પૂર્વે, કોઈ પગલાં લેવામાં હોય એવું કશું જાણવામાં નથી.

સુરોપમાં લગાઈ જાગતાં મુતર કાપડની મીલોને મારો તગડો પડ્યો હતો; કાપડના ભાવો એકદમ વધી જતાં લોકોને હાડમારી ન પડે તેથી સરકારે રેન્ડડ કંલોથના ભાવ બાંધવાનું વાજની ધારું હતું.

તે વર્ષોમાં તેની મૂળ મૂડીથી વધારે મારી આવક એ મીલો કમાઈ હતી. એ આખાદીના વર્ષોમાં પણ એ મીલ એન્જિનએ, તેમની મીલોના મજૂરોને રહેવાની સ્વચ્છ આલીઓ માટે, વિશ્રાંતિગૃહો માટે, માંદગીની રજા બાજત, તેમ એમને અમુક રાહત આપવા મંબંધમાં, વિચાર કર્યો ક્યો નહોતો; પણ જ્યારે પ્લેગ પુર જોશમાં ફાટી નીકળ્યો હતો ત્યારે કામ પડતું મૂકીને મીલ મજૂરો ભાગી ન જાય તે સાર તેમને પગાર ઉપરાંત બોનસની સાલથ આપીને રાક્યા હતા એ એમની માથુમાઈ હતી.

મીલ એન્જિનનાં કમિશન મીલ પ્રથમ સ્થાપતી વખતે અમુક ધોરણે નહોં થયલાં; પણ આ જાહોજલાલીનો લાભ લેવા, મૂળ કમિશનના નિયમોમાં ફેરફાર કરાવી તેમના કમિશનના દરકા વધરાવવામાં આવ્યા હતા, એ રીતે મીલ એન્જિનએ એમની કમાઈ વધારી હતી.

જરૂરી પછી એટલે આવે છે તેમ લગાઈ બંધ પડતાં મીલોની કમાઈ એસરવા માંડી; એટલે તેમનું લક્ષ મજૂરોને પ્લેગ બોનસ અપાતું હતું, તે બંધ પાડવા પ્રતિ દોડ્યું. એ મમયે લગાઈની ચાલુ અસરથી જીવનની જરૂરિયાતની હરેકની ચીજના ભાવો હદથી જાહે વધી ગયા હતા; બાંધવારીની સૌ કોઈ ખૂબ પાડતું હતું; તેમાં મીલો તરફથી બોનસના કાપની વાતની જાહેગત થતાં અમદાવાદના મીલમજૂરો ખજલળી ઉઠ્યા હતા.

તે અગાઉથી મીલ મજૂરોનું સંગઠન કરવાની પ્રવૃત્તિ શીમતી અનસુયાબહેને ઉપાડેલી હતી. તેઓ મહાશીમંત મુશિક્ષિત અને સરકારી

જાહેન છે; અને ઇંગ્લાંડ જઈને સમાજશાસ્ત્રનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કર્યા ઉપરાંત ત્યાંના મજૂરોનાં જીવન અને તેમના નિવાસ સ્થાનોનો જાત અનુભવ મેળવી આવ્યાં હતાં. એ વિષયનો ખાસ રસ અને ખીજું ખાસ રોકાણ નહિ એટલે તે મજૂર જીવન અને તેમની પ્રવૃત્તિ પાછળ જીવ પરોવાતાં, તેઓ સંગીન કામ કરવાને શક્તિમાન થયા છે. એમનું કુટુંબ-શેક મગનલાલ કરમચંદનુ ખાનદાન બહુ જુનું અને જાણીતું છે; અને તેમના હાથમાં શહેરની એ જાણીતી અને મોટી મીસો-ફેલીકા અને જ્યુબિલીનો-વહિવટ છે; એટલે મજૂર ગિયતિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવવાને તેમને સુંદર સગવડ હતી અને એ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત થતા જ તેમને મીલ મજૂરોનું મહાજન તુરત સ્થપાય એ કાર્ય આવશ્યક જણાયું. એમની સૂચનાથી, અમે જૂલતા ન હોઈએ તો, ઓસણ ખાતાનું પહેલપ્રથમ યુનિયન રચાયું હતું. તે સમય પ્લેમનો હતો. શ્રીમંત વર્ગ શહેર છોડીને

શ્રીમતી અનમ્યાખહેન સારાલાઈ

અહારગામ ચાલ્યો ગયો હતો, પણ એ જાહેન તો મજુર સગકન જવાના કાર્યમાં એટલા મુસ્તાક અને મસ્ત હતા કે પેગના એપની બહોકથી ન ગભગતા, ખુદામાં તણુમાં પડાવ નાખીને રહ્યા હતા અને તેમના મનાહકાર તરીકે મીત મજુરો અને મીન વદિવટથી પૂરા વાફગાર મીન એનેજર શ્રીયુત અમુભાઈ મૂઘચદ એમના પડખે ઉભા રહી જે તે કાર્યમાં કિંમતી સનાહ આપતા હતા એ સગકનનું કાર્ય દત્ત પ્રાથમિક સ્થિતિમાં હતું, મજુરોને એ પ્રવૃત્તિનું મહત્વ સમજાવવાની તૈયારી થતી હતી, તે અરસામાં ઉપર જણાવ્યું તેમ મીનમાલિમે અને મીનમજુરો વચ્ચે પેગ જોનમના કાપનો ઝડો ઉપરિચિત થયો શ્રીમતી અનમુયાબહેન સિવાય તેમની બહેર આવે એવી મોઈ વ્યક્તિ ત્યારે નહોતી અને તે મામલો મમત્વપૂર્વક ચક્રવર્તી હતો, સુમારે મહાત્મા ગાંધીજી તે અમામા અમદાવાદમાં પ્રથમ નિવાસ કરી ગયા હતા, શ્રીમતી અનમુયાબહેન તો એમના અનુયાયી પ્રથમથી થઈ ગયા હતા, એમને તેઓ મહાત્માજીની મનાહ લે એ સ્વાભાવિક હતું પણ તે પહેલા શેકશ્રી અબાનાન સારાભાઈએ શહેરની મજીર પરિસ્થિતિ પ્રત્યે મહાત્માજીનું ધ્યાન દોર્યું, કે જે હડતાલ પડશે તો તેના પરિણામે બહુ અનિષ્ટ આવશે, વારંતે તેમણે વચ્ચે પડવાની જગત છે દુખીઆની, દનિતોની, મજુરોની અને ખેડૂતોની બહેર જલુ એ મહાત્માજીએ પોતાનો કર્તવ્ય ધર્મ માન્યો છે અને જે કાર્ પ્રવૃત્તિ તેઓ ઉપાડે, વા મોઈ પક્ષ સ્વીકારે, તો તેની વિગતોમાં, તેના કારણોમાં પૂરેપૂરા ઉતરે, લડતનો આશય મમજી લઈ, સામા પક્ષને તેના ન્યાય માટે, તેના નિમન માટે દલીલ કરે, દયાણુ કરે અને જ્યારે કાર્ આરો જણાય જ નહિ ત્યારે ન છૂટકે મત્તામહનો માગ આદરે

મહાત્માજી એ બાબતમાં વચમાં પડતા, પ્રથમ તેમણે અમદાવાદના કોલેક્ટરને એક પત્ર લખી તેમની મુનાબત લીધી, તેમને મધી વખતુરિયલિ સમજાવી, પત્રી મીનમજુરોને મળ્યા, મીન એજરોને મળ્યા, છેવટે પચ માગ્દન એ ઝડાડનો નિવેડો આજુવાનુ નક્કી કર્યું, અને મરપચ તરીકે કોલેક્ટરને નિમ્યા

દરમિયાન ટ્રેડીક મીતોના મજુરોએ મોઈ કારણસર હડતાલ પાડી, એમને મીનમાલિમે વિક્ષર્ અને તેમણે લોકઆઉટલી ધમખી આપી શ્રીમતી અનમુયાબહેન ચિતામાં પડી ગયા અને મહાત્માજી જે ખેડાની લડતમાં ગૂંથાયા હતા ત્યાંથી તેમને એકદમ અમદાવાદ આવતા વિનતિ

કરી મહાત્માજીએ મળુરોની જૂન ગ્રીકરી અને તે સુધારી લેવા તત્પરતા બતાવી પણ એ દલીલ મીલમાલીખને ગળે ઉતરી નહિ અને તેમણે ૨૦ ટકા વધારો લઈને કામ કરવા મળુરો રાજી ન હોય તો તેમને કાઢી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો તેનો તોડ કાઢવા મહાત્માજીએ અને બીજાઓએ અચાક પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે સર્વ નિષ્ફળ ગયા

આમ, અમદાવાદની એક મહોળી મીલમળુરોની હડતા ન, જેને એક 'ધર્મયુદ્ધ' કહેવામા આવ્યું છે, તેની શરૂઆત યર્ષ મહાત્માજી અહિં માના હિમાયતી, સત્યના માર્ગે વિચરનારા, શુદ્ધ રાષ્ટ્રથી લડનારા તેમણે પ્રથમ પોતાના પક્ષને, જેઓ આમાન્યતઃ અજ્ઞાન, જલદ સ્વભાવના અને ગરીબ સ્થિતિના હતા, તેમના ડ્રવનને મસ્કારવા, તેમને યોગ્ય પથે દોગવા અને એ લડતના આશયને એકટેકથી વળગી રહેવાનો આદેશ આપવા, દુરોજ મીલમળુરોની જાહેર સલાહો ભરવા માઢી તેમારે જે માર્ગ પ્રદર્શન કર્યો તે નીચે પ્રમાણે હતો

“(૧) મળુરોને ઘેર જઈ તેમની મમત્ર સ્થિતિની પૂછપૂછ કરી તેમની રહેણી કરણીમા કાર્ડ કસ્ટર જણાય તો તે સુધારવાના, તેમની બીડમા સલાહ અને મદદ આપવાના અને બને તેટલે અશે તેમના સુખદુ ખમા ભાગીદાર મનવાના પ્રયત્ન કરવા,

(૨) લડતમા પોતાના વર્તન મધ્યધે મળુરોને કાર્ડ સલાહ સૂચના લેવી હોય તો તે તેમને બ્યારે બોઈએ ત્યારે આપનાની વ્યવસ્થા કરવી

(૩) નિત્ય તમામ મળુરોની એક નિશ્ચિત સ્થળે જાહેર મલા ભરતી લડતના સિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય ઉપર તેમને મોઢ આપવો

(૪) આ મિદ્ધાન્તો અને રહસ્ય તેમનામા મદાને મારે દઢીબૂત યર્ષ રહે, તેમને માફુ પણ ઉત્તમ પ્રતિનુ સાહિત્ય પૂઝ પડે અને તેમના મન અને બુદ્ધિની ઉત્તરિ યર્ષ, તે ઉત્તરિના સાધનો તેઓ પોતાના માળમચ્ચાને વારસામા આપે તે ખાતર તેમને મારે નિત્ય મુમોઢ પત્રિકાઓ કાઢવી”

શહેરના તેમ મળુરોના ઈતિહાસમા એ લડત તરૂન નરીન ધાગીની હતી, જેમા ઈર્મ પહોચડવાની પ્રતિદ્વા હતી જાતે કષ્ટ વેકલુ અને શુદ્ધ યલુ એ એનો મિદ્ધાન્ત હતો એ લડતના દિવસા જેમ લગાતા ગયા તેમ શહેરનુ વાતાવરણ ચિતાલુ યવા માડ્યુ, અને મહાત્માજી તના સુમની હતા એગે દેશ મમમ્તની નજર એ લડન પ્રતિ વળી હતી

મહાત્માજી અડગ નિશ્ચયવાળા એટલે તેઓ એમના સાથીઓને લડતમાં મક્કમ રહેવા ઉપદેશ આપે જતા હતા, અને તેઓ સિદ્ધિ મેળવ્યા વિના નમતુ આપે એમ નહોતું, એવામાં એક દિવસે એમના કાનપર નીચેના ઉદ્દગારો અચડાયા

“ ગાંધીજી અને અનસૂયાબહેનને શું છે? તેઓને મોટરમાં આવવાનું, અને મોટરમાં જવાનું ખાસું ખાવાખીવાનું પણ અમારા તો શું જાણ્ય છે, સભામાં આવ્યે કાર્ડ જૂખમરો ટંગતો નથી ”

શુદ્ધ સાત્વિક વૃત્તિવાળા મહાત્માજીના હૃદયમાં તીરની પેઠે એ શબ્દો સોમરા પેા, અને તેઓ એમની ખાત્રી પણ ખીજી શી રીતે કરી આપે કે પોતે પ્રમાણિત છે, એટલે એમના નિયમ પ્રમાણે મજુરોને જાહેર મંત્રામાં સભોધતા મહાત્માજીએ લિપણુ એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી, કે—

“ તમે પ્રતિજ્ઞામાંથી પડો એ ક્ષણજર પણ હું સાખી ચમનાર નથી. તમને કેપ ટકા મળે નહિ અથવા તો તમે બધાએ પડી ન જાઓ ત્યાં સુધી હું આહાર લેનાર નથી કે મોટર વાપરનાર નથી ”

એ ખમર બહાર જતા આખા દેશમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો સૌ પ્રાર્થ એકમીજા પક્ષને દોષ દેવા લાગ્યા, અને મહાત્માજીને એમાંથી મુક્ત કરવા જ્યાં ત્યાંથી હજારો થવા માંડ્યા મીસીસ એની ખીસન્ટે તો શેઠ અબાલાલને તાર કપો, કે—

‘For India's sake, try persuade owners' yield and save Gandhi's life’***

અમદાવાદ તેની સાદી સમજ માટે જાણીતું છે, ફરી બંને પક્ષ વચ્ચે સમાધાનના પ્રયત્નો શરૂ થયા અને ખાધુ પચ-સરપચ દ્વારા તેનો નિકાલ આણુવાનું નક્કી થયું. સરપચ તરીકે આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર દ્રુવને નિમંત્રવામાં આવ્યા, તેમણે આખો દેશ સવિસ્તર અને લક્ષપૂર્વક તપાસી વિચારી જઈ, ઉવેટે, વ્યવહાર ન્યાય આપી દીધો, કે મીનમાલિયએ કારીગરોને તકરારને લગતા બાકીના વજનરતા પગારમાં કેપ ટકા વધારે આવવો, એટલે કે રજા ટકા આપતા બાકી રહેલી રકમ તેઓએ કારીગરોને આપવી +

● એક ધર્મયુદ્ધ પૃ ૩૨, ●● ધર્મયુદ્ધ પૃ ૩૩, ●●● ધર્મયુદ્ધ પૃ ૫૩

+ ધર્મયુદ્ધ પૃ ૫૪

પ્રસ્તુત લડતમાં બંને પક્ષે વિજય માન્યો હતો; પણ એ મહત્વની ખીના નથી: તેમાં અગત્યનો મુદ્દો એ રહેલો હતો કે મીલમાલિકો અને મજૂરો વચ્ચે મતભેદ ઉપસ્થિત થાય તો તેનો ઉકેલ પંચ દ્વારા કરવામાં આવે, અને અમદાવાદે એ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યોથી લડતાળનાં અનિષ્ટ પરિણામોમાંથી તે ઘણીવાર બચવા પામ્યું છે; અને હિન્દી મજૂરોની તપાસ અર્થે નિમાયલા રૉયલ કમિશને પણ તે કાર્યની પ્રશંસા કરતાં નીચે મુજબ નોંધ લીધી હતી:—

The only attempt made to set up machinery for regulating relations between a group of employers and their work-people is at Ahmedabad. Here, since 1920, there has been a permanent arbitration board, consisting of one nominee each of the two Associations one representing labour and the other the employers. Mr. M. K. Gandhi has represented labour on this board since the beginning. The system is admirable in its intentions and has had a substantial measure of success.†

મજૂરોનું સંગઠન થવા પામ્યું એથી એમના હક્કોનું સંરક્ષણ થવા પામ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ મજૂર મહાજન સંઘ તરફથી તેમનું હિત વધારવા, તેમની હિંનતિ સાધવા શ્રીમતી અનસૂયાબહેનના સતત પ્રયાસ, સીધી દેખરેખ અને અવિરત કાળજીથી વિધિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી લેવામાં આવી છે અને તેથી મજૂરોની સ્થિતિમાં બહોળો મુધારો થવા પામ્યો છે. તે મજૂર મહાજનનો વહિવટ તેમના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા અને બંધારણપૂર્વક થાય છે, એટલે તેના કામકાજમાં તેઓ રસ લેતા થાય છે તેમ બ્યવસ્થાપૂર્વક અને બંધારણપૂર્વક કામ કરવાની તેમને તાલીમ મળે છે, એ તે સંસ્થાની વિશિષ્ટતા છે. તે સિવાય મજૂરોના આરામ, સવડ, સુખ, આરોગ્ય, કુળવણી, નાણાં મદદ, વ્યાયામ વગેરે માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે; તેમના માટે સ્વચ્છ આલીઓ બાંધવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડેલી છે, દવાખાનાં ચાલુ છે, ફરતાં પુસ્તકાલયોની વ્યવસ્થા કરેલી છે,

† Report of the Royal Commission on Labour in India 1931, p. 336-37.

મંત્રી અનાજ અને કાપડની દુકાનો કાઢેલી છે, સ્વયંસેવક દળ ઉત્તુ કરેલું છે તેમ તેમને વ્યસનમાથી અટકાવવાના પ્રયત્નો ચાલુ છે, તેમજ તે મંત્રીના વાર્ષિક રીપોર્ટ પ્રમિદ્ધ કચ્છામાં આવે છે. તેમાંથી મજૂર મહાજન અને તેની વિધવિધ પ્રવૃત્તિઓ વિશે વડુ અને વિગતવાર જાણવા જેવી માહિતી મળી આવે છે. આવું મુદ્દા અને સંગીન કાર્ય બીજા બડુ થોડાક સ્થળે જોવામાં આવે. એથી પ્રમજ ધર્મ રાધન કમિશને તેના રીપોર્ટમાં તે મંત્રી વિશે લખ્યું હતું, કે,

“Possibly the only union with an elaborate range of welfare activities in the Ahmedabad Textile Association to which we have already referred. This is reported to maintain two dispensaries and a hospital equipped for surgical work with accomodation for thirty in-door patients. The expenditure on the work is in the neighbourhood of Rs 10,000/- annually. The Association maintains 23 schools, which in 1928 has 1,458 boys and 76 girls. The cost in that year was Rs. 36000/- and the Association also carried on two boarding schools maintained by subscriptions from other sources. The Social betterment department of the Union supplements the work of the schools by conducting evening classes in chawls to teach workers reading and writing. The Union maintains a library and a reading room for the benefit of its members. There are also travelling libraries containing several boxes of books which are circulated from centre to centre. Among the Union's other welfare activities are four physical culture centres, a volunteer corps, a cheap grain shop, restaurants, a savings bank and a cheap Loan Department. These are all carried on mainly from the

members' subscriptions, which are collected by the mills. The millowners until recently also made an annual grant to the Association for educational purposes.

(એટલે કે મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા, તેમના હિતનું અને હક્કનું રક્ષણ કરવા તેમ તેમનામા નાગરિક તરીકેનું કતબ્ય જ્ઞાન જાગૃત કરવા પ્રયત્નો થયે જાય છે, પણ એ પ્રવૃત્તિ એટલેથી અટકતી નથી આપણે અગાઉ જોયું છે કે આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય મળે, જે તે વ્યક્તિ, સ્ત્રી વા પુરુષ—પગલર ઉભી રહેવા અશક્ત નિરાડે છે, તેથી મહાત્માજીએ મીન મજૂરોને થોડા મહિના પર જ મીનની નોકરી મિલાવ એકાદ બીજો ધવો હુન્નર શીખી લેવા ઉપદેશ આપ્યો હતો અને તે એકલા મીન મજૂરોએ જ નહિ પણ સ્વાશ્રયી થવા ઇચ્છતા મૌએ પ્રહણ કર્યા જેવો છે —

“ જો મજૂરોએ સ્વતંત્ર રહેવું હોય, સ્વમાન જાગવું હોય, આજીવિકા વિશે નિર્ભય રહેવું હોય તો તેઓએ આજીવિકાના અનેક સાધન ઉભા કરવા જોઈએ મારી કપના એરી કે જેમ મૂડીવાળાની મૂડી તેનો પેસો છે તેમ મજૂરની મૂડી તેની મજૂરી કરવાની વિવિધ શક્તિ છે ધનવાનને થોડે ધણે અગે પણ મજૂરની જરૂર પડવાની છે, પણ મજૂરની મૂડીરૂપ મજૂરીને ધનની જરૂર પડવાની છે એ બન્નેમા બુદ્ધિ દોષ ને પોતાની મૂડીની બીજાઓને જગસિયાત દોવા મિથે આમાન્ય નિર્ણયતા હોય તો બન્ને પક્ષ એક બીજા પ્રત્યે માનની નજરે જોશે. જેમ ધનવાન પોતાનું સમજન કરી શકે તેમ મજૂર પોતાનું મજૂર પોતાને નિરાધાર માને છે કેમકે તેમની બુદ્ધિનો વિકાસ નથી થયો ને તેમને પોતાની શરીરરૂપી મૂડીની કિંમતનું જ્ઞાન નથી થયું બુદ્ધિ વિકાસ થાય અગત્ય થાય ને મૂડીની કિંમત સમજાય તો મજૂરો ધનવાનના જેટલા જ નિર્ણય થઈ શકે ”*

રાત્રીપરજ આશ્રય કાલીપરજ તરીકે જેમને ઓળખવામાં આવે છે તેમા બીન, ચોધરા, ઢોડિયા, નાયડા, ગામિન, નાયકડા, દુમગી, મેલધા વગેરે જુદીજુદી જાતિઓનો સમાવેશ થાય છે અને સન ૧૯૩૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે આપણા પ્રદેશમા—ખાનદેશ, પચમહાન, નારીક,

* રાયન કમિશન રીપોર્ટ પૃ ૩૨૮

* સર્વેક્ષણ જૂન ૧૯૩૭ પૃ ૧૧૩

ચરપારકર અને સુજ્ઞાનના દેહી રાજ્યોમાં-તેમની મજબા આસરે નવ સામયી વધુ હતી પણ ચરમજનક બીના એ છે કે તેમની પ્રતિ આપણે તદ્દન બેરમરી જતાવેલી છે, તેમનો વેદ કગવવાયા, ગુતામીયા ભજનામાં જ ઉપયોગ કર્યો છે તેઓ ઘણાં ખર્ચ કરતાં અને ગીચ જાડી-સાળા જમનાના અહરના ભાગોમાં વસે છે, અને તેમનું જીવન જમવાના જાટકતા રાત્રી પ્રાણી જેવું, તદ્દન અવિકસિત, કસા સરનાર વિતાવું, અને જમમગ્નત માત્રમ પછે તેમની નિયતિ પણ કગાળ, આજિવિમ માટે કુદરત જે કાર્ધ પૂરું પાડે તે પર અવનળતી, જાડું જાણીયમરો વેતી હોય છે તેમને ખેતીનું પૂરું જ્ઞાન હોતું નથી તેમ ખેતી સાર જે સાધનો જોઈએ, હાજરે તે તેમની પાસે હોતા નથી તેમનો વ્યવહાર મુખ્ય વે જમનની પેદાશ ઉજાળામાં વચ્ચેને આપી તેમની પાસે પોતીમ ખજતી, શોભાની બીજને દેવામાં (barter) વાપ છે, અને ટેલાક જમીનદારો તેમની પાસે ખેતીના મજૂર તરીકે કામ લે છે પરંતુ તે મનુષ્ય છે, તેમના પ્રત્યે સમભાવ રાખવો જોઈએ, તેમને સુધારવા જોઈએ તે માટે આપણામાંથી ચોક્કાએ જ કાર્ધ પ્રવરન થઈ હરો ગયા મેંમના આખર વસીમાં વરોરા નરેશ થીમત મહારાજ સર સયાજીરાવ ગાયમવાક, જેમની ગજનીતિ હમેશા પ્રગતિમાન, સુધારા અને કુદરેશીયરેતી નિવડેલી છે, તમજે નવમારી પ્રાંતની ક્ષેત્રીપરજ વરતી વામ્તે સોનમદમા એક વરતીગૃહ રથાપવા આદા કરી હતી મધ્ય લેખમત જગજીત યથા વિના, એવા એમદ અને જુગાજનામાં પ્રધાનો નિષ્ફળ જ જાય

એટલું અહિં ઉપમારપૂરક નોંધવું જોઈએ કે જિલ્લિત મિશનરીઓએ મનુષ્ય તરીકે તેમનો ઉદ્ધાર કરવા, જો કે ધર્માત્મના દેનુથી, ખડું સ્તુત્ય અને સગીન મર્થ કરેલું છે તેમની રીતજાતનો, તેમની ખાસીપતોનો, તેમના ધર્મિય આચાર વિચારોનો અને તેમના જીવનનો મર્થ એ (થીયુલ સરતચર રાય જેવા ટેલાક અપવાદો નિવાર) પદ્ધતિમત અને શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ અજવાજ થઈ હોય તે તે મિશનરીઓ જ માત્રમ પછે જ્યાં સુધારાની મર્થ પણ નિશાની ન મળી આવે એવા નિર્જન અને વિષ્ટ પ્રદેશમાં વસી, અને સુસીમતો વેતી, પ્રજા જીમમના નામે અજ્ઞાન અને દસિન જમલી જાનિઓને સુધારવા અને રાજવવા અથાક પ્રયામ કરે છે તે પ્રભુમેગ વિના મર્થ શકે નહિ અને મનુષ્ય મેવા એ જ પ્રજા સેવા છે, એમ તેમજ અતરથી માન્ય છે એ જિલ્લિત મિશનરીઓની જનમેવા

એકના હિન્દીમાં જ મર્યાદિત છે એમ નથી, પણ દુનિયાના છેક ડેવાડાના ખૂણામાં પણ તેઓ માર્ગમનનો મદદગાર મહાગાવના નજરે પડે છે એમની એ એના ભાવનાને અને એમના જનમેના કાર્યોને જરૂર ધન્યવાદ ધો છે. જ્યાં લગભગ અશ્વાડિયે દપાન જેવી મહત્વની વસ્તુ પહોંચે એના પહાડી અને જંગલના ગોડ પ્રદેશમાં ધિમ્તી એનામવના કાંધર એલિન અને આફ્રિકાના ગીચ જંગલના પ્રદેશમાં લાની જંગની જાતિઓ વચ્ચે વમી તેમની ઉત્તિ વાસ્તે કામ કરતા આનમર્ટ રૅકૉનટર્જની રોમાયક વાતો સામગીએ છીએ ત્યારે આપણે તેમની સેનાવૃત્તિથી મુગ્ધ બની જઈએ છીએ અને તેમના માટે અત્યંત આદર અને માનની લાગણી પેા થાય છે, એવા પ્રભાવશાળી મિશનરીઓ આપણે અહિં પણ તૈયાગ થાય એમ આપણે જરૂર ઇચ્છીએ

યુરોપીય મહાયુદ્ધ દરમિયાન હિન્દુસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળે તે સાડ હોમરૂલ નિગની હિન્દુસ્તાન ઉદ્ભવથી હતી અને તેનું પ્રચાર કાર્ય કરવા વિદુષી એનિ મિમાન્ટની આગેવાની નીચે દેશભ્રમમાં જૂની જૂદી ટુકડીઓ ધૂમી ગ્હી હતી મુમાર્ઈની જાણીતા રાજદારી પુરો ગુજરાતના બિજ્જિન ભાગેશામ દરી, ભાપણો કરી, પાછા મુમાર્ઈ જતા પણ એમાના એક અગ્રગણ્ય કાર્યકર્તા શ્રીયુત ઈન્દુનાન યાજ્ઞિકે અમદાવાદમાં અગ્રો જમાન્યો હતો મહાત્માજીએ પણ અમદાવાદને મથક તરીકે પસંદ કર્યું હતું એવામાં મોન્ટેગ્યુ સુધારાનો પ્રથમ ચર્ચો ગ્હો હતો, અને ખેડા જિલ્લામાં અતિ-વૃદ્ધિને લઈને એમાસુ પાડ નિષ્ફળ ગયો હતો તેથી જમીન મહેસુલ નહિ ઉતરાવવા એકત વર્ગ તરફથી સરકારને અરજીઓ થઈ રહી હતી, પણ પાકની આનાવાગી પરત્વે મનબેદ ઉપરિચિત થતા મહાત્માજીના નેતૃત્વ નીચે ગુજરાતે પહેલવહેલી સત્યાગ્રહની લડત ઉપાડી હતી

પચમહાનના બીનેની સ્થિતિ આમાન્દ રીતે ગરીબ અને દયાજનક રોાય છે અને આ દુઃખાગના મમયમાં તે તદ્દન ખરાબ થઈ પડી હતી, તેમની દાદ ફરિયાદ સાભળે અને તે મગકારને પટોચાડે એવો માર્ગ તેમનો વકીલ નહોતા પણ સારા નસિમે પંચનક વર્કમ ખાતામાં નોકરી કરતા શ્રીયુત સુખાવભઈએ એમની દુર્દશા નિહાળી, એ કમ્પકમાગીભર્યું દશ્ય જોતા એમનું હૃદય દ્રવી ઉચ્ચ, અને તે / થડીએ બીનેની એવા કરવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીની, અને તેમની મગકારી નોકરીનું ાજનામું લખી મોમ્ યુ પણ એ લગીરથ કાર્યને પોતે એના પહોંચી શકશે નહિ

એમ લાગ્યું તેથી તે મળે શુભનાતમા આના જેવાનું ઉત્સાહન અને એકનિદાથી કામ કરતા ધીયુત ઈન્દુવાયને માથે તેમણે રોધ્યો બાઈ ઈન્દુવાયને એવા એવા કાર્યમા રન પડે, એના કાર્યની શોધમા રહેના; છતાં તે એમની મદદે દોડ્યા ત્યાં એમણે જે જોયું તેથી એમનું હૃદય બેદાયુ, ત્રીન વેદના અનુભવી અને તે જીવોની નિરાધારશુભમતા પીડિત કષ્ટ સ્થિતિ પ્રતિ શુભનાતી જનતાનું ધ્યાન ખેંચવા, 'નવજીવન' માસિકમા તેમણે ત્રીન લાગણીભરી ત્રીન નોંધ લખી, અખીલ કરી હતી, કે "ત્રીનની ચરે એવા મહાર્જના બટકુ રોગમા માટે ટળવગતા હાઈપોટરો, તર્જિયાજાટક ખાપી ગયેના કાઢવીઆ પાણીમા ગદા કુત્રા મામે જોઈ નિયામો મૂકતા આવી થાપ્યા દોરો, કાઢા જોડેના ચૂના ચૂનાઈપડા, x x x લગભગ પુરેપુરી નમાવકમા ભોગવતી ત્રણ કુમારીઓ સીઓ અને બાગમેના રોગેગજાને નીચા નમને તર્જિયાજાટક ખેતરોમાથી માગી અને ધામ આપો દિવસ રાગી વાળાને મહામહેનતે અધો ગેર ધામના ખીજ ભેગો કરતા જોડું છુ પાચ પાચ, દશ દશ ગાઉ દૂરથી જે અદો આનાના રોજ માર, પરમાર ઠોડીને આવેના સેકડો પુરોગેને સડક ઉપર અને ચુનાની ભરી ઉપર આપો જિવમ પત્થર ફોડત નિહાળુ છુ કાઈ પણ ખીજાના વગર કડકડતી દાઢમાથી કંઈક બચવા માટે તાપણી પામે ધરતી માતાનું ચરણુ લઈ સુતેરી અને પોતાના બાગમેને પોતાના આછા કપડાથી અને દુંધાળા અમથી દાકવાને બિચ્યા પ્રયત્ન કરતી સીઓની ક પના મગજને ભમાવે છે આ સ્થિતિ જોઈ કુદરત પણ લાગે તો શું મનુષ્ય નહિ ચરમાય ?"

એ હકીકત જોમણે જનસેવાને જીવનમા પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું તે ભારતસેવક સમાજના જાણીતા મધ્ય શ્રીયુત અમૃતનાન દક્ષરના જાણવામા આવતા તેઓ એ કાચમા જોગવા તેમની એ પ્રવૃત્તિની વધુ વિગતે આપીએ તે પૂર્વે ભારતસેવક સમાજ અને શ્રીયુત દક્ષર વિશે થોડીક માહિતી નોંધીશું

શ્રીયુત અમૃતલાલ દક્કર

(સન ૧૯૦૫ માં મહાન દેશનેતા સ્વર્ગસ્થ ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેએ હિન્દી પ્રજાના અબ્યુદય અર્થે પ્રજા જીવનના જૂઠા જૂઠા ક્ષેત્રો-જેવા કે રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, કેળવણી વિષયક અને રાહતકાર્યો (relief)-માં સેવાધારી સમાજસેવકો તૈયાર કરવા હિન્દ સેવકસમાજ નામની સંસ્થા સ્થાપી હતી અને તેનો પ્રધાન આશય જનસેવાનો હતો. એ સંસ્થાના રાજકીય વિચારો મંજૂરમાં અને તેણે અખતયાર કરેલાં વહાણુ બાબત અત્યારે ભક્ષે બે મત હોય પણ હિન્દી પ્રજાની કાર્મ પ્રકારે સેવા કરવી એ ધ્યેયમાંથી તેના સભ્યો પાછા પડ્યા નથી એ નિર્વિવાદ છે; અને જે ત્યાગવૃત્તિથી, પ્રજા જીવનના વિકાસમાં તેમ પ્રજાને રાહત આપવાના કાર્યોમાં અગ્ર ભાગ લઈને કિંમતી હિસ્સો તેઓ આપી રહ્યા છે, તે નિઃશંક ધન્યવાદને પાત્ર છે; એવા સત્પુરુષો, એવા વ્રતધારી સમાજ સેવકો સુજ્જાતમાંથી અને સમસ્ત દેશમાંથી વધુ પ્રમાણમાં નિકળે આપણા સમાજનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જવાં પામે.

એ મંડ્યામા દાખલ બેજ ગુજરાતીઓ છે (૧) શ્રી અમૃતસાધ વિ. ૧૬૭ અને (૨) શ્રી હસ્તનલમ ચિનગાથા એ મંડ્યા પ્રતિ મીયુન ચિનગાથા ૩વી ગીત ખેચાયા એ વૃત્ત ત એમજે ડેક્કી (મન ૧૬૭૬) ગોખતે સવત્સરી પ્રમજે કરેલા વ્યાખ્યાનમા આપ્યો હતો —

“ દેશો પોતાનું સર્વસ્વ અમર્ષણ કરે તેવા સખ્યાનધ મનુચોની જગ્ગ દર્શાવી, મારો આ મા જગાલેલ મારા અતગમા ન્યોત પ્રમગની મારો ત્યારે પુનર્જન્મ થયો તેજ હજુ મને લામ્બુ કે આ પુરુષને ચર્ચે બેગીતે દેશમેવા પાઠ પઠયા દોઈએ તો તે અવસ્થ મૂળ નિવડે.” * ગુના ચિત્રથાપી સ્મારક તરીકે એમજે ભમિની અમાજ બુ કરેલુ છે, તેની પ્રવૃત્તિમા તે જલ્દા રોક વધા ગ્દ છે અને તે પ્રવૃત્તિ જેમ આદ પુરિષ તેમ આવરયક હતી.

શ્રીયુત અમૃતનાત દક્ષગની હજીમત ગમિક તેમ બોધક છે એઓ આવનમરના વનની, ગાતે હોહાણા છ વિદ્યાર્થી અવગ્યામા નિશાગમા જવાને બદલે બહાર ભમવાનું તેમજે બદ્ધ ગમવુ પણ બુદ્ધિના તેજસ્વી અને ગણિતમા દૃષ્ટિયાગ એગ્તે મન ૧૮૬૦ મા તેઓ એવ મી ઈ, ની પંચી ૧ઈ સમવા તે પછી ઈન્જનેર તરીકે થયે રથને ફરેલા યુગાન. કુદા જઈ આવેના, એ પ્રમાણે પુ મળ અનુભવ મેળવેનો, પણ એમવા મધા પ્રમાણિક કે ઉપરી સાથે મન્દ્રામટરે સાથે એમને ઝાઝો મેળ ખાધ નહિ ગરીમો, મજુરો માટે પ્રથમથી દયાભાવ, અને તે કાર્યમા તેઓ ધક્કોખરો પેમો ખર્ચી નાખતા આક્રિમથી પાછા આન્યા ત્યારે જાવનમરની ગીળટ ખરીદવા જોડયા પૂરા પૈમા તેમની પામે નહોતા ત્યારે એમનો રમોઈઓ રૂ ૫૦૦) મેમા ફગીને પાછો આ પો હતો મુખાઈમા કામ કરતા કામિયા વાડના અત્ય નેની કુર્દશા જોતા તેમને બદ્ધ લાગી આન્યુ અને પ્રજુ તેમને આદેશ આપતા હોય એમ સલગાયુ કે “ હવત માનવીઓ રૂપી મારા જે મરોડો મદિરો પડી ગયા છે, એ માનવજીવનની ઈમારતો વધુના તમારી નીમણુક કરી છ માગે સુના, ધૂળને ધસ્યર મૂળી એ તગ્દ આવો પગા મ કંઈની અને ટાંગ કુર્દા મોકલીશ ” *

એ મંદિરો એમજે વધાવી વીધો હિ દ મેવક મમાજનો થોડોક પૂર્વ પરિચય હતો ગોખતેજ પામે તેઓ મયા તેમને ગુર ગ્યાપી, દેશમેવા જત

અગીકાર કર્યું, એ તત્ત્વ ઘટ્ટુ બધું કન્યાશુકારી અને ગૌરવવતુ નિવડ્યું છે તે મમત્ત દેશ જાણે છે, એમની અત્યંતની સેવા મદલ મહાત્માજીએ તેમને દેશરોડાના ગોરનો ઈત્કામ આપ્યો હતો અને એમની દનિનોદ્ધારની પ્રવૃત્તિથી સૌ ધર્મ એમને દનિતોના બાપા અથવા દક્કર બાપા તરીકે પિછાને છે

દુષ્કાળના મમયે બીતોને તાત્કાલિક ગદત આપવા તેઓ પચમહાન ગયા અહિના બીતોને તેમનો સત્સમાગમ કન્યદક્ષ જેવો ફજદાપી નિવડ્યો આપણા શાસ્ત્રોએ મત્પુરુષ મહિમા ગાયો છે તે મિથ્યા નથી તે દિવસથી બીતોનો ભાગોદય થયો એમ કહીએ તો તે ખોટું નથી ત્યારથી એમનું લક્ષ બીતોમા પરાવાયુ અને તેમનો ઉત્કર્ષ કરવા મન ૧૮૨૩ માં દોહદમા બીન મેવામડળ ગ્રામ્યુ તેના ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે ગમ્યા હતા —

- (૧) બાળકોને શિક્ષણ આપવું ઉચ્ચતી પ્રજાને હાથમા લઈ તેને ખોટું મતે ન ચડના દેવા
- (૨) મહોગાઓને ઔપધપાણીથી અને ઉપદેશ આપી બને તેટલી મહાત્મ આપવી
- (૩) અને જ્યાં તેમના ઉપર જીત્મ મુજગતો હોય ત્યાં તેમની મદદે દોડી જવું :

મદદગુ સગ્યા ગ્રપાયે ઝાઝો સમય વિત્યો નથી, અને પચમહાન જીતો મુજ તત્તા બીજા જીત્તાઓ કરતા મહૂ પછાત અને અજ્ઞાન છે, તેની સાથે બીતોની નિરૂપ્ત અવગ્યા લક્ષમા તેતા તેર વર્ષના દુમ ગાળામા તેણે જે પ્રગતિ કરી છે તે જેમ સગીન તેમ મતોપકારક માનુમ પડશે દશ આજીવન સભામદો તે મેગવી શકી છે તેમા તરફથી ચાર આશ્રમનો નિર્મોહ થાય છે, તેમા ૮૮ બીન વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે અગીઆર તો અગ્રેજી બણે છે, અને તેના હસ્તક ૨૬ ગ્રામપચ શાળાઓ છે ત્યાં ૮૬૭ છોટા છોકરીઓ શિક્ષણ લે છે તે મિનાય બીન મેવામડળ દવાખાનું ચલાવે છે, અને મહોગી ઉમગના બીતોને ખેતી અને ઉગોગના માર્ગે ચલાવવા પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે, તેમજ મહકારી આટ મડળીઓ સુદ્ધ ગ્રામી છે

એ જે પ્રગતિના બીજ વવાયા છે, તે જતે દિવસે કુરીદાલી તે વૃક્ષને અવસ્ય મીમ ફળ લાગશે

પ્રકરણ ૭ સામાજિક પ્રગતિ

(૨) મનુષ્ય સેવા

" આદેશ મુજ માનવજીવનની પ્રતિ સ્થિતિમાં વ્યાપ્ત છે,
સૌ અન્યની સેવા કરે ને અન્યને મારે શ્રેયે.
આદેશ મારો એક છે—આદેશ મારો એ જ છે."*

ચાંપરલી વિ. ઉદેશી.

After the middle of the nineteenth century it could be said: 'The notion of what for want of a better phrase, I must call a moral brotherhood of the whole race has been steadily gaining ground during the whole course of history and we have now a large abstract term answering to this notion humanity.'[†]

F. S. Marvin.

ઉક્તાં પ્રકરણમાં વ્યક્તિવિકાસ અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય સાધવા જે સુધારક પ્રવૃત્તિઓ ઉદ્ભવી અને તે પ્રવૃત્તિઓ પાછળના વિચાર અને જાવનાના પ્રચાર અર્થે જિનિ જિનિ પ્રકારે પ્રયત્નો થયા, તેનું કાર્પક દિશાસૂચન કરવામાં આવ્યું હતું; અને તેમાં નિર્દેશ કરેલું પરિણામ, એકદમ નહિ પણ ધીમે ધીમે લોકમાનસમાં પરિવર્તન થઈને, અસરકારક થવા પામ્યું હતું. તે કાળે ઇંગ્લાંડમાં જે વિચાર વાતાવરણ પ્રાધાન્યતઃ જોવાવતુ, તેની સમજ છાપ આપણા સુધારકો અને સુશિક્ષિત વર્ગ પર પડી, તેઓતદનુસાર આપણા સમાજને સુધારવા અને તેનો ઉત્કર્ષ સાધવા, જે તે નવી નવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેતા હતા. એ પ્રમાણે આપણી સામાજિક સુધારા પ્રવૃત્તિનાં મૂળ જલ્દી ઇંગ્લાંડમાં જે સ્થિતિ હતી જામની, તેમાંથી ઉદ્ભવેલાં માનુષ પડશે.

* પ્રભુતક્તિનાં કાવ્યો પૃ ૫૫

† The Hibbert Journal, January, 1937.

ઝોસફીસમા મેકાનો પ્રાગ્ભ થતાં ઇંગ્લાંડમાં ચત્રો (machine) નો ઉપયોગ પ્રવેશવા પામી, તેના ઔદ્યોગિક વિકાસના ગણેશ મંડાવા હતા, અને જેમ જેમ નવા નવા ચત્રો શોધાતા અને વધતા ગયાં તેમ તેમ ત્યાંનો ખેડુત, મજૂર અને કાગીગર વર્ગ, વધુ ને વધુ બેકાર અને ગરીબ થતો ચાલ્યો અને તેમની નિયતિ એટલી દુઃખદ અને દયાજનક બની હતી, કે તે યુગને, જાણીતા લેખક મી હેમકે, 'The Bleak Age' તરીકે વર્ણવેલી છે.

કારખાનાનો માલીક તેના નફાના શોભમા એટલો નિષ્કુર બન્યો હતો કે કારખાનાના મજૂરો પામે, પડી તે સ્ત્રી, પુરુષ કે બાળક હોય-તેના ગત્ત ઉપગત અને ચાકી જતા સુધી, એક ચત્રની પેઠે કામ લેવામાં આવતું; તે પરિસ્થિતિનું વર્ણન આપતા એક લેખકે જણાવ્યું છે, કે મજૂરોના કામના ક્ષણિક મામાન્ય રીતે વધારેલા હતા અને તેની સગખામણીમાં તેની મજૂરીના દર તદ્દન નીચા હતા, તેમને રહેવાની ચાલીઓ એથી પણ ખરાબ હતી. એ મજૂરો અગાઉ ખુરામાં ગામડામાં રહેતા, તેમને શહેરમાં નવી પણ હગધડા વગરની, ધુમાડવાળી, અસુખાકારીભરી ચાલીઓ, શુવેણુ ચર્ધ પડી હતી તેમાં દોરની પેઠે તેઓ ખીચોખીચ રહેતા; અને કોચેરા, ટાઇફોઇડ વગેરેના જીવંતોનું તે જગો રહેવાયું હતું *

તેમ છતાં તે વિષે કોર્ટ યુ* કે ચા કરતું નહિ. કેમકે તે સમયે એવા વિચારો પ્રવર્તતા હતા કે સા મર્ડને પોતપોતાની રીતે, બહારની કબજાગીરી વિના, છૂટથી વર્તવા દેવું જોઈએ.*

મદરહ વિચારવાદને *Laissez faire* એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. તેનો હેતુ એ હતો કે હરેક નાગરિક તેની ઇચ્છાનુસાર મજૂરને મજૂરીએ રાખી શકે, અને તેની પામે કાવે તેમ કામ લઈ શકે, પોતાને પમંદ પડે તે યથે અને નજરમાં આવે ત્યારે તે માવ વેચે અને ખરીદે; તેમ જ તેનું નાણું જ્યાં અને જ્યારે અનુકૂળ થઈ પડે ત્યાં અને ત્યારે તે રોકી શકે, એવી સ્વતંત્રતા ધરાવે, અને એ વિચારના સમર્થનમાં અર્થશાસ્ત્રના નિષ્ણાનો (Political Economists) કહેતા, કે સરકારના શુભ આશયથી આશ્રિત પ્રવૃત્તિ કરતા વ્યક્તિગત સ્વાર્થ પ્રેરિત

* Buttrid Russell ફ્રી Freedom and Organization p 89

* The New men Concoctions that they wielded a new power and were creating a new world, asked to be let alone.

(enlightened selfishness) પ્રવૃત્તિ વધારે ફળદાયી નિવડશે, અને ત્યારે મનુષ્યોના દુ,ખો અને દાડમારી અટકાવવા નવા કાયદા ધડવાની પ્રવૃત્તિ ઉપડી ત્યારે તેનો વિરોધ કરતા ઇકોનોમિસ્ટ (The Economist) એવા જાણીતા સાપ્તાહિક લખ્યું હતું, કે—

Suffering and evil are nature's admonitions; They cannot be got rid off, and the impatient attempts of benevolence to banish them from the world by legislation, before benevolence has learned their object and their end have always been productive of more evil than good **

આ પ્રકારના વિચારોના પ્રયાગથી અચેતન પ્રાપ્તી અગાધિન (Free Trade) વ્યાપારમાં શ્રદ્ધા જામી અને તેમાંથી જે આર્થિક બળો ઉપજીત થયા તેનું પરિણામ એ આશ્ચર્ય કે મૂડીવાદી વર્ગ (Capitalist) વધુને વધુ ધનાઢ્ય થતો ગયો અને ગરીબ વર્ગ નીચે ને નીચે કુદરતે પામતો ગયો.

(વગી િનપ્રતિદ્વિન વધતી જતી વિજ્ઞાનની નવી ઝાલો અને પેશનિક વિચારોના પ્રભાવથી ભોમની ધર્મ ઉપગ્રથી શ્રદ્ધા હાવા માડી, જડવાદ (materialism) તરફ વનણ વધતું મધુ અને પ્રવિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદે એવા વિચારોનું પ્રતિપાદન મ્યું હતું કે જીવનસમ્રામભા માત્ર મરણત ઉભો રહી શકે નમળાપોચાનો તો ભોપ થશે

તેની અસર નીચે જીવનસમ્રામભા વ્યકિતરવાત વનું પ્રાગત્ય વધી, જે ઝર્વમુખ્ય હરિક્ષર્ભા (Competition) માનતો થયો અને કુદરતે જ નમળા પોચાનો નાશ સ્વવાનું નિર્મોલ્ય કરેલું છે એ વિચાર-ભાવનાથી પ્રગિત થઈ, તેની નૈમગિક, મમલ્લાવ અને દયાની ભાગ્યપ્રિ મારી ગણ હતી, અને તેની મ્યાર્યે જ સિમા આડે આવતા બળો રૂધવાં તે પ્રવૃત્ત થતો અને તેનો વિરોધ કરતો હતો—

(આ જાતની મનોવ્યા પ્રવર્તતા મનુર વર્ગની અવગ્યા અને ખુવારી પ્રતિ સાર એદરમરી બનવાત્રમ આત્રની અને જૂએ મગતા મનુરોને રાકવ આપવા મુખ્ય તરીકે તેમના માફ પુરતી મ્વક કરવા, તેના ત્રીમત

કારખાનાના માલિકોને કદાચ અપીલ થતી તો તેઓ તેનો મીઠો ઉત્તર આપતા કે બજારના પ્રચલિત દરે તેમને મળુરીએ રાખવામાં આવે છે. અને એ મુકરર દરથી દમડી ઝોઝી આપવામાં આવતી નથી; એથી વિશેષ જવાબદારી માનિકોને સિર રહેતી નથી.)

મધ્યમ વર્ગ, વેપારી અને કારખાનાનો માલિક તેના વ્યક્તિગત દક્ષ અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના જોર ઉપર મુસ્તાક રહેતો અને તેના એ દક્ષ ઉપર તરતપ પડતાં તે ધોંધલ કરી મૂકતો હતો. પાદરી વર્ગ જેની પાસે મળુર અને દલિન વર્ગ કાંઈ સક્રિય મદદની અપેક્ષા રાખે તેઓ સહાનુભૂતિમાં એવો ઉપદેશ આપતા કે અન્યાયી નિકૃષ્ટ સ્થિતિમાં પરમાત્માએ તેમને મૂકેલા છે; એટલે પ્રાપ્ત કર્તવ્યને તેમણે નિમકલ્પલાલીથી અદા કરવું; જે મુસિબતો પડે તે ધૈર્યથી સદન કરવી; તેમની વર્તમાન સ્થિતિ હુંક સમય માટે છે. જે દુન્યવી ઓળોની પ્રાપ્તિ અર્થે શ્રીમંત વર્ગ અંતપૂર્વક મથી રહ્યો છે, તે સાર મળુરોએ-દલિત વર્ગે કલેશ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. ધર્મ દરેકને, કાંઈ પણ બેદલાવ વિના મનની શાન્તિ બક્ષે છે, તે, આ પાર્શ્વ સુખો, જેનાથી ગરીબ વર્ગ વંચિત છે-તેના કરતાં વધારે સાચો સતોષ આપે છે. ગરીબો માટે એ જેવો તેવો લાભ નથી. તાત્પર્ય કે શ્રીમંતોને સુખસાદિબીનાં પ્રલોભનો (temptations) પુષ્કળ હોય છે, તેમથી સુખાએ ગરીબ મળુર વર્ગ મુક્ત છે.*

આપણા દેશમાં પંજુ ગરીબોને ઉપર મુજબ આશ્વાસન આપનારા અનેક શાસ્ત્ર વચનો ધર્મગ્રંથોમાંથી ઉપલબ્ધ થશે; પરંતુ એ શુદ્ધક ધર્મોપદેશ મનુષ્ય સ્વભાવને હમેશા રૂચિકર થતો નથી તેમજ તે તેને સતોષ આપતો નથી; ઉચ્છ્રં તેથી કેટલીકવાર અસતોષ વધે છે; અને તેની સદનશક્તિ ખૂટી પડે છે ત્યારે ગરીબ, પીડિત, દલિત, મળુરવર્ગ સમાજ સામે જંક ઉઠાવે છે; અને ત્યારે જનતાની આંખો ખુલી, તેની ફરિયાદ તેમજ દુઃખનાં કારણો અને ઉપાય શોધવા સરકાર અને આગેવાન લોકોનેતાઓ તરફથી તળવીંજ થવા માટે છે.

ઇંગ્લાંડનો ગરીબ મળુર વર્ગ એ દુઃખનો ભાર સદન ન કરી શક્યો ત્યારે તેણે પ્રચલિત વ્યવસ્થા સામે સામા ચર્ચ, એક ચાર્ટર

* England since the Industrial Revolution by J. H. Jackson p 36

તેપ્રાર કરીને, કેટલીક ગઢત માગી હતી; તે પરથી એ હિલચાલ આરંભ તરીકે જાણીતી થઈ હતી.

તેની વિગતોમાં જવાની આપણને જરૂર નથી, પરંતુ વિવિધ વિવિધ પ્રકારના વિચાર-બળો અને પ્રવૃત્તિઓ-વિરોધી અને મહાયક-એકત્ર થતા, તેના પરિણામે પ્રવર્તમાન અગ્રકારને, મજૂર અને કારીગર વર્ગોની સ્થિતિ સુધારવા અને મનુષ્ય તરીકેના તેમના વાજબી હક્કો સ્વીકારવા, વખતોવખતે નવા કાયદાઓ, જેવા કે, કારખાનાઓને લગના, (Factory Acts) મતાધિકારના, (Franchise) દેવપણી વિચક, મજૂર મહાજનના (Trade Union) મદદકારી પ્રવૃત્તિ (Cooperative Society) જૂઠાવસ્થાના (Old Age Pensions) ગરીબોને ગઢત આપવાના (Poor Laws) બેઝગીમાં નિર્વાહના (unemployment insurance) વૈદક મદદના (Health insurance) વગેરે વગેરે પ્રમાર કરવા હજાર પડી હતી, અને તેને લઈને મજૂરોના ઊવનમાં અને સ્થિતિમાં સરેજસાજ સુધારો થવા પામ્યો હતો *

બીજી બાજુએ મોરીમ અને ગંડીત જેવા સમર્થ લેખકોએ હાથ-કારિગરીની ખુબીઓ અને તેના મૌ-દર્થ પ્રતિ પ્રજાનુ ધ્યાન દોરી, યંત્રપ્રવૃત્તિને વિરોધ કરી, દેશના બાગલા જતા હાથના લુગર ઉઘોગોને ઉત્તેજવા પ્રચાર કામ આદર્યું હતું અને તે ચળવળની પણ થોડીક અમર થવા પામી હતી.

* સરખાવો—આપણા દેશકાર્યા મહાસભાવાદી પણ હાથમાં સના પર આવ્યો છે એ નવી પ્રાંતિક સરકારે એક પ્રેમનોટ પ્રસિદ્ધ કરીને જણાવ્યું છે, કે તેઓ ફેરારી એક્ટમાં ભૂલી જઈ દિગામા ફેરાર અને સુચાર કરવા પારણા રાખે છે. હવે અસવારિયે અપાતી રત્ન, બધારની વિશ્વાસિને આલો અને કામના કવાહાની ને રીતે વહેંચણી થાય છે, તેને વગતી કલમેમાં સુધારાની જરૂર છે; લોગલ માટ સંતોષકારક ગોઠવણ થાય અને પુરતી વૈદક મદદ મળે, એવું જમાબદારીવાળું કાયદેસર બધવ ખૂંડનામાં આવશે. એકંદરે કેટલાક કલકો કામ લેવું એ પ્રત્ન પણ લપાસારો, અને સતપાળી બાબતમાં સમજપણે વિચાર કરી, તે સાક કાઈક નિયમ ચોખ્ખામાં આવશે.

સંપર્કમાં કામના કવાહો, પ્રમારનાં મોરલો, વસવાટની જગ્યાઓ, મેજરની, મદાનિયેષ, કામકાર સંકેત, ઔદ્યોગિક જગ્યાઓ લમામમાં કામકારને ન્યાય મળે તે ટરદ ન સરકારનું જ્ઞાન રહેશે. (તા ૧૭-૮-૧૯૩૭)

નવી નવી વિજ્ઞાનની શોધોથી અને પ્રાચીન ઐતિહાસિક માહિતી ઉપયોગ થતા ક્ષિત્તિ ધર્મ વિષેની માન્યતામા પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું, એ ધર્મના રોમન ઈથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ એ બે મ્હોટા વિભાગો ઉપરાંત અમુક અમુક પ્રકારના વિચાર મતબેદોને લઈને અનેક પેટા વિભાગો પડેલા છે એમાના એક પેટાવર્ગની માન્યતામા ફેરફાર થઈ, તે એવી શ્રદ્ધા ધનનતો થયો હતો કે પ્રભુ જીમ્મ ક્રાઈસ્ટનો ઉપદેશ મનુષ્ય જીવનને લાગુ પાડી, તે પ્રમાણે સમાજજીવન ઘડવા પ્રયત્ન થવા જોઈએ ક્ષિત્તિ પાદરીઓ ગરીબ મજૂર વર્ગને આજીવન કરના પર શોકના જીવનસુખ પર વધુ વિશ્વાસ રાખવા અને તેમાથી આશ્વાસન મેળવવા ઉપદેશ કરતા તેનો ઉલ્લેખ અગાઉ થયેલો છે પણ ઉપર નિદેશ મેલી ભાવના નવો ચીત્રો પાડતી હતી અને તે વધારે વ્યવહાર, અમરકારક અને તલસ્પર્શી લાગણીમાળી હતી, તે દ્વારા ધણું જરૂરી અને મગીન સમાજ સેવાનું કાર્ય થવા પામ્યું છે, અને તે કાગળે એ પ્રવૃત્તિ ક્ષિત્તિ સામાજિક હિલચાલના નામે જાણીતી થયેલી છે, તેને ઉપગ્રિત કરનામા ફેડરિક ડેનિસન મોરીમ અને ચાર્લ્સ કિંગમલી મુખ્ય હતા તે સબધમા કેનન બેનેન્ડુ નામ પણ જુનાય તેવું નથી તેમના ઉપદેશનો આશય એ હતો કે તેની સર્જની સૃષ્ટિમા પ્રભુની પ્રકૃતિનું સડળ દર્શન થાય છે, એટલું જ નહિ પણ મનુષ્ય રચના એ માટે યોગ્યએવી જણાય છે, અને જીસસ ક્રાઈસ્ટમા પ્રભુનો માક્ષાત્કાર થયો હતો.

જૂમિ પર અધર્મનો ભાર વધી પડે છે, સાધુ મતોને ત્રામ અપાય છે અને અન્યાય અને અત્યાચાર ખૂબ વ્યાપે છે, ત્યારે પ્રભુ અવતાર ધરે છે એ ગીતાજીનો શ્લોક જાણીતો છે, તે પ્રમાણે પ્રભુ જીમ્મ ક્રાઈસ્ટે મનુષ્ય જાતિના ઉદ્ધાર અર્થે અવતાર લીધો હતો એ દેનુથી કે તે મનુષ્યને માન ઉપદેશથી જ નહિ પણ જીવનમા તત્ત્વસાગર વર્તીને પરમાત્માનો આદેશ વ્યક્ત કરે, તાત્પર્ય કે સમગ્ર મનુષ્ય જીવનમા પ્રભુનો વામ છે, તેના વિનાનું ગૈર શ્યાન ખાલી નથી તેથી મનુષ્ય પ્રતિ કાઈ અન્યાય કે અત્યાચાર કરેલો એ દેવગમા નહિ જલુ, નિયત નત વિધિ પ્રતિ એદરકારી જતાવવી, અથવા બાઈબલ ધર્મગ્રંથનું નિત્ય વાચન વિચરવું, તેના કરતા વધારે મહીર મુન્દો છે તે પરમાત્માની અવહેનના કરવા બરોગર છે

એ પ્રવૃત્તિનો ઝોક, આમ, મમાજને પ્રભુપગયણ કરનાનો હતો, તેના મધર્મનમા ઉપદેશને કહેતા કે પ્રભુ મનુષ્ય અવતાર લે છે, એટલા માટે કે મનુષ્ય પ્રભુ જેવો મને

૧. પ્રથમ શિક્ષિત મહાજનનું—જેમકે દેશબંધુ, આદ્યજ્ઞ અને લંડન યુનિવર્સિટીઓનું—લક્ષ માનવતાની (humanity) દૃષ્ટિએ મનુષ્ય અને ગરીબ લક્ષ્યો પ્રતિ ખેત્યાર્થ એ વર્ગની સુધારણા અને ઉદ્ધાર અર્થે વ્યવહાર માર્ગ ચેલવા તેઓ તત્પર બન્યા હતા—)

આ મધ્યમ પ્રવૃત્તિઓમાંથી સામાજિક સેવા કાર્યનો ઉદ્ભવ થયો; અને તેના સંબંધોએ આ જાતની મનુષ્ય સેવાને ધિર સેવા જ માની હતી. આમ ગયા નૈકાના ઉત્તરાર્ધથી મનુષ્ય સેવા એ ખ્રિસ્તી ધર્મનું પ્રધાન અંગ બનવા પામ્યું હતું.

આ મનુષ્ય સેવા પ્રવૃત્તિઓ, તેના અંગની એવા સંસ્થાઓને (Social settlements) નો વૃત્તાંત રમપ્રદ અને રોમાંચક તેમ વિચારણીય છે. તેના કાર્યકર્તાઓએ કાર્ષ પશુ મનુષ્ય એવા પ્રવૃત્તિને હથકાટ દે અધમ ગણી નથી, તે માટે પૈસો વહાલો કર્યો નથી; તે કાર્ય પાછળની હાડમારી કે તે ખાતર જીવનના જોખમનો વિચાર સરખો કર્યો નથી. માત્ર પ્રજા શ્રમમ કાર્ષકના પ્રેમ ખાતર, તેના પવિત્ર નામે, એ મિશનરીઓએ પતિતોદ્ધાર, રક્ષાપિતિયાની સુશ્રુષા, દક્ષિત, પછાત અને અજ્ઞાન જાતિઓના ઉદ્ધાર, ગુન્દેગાર કોમોની સુધારણા, ફળવણીનો પ્રચાર, વૈદક સહાય વગેરે પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી લઈ મનુષ્ય જાતિની એવા ઉર્મગથી કરે જાય છે, તે અમિત પ્રશમનીય તેમ આદરણીય છે. મનુષ્ય સેવાને જ એ શોધોએ ધર્મ માન્યો છે, એટલું જ નહિ પણ તેને જીવનમાં ઉતાર્યો છે, અને તે ખ્રિસ્તી ધર્મનું વિશિષ્ટ અંગ બન્યું છે, જે અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે.

આ સેવા ભાવના અને એવા પ્રવૃત્તિઓની લોકમત પર પ્રબળ અમર થવા પામી, એનાથી પ્રેરણાને દિન્દી સંગ્રહને જાહેર દિતના પ્રયોજવા કે, લોક કુખાકારી, વૈદક મદદ, હોમીયટીસ અને દવાખાનાં, કામદાર ખાતું (labour office) અને ફેક્ટરીઓને લગતા કાયદાઓ, રક્ષાપિતિયા હોદ્દા-મુગા, અથ, ગાડા વગેરે માટે યોગ્ય પ્રમથ અને વ્યવસ્થા, શહેરના ધરવાસ, ગુન્દેગાર જાતિઓ માટે અલાયદા વસવાટ, સહકારી દિવસાય, વગેરે ઉપાડી લીધા છે, તે દિશામાં સુધારા માટે બહોળો અવકાશ છે તેમ છતાં તે નર્વ પ્રવૃત્તિઓ યોગ્ય માર્ગે છે, એમ બેશક કહેવું પડશે.

આયર્લેન્ડે જીવશિવનના ઐક્યની ભાવના પરાપૂર્વથી સ્વીકારેલી છે; પિંડે તે બ્રહ્માને અથવા આત્મા ને પરમાત્માનું સામ્ય દર્શાવી 'હું જ બ્રહ્મ' છું એવો ઉપદેશ, ઉપનિષદ વગેરેમાં કરવામાં આવ્યો છે, અને પરમાત્માને

સચરાચર, જડ અને ચૈતન્ય સૃષ્ટિમાં વ્યાપ્તો માન્યો છે; એટલે કે પરમાત્મા પ્રાણી સૃષ્ટિમાં, તેના અણુએ અણુમાં વ્યક્ત થયેલો છે; એવી લોક માન્યતાથી હિન્દુ જનતાએ પશુપંખીઓ, જંતુઓ અને કિટક સુદ્ધાના રક્ષણ અને પાલન સાથે પરજાડીઓ અને પાંજરાપોળો વગેરેનો વ્યવસ્થા કરી જૂતદયાનો ભાવ જતાવેલો છે અને એ ભાવના સ્વર્ગસ્થ કવિ મણિશંકર રત્નજીએ નીચેની પંક્તિઓમાં સુંદર રીતે દર્શાવેલી છે:

" નીકે નાની મોટી જે જીવો તણી;
વહતું તેમાં એક અખંડિત વહેન જો !
હસનારાંઓ સાથે હસવાનું ધરે;
રડનારાંની સાથે રડવું તેમ જો !
એકબીજાનાં આંસુડાંઓ લૂછતાં;
ઉંચા ચડશે સ્ત્રીપુરુષો સૌ એમ જો !
જૂતદયા છે ધર્મ જધાના મૂળમાં;
સઘળાએ સન્તોનો એ ઉપદેશ જો !

એથી આગળ વધીને મનુષ્ય જાતિના દુઃખ દેડવા, દુઃખિયાની સુશ્રુષા કરવા, હૈમની વ્હારે ધાવા લોકપ્રિય કવિ લલિતજી ઉપદેશે છે, કે,

દુઃખિયાનાં દેડી બંધન,
રચિયે હિર આંગણુ નન્દન;
દીનને દારે દયાસાગર રેલિયે;
એવાં આંસુ અર્પિએ !
દુઃખિયાનાં દેવ સદાયક,
દીનનાં તો સન્તન મેવક,
રંકને પગલે પ્રભુલીલા ન્યાણિએ
પ્રભુજીને ભાણિયે. " *

પરંતુ ગયા સંક્રામાં ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓના સંસર્ગમાં આવ્યા પહેલાં મનુષ્યને રાહત આપવા, તેમની અપંગ અને નિરાધાર સ્થિતિમાં બરદાસ કરવા, તેમના દુઃખોનું નિવારણ કરવા, વ્યવસ્થિત રીતે અને સમાજ તરફથી, સેવાની દૃષ્ટિએ, ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હોય એવું કાંઈ જાણવામાં નથી; ખરી રીતે આપણા સુધારકોએ એ વિષયમાં ખ્રિસ્તિ પ્રવૃત્તિઓનું અનુકરણ કરેલું છે, એમ કહેવું તે ખોટું નથી.

અદૈતવાદના વિચારો અગાઉ પુરૂષ અને દેશજરમાં પ્રમરેવા હતા અને એ અદૈતવાદનો કેવો વિષયીય થતો તેનું રમુજ હિદાહરણ સ્વર્ગસ્થ નદશકરે કરણુધેવાની નવલકથામાં આલણ હુટારાની હકીકત વર્ણવીને, પૂર પાડ્યું છે. આમ "હું અને તું" મા બેદ નથી, આપણે સૌ એક જ છીએ એ વાદનો અસાચાગ ચયેલો; પણ તદનુસાર સૌ એક જ પિતાનો પગિવાર છે, ઓમા કૃષ્ણી અસાગ્રહેલો છે, તેથી એકમીત્ર પ્રત્યે સમભાવ તેમજ દયા ભાવ દર્શાવી મનુષ્ય જાતિની મેવા કરવા બહુ થોડાક જ-અને તે આધુમતો સિવાયના-આધુમ પડના હતા

પરંતુ વર્તમાન યુગમાં તે દિશામાં પ્રગ્લે અવરહાડ અને વ્યવગ્રિત-પણે પગલા ભર્યા હોય તો તેનો યશ સમકૃષ્ણ-વિવેકાનંદ અધ્યાને ધટે છે સ્વામી વિવેકાનંદે વિશ્વધર્મ પરિપદમાં આખ્યાન આપતા વેદાન્તને એક જીવન્ત ધર્મ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો અને મનુષ્યમાં પ્રજુનો વામ રહેતો છે, એ મુદ્દા પર ભાગ મૂકીને જનસેવાના કાર્યો પ્રતિ અમાજનું ધ્યાન દોર્યું હતું તે વિષયનો મ્હેટ કાતો એક મનનીય દેખ હમણા 'વેદાન્ત કેમરી' નામક એ જ સરસ્થા તરફથી આનન્દા મામિકમાં પ્રકટ થયો છે, તેમાંથી જરૂરી ભાગ અહિં આપીશું —

But in the light of the doctrine of Immanence, otherwise described here as the philosophy of "God in Man" we can have an ideal of life that takes due cognisance of the spiritual urge of introversion that manifests itself as asceticism, as well as the ethical urge of extroversion that takes the form of humanism and collectivism—an ideal that in fact fuses or synthesises both these into a rational and harmonious scheme of spiritual life with its twin forms of communion, namely meditation, in which one communes with the Deity immanent in the self, and service, through which one communes with the same Deity as manifested in others and in society at large ‡ "

આ ભાવથી પ્રેરિત થઈને મનુષ્ય સેવા અર્થે રામકૃષ્ણ વિવેકાનંદ સંસ્થાના મંન્યાસી-માધુઓએ દેશભરમાં અનેક વિધ સેવા પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડેલી છે, તે લોકોપકારી તેમજ હિતાવહ નિવડેલી છે.

જાણીતા પ્રોફેસર વિનયકુમાર મરકારે તેનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે, કે, એ સાધુઓએ આરોગ્ય બક્ષનારી હોસ્પિટલો અને દવાખાનાં ખોલેલાં છે, તેમજ શત્રિયાળાઓ, ઉલ્લેખ ગૃહો, અમળા આશ્રમો, આગમગૃહો, આરોગ્યગૃહો વગેરે સ્થાપેલા છે; વિશેષમાં દુકાળ, રેલ. આગ અને દેવી હોનારતના પ્રમુખે રાહતકાર્યો ઉધાડે છે, તેની જોટલી પ્રથમા થાય તેટલી ખોળી છે; અને ઉપદેશ અને જ્ઞાન પ્રચારનો એમનો વ્યવસાય તો ચાલુ હોય છે *

આર્થમમાજ અને પ્રાર્થના મમાજે એજ માર્ગે પ્રયાણ કરી, અનાથ આશ્રમો, ફેલિંગ હોમ અને યતિતોહાદ મંસ્થાઓ સ્થાપી છે અને તેમા માનવતાનો (humanity) ભાવ પ્રધાનપણે પ્રવર્તે છે

એવા ઉદાર વિચારથી અને સેવા વૃત્તિથી જાહેર પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી સેવા અને ચલાવવા વર્ગસ્થ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ મન ૧૯૦૫ માં હિન્દ સેવકમમાજ સ્થાપ્યો હતો અને તેનો પ્રધાન આશય આપણુ જાહેર જીવન (public life) ધાર્મિક વાતાવરણ જેવું પવિત્ર અને ઉત્કૃષ્ટ કરવાનો હતો.

સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિ માથે જનસમુદાય ગતાનુગતિક વિરોધ કરતો અને દેશનું ઐક્ય માધવા હિન્દી મહાસભા ખંતપૂર્વક પ્રયત્ન કરી રહી હતી, તેમા સૌ કોઈ વર્ગનો સમાવેશ થતો અને તે કારણસર તેના પર અધિકૃત આક્ષેપ ન મૂકાય એ આશયથી તેમ સર્વ જૂઠા જૂઠા ઘટકોને એક માથે સંયોજિત ગણવા, મહામહાની પ્રવૃત્તિથી સમાજ સુધારાની પ્રવૃત્તિને પ્રથમથી હેતુપૂર્વક નોખી રાખવામા આવી હતી.

મમાજ સુધારકો ધીમે ધીમે પણ મક્કમ પગલે આગળ કૂચ કરે જતા હતા; અને તેમના પ્રચાર કાર્યની અચૂક અસર થતી હતી, તે જોઈને બીજી મધી દલીલો ખૂટી પડી ત્યારે સુધારાનું કાર્ય પ્રજાની પાછળી જીવન પરપરાને અનુસરીને કરવુ કે કેવળ જુલિવાદને પ્રાધાન્ય આપીને આગળ ધપાવવુ એ વિવાદનો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો, પણ છેવટે

* The Might of Man in the social philosophy of Ramkrishna and Vivekananda, p 28

મનુષ્ય સેવાભાવનાને સમાજમાં મહત્વનું સ્થાન અપાયું છે એ સતોપકરક ખિના છે; અને તે એક ધર્મ દર્શક બનાયું છે. સુરતના 'શેડી વિલીંગ્ટન અલકાત્રમે' તો મનુષ્ય મેવા એ ઈશ્વર સેવા છે, કારણ કે દરેક મનુષ્યમાં પ્રભુનો અંશ છે, એ ધ્યાનમંત્ર (motto) ધારણ કરેલો છે; અને મહાત્માજીએ તો સેવા જીવનને તેમનાં કાર્યક્રમમાં પ્રાધાન્ય આપેલું છે. તેઓ એટલે સુધી દહે છે, કે 'ઈશ્વરની સેવા એક રીતે જ થાય. ગરીબોની મેવા તે ઈશ્વરની સેવા છે; અને તે સ્વતંત્ર રચદીકરણ કરતાં તેઓ જણાવે છે, કે "આત્મજ્ઞાન, જીવ માત્રની સાથે એટલે ઈશ્વરની સાથે ઐક્ય-નત-મયતા સાધવાથી જ થાય. જીવ માત્રની સાથે ઐક્ય સાધવું એટલે તેને દુઃખે જ્ઞાનપૂર્વક દુઃખી થવું; તેના દુઃખનું નિવારણ કરવું."*

જગતમાં હિપર જણાવ્યા પ્રમાણે સેવાભાવનું પ્રાબલ્ય જામે તો મનુષ્ય તેના દુઃખોમાંથી મુક્ત થઈ, તેનું જીવન સુખી થાય એટલું જ નહિ પણ પૃથ્વી પર જ તે સ્વર્ગીય આનંદ અનુભવે.

મુંબાઈની સોસાયટી સર્વિસ લિગનો ઉદ્દેશવ પોતાના પછાત અને અજ્ઞાન બધુઓને સહાયમૂત થઈ, તેમને સાચે રાહે દોરવાના ઉદ્દેશમાંથી થયો હતો.

આપણો ગરીબ, પછાત, અને અજ્ઞાન જનસમૂહ હોળીના દિવસો હલકા પ્રકારની એટામાં અને મસ્તી તોષાનમાં વ્યતિત કરે છે અને કુમળા મગજ પર એ કુમળાની માદી અસર પેદા થવા પામે છે. તે બદી અટકાવવા

* ધર્મમંથન પુ. ૩૦૩-૦૪

તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ ગણેશ Contemporary Indian Philosophy નામના પુસ્તકમાં એ સંબંધમાં મહાત્માજીએ નીચે મુજબ પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે:

"To be true to such religion one has to lose oneself in continuous and continuing service of all life. Realisation of Truth is impossible without a complete merging of oneself in, and identification with, this limitless ocean of life. Hence for me, there is no escape from social service, there is no happiness on earth beyond or apart from it. Social service here must be taken to include every department of life. In this scheme there is nothing low, nothing high. For, all is one, though we seem to be many."

અને તેને બદલે એ સમયે તેમને ગમ્મત અને વિનોદનાં સાધનો પૂરાં પાડી, એ તહેવારો તેઓ નિર્દોષ આનંદમાં ગાળે એવો પ્રયત્ન કરવાનો વિચાર બાણીતા સમાજ સુધારક શ્રીયુત ભવાનીદાસ ના. મોતીવાળાને રહ્યો અને તુરત જ તે માટે ચોક્કસ વ્યવસ્થા કરવા તેમણે એક હોળિકા સંમેલન સમિતિ નીમી દીધી. તે કાર્ય પૂરું થયા પછી, એ સમિતિને લાગ્યું, કે એ શોક્ષમાં સ્થાયી સેવાકાર્ય કરવા સાફ એક સ્થાયી મંડળ સ્થાપવામાં આવે તો તે બહુ ઉપકારક થઈ પડે; અને તેની અગત્ય તે સમિતિએ સ્વીકારી, એવા એક મંડળનું બંધારણ ઘડવા એક પેટા કમિટી નીમવામાં આવી હતી. તેના પ્રમુખ તરોડે સ્વર્ગસ્થ ઝોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ અને સભ્યોમાં ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી, શ્રીયુત કાન્તિલાલ પંડ્યા, શ્રીયુત ચંદ્રશંકર પંડ્યા, શ્રીયુત મનસુખલાલ ભારતર, ડૉ. કન્યાણુદાસ દેસાઈ અને મી. પી. બી. ગોરડિયા વગેરે ગુજરાતી ગૃહસ્થો હતા.

ગયે વર્ષે એ સંસ્થાએ તેના રજતમહોત્સવ ઉજવ્યો હતો અને તે નિમિત્ત રજતમહોત્સવ રીપોર્ટ પ્રકટ કર્યો હતો, તે વાંચતાં, તેની અનેક વિધિ પ્રવૃત્તિઓ જનતાને કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ પડેલી છે અને હિતાવહ નિવડી છે, તેના ચથાર્થ ખ્યાલ આવશે, તેની સાથે અભ્યારના બદલાયલા સંજોગોમાં સમાજને એવી સેવાભાવી સાર્વજનિક સંસ્થાઓની વાસ્તવિક જરૂરિયાત વિશે પ્રતીતિ સુદાં થશે.

વર્તમાન સમયમાં મનુષ્ય સેવાને સમાજજીવનમાં મહત્વનું સ્થાન અપાયું છે અને તે એક ધર્મકાર્ય ગણાયું છે, તે આનંદ પામવા જેવું છે. મનુષ્યમાં પ્રભુનો વાસ છે એ લાવના શોક્ષમાં દહ અને વ્યાપક બનતાં, સંસારમાંનાં અનેક દુઃખો, અન્યાય અને સતામણી, આપોઆપ દૂર ભાગશે.

પ્રસ્તુત વિચારથી દોરાર્ધને દરિજનનો પ્રગ્ન નિરૂપણ માટે છેવટ સુધી મોકુફ રાખ્યો હતો, એ આશામાં કે તેના શુદ્ધ અને સાચા સ્વરૂપમાં તે જોવા તપાસવાનું અનુકૂળ થઈ પડે.

નવયુગનું પ્રસ્થાન ચતાં જ સુધારક વર્ગનું દરિજનોની દુર્દશા પ્રતિ લક્ષ જઈ, તેમની ગુલામી સ્થિતિ સુધારવા તેમજ તેમની ઉન્નતિ સાધવા તેઓ પ્રેરાયા હતા. તે પહેલાંથી ખ્રિસ્ત મિશનરીઓએ દરિજનોને ખ્રિસ્ત ધર્મમાં વટલાવવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા; પણ એ દરિજનભાઈઓએ, એમાંના ઘણા મહોટાભાગે, એક દેહમાં બે ધર્મ નહિં દરીએ એવો સામો ઉત્તર આપી, અને હિન્દુ ધર્મમાં પડતાં સર્વ દુઃખો સહી લઈ,

તે સ્વધર્મને તેઓ મહત્ત્વપૂર્ણ વળગી રહેલા છે; અને હિન્દુધર્મીઓ માટે એ ગૌરવનો વિષય છે; તેમ છતાં ખોટી અને અધર્મ શ્રદ્ધાને વશવર્તી હિન્દુ જનસમુદાયે તેમના પ્રતિ તદ્દન નિષ્કૃસ્તા બતાવેલી છે, એ સારું એટલું જ તેને માટે શરમજનક છે. પણ વધારે દુઃખનો વિષય એ કે તે પરધર્મમાં વટલીને આવે તો તેનો સંપર્ક કરવામાં આપણને વાંધો ન આવે પણ એક હરિજન તરીકે તેનો સ્પર્શ થતાં પોતે અપવિત્ર ધર્મ જાય અને તેને દૂર ને દૂર ગએ. આથી હરિજનોને ખુબ જ હાડમારી વેદી પડેલી છે, એટલું જ નહિ પણ સમાજમાં તેમનું સ્થાન છેક જ નપાત અને તિરસ્કાર-પાત્ર બન્યું છે; એટલે દરજ્જે કે દક્ષિણ દિશામાં ફેરવેક સ્થળે તેમનો પડખો પડતાં ચુસ્ત સનાતની ખિન્નતા અને હજી પણ ખિન્નય છે.

મનુષ્ય તરીકે એ વતન અસહ્ય હતું; જંગલી પ્રાણીઓ કરતાં પણ બહુ ખરાબ રીતે તેમના પ્રતિ વર્તાવ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તેમનો પક્ષ લેનાર કે તેમની વકીલાત કરનાર થોડાક જ નજર પડશે. સૌ કોઈ તેની સેવાનો લાભ લે છે; તેની પાસે સખ્ત મહેનત મજૂરી કરાવે છે; તેનો ઉપયોગ કરવામાં તેને બાધ આવતો નથી પણ એક મનુષ્ય તરીકે તેની સાથે થોડા વ્યવહાર કરતાં ધૂણા ઉપજે છે, અને જાપણે અગવડે એનો સ્પર્શ થતાં, તે એક રક્તપિત્રિયો ન હોય તેમ, તેને હડધુત કરવામાં આવે છે, તેથી એ પરમાત્માને કરગરતો કહે છે, કે—

મનખો દેડાનો બાપ ! શે દીધો રે રામ (૨)

એને પડખાયે દેહ અભગાય

મારા દેયાની હાય દોષ સાંભળો રે રામ૦

અંધારી રાત કાળો મેષલી રે રામ

એથી જૂરા દેડાનો અવતાર— મારા૦

x x x x

મનખો આવો તે બાપ ! શે દીધો રે રામ

એથી ભસ્મેરી જંતુ જમાત— મારા૦

સુખ દુઃખનું જ્ઞાન બાપ ! શે દીધુ રે રામ

એથી ભસ્મેરી પાણીની જાત.....

મારા દેયાની હાય દોષ સાંભળો રે રામ. મારા૦

યુરોપમાં અગાઉ જ્યુઓની એવી નરાધમ સ્થિતિ હતી. સૌ કોઈ તેમનો તિરસ્કાર કરતું; જો કે તે વર્ગ અસ્પૃશ્ય નહોતો; બીજી રીતે બાહોશ, બુદ્ધિશાળી અને શ્રીમંત હોતો. જાણીતા રોમાંચક નવલકથાકાર સર વોલ્ટર સ્કોટે આઈવેનહો નામક તેની જાણીતી નવલકથામાં આઈઝેક જ્યુનું તાદશ્ય ચિત્ર દોર્યું છે; અને એ કથામાંનો નાયક તેને સતાવે છે ત્યારે જો ઉત્તર એ આપે છે તે હૃદયભેદક છે. તે તેને કહે છે, કે શું જ્યુને આંખ નથી, પગ નથી, લાગણી નથી, હૃદય નથી, શું તે એક મનુષ્ય નથી ? શું પ્રભુએ તેને સંભર્યો નથી ?

એવા જ હૃદયબળતરાના ઉદ્ગાર કવિ રમણુલાલે એક અસ્પૃશ્યના મુખેથી કહાવ્યા છે:

તમને પ્રભુએ શું ઘડ્યા સોના કણે ?
અમને ઘડ્યા દુર્ગંધની કાચી ધૂળે ?
આંખો અમારી શું જડેલી કાઢીએ ?

x

x

x

માથે પડી આ દાલ, માથે ભાર લઈ બેઠાં;
હાથે પડ્યા છાલાં, કુહાડી હાથમા લેતાં,
એ હાથ, એ માથું, પવિતર કેમ નહિ વાડ ?
સેવા અમારી લો, ન અમને કેમ લો આપુ ?*

મહાત્માજીએ પણ એમના પ્રત્યેના ધોર અન્યાયનું, તેમની કરણ દશાનું ચિત્ર આલેખ્યું છે, તે ગંભીર ચિંતન ભાગી લે છે. તેઓ લખે છે:

“ હરિજનોને માથે આપણે કેવા કેવા અન્યાયો ખડક્યા છે એનું આપણને સ્મરણ રહે એ સાફ છે. સામાજિક દષ્ટિએ તેવો રક્તપીતિયા છે. આર્થિક દષ્ટિએ તેઓ ગુલામ કરતા નપાવટ છે. ધાર્મિક દષ્ટિએ તેમને આપણે જોને ‘દેવ મંદિરો’ ને ખોટું નામે ઓળખીએ છીએ તે સ્થળોમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રતિબંધ છે. તેમને સર્વજ્ઞ ક્રિસ્તીઓના જેટલી જ છૂટથી જાહેર રસ્તા, જાહેર નિશાળો, જાહેર ઇસ્પતાલો, જાહેર કૂવા, જાહેર નળ, જાહેર બાગબગીચા એવી જગ્યાઓનો ઉપયોગ કરવાની મનાઈ છે. કેટલીક જગ્યાએ તો તેઓ અમુક અંતરથી પાસે આવે સામાજિક અપરાધ ગણાય છે’ અને કોઈ કોઈ છૂટીછવાઈ જગ્યાઓએ તેમના દર્શન

માત્રથી જ માણસો અભણ છે. તેમને રહેણાંક માટે શહેરો અને ગામડાંના ખગલમાં ખરાબ ભાગ આપવામાં આવે છે, અને ત્યાં તેમને લગભગ કંઈ જ સામાજિક સગવડો મળતી નથી. સર્વથા હિન્દુ વફીરો અને શક્ટરો સમાજના બીજા માણસોની સેવા કરે તેવી તેમની ન કરે. બ્રાહ્મણો તેમને ત્યાં ધાર્મિક વિધિઓ ન કરાવે. તેઓ જેમ તેમ કરીને જીવતર ચલાવી શકે છે અથવા હજી હિન્દુ ધર્મમાં રહે છે એજ આશ્ચર્યની વાત છે. તેઓ એટલા કચડાઈ ગયેલા છે કે જાલિમો સામે બળવો કરવાની પણ તોફાત તેમનામાં રહી નથી. કાર્યકર્તાઓની નજર આગળ ધરવડાના કરારની કક્ષમોના ગભિત અર્થનો આગ્રહ્ય ચિનાર ખડો થાય એટલા માટે આ દુઃખ અને સરખાવેલી હકીકતો મેં માફ કરાવી છે. સતત અવિશ્રાંત પ્રયત્નથી જ આ દલિલ સોફાનો પતિત દશામાંથી ઉદ્ધાર થઈ શકશે, હિન્દુ ધર્મ શુદ્ધ થઈ શકશે અને સમસ્ત હિન્દુ સમાજનો અને તેની સાથે આખા હિન્દુસ્તાનનો ઉદ્ધાર કરી શકશે. ”

ઉપરોક્ત ઉતારામાં મહાત્માજીએ તેને એક ધાર્મિક પ્રશ્ન ગણ્યો છે, એ વાજબી કહ્યું છે; એક ધાર્મિક માન્યતા તરીકે જનતામાંથી આલડ-છેદની લાગણી નિર્મૂળ થશે ત્યારે તેનો જટ ઉકેલ આવશે. તેથી મંદિર પ્રવેશ પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

હરિજનોની ઉન્નતિ કરવા પ્રથમ દિશ્યાલ થયેલી ત્યારે તેનો દલિત જાતિ તરીકે (depressed classes) નિર્દેશ કરવામાં આવતો; પણ એવી દલિત જાતિમાં, બીજી જાતિઓ એ સ્થિતિમાં પડેલી હોય તેનો સમાવેશ થઈ શકે, તેથી ક્ષીમંત મહારાજ સર સપાજીરાવે એ જાતિને અસ્પૃશ્ય જાતિ તરીકે વર્ણવી હતી, અને તેમને જોઈ લઈ જવામાં એઓથીએ ધણું કહ્યું છે, એ ઉપકારસહ નોંધવું જોઈએ.

એ પ્રવૃત્તિનાં મૂળમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણની સાથે હરિજનોનો આર્થિક વિકાસ એ પણ એક પ્રેરક બળ હતું; અને તેનો અકસીર ધ્યાન તેનામાં ફળવણીનો પ્રચાર મનાયેલો હતો.

પણ એવા મંદ, એક્કસ કાર્ય નીતિ અને ધોરણ ચિનાનાં, પ્રયાસોની ઝાઝી અસર થવા ન પામે એ સ્પષ્ટ છે; તો પણ સંજોગવશાત્ તેમની પહેલાંની સ્થિતિમાં કાંઈક ફેરફાર થયો છે; જો કે તે સતોપકારક નજર કહેવાય.

પરદેશમાં હિન્દીઓ પ્રત્યે જે અમૃત વતન રાજ કરતી ગોરી પ્રજા તરફથી કરવામાં આવે છે, અને તેમને અસ્પૃશ્ય ગણે છે, ત્યારે આપણુ શોધી ઉઠાવી આવે છે, તે સામે વિરોધ ઉઠાવીએ છીએ, પણ તેના એક ઉત્તર તરીકે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ અસ્પૃશ્ય જાતિઓ પ્રત્યે હિન્દુઓ કેવી રીતે વર્તે છે તે રહીઓ રજુ થાય છે અને આપણે તેથી તેનો જવાબ વાળતા સક્રિય પામીએ છીએ.

પરંતુ રાજકારણની દૃષ્ટિએ સરકારે અસ્પૃશ્ય જાતિઓને હિન્દુ સમાજમાંથી જૂદી પાડવા પ્રયત્નો કરવા માડ્યા, ત્યારે એ પ્રશ્ન બહુ ગંભીર બની ગયો હતો અને તેના પ્રતિકાર રૂપે મહાત્માજીએ ખીજ ગોળમેજી પરિષદમાં નીચે મુજબની તેમની પ્રતિજ્ઞા જાહેર કરી હતી -

“ખીજ નાની કોમોની માગણી હું સમજી શકું છું, પણ અત્યજો વતી કરવામાં આવેલી માગણીઓ મારે મન ‘સૌથી નિર્દય ધા’ છે કે અસ્પૃશ્યતાનું કલક ધાયમ રહેવાનું છે. હિન્દુસ્તાનની સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે પણ હું અત્યજોના સાથા હિતને વેચી ન ખાઉં હું પોતે અત્યજોના વિશાળ સમુદાયનો પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરે છું અહીં હું મહાસલાની વતી નથી બોલતો, પણ મારી પોતાની વનીથી બોલું છું, અને દાવો કરીને કહું છું કે તમામ અત્યજોના મતની ગણતરી કરવામાં આવે તો મને તેમનો મત મળે અને મારું નામ પહેલું આવે અને હું હિન્દુસ્તાનને એક છેડેથી ખીજ છેડા સુધી અત્યજોને કહેવા જાઉં કે જુદા મતદાર મહાળ અને અલગ બેઠકો એ અસ્પૃશ્યતા જે તેમનું નહિ પણ મનાતન હિંદુ ધર્મનું કલક છે તે દૂર કરવાનો ઉપાય નથી.

તમારા પત્રક પર અને અમારા વગ્તીપત્રકમાં અત્યજોનો જુદો વર્ગ ગણાય એમ અમે ઈચ્છતા નથી તીખો હમેશા શીખ રહે, મુમન-માનો હમેશા મુમનમાન રહે, યુરોપિયનો હમેશા યુરોપિયન રહે, પણ અત્યજો હમેશા અસ્પૃશ્ય રહેશે ?

અસ્પૃશ્યતા એના કરતાં તો હિંદુ ધર્મ રમાતાળ જાય એ હું બહુ વધારે ઈચ્છું તેથી કે આખેડકર વિષે અને અત્યજોનો ઉદ્ધાર કરવાની તેમની ઈન્તેજારી વિષે મારો આદર હોવા છતાં, તેમની શક્તિ વિષે મને પૂરો આદર હોવા છતાં, મારે નમ્રતાથી કહેવું જોઈએ કે આ ઘોર અન્યાય તેમણે મહન કર્યો છે અને કદાચ તેમને જે કડવા અનુભવો થયા હશે તેને લીધે તેમની વિવેક શક્તિ કનુપિત થયેલી છે આમ કહેવું

પડે છે તેનું મને દુઃખ થાય છે, પણ એ ન કહું તો અંતઃકર્મેનું દિલ
જેમને પ્રાણ સમાન વદાણ છે તેને હું બેવશ નિવડું. આખા જગતના
રાજ્યને સારું હું તેમનું દિલ જણું ન કહું. હિન્દુસ્તાનનાં તમામ અંતઃકર્મેની
વતી ડૉ. આંબેડકર બોલવા જાય છે ત્યારે તેમનો દાવો યોગ્ય નથી એમ
હું કહું છું અને તે પૂરતી જવાબદારીના જ્ઞાનથી કહું છું. એનાથી હિન્દુ
ધર્મમાં જે ભાગલા પડશે તે મારાથી જોયા જાય તેમ નથી. અંતઃકર્મે,
ઈસ્લામ કે ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકારે તેનું મને દુઃખ નથી. એ હું સહન કરું.
પણ ગામડાંમાં હિન્દુઓના જે ભાગલા પડે તો હિન્દુ સમાજની જે દયા
થાય તે મારાથી સહી જાય એમ નથી. જે અંતઃકર્મેના રાજદારી હક્કોની
વાત કરે છે તેઓ હિન્દુસ્તાનને ઓળખતા નથી અને હિન્દુ સમાજ
આજે કેવી રીતે રચાયેલો છે તે જાણતા નથી. તેથી હું પૂરેપૂરા ભારપૂર્વક
કહું છું કે આ વસ્તુનો વિરોધ કરનાર હું એકલો હોઉં તો પણ હું એનો
છવના જોખમે પણ વિરોધ કરીશ. "x

(હરિજનો મારેની એમની ચળવળ ધણાં વર્ષો પૂર્વની હતી. તેઓ
આશ્રમમાં હરિજનોને રાખે તો અમદાવાદના સનાતનીઓએ તેમને આર્થિક
સહાયતા નહિ આપવા જનતાને અપીલ સુધાં કરી હતી; પણ તેઓ એમના
નિશ્ચયમાં અડગ જ રહ્યા હતા. એટલું જ નહિ પણ ગુજરાત વિદ્યાપીઠનાં
દ્વાર દહેવાતા વૈશ્વના વિરોધ છતાં હરિજનો માટે એકઠા રાખ્યા હતા
અને પોતે એક હરિજન જાળાને દત્તક લીધેલી છે; અને તેને પાળા પોષીને
ઉછેરી છે, એ જાણીતી બીના છે; એમની નજરે અસ્પૃશ્યતા એ અધર્મ
છે અને તે ટાળવાને તેઓ સતત પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે; તેને એક છવન
કાર્ય-મણ્ડુ છે.) હિન્દી મંત્રી સર સેમુઅલ હોરને સન ૧૯૩૨ માં પત્ર
લખ્યો હતો, તેમાં મદ્રાસાજીએ લખ્યું હતું, કે:—

"આ વર્ગોની સ્થિતિના સંબંધમાં હું બાંધાવસ્થાથી રસ લેતો
આવ્યો છું, અને તેમને માટે એક કર્તવ્ય વધારે વખત મેં મારા સર્વસ્વનો
ભોગ આપ્યો છે. આ હું ગુમાનથી કહેતો નથી, કારણ કે સેંકડો વર્ષોથી
હિન્દુઓએ દલિત વર્ગોને જાણીજુઝીને જે અધમ સ્થિતિમાં મૂક્યા છે,
તેનું નિવારણ કરવાને એવી ઘણી પણ તપશ્ચર્યા નથી કે જે હિન્દુ કોમો
આદરીને તેનું નિવારણ કરી શકે એમ હું માનું છું. પરંતુ હું જાણું છું
કે જે કચડી નાખતી અધમતા હેઠળ દલિત વર્ગો કચડાત્ત રહ્યા છે, તેના

નિવારણ માટે જુદા મતદાર મંડળો એ તપશ્ચર્યા નથી કે ઉપવાસ નથી. તેટલા માટે હું નામદાર ચહેનશાહની સરકારને માનપૂર્વક ખગડ આપુ છું કે દનિત વર્ગો માટે જુદા મતદાર મંડળો સ્થાપના દ્વારા જે સરકાર કરશે તે હું ઉપવાસ આદરીને મૃત્યુની માધના કૃત્રીશ *

આવી આકરી પ્રતિજ્ઞા જેનું હૃદય હરિજનો માટે મિઝાતુ હોય તેજ ક્ષેત્ર તત્પર બને, ઈનિહાસમા એવા બનાવો પ્રિય ભાપડશે તેના ભક્તોની પ્રભુએ હમેશા ટેક રાખેલી છે, તેમ આ પ્રસંગે બ્રિટિશ પ્રિન્સેટ હરિજનો મનુષ્ય માટેના નિર્ણય (award) ફેરવ્યો અને મહાત્માની માગણી સ્વીકારી એમા અમે ઈશ્વરનો હાથ જ નિહાળીએ છીએ

અપૃસ્થોમાથી પ્રેરણા મેળાતા ભક્ત થયવા છે, અને હિન્દુ ધર્મે તેમને ભક્તમહાત્મા દાખન કરેલા છે, અને વિશેષમા એ ધર્મ અનેક વિદેશી અને અનાર્થ જાતિઓનો પોતામા સમાવેશ સુદા કરેલો છે એ ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ મિના છે, તે હિન્દુ જાતિ અપૃસ્થોમાને અનગ રાખે, અપવિત્ર ગણે એ કુખ્ય તો અનગ છે દેડવાડે આપણે તેમના આગણ્ય સ્વરૂપ જોઈશું, ત્યાં તુલસી ક્યારે હશે, એટલું જ નહિ પણ ઈશ્વરનું નામ સ્મરણ ક્ષેતા, ભજન કરતા તેમને સાબળીશું એનાઓનો બહિષ્કાર કરવો એ એક હડહડતો અન્યાય જ છે

ધર્મ ખાતર નહિ તો એક મનુષ્ય તરીકે તેમના પ્રત્યે સમભાવ રાખવો તેમને સમાન ગણવો એ આપણું કર્તવ્ય ધર્મ પડે છે

પ્રવૃત્ત પ્રશ્ન એટલો તાલે છે, આપણી નજર સમીપનો છે કે હરિજન પ્રવૃત્તિ વિષે અત્રે વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની જરૂર રહેતી નથી

એમાના એકજ મુદ્દા પ્રતિ અમે વાચકમણતુ ધ્યાન દોરીશું કે મહાત્માએ એમની આર્થિક સુધારણા માટે આમદ નહિ કરતા હરિજનોના મંદિર પ્રવેશને ખામ મહત્વ આપ્યું છે, એ બહુ વિચારવા જેવી ગંભીર બાબત છે,

મનુષ્યને એકલા રોટલા મળે તૃપ્તિ થતી નથી, તેની મનોવૃત્તિ એથી કાંઈ વિશેષ માગે છે, અને તે એક પ્રકારની ધાર્મિક ભાવના છે, અને મનુષ્યને સમાન કરવા ધર્મ જેવું બીજું કંઈ ઉત્તમ સાધન નથી, વળી હિન્દુ જાતિમા તેમના માટે હૃદયપલટો થયો છે, એની પરીક્ષા કરવાની

પણ એ એક કસોતી હતી. તે સંબંધી મહાત્માજીએ નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો હતો, ૨,

‘માગ મત પ્રમાણે, રૂઢિચુસ્ત હિંદુમાનસે યુગ ધર્મને ઝોળખ્યો છે કે નહિ અને હિન્દુ ધર્મને કપાલેથી અપૂરવતાની કાળા લોગી બૂસી નાખવાને તે તૈયાર છે કે નહિ એની આ અચૂક કસોતી છે મને લાગે છે કે હરિજનોને મલર્ણુ હિંદુઓના જેટનો જ છૂટથી તમામ જહેર મદિરોમા દાખલ કરવામા આવે એની હિંદુ આમ વર્ગના તેમજ હરિજનોના મન પર જેટલી અસર પડશે તેમની બીજા કસાથી નહિ પડે. ડો. આબેડકર આને વિષે પ્રમાણુમા ઉઠાસીન છે એ હું મમજી શકુ છું પણ હું હરિજનોના થોડાક સરકારી માણુઓનો વિચાર નથી કરતો પણ અસરકારી મુગા સમુદાયનો વિચાર કરું છું ગમે તેમ તોયે હિંદુ મદિરો આમ વર્ગના જીવનમા ભારેમા ભારે મહત્વનો ભાગ ભજવે છે અને હું આખી જિંદગી અગાનમા અગાન અને દલિતમા દલિતની માથે એકના માધવાનો પ્રયત્ન કરનારો ગણો, એટલે જ્યાં સુધી હિંદુ સમાજના ‘બહિષ્કૃતો’ને માટે તમામ મદિરો ખુલા ન થાય ત્યાં સુધી મને સતીપ નહિ થાય’ +

તેમની પ્રવૃત્તિ એમ્નેથી અટકી નહોતી, પણ હરિજનોની અડચણો દૂર કરવા અને તેમની ઝિંદગી સુધારવા અખિલ હિન્દ માટે હરિજન એવક સંઘની સ્થાપના કરી હતી અને તેના ખોલ તરીકે નીચેના મુદ્દાઓને પ્રાધાન્ય અપાત્તુ હતું, કે,

(૧) દલિત વર્ગોને માટે મર્યાદા જહેર મર્યાદાઓમા નિત હોવાને કારણે દાખલ ન થઈ શકે તેમ ન બનવું જોઈએ

(૨) સાર્વજનિક સ્થાનો, જેવા કે મદિરો, ધર્મશાળાઓ, શાળાઓ, પરબો, મુસાફરખાનાઓ, વગેરેમા બીજા હિંદુ વર્ગોની માફક વિના મંદોએ કે અપવાદ સિવાય ઉપયોગ કરવા દેવા જોઈએ

(૩) રાજનૈતિક બાબતોમા પુના કરાર મુજબ જે સમજુતી થઈ છે અને જેનો મરકારને સ્વીકાર કરવો પડ્યો છે તેનો અમલ શુદ્ધ મુદ્દિથી થાય અને જે અનામત બેઠક છે તે થોડા જ વર્ષોમા નાબુદ થઈ જાય તેવી પરિસ્થિતિએ પહોંચી જવું જોઈએ x

+ ધર્મ સરકારનું પૃ ૫૯-૬૦

x હરિજન ભાગવત પૃ ૮

આપણા પ્રાંતે પણ તે કાર્ય સાધવા ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘ સ્થાપ્યો છે; અને ફેટલુંક સંગીન કાર્ય કરવા તે સંઘ શક્તિમાન થયો છે; તેના સન ૧૯૩૫-૩૬ ના રીપોર્ટમાં આપણે આપણે વાંચીએ છીએ, કે:-

“ સૈદ્ધાંતોથી રૂઢીઓની જડ ધાલીને ખેડેલી અસ્પૃશ્યતાના નિવારણનું કામ ફૂદકે અને જૂસકે આગળ વધી રહ્યું છે, એવું રહેજો લખી શકાય તેવી સ્થિતિ આજે નથી; પણ ચારે તરફ અસ્પૃશ્યતા નિવારણને માટે વાતાવરણ તૈયાર થતું જાય છે એમ જોવાનાં ચિન્હો જુદી જુદી રીતે નજરે પડે છે, એ વસ્તુ ધણી આવકારદાયક છે.

સરકારી નોકરીમાંથી હારેગ થઈને હરિજન કાર્યને અપનાવવાની વૃત્તિ; હરિજનોને વૈદ્યકીય મદદ શાસ્ત્રીય રીતે વિના વેતને આપવાની વૃત્તિ; ધંધામાંથી થોડો સમય કાઢીને હરિજનોની મુશ્કેલીઓના નિવારણ અર્થે જહેમત ઉઠાવવાની વૃત્તિ અને હરિજનોની ખાતર ખીજ સેવાનો લાભ છોડીને એક સ્થળ પર બેસી જવાની વૃત્તિ, એમ જુદી જુદી દિશામાં થતા પ્રયત્નો, એ ઉજ્જવળ પ્રજાતની આગાહી જરૂર મૂકે છે.”*

વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઉદ્ભાવિત બળો

"Whatever value might be attached to the publication of ancient prose and verse works or to translations from other languages it is quite clear that the only true test of the existence and growth of a genuine literary spirit is furnished by the abundance and variety of new and original works published in the language. These constitute, so to speak, the life and soul of every living language" *

M G Ranade

ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રારંભ સામાન્યતઃ નરમૈ મહેતાથી ગણાય છે, જો કે પૂર્વેનું મધુક કાશીન સાહિત્ય ઉપન્યાસ થયેલું છે, અને તે બાબત સાહિત્યની દૃષ્ટિએ મહત્વનું અને ઉપયોગી છે.

પહેલપ્રથમ ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ લખનાર દેવ જીમદ વેાન દેવદે ગુજરાતી ભાષાને મરફતની પુત્રી અને ઉત્કૃષ્ટ દેવી બાપાઓની મગી ભગિની વર્ણવી, તેની ઉત્તમ તારીફ કરી હતી.

આ પ્રભાણે શાળાપાઠશાળાના અભ્યાનક્રમમાં ગુજરાતીને ધ્યાન આપી શકાય એના ઉચ્ચ પ્રકારનું, સંખ્યામાં તેમ ગુણમાં, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય મેળવેલું હતું, અને આગળના વર્ગોમાં યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં એ વિષયને ધ્યાન અપાયું હતું. તેમ છતાં પાઠ્યક્રમથી યુરોપિયન અધ્યાપકો, જેમનો એ વિષયમાં અત્યુત્તરેશ અભાવ નહિ, તેમણે પૂર્વગ્રંથથી દોરાર્ધને, દેવી ભાષાઓના અભ્યાસને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાંથી બાદ કર્યો હતો, એ આચણી ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસ અને વિકાસને જનરરરત રૂદ્ધ છે.

તે આગમ્ય શિક્ષણના વાહન તરીકે અગ્રેજીને ધ્યાન આપી વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલી વધારનારા આવી હતી, તેમ માતૃભાષાનું જ્ઞાન મેળવવું

કદિન કરી મૂક્યું હતું એ વ્યવસ્થા જેમ અન્યાયભરી તેમ દેશી સાહિત્યને નુકશાન કરનારી હતી માતૃભાષાના અભ્યાસને જ્યાં આ પ્રમાણે અવકાશ નહિ ત્યાં પછી તેનો વિકાસ અને ખિન્નવણી થતા ન પામે એ સુરપષ્ટ છે.

આવી કદગી અને વિષમ પરિસ્થિતિ ટાળવા સન ૧૮૮૧ માં જાણીતા અભ્યામી સહયત રા બા છ વી જ્ઞેશીએ ' યુનિવરસિટી અને દેશીભાષા ' એ ત્રિપત્ર પર એક વિચારપૂર્ણ નિમલ્લ પૂનાની માવજનિક સભાના જર્નલમાં લખ્યો હતો અને તેમાં દાખના દલિલોથી બતાવ્યું હતું કે દેશી ભાષાઓના અભ્યાસને યુનિવરસિટીના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન મળે દેશી ભાષા સાહિત્યની ખિન્નવણી મત્વર થવા પામશે, પણ તે અપીન અરણ્યમાં રહેન રવા અમાન હતી, એટલે મખત કાણુ અને લાગવગ યુનિવરસિટીના વહિવટ પર તે કાળે અગ્રેજ અધિકારીઓનો હતો.

સદરડુ પ્રશ્નને સ્વર્ગસ્થ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ, ત્યાર માદ મુમાર્ધ યુનિવરસિટીની સેનેટમાં વખતોવખત આણીને, ચચ્યો હતો અને તેમની મજાડ વખનાતના પરિણામે છેવટે એમ એ, ની પરીક્ષામાં માતૃભાષાના વિષયને સ્થાન આપવાનું નક્કી થયું હતું, પણ તે નિર્ણય જાહેર થાય તે પહેલાં મહાપિ રાનડેડુ અવસાન થયું હતું.

ઉપરોક્ત વ્યવસ્થા કાવિડી પ્રાણાયામ જેવી હતી માતૃભાષાનો અભ્યાસ વાસ્તવિક રીતે હાર્દસ્ક્રવના ચોથા ધોરણથી શરૂ થઈ, ઉત્તરોત્તર એમ એ, ની પરીક્ષા સુની પહેાએ એ વ્યવહાર અને માચો માર્ગ હતો, પણ આમપામનું વાતાવરણ અને સામાન્ય માન્યતા અગ્રેજ ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસ માટે એટની બધી પ્રમળ અને તીવ્ર હતી કે ઉપર જે સવડ કરી આપવામાં આવી તે જાણે કે મહેરમાની કગી હોય તેવો તેનો ખનિ હતો અગ્રેજ દાગ દેશનો ઉદાર થશે એવી મનોદશા મડુધા પ્રવતતી હતી નવશિક્ષિત વર્ગ અગ્રેજના લેખનવાચનમાં રાચતો તેનો જીવન વ્યવહાર અગ્રેજ પ્રજાની રહેણીકરણનું અનુકરણ માત્ર હતો અને તેને લઈને તે વર્ગ, જનમમૂદાય જે અચાન અને મૂઢ હતો તેનાથી અનગ પડી ગયો હતો.

પ્રજાજીવનમાં, આમ, જે મે નોખા વિભાગો પડી ગયા હતા તેમની વચ્ચે મુમેળ જામે એવી બહુ થોડી પ્રવૃત્તિ થતી, અને તેમને અસર કરે એવું સાહિત્ય એથી પણ થોડું લખાતું હતું.

અત્ર અથવા મૌલિક સાહિત્ય જેવું ઉપરની પરિસ્થિતિમાં બહુ

થોડું જ લખાવા પામતું; થોડુંધણું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થતું તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ, ખીન્ન ખંડમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, સમાજ સુધારાના સિદ્ધાંતો અને વિચારોનો પ્રસાર કરવાનો હતો; તેના અંગે નવાણુના વિચારવાળા વચ્ચે ધર્પણ અને મતભેદ ઉપસ્થિત થતાં, કેટલુંક વાદાત્મક સાહિત્ય પેદા થતું; તેમ તે વિરોધી બળોનો સમન્વય કરવા પ્રયત્ન થતાં, તેમાંથી નવીન કૃતિઓ ઉદ્ભવતી. એટલે કે નવા સાહિત્યનાં ગ્રેરક બળો, સમાજ સુધારા નવા અને જુના વિચારોનું ધર્પણ, અને તે બળોનો સમન્વય કરવાની પ્રવૃત્તિ, એ મુખ્યત્વે હતાં; તે સિવાય સંસ્કૃત, મરાઠી, અંગ્રેજી અને હિંદી સાહિત્યના સંસર્ગમાં આવતાં, તે ભાષા સાહિત્યમાંની ઉત્તમ કૃતિઓના તરજુમા એ પણ તેને સમૃદ્ધ કરવામાં મદદગાર નિવડ્યા હતા.

સંક્ષેપમાં, જેને નવીન અને સ્વતંત્ર સાહિત્ય કહેંએ, જે વૈવિધ્યભર્યું અને પુષ્કળ હોય, પ્રભાવશાળી અને મનોરંજક હોય, તે થોડું જ ઉત્પન્ન થતું; અને તે સાહિત્યની સમાજ ઉપર ઝાઝી અસર થવા પામતી નહોતી, થોડાધણા બલેલાઓ તે વાંચીને રાજી થાય એવી તેની રચના હતી.

શાળામાં શિક્ષણના વાહન તરીકે માતૃભાષાનો જ ઉપયોગ થવો જોઈએ તેમજ યુનિવર્સિટીનાં પરીક્ષાઓમાં દેશી ભાષાઓના અભ્યાસને સ્થાન મળવું જોઈએ, તે બાબત, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, સતત કળાણ અને માગણી થતાં, મેટ્રિકપુલેશન સુધી અંગ્રેજી સિવાયના વિષયો માટે માતૃભાષાનો શિક્ષણનાં વાહન તરીકે ફેટલાક સમયથી સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે; તદુપરાંત એમ. એ. ની પરીક્ષા સિવાય બી. એ. ની પરીક્ષા સાફ દેશી ભાષાઓને એક વિષય તરીકે દાખલ કરવામાં આવેલી છે; એ પણ અવળી નીતિ હતી; ખરૂં જોતાં દેશી ભાષાના વિષયને મેટ્રિકથી શરૂ કરી, એક પછી એક ઉપક્ષા વર્ગોમાં તેને સ્થાન આપવું જોઈતું હતું; પણ એ ખામી હાલમાં સુધારવામાં આવી છે અને દેશી ભાષાઓનો મેટ્રિકથી માંડી એમ. એ. ની પરીક્ષાપર્યંત પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવાની વ્યવસ્થા ચાલુ વર્ષથી થઈ છે, એ સંતોષકારક જણાશે, જો કે તેનાં શુભ પરિણામ જોવાને આપણે ફેટલાક સમય થોભવું જોઈશે.

આપણા જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કરતાં જ મહાત્માજીએ શાળાના અભ્યાસમાં તેમજ વ્યવહારમાં માતૃભાષાના ઉપયોગ પર ભાર મૂકી તેની અગત્ય પ્રતિ જનતાનું ધ્યાન દોર્યું હતું; અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી એઓથીએ દેશી ભાષાઓનું ગૌરવ વધાર્યું હતું; અને એ

પ્રવૃત્તિમાંથી આપણા સાહિત્યને ઘણું બળ મળેલું છે, એટલું જ નહિ પણ મહાત્માજી અને તેમના અનુયાયીઓએ જે સાહિત્ય ઉપજાવ્યું છે, તે પ્રાણવંત અને ઓજસભરું જણાયું છે; અને તેની વર્તમાન સાહિત્ય પર હંડી અસર થવા પામી છે.

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યને યુનિવરસિટીની એમ. એ. ની પરીક્ષામાં દાખલ કરતાં, તેના સારૂ પાઠ્ય પુસ્તકોનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો હતો, પણ તે પ્રશ્ન દર્શાવાય છે એટલો કફિન અને મુશ્કેલીભર્યો નહોતો.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય ઘણું ખર્ચ ગયા સૈકાની પાંછલી વીમીમાં પ્રકટ થયું હતું અને તે ઉપરાંત ખીલું ફેટલુંક અપ્રસિદ્ધ અને અધિકારમાં પડેલું હતું. પરંતુ વીસમી સદીમાં તે પ્રતિ ઉદારીનતા જ દાખવવામાં આવી છે. પ્રાચીન કાવ્યત્રૈમાસિક, પ્રાચીન કાવ્યમાળા અને બૃહતકાવ્ય-દોહનના ભાગો બહાર પાડ્યા પછી એ કાર્ય લગભગ પડતું જ મૂકાયું છે એમ કહી શકાય. માત્ર સંતોષકારક બીના એ છે કે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના બે જાણીતા સંગ્રહો (૧) ફોર્બ્સ સભા હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહ-મુબાર્ક અને (૨) કવીશ્વર દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહ-અમદાવાદ, -ગુ. વ. સોસાયટી હસ્તક, -ની વિસ્તૃત યાદીઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે, તે પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસીઓને મદદગાર થઈ પડી છે. એ સિવાય ખીજા ફેટલાક સંગ્રહો, -જેવા કે ડાહીલક્ષ્મી લામ્બજેરીનો, નડિયાદ; વડોદરા સેન્ટ્રલ લામ્બજેરીનો, વડોદરા; "ગુજરાતી" પ્રેસનો, મુબાર્ક અને શેઠ પુરષોત્તમ વિશ્વામ માવજીનો, મુબાર્કમાં છે, તેમાંની હાથપ્રતોની નોંધણી થઈ, એ સઘળાની એકત્ર અને કર્તાવાર અને સાલવાર સ્ત્રી તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન, હાલમાં સોસાયટી તરફથી એ વિષયના અભ્યાસી અને પ્રેમી શ્રીયુત કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રીને રોકી થયો છે. તે વિશેષ સહાયજૂત થઈ પડશે અને તે પરથી આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની સમૃદ્ધિ તેમ વિવિધનાનો બરોબર ખ્યાલ આવી શકશે.

ખી. એ., ની પરીક્ષામાં ગુજરાતીના વિષયને સ્થાન મળ્યા પછી પાઠ્ય પુસ્તકોની સંખ્યા વધારવાની જરૂર માલુમ પડી. એ વિષયને યુનિવરસિટીની પરીક્ષામાં સ્થાન મળ્યું ત્યારથી દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવ તેના પરીક્ષક નીમાતા અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઉંડા અને માર્મિક અભ્યાસી એમના જેવા ખીજા બહુ થોડાક જ વિદ્વાનો જડશે, એ અર-સામાં તેઓ ગુજરાત વનોકીયુવર સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા હતા;

અને તેમણે ગુજરાતી કોશનું મંપાદનકાર્ય હાથ ધર્યું હતું. તેમજ મેમાઈટી પાસે પ્રાચીન સાહિત્યની હાથનીપ્રતોનો સારો સંગ્રહ થવા પામ્યો હતો, તેનો ઉપયોગ થાય એવી લાગણી હિદ્દલવી હતી. એટલે એમની મુચનાથી પ્રાચીન કાવ્ય પ્રાંથોનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સંગ્રહાધન અને મંપાદન કરાવી તેના પ્રકાશનનું કાર્ય ઉપાડ્યું હતું. આમ, એ પ્રવૃત્તિના પ્રયોજક કારણે બે હતાં (૧) ગુજરાતીના અભ્યાસ માટે ઉત્તમ અને નમુનારૂપ (typical) કૃતિઓ સુવલ થવા પામે અને (૨) બૃહદ્ગુજરાતી કોશની ગચનામાં જે તે કાવ્યની શુદ્ધ પ્રત, રાખવા અર્થ અને અવતરણ આપવામાં, મદદગાર નિવડે.

મદરદુ યોજનાનુમાર સોસાઈટીએ આગ્રપર્યત પંદરમા મેકાનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો, દી. બા. કુવ મંપાદિત, દરિશ્વ શાખ્યાન-રત્નદામ કૃત (દી. બા. કુવ મંપાદિત), ભીમ ગચિત દરિવીલા પોડચકલા (શ્રીયુત અબાલાલ જાની સંપાદિત) અને પ્રબોધ પ્રકાશ (શ્રીયુત કેશવરામ કાશીગમ શાસ્ત્રી મંપાદિત), જાગધર આખ્યાન (જુદા જુદા કવિઓની કૃતિઓનો સંગ્રહ) શ્રીયુત રામલાલ યોદી મંપાદિત, નરસિંમહેતાનું આખ્યાન (શ્રી હીરાલાલ પારેખ સંપાદિત), દયારામકૃત રમિકવજ્જન (પ્રો. જોડાલાલ શાહ મંપાદિત), સમાજસા આખ્યાન (જુદા જુદા કવિઓની કૃતિઓનો સંગ્રહ), પ્રો. વૃજરાય દેમાઈ મંપાદિત, સુભદ્રા દરણ-પ્રેમાનંદ રચિત, (શ્રીયુત અબાલાલ જાની સંપાદિત), ગુજરાતી પદ્યસંગ્રહ-શ્રીયુત હિંમતલાલ જાંજીરિયા સંપાદિત, આપણી કવિતા મમૃદ્ધિ, (અરીચીન) પ્રો. જગવન્તરાય કાકર સંપાદિત, વગેરે છપાયા છે, અને તે પ્રવૃત્તિ આનુ રાખેલી છે.

એ ગાળામા “ગુજરાતી પ્રેમે” નરસિંમહેતાકૃત કવિતા સંગ્રહ અને બુદ્ધકાવ્યદોહન ભાગ ૮ બહાર પાડી તેની પાછલી પગપરા સાચવી છે, અને શ્રી ફોર્જસ મજા પણ એ ક્ષેત્રમા દાખલ થઈ, તેના તરફથી મહાભારત ભા. ૧, ૨, અને ૩; શ્રીયુત કેશવરામ શાસ્ત્રી સંપાદિત, શ્રી કૃષ્ણ ક્રીડા કાવ્ય શ્રીયુત અબાલાલ જાની મંપાદિત, મધુસૂદનકૃત હસાવલિની વાર્તા, માડણકૃત પ્રબોધગરીસી અને પચ્છંડ (શ્રીયુત શકરપ્રસાદ રાવળ મંપાદિત), રૂપસુંદરીની કથા શ્રીયુત જોગીલાલ સાહેબરા સંપાદિત એ પ્રાચીન કાવ્યપ્રથો પ્રકટ થવા છે.

પરિપદ્ધ લડોળ કમિટીએ સામળકૃત મિંદાસન જરીસી પ્રમિદ્ધ કરવા વ્યવસ્થા કરી હતી, પણ તેની પહેલી ૧૬ વાર્તાઓ બહાર પડેલી તે સિવાય વ્યક્તિગત પ્રયાસોમા કહાન્ડે પ્રબોધ (શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ

દેરાસરી મ પાદિત) કાદળરી-પૂર્વોર્ધ (દી બા ક્રેશવલાવ ક્રુવ સ પાદિત) વિમળ પ્રમધ (શ્રીયુત મણિનાલ વ્યાસ સ પાદિત) લાલજુકૃત દરમરકધ (રાજરતન હરગોવિંદલામ કાટાવાળા સ પાદિત), લાલજુકૃત બે નળાખ્યાનો (શ્રીયુત રામલાલ ચુનીલાલ મોદી મ પાદિત), વૈતાળ ખમ્મીસી શ્રીયુત જગજીવનદાસ મોદી સ પાદિત, સુદામાચરિત્ર, રણુચર, પ્રેમાનંદકૃત અને અભિમન્યુ આખ્યાન જનતાપીરચિત (શ્રીયુત મણિનાલ મજમુદાર મ પાદિત), શામળશાનો મ્હોટો વિવાહ ('સાહિત્ય' મામિક-શ્રીયુત મટુભાઈ કાટાવાળા) અને વિષ્ણુદાસકૃત કાવ્યો, શ્રીયુત બાનુસુખરામ મ પાદિત, એ સઘળા મહત્વના પ્રકાશનો છે

પહેની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વતા પ્રમુખગ્રંથાનેથી રૂઝ ગોવર્ધનરામે જૈનસાહિત્યે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના ઘડતરમા જે મહત્વનો હિસ્સો આપેલો છે તે પ્રતિ ગુજરાતી સાહિત્ય રસિકોનું ખ્યાન ખેચ્યું હતું અને તેનો અભ્યાસ કરવાનું સૂચવ્યું હતું અને જૈન બધુઓમા પણ તેમની પ્રાન્ન-સોમા તે વિષે થોડું દરાવે પસાર થઈ જકારેમા સુરક્ષિત રહેતું પ્રાચીન જૈન સાહિત્ય પ્રકાશમા આણુવા પ્રવૃત્તિ ઉપડી હતી જૈન કાવ્યપ્રવેશ (શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ સ પાદિત), જૈન કા યદોહન ભાગ ૧. (શ્રીયુત મનસુખનાલ રવજીભાઈ સ પાદિત), આનંદકાન્થ મહોદધિ, આઠ ભાગમા (શ્રીયુત જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી મ પાદિત), ઐતિહાસિક રાસમગ્રંથ ભા ૧ થી ૩, જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા (શ્રીયુત મોહનલાલ સ પાદિત), જૈન ઐતિહાસિક ગુર્જરકાવ્ય સચય (મુનિશી જિન વિજયજી સ પાદિત), વગેરે, તેના ફળરૂપે ગણાવી શકાય, પરંતુ એ વિષયમા બહુ સગીન અને કિંમતી કાર્ય શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદે 'જૈન કવિઓ' એ નામે સમગ્ર જૈન સાહિત્યની સૂચી બે ભાગમા તૈયાર કરી છે તે છે અને એટલાથી એમણે મતોષ માન્યો નથી, પણ જૈન સાહિત્યનો સવિગ્તર ઇતિહાસ એક સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે આપેલો છે, તેની મહત્તા ધણી છે

એટલે કે નવીન ઐતિહાસિક અને હુનનાત્મક ભાષા સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જૈન અને જૈનેતર પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય છેલ્લા પચીસ ત્રીસ વર્ષમા પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યું છે, તે, સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ખાસ મદદગાર અને માર્ગદર્શક થઈ પડે છે, અને એ પ્રવૃત્તિમાથી અપભ્રંશ સાહિત્યનો પરિચય વધારવા અને અભ્યાસ કરના જે પ્રયત્નો થવા માડ્યા છે, તે પ્રશસ્ય છે અને તેથી જુની ગુજરાતીના અભ્યાસનો માર્ગ વધુ સરલ બનશે

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસીને, નવી સદીના આરંભનાં વર્ષોમાં, દેશમાં નવજીવનનું પ્રાકટ્ય થતાં, વિશેષ વેગ મળ્યો હતો. પ્રાન્તિય અસ્મિતાની પેઠે દેશી ભાષાસાહિત્ય પ્રતિ પણ એક પ્રકારનું મમત્વ પેદા થયું હતું.

એ પ્રગટીય અસ્મિતાની લાગણીમાંથી એપ્રિલ મન ૧૯૦૩ માં ગુજરાત સાહિત્યસભાનો ઉદ્ભવ થયો; તેનો ઉદ્દેશ “ગુજરાતી સાહિત્યનો અને તેટલો જહોળો વિસ્તાર કરવાનો તથા બનતા પ્રયાસે તેને લોકપ્રિય કરવાનો હતો.”*

ગુજરાતમાં જ્ઞાનપ્રચારક, કેળવણી વિષયક અને અંધપ્રકારાક સંસ્થાઓ તે અગાઉ હતી; પણ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસ અને સંશોધનને પ્રાધાન્ય આપતી ગુજરાત સાહિત્ય સભા એ પહેલપ્રથમ સંસ્થા હતી; અને તેનું અનુકરણ થઈને, તે પછી સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, રાજકોટ, ભાવનગર વગેરે ગુજરાતના મુખ્ય અને મહોદ્ધ શહેરોમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભાઓ નિકળેલી છે; પણ તે સૌમાં અમર્યાન અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય મહાજલે છે. છેલ્લાં ચોત્રીસ વર્ષોથી તે સતત અને સુંદર સાહિત્ય સેવા કરતી રહેલી છે, એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી સાહિત્યને તેણે પ્રકાશનોથી ઉજ્જવળ અને સમૃદ્ધ કર્યું છે, તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યને અમુક માર્ગે દોરવા પ્રયત્ન કર્યા હતા તે સઘળા સફળ નિવડેલા છે. ગુર્જર માહાર જયન્તિઓ ઉજવવાની તેણે પહેલ કરી હતી; સાહિત્ય અને ઐતિહાસિક વ્યાખ્યાનમાળા યોજવાનું માન તેને ઘટે છે, સાહિત્યની પરીક્ષાઓ તેમ સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને કળાનાં પ્રદર્શનો ગોઠવી, ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ વધારવા તેમજ સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને કળા પ્રતિ મળમાં રમ ઉત્પન્ન કરવા સ્તુતિપાત્ર પ્રવૃત્તિઓ આદરી હતી, અને તેનાં પ્રકાશનો, જેવાં કે, ગુજરાતનું પાટનગર, ખંભાતનો ઇતિહાસ, વીર નર્મદ અને નર્મદમંદિર, ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવીન ભાત પાડે છે; તે ઉપરાંત તેના તરફથી કરાવવામાં આવતી વાર્ષિક સમાલોચના અને ગયા ત્રણ વર્ષથી પ્રસિદ્ધ થતી સભાની કાર્યવહી અને રજુનિતરામ સુવર્ણચંદ્રની યોજના સાહિત્યરસિક જનતાની ચાહુ પ્રશંસા મેળવી શક્યાં છે, એ તેના કાર્યની લોકપ્રિયતા, સફળતા તેમ સંજીવનતાનું ઉત્તમ પ્રમાણપત્ર છે.

પણ તે સઘળામાં તેનું યાદગાર સ્મારક, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો જન્મ આપ્યો એ પ્રવૃત્તિ હતી.

એ પ્રવૃત્તિનો આશય કેટલો વિશાળ અને વ્યાપક હતો, તે એના જનક અંગેરથ રણુચ્છતરામના શબ્દોમાં દર્શાવીશું:

“ગુજરાતી ભાષામાં પાઠિત્ય અને ગમિકના ખીત્રે, નવીન શોધખોળ માટે ઉત્કૃષ્ટ તીવ્ર યાય, ત્રિઘામાં મહાયવા મર્વ વિષયોનું માહિત્ય આપણી ભાષામાં રચાય, એ હેતુથી ગુજરાત સાહિત્ય મલાએ અમદાવાદમાં પહેલી સાહિત્ય પરિષદ ભરવાનું સાહસ કર્યું હતું ગુજરાતના માક્ષરો, પંડિતો અને વિદ્વાનો જે જે અભ્યાસમાં રત હોય તે તે અભ્યાસનું આસ્વાદન ગુજરાતી ભાષા ખોળનારાઓને કરાવે ને તેથી નવીન અભ્યાસીઓ ઉત્પન્ન થાય તેમજ ભારતવર્ષના ઇતિહાસ, આચારવિચાર, ધર્મ, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન-એટલે મમત્ર જ્ઞાન મંપત્તિ વિષે જેટલું અગ્રેજી ભાષામાં શકે તેટલું સ્વત્ર લેખો દ્વારા ન બની શકે તો અનુવાદિત લેખો દ્વારા પ્રજા મમક્ષ રોશન થઈ શકે, પશ્ચિમના વિચાર અને જ્ઞાનસંદારમાંથી ક્યાં ક્યાં રતો લાવી આપણે અવકૃત ચર્ચા: પાશ્ચાત્ય ઉદ્ધાનના ક્યાં ક્યાં કુસુમો લાવી સૌન્દર્ય અને સૌગલ આપણા આગણમાં મહવાવશું, આપણા પૂર્વજોની જ્ઞાનમૃદ્ધિ કેવી રીતે ઉપયોગમાં લઈશું, આદિ આદિ પ્રશ્નો અને હેતુઓએ સાહિત્ય પરિષદ યોજના ગુજરાત સાહિત્ય મલાને પ્રેરી હતી.

ગુજરાતી ભાષા અને માહિત્ય વિષે જેટલા પ્રકારે વિવેચન થઈ શકે અર્થાત તેનો ઇતિહાસ, ધટના, જોડણી, વ્યાકરણ, ત્રિપિ વગેરે વગેરે વિશે જે કાંઈ થઈ શકે તે કરવું આપણી લલિતકળાઓ, ચિત્ર, શિલ્પ સ્થાપના વગેરેનો પુનઃદ્વાર શી રીતે થઈ શકે-સૌન્દર્ય જેના દ્વારા માનવીનો જિનન વિકાસ થાય છે એમ કવિઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે તેનો વામ ગુર્જંગ હૃદયે હૃદયે કમવવો, પ્રતિભાશાળી કલાવિધાનીને જોગવાઈઓ કરી આપી આગળ લાવવા, અને અર્વાચીન ઇતિહાસ જાણવા પુરાણ વસ્તુશાસ્ત્ર, ઉન્નિરેખન, (epigraphy) નિષ્કશાસ્ત્ર (numismatics) પ્રભૃતિ શાસ્ત્રેનો અભ્યાસ અને શોખ જગાડવો, ઐતિહાસિક શોધખોળ જગાડી ઉત્તેજવા, આપણી પ્રજાના આચાર, રીતભાત, ને જીવનન્યાપાર પ્રકાશિત કરતા લેખો, ચિત્રો, શિલ્પ વગેરેની માહિતી પ્રજાને આપવી અને મામાન્યતઃ મર્વને ઉપનબ્ધ થાય તેવા રૂપમા પ્રકટ કરવાની જોગવાઈ કરવી અને સરવાળે આપણી પ્રજાના historical spirit-જગાડવો; ભૂગોળનો અભ્યાસ, વ્યાપાર અને ઇતિહાસ તથા ધર્મના લાભાર્થે

વધારવો; 'સાયન્સ' ના અભ્યાસ માટે જોગવાઈ અને રૂચિ ઉત્પન્ન કરવાં; દુનિયા ઉદ્યોગના વિકાસ અને પ્રગતિને આવશ્યક એવા સમાયજ્યાસ, યંત્રશાસ્ત્ર, વિદ્યુત્તંત્ર અને જીવનશાસ્ત્રોનાં મૂળતત્ત્વો સરલ ભાષામાં દરેક ગુજરાતી સરસ્તી રીતે ગ્રાહ્ય કરી વાંચી શકે એવા ઉપાયો સૂચવવા અને યોજવા,—આ હેતુ સાધના પરિભાષા અને લેખન પદ્ધતિ (diction) કેવાં ધડવાં તેનો નિર્ણય કરવો; આ ઉપરાંત સંસારશાસ્ત્ર (sociology) જેવા મહત્ત્વના વિષયને ચર્ચાવો, તેની અંદર સમાયજ્યા માનવશાસ્ત્ર (anthropology) નૃવંશવિદ્યા, (ethnology) માનસશાસ્ત્ર, (Psychology) નીતિતત્ત્વચિંતન (ethics) ને તત્ત્વચિંતન (Philosophy) સંબંધી જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી અભ્યાસ કરાવવા; (તત્ત્વચિંતન ઈતિહાસ દૃષ્ટિએ ઉકેલવું; આપણા જીવન અને પ્રારબ્ધને તેણે કેવી રીતે રચ્યું છે તે બતાવવું ઇત્યાદિ); આપણા દેશમાં ચાલતા સંપ્રદાયોના સિદ્ધાંતો, ઈતિહાસ તથા તેમણે બળવેલી દેશ, ભાષા અને સાહિત્યની સેવા પીછાનવી; હાલ અપાતી કેળવણી આપણી ભાષાદ્વારા કેવી રીતે સંગીન થઈ શકે તે વિચારવું અને ઉપાયો શોધી સરકારને સૂચવવા; તેમજ પ્રજાજીવનના ઉર્ધ્વ પ્રયાણને વેગ મળે એવી કેળવણીની યોજના વિમર્શવી-વિવેચવી અને પ્રજા તથા સરકાર સન્મુખ મુકવી; આપણાં સ્ત્રી-બાળકો, વેપારીઓ, કારીમરો વગેરેને વિનોદ સાથે ઉત્તમ કરે એવું સાહિત્ય શી રીતે ઉપજાવવું; રંગભૂમિ અને વર્તમાનપત્રો જેવાં પ્રજાજીવન ધકનારી પ્રજાસિક્ષકોનાં કર્તવ્યાકર્તવ્ય નહીં કરવાં—આપણા પ્રજાજીવનને અધિક ઉત્તમ, શીલવાન, રસિક અને ઉદાર તેઓ શી રીતે કરી શકે તે વિચારી શકે હાખવો; તાત્પર્ય કે વિજ્ઞાના પ્રભાવથી આપણા દેશનું ભાગ્ય ઉધડે, આપણી પ્રજાનો ઉત્કર્ષ સાથી થાય ? એ પ્રશ્નના ઉત્તર અને નિરાકરણ માટે પરિષદે પ્રજાને જાગૃત કરવી અને કર્તવ્ય આચરવા પ્રેરવી."*

આપણે પૂર્વે જોયું છે કે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસ પ્રતિ સાવ ઉદાસીનતા પ્રવર્તતી હતી, તે આ નવો પ્રવૃત્તિથી દૂર થવા પામી, એટલું જ નહિ પણ પ્રજાજીવનના ધડતરમાં સાહિત્યનો મોટો ફિરસો રહેશે છે, એ લાગણી મધ્યમ અને વિશાળ બની, પ્રજાસમસ્ત સાહિત્યના વિષયમાં વધુ અને સક્રિય (active) રસ લેતી થઈ, તે દ્વારા ગુજરાતી

ભાષા સાહિત્યનો પદ્ધતિસર, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અને સંશોધનપૂર્વક અભ્યાસ થવા માંડ્યો; અને લેખકો અને વિદ્વાનો એકબીજાના નિકટ પરિચયમાં આવતા, તેમના વચ્ચે સહવાસ વધ્યો અને તેમનું સંગઠન થવા પામ્યું. તેમજ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના પ્રચાર અને અભ્યુદય અર્થે નવીન માર્ગો શોધાવા લાગ્યા અને તેના પ્રકાશનને પણ અણુધારી મદદ મળી. ખાસ કરીને આપણા પ્રાન્તની એક અગ્રગણ્ય અને પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યમંડળ તરીકે ગુજરાતની અસ્મિતાને, સાહિત્ય અને મંસ્કૃતિ દ્વારા પોષવા તેના પ્રયાસો નિઃશંક અભિનંદનીય જણાયા છે.

સાહિત્ય પરિષદની પ્રવૃત્તિને વ્યવસ્થિત અને સ્થાયી કરવા પ્રો. બળવન્તરાય ઠાકોરે, ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ રાજકોટમાં, સન ૧૯૦૯ માં, ઈ. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈના પ્રમુખપદે, મળી ત્યારે પરિષદ બંડોળ કમિટી સ્થાપી હતી; અને તે યોજના જરૂરી, વ્યવહાર તેમ દુરદેશીભરી હતી, એથી તેના કાર્યને વિશેષ બળ મળ્યું હતું; પ્રો. બળવન્તરાય હસ્તક તે બંડોળ કમિટીનો વહિવટ રહ્યો તે દરમિયાન, પ્રો. મેકડોનલ્ડરચિત, મંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (ભાષાન્તર કર્તા પ્રો. મોહનલાલ પાવતીશંકર દવે), અંગ્રેજ લોકોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (નવલરામની નોટ્સ ઉપરથી); અંકિમચંદ્રકૃત રજનીનો તરણમે (કર્તા શ્રી. બળવાનલાલ); પ્રો. મેકમીલનકૃત સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ (અનુવાદક શ્રીયુત કથાણુરાય નથુભાઈ; ફિરિસ્તાફૃત ગુજરાતનો ઇતિહાસ, અનુવાદક શ્રી. આત્મારામ દિવાનજી; શ્રીયુત મુનશી રચિત, મ્હારી કમળા અને બીજી વાતો; ફ્રેન્ચ મહાકવિ મોલિયરકૃત બે નાટકો, બિચારો અને જૂલનો ભોગ, અનુવાદકર્તા, ધનસુખલાલ મહેતા; પ્લેટોકૃત શીડ્રસ; અનુવાદક સ્વર્ગસ્થ મણિશંકર ભટ્ટ, સંદેશિકા-કવિ ખજરદારનો કાવ્યમંત્રક; સામગરચિત સિંહાસન બત્રીસી, પહેલી સોળ વાર્તાઓ, અંબાલાલ જાની સંપાદિત, વિજ્ઞાન વિચાર, શ્રીયુત પોપટલાલ શાહનો લેખસંગ્રહ વગેરે મહત્વના ગ્રંથો પ્રમિદ કરી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા તેમણે જાનતા પ્રયાસો કર્યા હતા, જે કે તેમની પરિષદ વ્યાખ્યાનમાળાની, પરિષદ પુસ્તકાલયની તેમજ પરિષદચંદ્રકની યોજનાઓ સાધનના અને ઉત્તેજનના અભાવે પડી ભાંગી હતી.

પરંતુ એ પ્રવૃત્તિએ જે સાહિત્યમય વાતાવરણ દેશમાં ઉભું કર્યું તે બહુ પ્રોત્સાહક નિવડ્યું હતું, અને સન ૧૯૧૨ માં એથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વડોદરામાં ભરાતા, સદા વિદ્યાનુરાગી શ્રીમંત મહારાજ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે, જેમના ગુણાનુવાદ અર્વાચીન રાજા ભોજ

તરીકે થાય છે, તેમની ઉજ્જવળ કારકિર્દી દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યને પુષ્કળ વિતરણ મળેલું છે અને તેમના ઉદાર આશ્રય હેઠળ પ્રસિદ્ધ થતી ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ ગ્રંથમાળા, વિદ્વદ વર્ગે અત્યંત ઉપકારક અને અગત્યની સ્વીકારી છે, તેઓથીએ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ અર્થે તે અવસરે એક લાખ રૂપિયાની બક્ષીસ ગઢેર કરી હતી અને તે ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ સાધવામાં સહાયબૂત નિવડી છે.

સદરહુ બક્ષીસનું એક દ્રશ્ય કરવામાં આવ્યું છે અને રાજ્યના ભાષાંતરખાતા તરફથી તેનું સંવર્ણ કામકાજ થાય છે; આજપર્યંત એ કુંડભાષી સમાજ સાહિત્યમાળા નામે ૨૪૬ પુસ્તકો અને સમાજ બાળ-જ્ઞાનમાળા નામે ૧૪૮ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યાં છે, તેમાં ગુજરાતી મરાઠી બન્નેનો સમાવેશ થાય છે અને તે સર્વ પુસ્તકો વિવિધોપયોગી અને બિનબિન શાખાનાં છે, પણ તે વિશે એટલી સૂચના કરવી પ્રાપ્ત થાય છે કે તે પુસ્તકોની પસંદગી સુકરર ધોરણે અને સારા પ્રતિનિધિત્વવાળી સમિતિ દ્વારા થાય એ અગત્યનું છે.

સ્વર્ગસ્થ રણજિતરામે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની પ્રવૃત્તિ ખ્રિદિય એસોસીએશનની પેઠે, સર્વતોમુખી સ્થાપવા એક વિશાળ કાર્યક્રમ યોજ્યો હતો, તેમાંથી નિદર્શક ઉતારો ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. સંમેગવસાત તેને પૂરતો ન્યાય આપી શકાયો નથી, પણ તે વિશે એટલું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય કે ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસને નવીન બળ અને વેગ આપવામાં, તેની પ્રવૃત્તિને અને પ્રકાશનોને અસુક રીતે વળણ આપવામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સેવા જેમ ઉત્તેજક તેમ મહત્વની છે. તેના બાર અધિવેશનોના દૃષ્ટાંતો બેઠી ઉદ્દેશ કે ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ સાધવામાં તેનો હિસ્સો ધણો મોટો અને સંગીન છે; અને તે રણજિતરામની આર્ષદૃષ્ટિનું પરિણામ છે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલના શબ્દોમાં જણાવીશું, કે 'ભરતખંડમાંની પ્રાન્તીય સ્પર્ધામાં ગુજરાતને મોખરે જોવાને હિત્ર-આકુળઆકુળ થતા તે ગુજરાતી હતા. ગુજરાત ખીજું રહે ત્હેમણે તે અપમાન સમજતા. મંધીજના યુગમાં એમની એ અભિલાષાઓને સ્પર્ષ્યાં કંઈક કાળ રૂખ્યાં, પણ એ જમાવટ જોવાને તે ન રહ્યા.'*

ગુજરાતની અસ્થિતાને સ્થુજનારામે એક બાવના તરીકે પોષેલી, પણ

તે ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા અને તેનો બહોળો પ્રચાર કરવાં શ્રીયુત સુનશીલ મુનશીએ ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે; તેને એમના હૃદયનો ધ્યેય માન્યો છે; અને એમના લખાણનું તે પ્રેરકગળ થઈ પડ્યું છે. 'પાટણની પ્રજાતા,' 'ગુજરાતનો નાય' અને 'રામધિરાજ,' એ એમની ત્રણ સુપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉત્તમ નવલકથાઓ તરીકે પ્રશંસા પામી છે, અને તેની રચનામાં કર્તાનો પ્રધાન હેતુ, ગુજરાતનું ગૌરવ, ગુજરાતનો રાજવૈભવ અને ગુજરાતનો પ્રતાપ અને પ્રતિષ્ઠાના ઉન્નવણ, રંગીન, અને મનોરમ ચળચિત્રો આલેખી, તેમાંના ઐતિહાસિક પાત્રો અને પ્રસંગોદ્ધારા ગુજરાતી જનતામાં ગુજરાત માટે, ગુજરાતના ઈતિહાસ માટે, ગુજરાતની સંસ્કૃતિ માટે, સ્વમાન, મમતા અને ઐક્યની લાગણી મતેજ અને પ્રોત્સાહિત કરવાનો હતો અને તેમની પ્રતિભાભરી અને તેજસ્વી કલમથી શ્રી મુનશી તે ધાર્યું પરિણામ ઉપજાવવા ફતેહમંદ નિવડ્યા છે, એ સૌ કોઈ સ્વીકારશે; અને સામાન્ય જનતા, તે ઈતિહાસને, સ્કોટ અને કુમાની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ અને શેક્ષપિયરના ઐતિહાસિક નાટ્યોની પેઠે, આધારભૂત માને તો આપણે અચંબો પામીશું નહિ, એટલાં 'પાં' તે પુસ્તકો આકર્ષક, અસરકારક અને લોકપ્રિય નિવડ્યાં છે.

એમની એ ધગશમાંથી સન ૧૯૨૨ માં સાહિત્ય સંસદની સ્થાપના અને તેમાં મુખ્યપત્ર તરીકે "ગુજરાત" નું પ્રકાશન, થવા પામ્યાં હતાં, અને તે બંને શ્રીયુત મુનશીની જ પ્રવૃત્તિ હોય એમ એક બીજામાં ઓતપ્રોત થયેલાં છે.

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યને પ્રગતિમાન અને હિન્નન કરવા તેઓ હંમેશા પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છે; સંસદદ્વારા એક પ્રમાણભૂત કોશ અને એક વિસ્તૃત ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ પ્રયોજવાના કોડ સેવેલા. પ્રાચીન કવિઓના ગ્રંથોની મૂલ્યી સુદ્ધા તૈયાર કરાવવા માંડેલી, પણ એ પ્રયત્નોમાં ફક્ત 'મધ્યકાલીન સાહિત્યનો પ્રવાહ,' ખંડ ૫; એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનું બની શક્યું હતું; છતાં તે માટેનો એમનો પ્રેમ મંદ પડ્યો નહોતો.

સવિનય કાયદાલંગની લડતના અંગે તેમને એ વર્ષ ફરજિયાત નેત્ર નિવાસ મળેલો, ત્યાં તેમણે "ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય" એ પુસ્તક ઇંગ્રેજીમાં રચી, તે વિષેના પોતાના પ્રોબન્ડ વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા. એમની અન્ય કૃતિઓની પેઠે મદરહુ ઈતિહાસ એક અપૂર્વ પુસ્તક છે; અને શ્રીયુત મુનશીનો ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય માટેનો ઉત્કટ પ્રેમ, પ્રો. કીથ જણાવે છે તેમ, તેમા પ્રત્યક્ષ દષ્ટિગોચર થાય છે.

સાહિત્ય સંસદની સ્થાપનાના દિવસે તેના કામમ પ્રમુખ તરીકે શ્રીયુત મુનશી વખતોવખત વાર્ષિક વ્યાખ્યાન આપતા આવ્યા છે, તેમાં એમની તેજસ્વી મેઘા વિજ્ઞાની પેટે ઝબૂકે છે, અને સાહિત્યના વાતાવરણ પર તે કાંઈક નવો પ્રકાશ ફેંકે છે, અને તેમાંથી મનોરંજક ચર્ચા ઉદ્ભવવા પામે છે. પણ તેની વિશિષ્ટતા એ હોય છે કે તેના વિષય બહુધા ગુજરાત અને ગુજરાતી અળગવનને સ્પર્શતા હોય છે, તેમાં ગુજરાતનો અનુદય અને ગુજરાતના ઓરવ માટે થતા નિરંતર રતનનો ધ્વનિ સંભળાય છે. ઉદાહરણ તરીકે એમના "રસાસ્વાદનો અધિકાર" એ નામક વ્યાખ્યાનમાંથી થોડોક ભાગ ઉતારીશું:—

"પણા ગુજરાતે સુરેખ રાષ્ટ્રઔરવ પ્રાપ્ત કર્યું છે ? અને સાથે સાથે હું મારા અંતરને પ્રશ્નો પુછું છું: "જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત" એ શું ખરી વાત ? આપણે દરેક ગુજરાતી તેનો આત્મા વ્યક્ત કરીએ છીએ ? આપણે એ આત્મા વ્યક્ત કરતાં, નિર્ભય બની, ગુજરાતના સંસ્કારમંત્રનું દર્શન ને સિદ્ધિ કેટલે અંશે કર્યું છે ? અને નિઃશ્વાસ નાખી-શક્તિની અવ્વતા, સર્જકતાની મયોદા, પ્રયાણની ગજગતિ, ને સામગ્રીની ન્યૂનતાનાં દર્શન કરેતો હું અધીરાઈની અસહ્ય વેદના અનુભવું છું.

ગુજરાત, એના જૂતકાલના રહમ્મે ઈતિહાસ ને સાહિત્યદ્વારા ક્યારે વ્યક્ત કરશે ? એના વર્તમાનનો પ્રાણ લાક્ષણિક, સમૃદ્ધ ને સરસ સાહિત્યમાં ક્યારે પ્રગટાવશે ? એના ભવિષ્યની આશાઓના રંગ સાહિત્યને કદામાં ક્યારે પુરશે ? એનાં જ્ઞાન ને વિદ્યા એની યુનિવર્સિટીમાં એ ક્યારે સાચવશે ? એ એક ને સ્વસ્થ રાજ્યતંત્ર ક્યારે પ્રાપ્ત કરશે ? અને ક્યારે યશે એની માનવતા, દુર્ધર્મ, સર્વાંગ સુદર ને મનનવિહારી ? અને તાપી, દેવા મઠી ને સાબરમતીનાં તીરે ક્યારે ગાજશે કલ્પોલતા જનસમૃદ્ધના સ્વતંત્રને સશક્ત જીવનના પડધારી ? ક્યારે ? ક્યારે ? સમયની અધારી જેવા દેતી નથી. દેહની અંચળતાના ખ્યાલ અધિરાઈ રમવા દેતો નથી. ખરેખર કૂરમાં કૂર એવી આ જીવનઘટનામાં નિર્દયમાં નિર્દય વસ્તુ સ્વપ્ન ને સિદ્ધ વચ્ચેનો અંતર છે. "

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ શ્રીયુત મુનશીએ મુંબાઈમાં નિમંત્રી તેનો અંતર્ગત હેતુ એમની ઉપરોક્ત ભાવનાને અમલમાં આણવાનો હતો.

તે દિવસથી તેઓ સાહિત્ય પરિપક્વતા મુખ્ય મથાલક નિભાવતા છે, તે માઈ શરૂઆતમાં તેમણે સુદૃઢ કાર્યક્રમ નિયોજ્યો હતો, અને તે સમ્યા એકના ગુજરાતની જ નહિ પણ જૃહદ ગુજરાતની, ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર બની, તે દ્વારા ગુજરાતી અગ્નિતાની વાગણી મર્વત્ર વ્યાપિ રહે એ એમનો અભિલાષ હતો, પણ અમુક રથજેથી એમની પ્રવૃત્તિ સામે વિરોધ ઉપરિચત થતા અને તેઓ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પડતા, તે કાર્ય કાર્ષિક મોળુ પડ્યું હતું, જે કે વ્યક્તિગત એક સાહિત્યકાર તરીકે તેઓ સતત કોઈને કોઈ પુરતક-પછી તે, નવલકથા, નાટક નિમિષ કે વ્યાખ્યાન રૂપે, આપતા રહ્યા છે, અને તે સધળું લખાણ એમને પ્રથમ પ્રતિના વિદ્વાન અને અગ્રગણ્ય સાક્ષરોની હરોળમાં મૂકે છે.

એમના જેવા પ્રતિભાશાળી, ગુજરાતી ભાષાના પર પ્રભુત્વ ધરાવતા, રસમય વસ્તુસંકલના ઉપજાવતા, પ્રભાવશાળી અને જીવન, પ્રતિકરૂપ પાત્રો સર્જતા, કલ્પનાના વૈવિધ્યવડે આહ્લાદક વાતાવરણ પેદા કરતા, મક્ષેપમાં, જીવનમાં આનંદ અને ઉલ્લાસ અર્પણ વાચન સાહિત્ય પ્રયોજતા, બહુ થોડા ક્ષેત્રમાં મળી આવશે, એકલા જુદા કૌશલ્ય, સમૃદ્ધ કલ્પના શક્તિ કે શિમારી પર જ એમના વિજયનો પાયો નખાયો નથી, પણ તેનું પ્રેરકબળ એમની રાષ્ટ્ર માટેની ઉત્કટ પ્રેમની લાગણી છે, જેના ચિંતનમાં તે અકથ્ય આનંદ અનુભવે છે.

એમના પૌરાણિક નાટકમાં, એજ લાગણી, એજ ભાવના ઉઠળતી અને તરવરતી માણુમ પડશે

પણ એટલેથી એમને સંતોષ વળતો નથી, એમની પ્રવૃત્તિ કાર્ષિક વિશેષ અને સક્રિય વસ્તુ માગે છે, અને તેની પ્રાપ્તિમાં તે કોઈ ભોગને વધુ પડતો માનતા નથી, અને તે ખાતર એમનો આત્મભોગ પણ એવો અપૂર્વ છે

મહાત્માજીની અસર નીચે આવતા સવિનય કાયદા લગની લડતમાં તેમણે ઝપનાવ્યું હતું, તે પ્રાઈ દેખાવ કે સસ્તી કીર્તિ મેળવવા માટે નહોતું તે પહેલાથી કીર્તિ એમને વરી ચૂકી હતી એક સમર્થ સાહિત્યકાર તરીકે, એક જાહોશ એડવોકેટ તરીકે, અને એક લોકપ્રિય અગ્રેમર તરીકે, પ્રજાજીવનમાં તેમણે હિંમત અને માનભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું

જ્યારે દેશમાં આઝાદીની ચિનગારીઓ સળગી, ત્યારે તેમાં એમણે તેમના સિદ્ધાંતો, તેમના આદર્શો, તેમની ભાવના મૂર્તિમત્ત થતા નિવાળ્યા, પાર્થિવ વગ્નથી પર, કોઈ અતૈકિક શક્તિ, તેમને તે પ્રતિ એ ચતો જણાઈ

અને તે નિમિત્તે તેમણે પોતાનું માર્ગ હોમતા અન્ય ડાર્જ વિચાર
મગ્ગો ખોલે નહોતા.

૩૨૮

શ્રી કનૈયાલાલ માણે-લાલ મુનગી

તેનું હુબહુ વર્ણન એમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તદ્દન નવીન પ્રકારનો લેખનપ્રયોગ અનુભવતા, આત્મનિવેદનરૂપ પુસ્તક ‘શિશુ અને સખી’ માં આપ્યું છે; તે એનો બરોબર અને સચોટ ખ્યાલ આપે છે, અને તે એમની કારકિર્દીની ચાવીરૂપ માધુર્ય પકડશે:—

‘બાલો ! વિચાર મા કરો. હોમાવા જતાં દિમાખ હોય નહોં; ને જે દિમાખ કરે તે હોમાવા યોગ્ય નહોં. તમે છો ધની, કુટુંબી, સુખી ને મોહભર્યાં. તમારો હવિ તો સુંદર બનશે. જેનો હવિ સરસ તેવું સરસ તેનું સર્જન. શાને આ વિલંબ કરો છો ? હોતા છે ને ઇધન છે ને સામગ્રી સાથે છે.

‘શિશુ ! સખી ! માનવતાના દર્શન કરવાં છે ? પ્રણય અમર રાખવો છે ? આદર્શો સિદ્ધ કરવા છે ? સાહિત્ય નવું સર્જવું છે ? શક્તિને મુક્તિ મેળવવા છે તમારા આર્યોવર્તના ? ને તારવા છે પિતૃઓ ? તો ગેનો વિચાર કરો છો ?

‘બાલો ! આ વૈશ્વાનર લડકે; આ ચાલી તેની જ્વાલા ગગન લણી, જુઓ, જુઓ, તેમાં દેખાય છે, હતા પૂર્વજોના પ્રુણકાંતિ મુખ...સિદ્ધો ને ઋષિઓ ને પૂર્વજો આ હિલા-તમને હોમવા તૈયાર, તમને સત્કારવા આવુર !

બાલો ! માત્ર એક ડગલું રહ્યું છે: એક જ સંકલ્પ. બળાને ભસ્મ થઈ જાઓ: “અગટો યજ્ઞપુરુષ બનીને. આવો ને મારાડ્ય બનો.”

*

*

*

“શિશુએ ધીમે સ્વરે હિઆર્યુ: ! મને હવે સમજાય છે, સખીરી, સ્પષ્ટ રીતે, સૂઝે હોય ને બધું સ્પષ્ટ જણાય તેમ. ભાવનાની ઉત્તરોત્તર સિદ્ધિમાં જ રહી છે અવિભક્ત આત્માનો નિવાર્ણપંથ. ભાવના બન્ધા છોએ ને રહીશું તેટલો જ આપણો વિજય.

‘મોજ ને મજલ, વિષય ને વૈભવ એ તો માત્ર સામગ્રી છે આપણા યજ્ઞની. જેમ સામગ્રી જળશે તેમજ આપણા જીવન યજ્ઞની ગગનગામી જ્વાલ હડતી રહેશે. બળાને ભસ્મ થઈશું ત્યારે જ પ્રસરશે અમરતાની સુવાસ, સખીરી !’

*

*

*

‘સાંભળ સખી’ શિશુએ કહ્યું: ‘આ સ્વદેશ સ્વાતંત્ર્યની હાક વાગી ! જો, જો, આ સખી, ચાલી, વીજળી આર્યોવર્તના આત્માસમી સત્યનો સજીવ મૂર્તિ-પાશવ તોફાનમાં મરત, વિગ્રહવિલાસી પૃથ્વીને આર્યાત્વનું આવાહન દેતા; આત્મજળથી નિડર એવા વીરને નિમંત્રતા !

‘જો જો, વદાલી, બેદી નાદ થાય છે; ને ગગડે છે દેવનાં હુંહુની. સ્વાતંત્ર્યને સમગંગલો, સખી, આપણું ગુજરાત ગર્જવા માંડયું. સમરન દિંદ કંપી રહ્યું છે, વિજયની મહેન્દ્રાએ. જો, જો ! જનનયનોમાં દીપે રવાતંત્ર્યની ઝગમગની જ્યોત.

‘હા નાય ! હા નાય !’ સુકુમાર સખીએ કહ્યું ‘મુખ સર્વરવ સમર્પણમાં જ છે. ચાલ ભાસ શિશુ, વિમોચનના આ સંગ્રામમાં, દાડથી કેસરીઆ કરીએ. માતાની મુક્તિ માટે મરે તે માતૃમક્ત; ને જીવતે દેહે અરણ્ય એવે એજ, ઉદારરો આચાર્ય.’

તે બંને જણ, બાવના સિદ્ધમયે, દાયમાં રાખી દાય સંગ્રામે ધરયાં; જેમ ધરયાં હતી, એક દા, લમ વેદીએ તેમ.”

સને ૧૯૧૫માં મહાત્મા ગાંધીજી દિંદમાં પાછા ફર્યા અને એક વર્ષ પર્વત દેશપર્ચટન અને અમાજ રિયતિના નિરીક્ષણ બાદ જાહેર જીવનમાં પ્રવેશ કર્યો, તે પછીથી એમના પ્રયાસ અને પ્રાત્માદક ઉપદેશથી હિન્દી પ્રજાએ નવીન દ્રષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી છે અને તેના પરિણામે સમાજજીવનમાં બહોળું પરિવર્તન થવા પાડ્યું છે.

ગુજરાતી પ્રજાને તેમના અનુભવનો નિઃકર્ષ, તેમના જીવનનો સદેશો પહોંચાડવો હતો, એ આશયથી મહાત્માજીએ ‘નવજીવન’ નું તંત્રીપદ સ્વીકાર્યું હતું; અને તેમના મન્તવ્યનો પ્રાસ્તાવિક ભાગ “નવું પત્રકારિત્વ” એ પ્રકરણમાં સવિસ્તર આપવામાં આવ્યો છે.

એ સામાહિકનું સંપાદન કરી, ગાંધીજીએ ‘નવજીવન’ દ્વારા ગુજરાતી સમાજજીવનમાં અજળ પક્ષટો આણ્યો છે તેમ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યને અને તેના અભ્યાસને અપૂર્વ વેગ અને નવીન બળ આપેલાં છે; તેનું મૂલ્ય અંકાય એમ નથી. ગુજરાતી પ્રજાજીવન ઉપર એમણે જે સંસ્કાર પાડ્યા છે, ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ઉપર એમણે જે પ્રભાવ પાડ્યો છે, તે કારણે વર્તમાન યુગને ગાંધીયુગનું ઉપનામ આપવામાં આવ્યું છે તે યથાર્થ છે. એક અવતારી પુરુષ તરીકે એમનાં પ્રવચનો અને લખાણ કલ્યાણકારી અને પ્રબોધક જણાયાં છે, તેમ એમનું અલિપ્તશુદ્ધ ચારિત્ર્ય, તદ્દન સાદું છતાં એક પવિત્ર સંત જેવું ઉજત અને સંસ્કારી, સેવાપરાયણ જીવન આકર્ષક તેમ દલિત વર્ગ અને હરિજનના ઉદ્ધાર અર્થેના એમના જીવનભરના પ્રયાસો સદ્ગુણ અને અસગ્કારક નિવડ્યાં છે; પણ વિશેષમાં

એમની આસપાસ જે શિષ્યવૃંદ જામ્યું છે, તે જનસેવાકાર્યમાં તેમ સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં બહુ ઉપકારક થઈ પડ્યું છે; અને તે સઘળા શિષ્યો અને અનુયાયીઓ ભાવનાશાળી અને કર્તવ્યપરાયણ, ત્યાગવૃત્તિવાળા અને સેવાભાવી છે; અને તેમની સાહિત્ય સેવા, સાત્ત્વિક વૃત્તિભરી, સમાજને ઉર્ધ્વ પાંથે પ્રેરનારી માલુમ પડશે.

એમના ઉપદેશમાંથી પ્રેરણા પામી, એમની પ્રતાપી છાયા નીચે બીજી દૃઢલીક સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓ અને સાહિત્ય પ્રકાશન સંસ્થાઓ હસ્તિમાં આવેલી છે તે સૌએ ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમાં તેમ તેના પ્રચારમાં, ભિન્નભિન્ન પ્રકારે, સારો અને મોટો હિસ્સો આપેલો છે, તે પણ નોંધવાયોગ્ય છે.

પરંતુ તે વિષયને ચર્ચાએ તે પહેલાં અન્ય જાણીતા લેખકોએ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યની અનન્ય ભક્તિ વડે ઉપાસના કરેલી છે, તેમની સેવાની સમાજોચના કરીશું.

નિવા મુધારક વિચારો અને પરંપરાએ ઉતરી આવતા આચાર-વિચારો વચ્ચે, આર્યસંસ્કૃતિ ઉભયનો સંપર્ક થતાં જે ધર્મશુ અને વિરોધતા ઉદ્ભવ્યાં, તેનો, અને સંસ્કૃતિમાંથી તાત્ત્વિક ભાગ ગ્રહણ કરીને, સુમેળ સાધવા, તેનો સમન્વય કરવા મર્મ સહીના આખરમાં પ્રયાસ થતા રહ્યા હતા, અને તેના પ્રવર્તક મુખ્યત્વે ગોવર્ધનરામ હતા. તેમનું વક્તવ્ય આપણી પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિનો, તેના ઉજ્જવળ અને ઉત્કર્ષક સ્વરૂપમાં, પુનરુદ્ધાર કરવાનો, તેમ તેનું પ્રાચીન ગૌરવ અને મહત્તા સ્થાપવાનો હતો; અને તે પ્રવૃત્તિ એમના પછી શ્રીયુગ ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિએ ઉપાડી લીધેલી છે; આર્ય વિચાર અને ભાવનાના, આર્યધર્મ અને આર્યસંસ્કૃતિના તેઓ પ્રખળ દિમાયતી અને પૂજક છે, તેની પુનઃ સ્થાપના અને પ્રચાર અર્થે તેમના સર્વ પ્રયાસ રહેલા છે.*

નવયુગની ધોષણ રૂપ એમણે એમના સાહિત્ય જીવનના આરંભમાં 'વસન્તોત્સવ' નામક એક મનોરમ કાવ્ય, જાણે કે ગુજરાતી સાહિત્યની

◆ સરખાવો:

Nanalal's works are the products of the Sanskrit revival, with its glowing for the past Mansukhram represented it in language; Govardhanram in social philosophy and Nanalal in the field of literary art

વસન્તા ખેસતી હોય તેનું સૂચક, નવા ઉત્કર્ષક વિચારનો પ્રચાર કરતું, નવીન શૈલીમાં, જેને તેઓ ડાહ્ય શૈલી કહે છે તે, સખ્યું હતું; અને ગુજરાતી સાહિત્ય-રસિક વર્ગમાં, હાલ વિનાના એ કાવ્ય પ્રકારથી, તેની વિલક્ષણ રચનાને લઇને તેમ જ તેમાં રજુ કરેલી લગ્નઆવનાના વિષયથી સારો ઉદાપોદ થવા પામ્યો હતો અને એમની એ ડાહ્યશૈલી અદ્યપિ, એક વિવાદસ્પદ વિષય રહ્યો છે.

આપણા મહાજનમાં બાળલક્ષ્મી પ્રથા લાંબા અમયથી ચાલી આવે છે પણ નવા વિચારોથી પ્રેરાઈને કવિશ્રીએ અત્યુત કાવ્યમાં ઉમરલાયક રમણ અને સુભગાના, સૌભાગ્યચક્ર અને વિલસુના પાત્રોને પ્રણય કરતાં અને સ્વપ્નમંદગીયાં લગ્નમાં જોડાતાં, બતાવ્યા હતા, તે એક નવીન અને આદ્ભુત દૃશ્ય હતું, જે શિક્ષિતસમાજને રચતું થઈ પડ્યું હતું.

સ્વર્ગરથ મણિશ કર રતનજીએ ‘આપણું નવીન કાવ્યસાહિત્ય’ એ વિષય પર પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં નિબંધ વાંચતા, કવિશ્રીની કવિતા માટે ઉચ્ચાર્યું હતું, કે, ગુજરાતી સાહિત્યના નભોગંજમાં ‘ઉચ્ચે પ્રકુલ અભાવપંથુચંદ્ર રાગ’ અને વધુ વિવેચન કરતાં ઉમેર્યું હતું, કે ‘વર્તમાન તરફ દૃષ્ટિ કરતાં આપણને દેખાય છે, કે “જેની રજરમમાં કવિતા ઉછળી રહી છે” અને “જેનું હૃદય કવિતાસસયી છલાછલ છલકે છે” એવા એક કવિનું દર્શન આપણને હમણા થયેલું છે; જે વાણીમાં “દેશ સંસાર રનેહનો મહામેધ ગડગડે છે, તે આપણે, હમણાં સાંભળ્યા છે. નર્મદમાં દેશ રનેહના અને સંસાર રનેહના મેધ ગડગડેલા પણ નર્મદના રનેહો આવા વિશુદ્ધ નહોતા.”†

લગ્ન વિષે એ કાવ્યમાં જે ભાવના કવિશ્રીએ વ્યક્ત કરી હતી તે આર્પમાનસને પસંદ પડી, તેની તારીફ થયેલી છે, અને કેટલાક તરફથી પંક્તિઓનો વિધવાવિવાહના સંબંધમાં એમાંની કેટલીક વારંવાર ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એ પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

“સરસ બાલે ! પ્રભુનું ધામ
પ્રેમનું પગ્મ મંદિર છે;
ત્યાં એકલદશા કેવી ?
ત્યાં સૌ બેલડીએ વિહરે છે;
નથી ત્યાં કોમારના કરમાશ
કે નથી વૈધવ્યની વિશ્વતા.

રસસૌન્દર્યના શ્વાસોદ્વાસ;
પ્રાણને પ્રસન્ને છે ત્યાં.”

x x x x

વિશ્વના સકળ હસ્તમેળાપન
પ્રશ્નને—કે જગતને ય તે—
લક્ષ્યોપડે નથી મંડાતાઃ
પ્રેમલક્ષ્મને વધામણા દે છે
શું જગત કે શું જગતનો સ્વામી.
પ્રેમલક્ષ્મની વિધવાને
પુનર્લક્ષ્મ સમુ પાપ નથી,
દેહલક્ષ્મની વિધવાને
પ્રેમલક્ષ્મ સમી મુક્તિ નથી.”

સરસ્વતીચંદ્રમાં ગોવર્ધનરામે કુમુદનું લક્ષ્મ સંમેગવસાત પ્રભાદધન સાથે કરાવ્યું હતું, જે કે તેનો આત્મા સરસ્વતીચંદ્ર માટે તલસતો હતો, તેના પ્રતિ તેનો અનુરાગ હતો, એ ઘટના આર્થમાનસને વાંધાભરી લાગી હતી.

કુસુમને કૌમાર્યવતના કોડ હતા, પણ કર્તાએ તેમ ન કરતાં, આહુ રૂઢિને વશ થઈને તેનું લક્ષ્મ સરસ્વતીચંદ્ર સાથે કરાવ્યું હતું, એ પણ સરસ્વતીચંદ્રના કેટલાક વાચકોને રૂચ્યું નહોતું.

કલ્યાણપ્રામની એમની યોજના એક ભાવના રહી હતી.

પરંતુ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે એ સધળી ઉણપો એમનાં ‘જયા જયન્ત’ નાટકમાં પૂરી પાડી છે.

તે આત્મ લક્ષ્મની ભાવનાને પોષે છે અને ઉત્તેજે છે, એટલું જ નહિ પણ જીવનમાં અભ્યર્થ પર વિશેષ ભાર મૂકે છે, જે માટે મહાત્મા ગાંધીજી પુષ્કળ આગ્રહ કરી રહ્યા છે; તેમ જયા જયન્તને જનસેવાના કાર્યમાં નિયોજે છે, એ મિશનરીઓની સેવાભાવનાનું એક પ્રકારનું અનુકરણ હતું; ઉપરોક્ત કલ્યાણપ્રામની યોજનાને વ્યવહારમાં મૂકવાનો પ્રયાસ હતો.

કવિશ્રીના ગણિતહોત્સવ અવસરે શ્રીમતી ઇન્દુમતી મહેતાએ કવિશ્રીની નારી ભાવના વિશે વિવેચન કરતાં કહ્યું હતું, કે—

“જ્યા જ્યન્ત માત્ર આ ભાવના (આત્મ લક્ષ્મી) સેવાને એસી નથી રહેતાં. એઓ આદરવાદી નથી કે માત્ર ગગનવિહારી નથી. એ દૃષ્ટી પૃથ્વીવાસી છે, અને સેવા ભાવનાનાં ઉપાસક છે.

જ્યન્ત સુન્દરીઓમાં સાધુતા જન્માવ,
રસીલીઓમાં પુરુષાચાર પામર.

જ્યાને જનસેવા પ્રતિ હિત્તેષનાર જ્યન્તના આ વાડ્યો છે. જ્યા પશુ એવો જ આદર્ય બતાવે છે, કે—

રહામે તીર છે જ્યન્તની રામવાડી,
આ તીરે માંડશે જ્યા સીતાવાડી *”

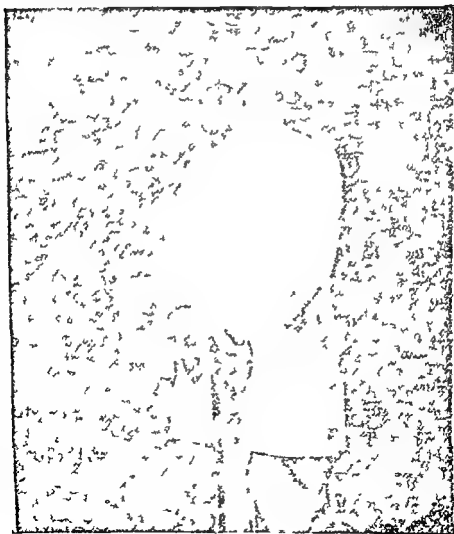
એક સમર્થ નાટ્યકાર તરીકે કવિશ્રી સુપ્રસિદ્ધ છે; એમનાં ઐતિહાસિક નાટકો, સંઘમિત્રા, અકચરશાહ, જહાંગીર અને નુજહા, સમકાલીન વાતાવરણ પેદા કરે છે એટલું જ નહિ પણ એમાંનાં મુખ્ય પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ તેમ વિશિષ્ટત્વ તેઓ તાદરસ રીતે રજુ કરે છે, એમાં કવિશ્રીની આલેખન શક્તિની મહત્તા છે.

કવિશ્રી જે વિષયને હાથપર લે છે, તે વિષે અને તેટલી શક્ય માદિતી તેઓ મેળવી લે છે, અને તેની સજ્જત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ, વૃક્ષનાત્મક રીતે, એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં, એવી કુશળતાથી રજુ કરે છે કે, સામાન્ય જનના હિત તેની મોહક છાપ પડે છે, જે કે તેમનો મિત્રા શબ્દ-આડંબર અને અર્થરહિત કાવ્યનાનાં હિરણ્યોત્તર પ્રતીકવાર વાચકવર્ગમાં અણગમો ઉપજાવે છે. એ શોષ છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે એમાંના વિચાર વૈવિધ્ય, નવીનતા, વસ્તુનું રમપ્રદ અને કલામુક્ત નિરૂપણ અને હૃદય આદરના કારણે તે કૃતિ પ્રબોધક, પ્રોત્સાહક અને પ્રેરક થઈ પડે છે.

કવિશ્રીએ યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓ કારસી લઈને પાસ કરી હતી; પણ ખાનગી રીતે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરી, આપણને પ્રેરણા આપીતા સંસ્કૃત ગ્રંથોના તરજુમા ભેટ ધરેલા છે; તે સર્વ અરણ્ય તેમ પ્રાસાદિક બન્યા છે, પરંતુ એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ ભગવદ્ગીતાનું ભાષાંતર છે, તેમાં પણ કવિ માટે આપણને માન ઉપજે, એવી એમની પચાતાપનો એકરાર કરતી મનોવેધક અર્પણ પત્રિકા છે, જે તેના વાચક ઉપર હારી અસર કરે છે.

પરંતુ કવિનું હૃદય, એમની પ્રતિભા શક્તિ જેવી એમનાં રાસોત્તર ખાલી હોઈ છે એવી એમના અન્ય કાવ્યોમાં નહિ સાંપડે.

ગુજરાતી જનતાને રામ એ કવિશ્રીની ખાસ પ્રસાદી છે, તે વડે ગુજરાતી સ્ત્રી સમાજ તેમ રમિક વાચક વર્ગ કવિ પ્રત્યે મુગ્ધ બન્યો છે; અને તે રાસો એટલા બધા લોકપ્રિય નિવડ્યા છે કે અન્ય કવિઓએ એમનું અનુકરણ કરી, તેમનું એક પ્રકારે સન્માન કર્યું છે, એ વિષયમાં એમની મહત્તા અને શ્રેષ્ઠતા સ્વીકાર્યા છે

અર્વાચીન ગુજરાતના ધડતરમાં કવિથી દક્ષપતરામ પ્રાજ્ઞાભાર્ત્તને
 મ્હોટો દિરસો રહેશે છે; તેવી રીતે વર્તમાન પ્રગ્નના ધડતરમાં કવીશ્વરના
 સુપુત્ર ન્દાનાલાલની કૃતિઓ ઉદ્દ્યોધક તેમ સહાયક નિવડેલી છે; અને તેની
 લોકપ્રિયતાને લક્ષ્ને સાહિત્ય રસિકોએ વીસગા સદીના આરંભનાં વર્ષોના
 ભાગને ‘કવિથી ન્દાનાલાલ યુગ’ તરીકે સંબોધ્યો છે; અને સર્ગાળ ઉપર
 એમણે જે ઉપકાર કર્યો છે, તે બદલ કૃતજ્ઞતા દાખવવા ગુજરાતી પ્રગ્ન નર-
 કૃથી એ વાર, પ્રથમ કવિથીએ પચાસ વર્ષ પૂરાં કરતાં અને બીજાવાર તેઓ
 સાઠમા વર્ષ પહોંચનાં, એમનો સુવર્ણ મહોત્સવ અને મણિમહોત્સવ
 ગુજરાતનાં મ્હોટાં ઘહેરામાં ઉજવાઈ, એમનું ગૌરવ કરવામાં આવ્યું હતું,
 અને એ લોકલાગણીનો પ્રતિધ્વનિ પાડતાં, બીજા એક જાણીતા કવિ
 શ્રીયુત્ત દેસવ હ. ગેરે આયું હતું, કે—

‘શુભિચલ ગૂર્જર વાડી ને વન-ઉપવન જો !

ફૂલો ફૂલો વસન્ત રાણી વિહરે;

સાહિત્યસૃષ્ટિને મન્દિરે મન્દિરે જો !

“ પ્રેમભક્તિ ” ની વિજય પતાકા ફરફરે ”*

કવિથી ન્દાનાલાલે ડાહ્ય નૌથી ગુજરાતી કવિતામાં દાખલ કરી
 એક નવો ઝીલો પાડવા પ્રયાસ કર્યો હતો; તેનું અનુકરણ સુદાં થયું હતું;
 પણ તે પ્રયોગ સરવાળે મફત નિવડ્યો નથી; અને એવો સામાન્ય
 અભિપ્રાય પ્રવર્તે છે, કે હંદ વિનાની કવિતા જ ન મળે; અને એ
 પ્રયોગની નિર્જાળતાનો સચોટ રહિયો ‘કવિ મોટાલાલે,’ ‘પ્રજ્ઞાતનો
 લપસ્વી’ નામક એક પ્રતિકાલ્પ લખીને આપ્યો હતો. એ ‘કવિ મોટાલાલ’
 તે બીજા દોષ નહિ પણ આપણા જાણીતા કવિ, પારસીખંડુ અરદેશર
 દુરામજી ખખરદાર છે.

વિદ્યાર્થી અવરથામાંથી એમને કવિતા લખવાનો શોખ જાગેલો; અને
 તેની પ્રેરણા કવિ દલપતરામની અને બહેરામજી મલ્લખારીની કવિતામાંથી
 મળેલી. કવિ દલપતરામના અવસાનના સમાચાર સાંભળતાં શ્રીયુત્ત
 ખખરદારે લખ્યું હતું,

“ સ્વર્ગ વિષે નિજ વાસ કર્યો, મુજ અર મળ્યાની વિચારી ન કાંઈ;
 રે દલપત કહે અરદેશર, આશ રહી મનની મનમાંહી.”

કવિએ તેમના પ્રયોગો નામકરણ સ્વર્ગસ્થ ભવચારીના પુસ્તકોનાં નામો સંસારિકા, અનુભવિકા વગેરેને અનુમરી કાવ્યરસિકા, વિનાસિકા, પ્રકાશિકા, મંદેશિકા, લજ્જનિકા, દર્શનિકા વગેરે સખી એક પ્રકારે કૃતસુતા દર્શાવી હતી, અને વધુમાં મનચારીનો કાવ્યસમ્રટ પદ્ધતિસર અંપાદિત કરી અને તેમના જીવન અને કાવ્ય વિશે એક વિમ્લુત અને વિચારણીય ઉપોદ્ગાત લખી, સ્વર્ગસ્થ પ્રત્યેનું ઋણ સારી રીતે ઉતાર્યું હતું અને ગુજરાતી વાચક વર્ગને એક સમૃદ્ધ અને પ્રમાણભૂત કવિતા પુસ્તક સાદર કર્યું હતું.

શ્રીયુત અરદેશર દ્વામશ ખખરદાર

દેશમાં નવજીવન પામતા, યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરના કવિશ્રી અરદેશર ઉપર એ નવા વાતાવરણની પ્રતિબિંબ અમર યવા પામી હતી; અને અંગ્રેજી કવિઓના નિયમિત વાચને અને અભ્યાસે પણ એમની દષ્ટિમાં પરિવર્તન આણ્યું હતું, એટલે મન ૧૯૦૫ માં એમનું ખીમ્લુ કાવ્ય પુસ્તક 'વિનાસિકા' પ્રકટ થયું તે બદ્ધા રાગધ્વનિ કાવ્યોત્તો (Lyrics) સમૃદ્ધ હતો અને તે વિદ્યાર્થીઓમાં તેઓ લખે છે - 'માનવસૃષ્ટિ કુદરતમાં

ગુંથામણી છે, તો કવિ જે કુદરતનું જાળક છે તે એ કુદરતના ઉંડા રસ-
પ્રવાહમાં વિલાસ કરે એ સ્વભાવિક છે; અને એ વિલાસ માણતાં, કવિએ
જે લાગણી અને જાત અનુભવ્યા તે જરોજર અને સફળતાપૂર્વક વ્યક્ત
કરવા તેઓએ નવા નવા છંદો સુદાં યોજ્યા હતા.

એ તો સારી પેઠે જાણીનું છે કે પારસી બંધુઓનું ગુજરાતી લખાણ
શુદ્ધ હોતું નથી. તે લખાણમાં ઉચ્ચારના અને જાપાના અનેક દોષો નજરે
પડે છે; તેમ છતાં તેમનો સાહિત્ય દ્વાળો ન્હાનોમ્હનો નથી; મલબારી,
કાબરાજી, મર્ઝબાન, તારાપોરવાળા, તાલીઆરબાન, પિંગમ, જીવનજી
‘મોદી, બીરબલ વગેરેનાં લખાણોમાંથી ગુજરાતી વાચક જનતાએ બહોળો
લાભ ઉઠાવેલો છે, પણ એ સવમાં જાપા દષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ, શ્રીકૃત ખમરદારનું
લખાણ, માણમ પડશે; એમના પ્રંથોમાં લેખકનું નામ જાપવામાં ન આવે
તો તે એક પારસીજાણીની કૃતિ છે, એમ કહેવું કઠિન યર્થ પડે. એટલી
બધી શુદ્ધ, સંસ્કારી જાપાકૃત, ચમ્પલાલિત્યભરી કવિની લેખનશૈલી છે.

તેમ છતાં સ્વર્ગરથ નરસિંહરાવે વિલાસિકાનું ‘વસન્ત’ માસિકમાં
અવલોકન કરતાં, તેમાંના કેટલાક જાપાદોષ પ્રતિ ધ્યાન એવું હતું; તે
વિવેચન ધણીને તે સંભવે કાંઈક વધારાપડ્યું કડક લાગ્યું હતું, અને તેમાં
વિવેચકે વ્યક્ત કરેલો જાપાશુદ્ધિ માટેનો આગ્રહ અસ્થાને જણાયો હતો.
કવિને એથી સહેજ આઘાત પહોંચ્યો હતો પણ તેનાં પરિણામે એ પુસ્તકને
બહોળી જાહેરાત મળી, ત્યારથી એક પ્રતિભાશાળી કવિ તરીકે તેમની
કીર્તિ પ્રસરી હતી.

યુગબળ પારખવાની કવિમાં અદ્ભુત શક્તિ છે. પ્રજાજીવન દેશભક્તિના
વિચારોથી ગુંજી રહ્યું હતું, તે સંભવે:—

“ ગુણવંતી ગુજરાત, અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

નમીએ નમીએ માત ! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત ”

એ લોકજાગૃણીને ઉંડા પડ્યો પાડતી, એક ઉત્તમ ગરબી રચી, તે
બદલ ચોતરફથી પ્રશંસા મેળવી હતી.

એમની રાષ્ટ્રભક્તિ “ ભારતનો ટંકાર ” એ નામના એમના કાવ્ય-
સંગ્રહમાં પ્રજાજીવનપણે જણાવી ઉઠે છે.

‘ નવજીવનનાં આવાહન ’ એ સીર્ષક હેઠળ લખેલી લાવણીમાં
તેઓ કહે છે:—

“રણસિંઘાં કૂંકાય; નહીં હો ! ચરા ચકી રૂહેવાય;
સ્વર્ગ જ ઉડયા ચરા કાજે: ધસો, ધસો, રણમાંય !
જીત કર્યે નવજીવન જડશે,
ભારતનાં સદ્ભાગ્ય ઉઘડશે,
કે રણ પડતાં પ્રભુ સાંપડશે!—
ઓ વીરા ! રે આવી જાઓ ! રણસિંઘાં—*

શ્રીકૃત ખખરદાર એક પ્રભાવશાળી કવિ છે, એક રાષ્ટ્રપ્રેમી કવિ છે, તેમ તેઓ એક બુદ્ધિશાળી અને નિતાંત અભ્યાસી છે, એક સમર્થ તત્ત્વચિંતક છે.

‘કલિકા’ જેવું એક ગદ્યોત્તું કાવ્ય રચ્યું છે, તેમાં ગ્રેમ વિષે તેના વિધ વિધ સ્વરૂપોનું તલસ્પર્શી વિવેચન કરેલું છે, તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવીન જ જણાશે. અને દર્શનિકા વિષે, તે પ્રસિદ્ધ યર્ધ ત્યારે અમે લખ્યું હતું, કે,

“ કવિશ્રી ખખરદાર ‘દર્શનિકા’ રચીને આપણને જીવનનું રહસ્ય સમજાવવા મથે છે. એ પ્રયાસ જેમ ગંભીર તેમ ભગીરથ છે; અને તેની પાછળ કવિએ પોતાની સઘળી શક્તિ ખર્ચી છે. જીવનભરનો જ્ઞાનભંડાર, અભ્યાસ અને ચિંતન એમા એમણે દાલવી નાખ્યા છે. જેમ એક મક્ષિકા રથળે રથળે સુંદર, સુવાસિક અને રંગભેરગી ફૂલો પુષ્પો પર ફરી વળી તેમાંથી પુષ્પ-પરાગ અને રજકણુ પ્રાપ્ત કરી, આપણને તેનો નિષ્કર્ષ મધ રૂપે આપે છે, તેમ પ્રસ્તુત કાવ્યપ્રંથના નિવેદનમાં કવિ સ્વીકારે છે, કે “ મારી કાન્નપ્રેરણાએ આ મોટા માનવજ્ઞાનના સંચિત ભંડારમાંથી લૂંટ ચલાવેલ દેખાશે, એ લૂંટ પણ બાદશાહી લૂંટ છે. સર્જક સદા લૂંટતો આવ્યો. પણ તે પાછું નવસ્વરૂપે બક્ષવાને માટે. વિશ્વનિર્ધારા કહેા કે કાળ ભગવાન કહેા, એ જગતને એક બાજુથી લૂટી, બીજી બાજુ મમૃદ કરે છે. તમામ જીવનનું પુનરુત્થાન એનજ થાય છે, અને સર્જક કવિની નવી સૃષ્ટિ પણ એવીજ જુની સૃષ્ટિની લૂંટમાંથી બધાય છે ”*

કવિની એ મહાન કૃતિ છે, તેમા જીવનનું નવનીત ઉતારેલું છે; જીવનના ગૂઢ પ્રશ્નોનો તેમાંથી ઉકેલ મળશે, કાર્મિક શાન્તિ તેમજ સાન્નિધ્ય મળશે.

એ 'સમજી' એમણે વ્યાધિમરત, વેદનાભરી સ્થિતિમાં ગુજરાતી જાંધુએને સદેશ રૂપે, પોને જે પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તે સંજગાવવાને લખ્યું હતું. તે માટે ગુજરાતી જનતા એમની અત્યંત આભારી છે. તેમની સરસ્વતી-દેવીની ઉપાસના પણ અનન્ય ભક્તિભાવ પ્રેરિત છે. આપણે એક રસદ કવિના શબ્દોમાં કહીયું, કે—

સ્નેહેભરી રસવતી પ્રભુભાવભીરી

દેશાભિમાન ભરતી નવજંદવાળી

આદ્યાદતી 'ખગરદાર' પ્રજોધનારી

માધ રસાજ કવિતા કવિ ! તે મનેરી.*

નવજીવનના મહેસાવાહક, નવપ્રગતિની પ્રુથ્વુમા અને તાત્કાલી સમા, આપણા એ જે અણીના ભોકપ્રિય કવિઓ પીયુષ ન્હાનાલાલ કવિ અને સીયુત અરદેશર ખગરદાર વિશે ઉશ્વેષ કરી, આપણે પાછા ગાંધીજી અને ગાંધીયુગ પ્રતિ વળાએ, તે પહેલાં યોગશીલના સંપ્રદાય ઉત્તરાધના વિચાર વાતાવરણમાં ઉછરેલા અને અગ્રેજી સાહિત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિચાર અને સંસ્કૃતિમાંથી ઉદ્ભવેલા અને ઉત્તેજન પામી, જીવનનર ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસ અને સેવનશાસનમાં રત રહેવા, આપણા પીઠ સાક્ષરો, જેમની વિદ્વતા સુવિદિત છે, અને 'પ્રજા'એ જેમને સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ-એક અપનાવ સિદ્ધાન્ત, જો કે એ વિદ્વાનને પણ અમદાવાદ સાહિત્ય પરિષદ, ઈતિહાસ વિભાગનું અધ્યક્ષસ્થાન આપી પરિકલ્પિત કરી હતી, નીમીને મોઝા માન આપ્યું છે, તે યોગે આ સંઘર્ષો વર્ષો દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યની સતત સેવા કરી, જે સંગીન સાહિત્ય કાળો આપેલો છે, તેનો નિર્દેશ કરીયું.

જે પીઠ સાક્ષરો તે બીજા ક્ષેત્ર નહિ પણ પૂજ્ય માનવવેદો, દી. આ. દેશવલાલ હર્ષદરાય મુવ, ડૉ. આચાર્યશ્રી આનંદચંદર મુવ, દી. આ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, પ્રો. બળવન્તરાય દાસર, સ્વ. મર રમણભાઈ, સદગત નરસિંહરાવ અને શ. આ. કમળાચંદર ત્રિવેદી છે.

સ્વર્ગસ્થ કમળાચંદર સરકૂન ભાષા સાહિત્યના એક સમર્થ વિદ્વાન હતા અને એ વિષયમાં એમનું વાચન વિશાળ અને બહોળું હતું; તે આપણે એમણે કેટલાક સરકૂન પ્રશ્નોનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ મરમ સંપાદન કર્યું છે, તેથી ગુજરાત પરિચિત છે.

ગુજરાતી લખાણમાં લાપાશુદ્ધિ અને જોડણીનું એકસરખું અને ચોક્કસ ધોરણ આણના તેઓ દ્વેષા ઉપદેશ કરતા અને આગ્રહ રાખતા; અને તે કાર્ય સુતરૂં થઈ પડે તે માટે, તે વિષે અનેક લેખો લખી, તેમજ ગુજરાતી લખાણું એક જૃદ્ધ વ્યાકરણ સુદાં ગ્રંથી, ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓનો માર્ગ ચરણ અને મોકળો કરી આપ્યો હતો. તે જ પ્રમાણે શ્વેતસૂત્ર-શાંકરભાષ્યનો ગુજરાતીમાં તરજુમો કરી ગુજરાતી મુમુક્ષુર્ગ પર મહદ્ ઉપકાર કર્યો હતો.

રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી

એક પ્રતાપી વિદ્વાન તરીકે એમની ગણના થયવી છે જ પણ એક પ્રભાવશાળી શિક્ષક અને ડેવલપી નિષ્ણાત તરીકે એમની કાર્તિ બહોળી પ્રસરેલી છે, અને મહીપતરામ, નવલરામ, માધવલાલ પ્રભૃતિની જેઠે એક ડેવલપીકાર તરીકે એમનું નામ ગુજરાતમાં કાયમ યાદ રહેશે.

એમનો વિદ્યાવ્યામંગ એટલોજ જાણીતો હતો, અને એ અભ્યાસ-શીલ પ્રવૃત્તિને લઈને શિક્ષક તરીકેનું કર્તવ્ય પૂર્ણ કર્યા પછી, જે શાળા સમય મળતો, તે તેઓ લેખનવાચનમાં વ્યતીત કરતા હતા.

વિદ્યાર્થીઓને શિખવતા એક શિક્ષક તરીકે જે અડચણો એમને માલુમ પડતી તે દૂર કરવા સ્વર્ગસ્થે કેટલાક પાઠ્ય પુસ્તકો રચ્યાં હતાં, તે ઉપયોગી થયા હતા, અને એ આશયથી તેમણે ન-રી વાચનમાળા પણ પ્રયોજી હતી.

એમના જેવા જવાબદાર ડેવલપી ખાતાના અધિકારીએ એ પગલું ભર્યું તે બતાવી આપે છે કે પ્રચલિત વાચનમાળામાં સુધારાનો બહોળો અવકાશ હતો અને તે પ્રયોગ વખતસરનો અને આવશ્યક હતો. એક

સાચા અને અનુભવી શિક્ષક તરીકેનું માનસ પ્રગટત વાચનમાળામા તેમ એમના અન્ય કેળવણી વિષયક લેખોમા નજરે પડશે, અને તે જ એમનું સાચું સમારક છે.

એમના સમવયરક દી બા. કેશવલાલ દુવ એમના જેવા સરકૃત ભાષાસાહિત્યના પ્રેમી અને હંડા અભ્યાસી છે જીવનભર એક શિક્ષક તરીકે તેમણે કામ કરેલું છે, ઉત્તરાવસ્થામા તેઓ ગુજરાત કોલેજમા ગુજરાતીના અધ્યાપક પણ નિભાયા હતા, એક ચરણી શિક્ષક તરીકે એમને વિદ્યાર્થી સમુદાય હમેશા એમને ગમતાપૂર્વક યાદ કરશે, પણ એક સાહિત્યકાર અને ગુજરાતી ભાષાના અથગ અભ્યાસી તરીકે એમની પ્રતિષ્ઠા વિશેષ અને બહોળી અંકાયલી છે.

એમની કારકિર્દીના આરભથી એમણે પ્રાચીન ગુજરાતીનો અભ્યાસ કરવા માડેતો તે, એ અસ્મામા 'ગુજરાત શાળાપત્ર' મા તેઓ પ્રાચીન ગુજરાતી દુહા અને જુના ગુજરાતી ગદ્યના હિતાર વગેરે આપતા તે ઉપરથી માનુષ પડે છે.

પણ એમની બહોળી પ્રસિદ્ધિ વિશાખત રવિત મુદ્રાસક્ષસ નામક સંસ્કૃત નાટકના સંપાદનથી થવા પામી હતી એ નાટકમા ડેટાક બ્રહ્મ પારો હતા અને ડેટલીક પકિતઓ પલ્લમાયો મલ્લમા બદનાર્થ મર્ધ હતી તે એમણે ઉપલબ્ધ જૂઠા જૂઠા પાઠો ઉપરથી, આસપાસનો સબધ વિચારી, અનુમાન અને કલ્પનાના આધારે, નવેસર પાઠો સૂચવ્યા હતા, તે પાછળથી નવી પ્રતો પ્રાપ્ત થતા, તે સુધારા વારતાવિક જણાયા હતા, ત્યારથી એક બાહોશ સંશોધક અને સંપાદક તરીકે વિદ્વાન વર્ગમા તેમણે ગૌરવઅર્જુ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

એજ પ્રશસ્ત અને શાસ્ત્રીય ધોરણે, એમના પ્રાચીન ગુજરાતી પ્રયોના સંપાદનમા, જેવા કે ભાલથકૃત 'કાદમરી', 'પ રમા સૈકાના પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યો', રત્નદાસકૃત દરિદ્રાદ્ર અખ્યાન વગેરેમા દષ્ટિગોચર થાય છે તેમા ળીણવળરી છુદ્ધિ, અન્વેષક દષ્ટિ અને પાકી વિદ્વતાનું પાને પાને દર્શન થાય છે, જે નડુ થોડા ગુજરાતી વિદ્વાનાના અય સંપાદનમા જેવામા આવશે ખાસ કરીને તરજુમાની કળા એમને હાથ એવી ખેસી મળે છે, તેમા એમણે એવી નિપૂણતા મેળવી છે, કે એમના જેવા મરમ ભાષાતરે બહુ થોડા જાગે, તે એટલા પ્રાસાદિક અને રસપ્રદ હોય છે કે કેટલીક વાર મૂળ અને ભાષાતર એ એમાથી કયો ભાગ સુદર અને ચક્રિયાતો છે, એ નક્કી

કરવાનું સાહિત્યરસિદ્ધ માટે કદિન થઈ પડે છે; અને તે વિશે વધુ નહિ કહેતાં એટલું જણાવીશું કે એ ભાષાંતરોની માં કોઈએ મુક્તકંઠે તારીફ કરેલી છે. પણ તે પુસ્તકોની બીજી વિશિષ્ટતા જે વિદ્વાનભાઈ ઉપોદ્ધાત તેના આરંભમાં દી. બા. કેશવલાલભાઈએ લખેલા હોય છે, તે છે.

એ મૂળ પુસ્તકો જેટલું એ પ્રાગ્તાવિક લેખોનું એક રીતે મૂલ્ય છે. તેમાં નરી વિદ્વતા અને ઐતિહાસિક અન્વેષણ ભરેલું છે. તે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ અને સાહિત્ય પર અપૂર્વ પ્રકાશ પાડે છે. ગુજરાતીમાં જ લખવાની એમણે પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે, પણ જો એ લેખો અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ થવા પામે, તો તે પ્રતિ વિદ્વદ્વર્ગનું ધ્યાન ખેંચાઈ, તેની ખરી કદર થાય તેમ એમની કીર્તિ વધે.

ગમે તેમ હો, ગુજરાતી અભ્યાસીઓને તેમાંની વિચારમામત્રી બહુ મૂલ્યવાન અને વિદ્વતાભરી માણુમ પડશે.

પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે એમનું ધ્યાન અન્નેડ છે; તે વિશે એમનો અભિપ્રાય પ્રમાણભૂત ગણી શકાય, એટલા હિંદા એ વિષયમાં તેઓ ઉતરેલા છે, એ વિષયનું એટલું ઝીણું અને માગિક જ્ઞાન તેઓ ધરાવે છે.

‘વાઝ્યાપાર’ વિશે એમના મિત્રાચ અન્ય કોઈ લેખકે એ વિષયને છેડ્યો નથી; અને ‘પદ રચનાના પ્રકાર,’ એ નિબંધ પણ એટલા જ મહત્વનો છે; એ વિષયનો વધુ અને પદ્ધતિમર અભ્યાસ થવો ઘટે છે, જે કસોટી વડે હિંદ રચનાના વિકાસનો ઇતિહાસ વિચારી શકાય અને તેના ઉપયોગ-વાપર પરથી કવિનો સમય નક્કી કરવાનું સુગમભર્યું થઈ પડે.

દી. બા. કેશવલાલ મુન

એસીમે વર્ષે, સરીર જર્જરિત થઈ જવા છતાં, આજે નહિ જેવું

દેખાય તેમ છતાં, પ્રેમિનિષાઈમ અધ્યાત્મ વડે, રોગદર્શિકા મત્તમતામાખ્યાન નાટકનું તેઓ સંપાદન કરતા, તેના ખાટોની ચચાર્યાતા વિચારતા, તેનો પૂર્વાપર સંબંધ જોડવતા, તેના અંગના શિષ્ય ત્રિજ પ્રક્રિયા જુદી જુદી દૃષ્ટિએ ચર્ચતા, પ્રેમાર્નદમય વાતાવરણમાં તક્ષીન ચપક્ષા, નજરે પડે છે, ત્યારે એમના એ નિઃસર્ગ સાદિત્ય પ્રેમ માટે આપણને ખરેખર માન ઉપજે છે; એમની એ અનન્ય સરસ્વતી દેવીની ઉપાસના નિદાગતાં આપણું સિર નમ્ર ભાવે એમના ચરણે ઢળી પડે છે. પાંડિત્યી છરંત મૂર્તિસમા એમને ધન્ય હો ! એમને આપણા અનેક વંદન હો !

ડૉ. આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર મુવર્ખ પૌર્ણત્ય અને પાશ્ચાત્ય અને સંસ્કૃતિના ઉત્તમ અંશોનો સુંદર સુમેગ ધરેલો છે; તથાપિ આર્થ સંસ્કૃતિ અને દિન્દુ ધર્મના એક ચૂસ્ત અને સાચા પ્રતિનિધિ તરીકે આપણે તેમને ઓળખાવી રાકીએ.

સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકે એમની કારકિર્દી યશ્ચ ચપક્ષી; છવનમર એમણે તેનું અધ્યયન અને પકનપાઠન કર્યું છે; તેમ છતાં જ્ઞાનનાં અનેક વિધ ક્ષેત્રોમાં એમણે પ્રવેશ કરેલો છે, અને તે વિષયોમાં નિષ્ણાત ગણાય, એટલા તેઓ તેમાં પારંગત હોય છે.

ખ્રી. એ; ના વર્ગમાં નીતિશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન એ ઐશ્વિક વિષયો શિખરવાનું એમને સંન્મેયવશાત્ પ્રાપ્ત થયું હતું પણ એ વિષયમાં એમનું વાચન વિદ્યાળ અને વ્યાપક છે, એ એમના હાથ નીચે એ વિષય શિખેલો કાષ્ઠ પણ વિદ્યાર્થી તેની સાક્ષી પૂરશે.

ઉચ્ચ સાહિત્યના વર્ગો સુદાં તેઓ ગુજરાત ક્ષેત્રમાં ભેતા એવી અમારી માહિતી છે અને એમના પરિચયમાં આવેલા સૌ કોઈ જાણે કે કોઈ એવો જાણીતો ઉચ્ચ સાહિત્યનો શ્રેષ્ઠ, કવિ, તત્ત્વવેત્તા કે નવલકથાકાર નહિ હોય જે એમણે માર્મિક રીતે વાંચ્યો નહિ હોય.

આપણી પ્રાચીન પદ્ધતિએ ન્યાયનો અધ્યાત્મ એમણે નદિયાના એક જાણીતા પંડિત પાસે કપોઈ હતો; સાંકર વેદાંત તો એમનો પ્રિય વિષય છે; શ્રી લાખ્ય એમણે ગુજરાતીમાં ઉતારેલું છે; એમનો ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રતિનો પ્રેમ જાણીતો છે; એજ પ્રમાણે તેઓ લાપાચાસ્ત્રમાં ઉગ્ર ઉતરેલા છે. યોગેશ્વર વર્ષો પર મુંગર્મ મુનિવરચિત્રીના આશ્રય હેઠળ એમણે એ વિષય પર વિદ્વન્ન કાષ્ઠોક્તકથ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.

પૂરાતત્ત્વના પ્રદેશમાં તેઓ પાછા પડે એમ નથી; એ વિષય પર વસન્તની એમની એકાદ નોંધ વાંચતાં જણાશે કે વર્તમાન વિચાર પ્રવાહ અને સંશોધનની પ્રવૃત્તિથી તેઓ પૂર્ણ વાકેફગાર છે; તેમ વસન્તમાં ઈતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, વસ્તુતઃ જીવનને સ્પર્શતા કોષ્ટક પણ પ્રગ્ન પર લખાતી એમની નોંધમાં તલરપસી અભ્યાસ અને ઉંડું ચિંતન માનુષ્ય પડશે.

પરંતુ એમના પ્રિય વિષયો તત્ત્વ જ્ઞાન અને ધર્મ ચિંતન છે; અને તે વિષયોમાં તેઓ જાડું ઉંડા ઉતરેલા છે, અને તે વિશે પુરતો ખ્યાલ આવવા વાચક બધુને અમે એમના જે પ્રથો, “આપણો ધર્મ” અને “હિન્દુ ધર્મની બાળપોથી” એનું અવગાહન કરવા ભલામણ કરીશું.

આયર્ધર્મનું ગૌરવ, મહત્તા અને વિશિષ્ટતાઓનું પ્રતિપાદન અને વિવેચન એનાથી ચઢિયાતુ અન્ય કોઈ ગ્રંથમાંથી ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થશે.

એમનું જ્ઞાન અગાધ છે, એમ કહેવામાં અમે અતિશયોક્તિ કરતા નથી; પણ તેના પ્રમાણમાં તેઓ જાડું થોડું લખે છે; છતાં ન્યાય ખાતર એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે એમની કલમમાંથી જે કોઈ ગરે છે, તે ઉત્કૃષ્ટ, એમની વિદ્વતાના અર્કરૂપ હોય છે, જેનો સુવાસ મધમધી રહે છે, તે ચોતરફ પ્રસરે છે અને મધુરો આનંદ આપે છે અને મેધા સમી તેજસ્વી ચમકારા માન્તી એ ‘નોંધ’, કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે, કે હમેશા અભ્યાસપૂર્ણ અને મનન ચોગ્ય હોય છે, અને લેખકના ભાષાપરના પ્રજ્વલ અને માધુર્યભરી, શબ્દલાવિત્યવાળી લેખન શૈલી વડે તેનું આકર્ષણ વધી પડે છે અને તે જાદુઈ અસર ઉપજાવે છે.

ડૉ. આચાર્યશ્રી આનંદશંકર દુવ

પણ એ સૌમા હિન્દુ ધર્મ પ્રતિની એમની સત્તિષ્ઠા અને ધર્મ-પરાયણતા અમને વિશેષ આકર્ષે છે. મહાભારત, ભાગવત અને ભગવદ્

ગીતાપરના એમના લક્ષિતભાવપ્રચૂર મુંદર પ્રવચનો વાંચે એ વિષયમાં ટૂંકલા
ર્થમાં તેઓ રત છે તે સમજવામાં આવશે.

ઉપરોક્ત પુસ્તકો માટે એમને અત્યંત આદર છે, તેનું લક્ષિતપૂર્વક
અહર્નિશ તેઓ પારાયણ કરે છે, અને જેવો રસાનંદ અને શાન્તિ તેઓ
એમાં અનુભવે છે, તેવો અન્ય ત્રયોમાથી એમને કવચિત્ પ્રાપ્ત થાય છે.

એટલે એ વિષય પરના એમના લક્ષિત પ્રાધાન્ય હોયો વાંચતાં
આપણે મુખ્ય ચર્ચાએ છીએ, ને કાંઈ નહું જ દર્શન કરાવે છે અને તેનો
આનંદ પણ અનૌકિક હોય છે.

સમૃદ્ધ ભાષાના એક નિષ્ણાત તરીકે, એક મમર્થચિંતક અને બુદ્ધિ-
શાળી લેખક તરીકે, એક દક્ષ પત્રકાર તરીકે, એક બાહોરા વિદ્વાન તરીકે
એમની કીર્તિ ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર બહોળા પ્રમાણે છે, અને
એમની એ પ્રતિષ્ઠાને લઈને બનારસ દિન્દુ યુનિવર્સિટીએ એમને ખાસ
નિમંત્રણ હતા, તેના પ્રો. વાઈસ ચાન્સેલરના જવામદારીભર્યા પદે સુદાં
નિમ્ત્રણ હતા; અને આપુ વર્ષમાં ડોક્ટર એફ લેટમની પદવી અર્પાને
અમાધારણુ માન આપ્યું એ સંબંધે ગુજરાત માટે અતિ ગૌરવભર્યું છે,
તે બદલ ગુજરાત જરૂર મગરૂરી લઈ શકે!

નવા તેજસ્વી પ્રકાશનો જીવન આનંદ અને જીર્ન ઉદ્ધાસ અનુભવતાં
તે લાભ અન્ય બહુઓને પ્રાપ્ત થાય એ આશયથી સર રમણભાઈએ
સુધારાના વિચારો, સુધારાના નિદાનોનું પ્રતિપાદન કરવા, તેનો પ્રચાર
અને અમલ કરવા, કિતલિજ પ્રકારે પ્રવૃત્તિ આદરી હતી અને તે વિષય
પરતે પ્રાચીનતાની વક્રીવાત કરનાર જાણીતા સાક્ષર મણિવાલ નજીભાઈ
સાથે લાંબા સમય સુધી તેમણે વાગ્યું સુદાં ચલાવ્યું હતું એ આપણા
આધુનિક સાહિત્યનું એક મનોહરંજક પ્રકરણ છે.

નવયુગની જુમિકારણ એમની એ પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ 'ઠવિતા અને
સાહિત્ય' અને 'ભદ્રભદ્ર' વિશે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે, * એટલે એ
વિષય ફરી વિવેચન નહિ કરતા એટલું જ નોંધીશું કે તે પત્રીથી એમનો
ધણોખરો સમય જાહેર પ્રવૃત્તિઓ અને યુનિમિષન ક્રમકાળમાં વ્યતીત
થતો અને લેખન વાચન માટે બહુ થોડી કુન્નદ મળતી હતી. એવી જે
તકો મળેલી તે સમયમાં, જેમ એક ભાવનાશાળી સિદ્ધી, તેના દરરોજના

વ્યવસાયમાંથી ફારેગ થતાં, તેના આત્મની થોડીકણી દુશ્વે, તેને પ્રિય એવી કાર્ક મનોરમ્ય અને સુંદર આકૃતિ-મૂર્તિ ધડવામાં ગુજરે અને ચિત્તની શાન્તિ અને આદુલાદ ગેળવે, તેમ, સર રમણભાઈએ ' રાઈનો પર્વત ' એ નાટક તૈયાર કર્યું હતું. એકલાગટ તે પાછળ લાગીને તેમણે તે લખ્યું નહોતું, પણ ધીમે ધીમે અવકાશ મળતો ગયો તેમ તેમ પૂર્ણ કર્યું હતું. તેમ છતાં તેમાં ખાનાઓ આવવા પામી નથી, એ એમની અસાધારણ એકાગ્રતા ધારણ કરવાની શક્તિનું પરિણામ હતું. જેમ એક કુશળ કિમ્બી કાર્ક કળાયુક્ત, સુંદર, નકશીદાર કારિગરીની વસ્તુ પ્રયોજે, ઘડે એમ એ નાટક, ખુશીભર્યું અને નમુનેદાર રચના પામ્યું છે. તે પ્રમિદ્ધ થતાં જ એક ઉત્તમ નાટક તરીકે તે વખણાયું હતું. પછીથી તેના એક પાદ્ય પુસ્તક તરીકે ચાલુ ઉપયોગ થતો રહ્યો છે અને તેની શોકપ્રિયતા પણ પુષ્કળ ત્રિસ્તરેલી છે.

જાહેર-સેવાકાર્યોમાં અને જાહેર મંસ્થાઓનો વહિવટ કરવામાં એમનો સધળો સમય જવાથી એમની કદમ ખોટકાર્ક મર્ધ હતી. ગુજરાતી સાહિત્યને એ મ્હોટો ગેરલાભ હતો. પણ તેથી ને સેવાકાર્યનું મહત્વ ઓછું થતું નથી; આપણે અર્ધિ એવા સેવાભાવી કાર્યકર્તાઓની વિશેષ માગણી રહે છે, એટલે એક ક્ષેત્રમાં જે નુકસાન થયું તેનો બદલો અન્ય રીતે મળી રહેશે છે.

સર રમણભાઈ મહીપતરામ

જાહેર કાર્યોમાં તેમ ગુનિનિપય વહિવટમાં એમનો કિંમતી સમય એકમરખો અને સતત આપીને તેમજ એમની સર્વશક્તિ ખર્ચીને સર રમણભાઈએ સેવાઆવનાનું એક આદર્શ ધોરણ સ્થાપ્યું હતું, તે જેમ આદરણીય તેમ અનુકરણીય માણમ પડશે. એ વિરલ સ્વાર્થત્યાગ, અને

અનુપમ સેવાવૃત્તિની મહેકભરી રચાથી સુવાસથી, પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારની ઘેઠે, એક આદર્શ સમાજ સેવક અને સમાજ સુધારક તરીકે, એમનું નામ ચિરકાળ યાદ રહેશે.

ગુજરાતમાં ઉધાનાં ઉન્નવણ અને આદ્વાદક કિરણો પ્રકટયાં તે કાળે અમદાવાદમાં સદર અદાલતના ન્યાયાધિશના ઉચા પદે સરદાર ભોળાનાથ સારાભાઈ હતા. તેઓ શહેરની ધણીખરી બહાર પ્રવૃત્તિઓમાં મુખ્ય ભાગ લેતા અને એક સુધારક તરીકે આખા પ્રાંતમાં એમણે બહોળા પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, તેમ એમના કુટુંબની મળુના સુશિક્ષિત, સુધારક, સંસ્કારી અને સંગીતપ્રિય વર્ગમાં થતી હતી.

એ ઉત્કાસમય અને મુખદાયક વાતાવરણમાં સદ્ગત નરસિંહરાવ ઉછર્યા હતા. એક પ્રુદિશાળી અને દુશિયાર વિદ્યાર્થી તરીકે એમણે શરૂઆતથી ઉંચી છાપ પાડેલી અને સ્વર્ગસ્થ દી. બા. અંબાલાલ દેસાઈ, જે એમના ગુરુ હતા, એમણે નરસિંહરાવની તીવ્ર અહમ્મ શક્તિ અને શુદ્ધિભક્તિની પ્રશંસા સુદ્ધાં કરેલી છે, અને પિતાના શ્રુણે એમને વારસામાં પ્રાપ્ત થતાં નરસિંહરાવની નૈસર્ગિક શક્તિ પૂરી ખીલીને દીપી ઉઠી હતી.

સદ્ગત નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

કાલેજના અભ્યાસમાંથી અગ્રેજ કવિતાનો પરિચય વધતાં અને તેનો અવનવો આનંદ અનુભવતાં, તે ધોરણે એમણે ગુજરાતીમાં કવિતા રચવા માંડી; એની નવીનતાથી ગુજરાતી વાચકવર્ગ પ્રથમ અચ્ચકાયે ખરો; પણ સહેજ પરિશ્રમ લઈને તે વાંચતા તેની ખુશીઓ સમજવામાં આવી, તેની વિશિષ્ટતાની પ્રબળ છાપ પડી, એ કવિતાનું આકર્ષણ વધતું ચાલ્યું, એટલે સુધી કે તેનું બહોળું અનુકરણ સુદ્ધાં થવા માંડ્યું, અને તેનો વાચકવર્ગ, એટલું, વિના સંકેત, કળૂવ કરશે કે તેમણે એ નવી કવિતાનો આસ્વાદ લઈ,

તેમાંથી ઉત્તમ પ્રેરણા, ઉચ્ચ ભાવ, પ્રોત્સાહક વિચારો, સ્વર્ગીય આનંદ અને શાન્તિ પ્રાપ્ત કર્યા છે. એ નવી કવિતાના આઘપ્રેરક નરસિંહરાવ હતા.

તેઓ ચુસ્ત સુધારક અને અનન્ય પ્રાધના સમાજરૂઢ હતા; સુધારા પરનાં એમનાં કાવ્યોએ, તે પ્રસિદ્ધ થયાં ત્યારે, ખૂબ ચર્ચા જગાડી હતી; જેમ કે કુલમણિ દાસીનો શાપ; પણ એમનાં ભક્તિ વિષયક કાવ્યો બળપ્રેરક અને શાન્તિદાયક જણાયાં છે; અને તે બહોળો પ્રચાર પામ્યાં છે. ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળામાંનો અધુરો રહેલો ભાગ એમણે જ પૂરો કર્યો હતો.

એમના પુત્ર નલિનકાન્તનું અકાળે મૃત્યુ થતાં, લૉર્ડ ટેનિસનના 'ઈન મેમોરિયમ'ના ધોરણે 'રમરણસંહિતા' નામે એક કથણ પ્રસારિત કાવ્ય એમણે રચ્યું હતું; તે એક અપૂર્વ અને સુંદર કૃતિ છે. તેમાં જન્મમરણના ગૂઢ અને અગમ્ય પ્રશ્નો વિષે વિચારણીય તત્ત્વચિંતન ભરેલું છે; એમાંનું 'મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ' એ પદનું રહસ્ય સમજવામાં આવતાં, મનુષ્યનો મૃત્યુ પ્રતિનો ભય ભાગશે અને કવિએ પુત્ર પામે ઈશ્વર-રત્નિ કરાવતું 'મંગલ મંદિર ખોલો, દયામય મંગલ મંદિર ખોલો' એ પ્રાર્થના કાવ્ય એટલું બધું હૃદયંગમ અને આહ્વાહક નિવડ્યું છે કે સામાન્ય જનતાને મુખે ચઢી, તે ખુબ જ લોકપ્રિય થયું છે.

એમના તાર્ત્વિક વિચારોનો પરિચય કરવા, તેનું તારત્મ્ય પામવા આપણે એમનું 'વિવર્ત લીલા' નામક પુસ્તકનું પરિશીલન કરવું ઘટે; એના અવગાહનમાંથી કાંઈ કાંઈ કિંમતી વિચારમોતી પ્રાપ્ત થશે. ઉંડા ચિંતનભર્યા વિચારોનું તે એક ઉત્કૃષ્ટ પુસ્તક છે. તેની લેખનશૈલી પણ સરલ, અને સુરમ્ય છે.

પણ એમને પ્રિય અને મનપસંદ વિષય તો ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ હતો.

કોલેજજીવન પૂરું થયું નહિ હોય તે પહેલાં એમણે ગુજરાતી જોડણી વિષે એક અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધ લખી, શુદ્ધ ભાષાલેખન માટે ચળવળ ઉપાડી હતી, અને જીવનપર્યંત તે નિયમોના એકધારા અને અણિશુદ્ધ પાલન માટે, આગ્રહ રાખ્યો હતો, જે, બેશક પ્રસસ્ય હતો.

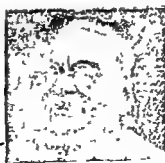
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી 'જોડણીકોશ' પ્રસિદ્ધ થયા પછી ઘણા-ખરાઓએ તેનું ધોરણ સ્વીકાર્યું છે; અને આજે ગુજરાતી લખાણ વધારે શુદ્ધ, ચોક્કસ અને એકધારે થવા પામ્યું છે, તેનો યશ મુખ્યત્વે શ્રીમુત નરસિંહરાવને ઘટે છે.

તેઓ પ્રખર ભાષાશાસ્ત્રી હતા, એ એમણે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ઉપર સુંઘાર્થ યુનિવર્સિટી તરફથી વિશ્વન કાર્પેલોસોજીકલ વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતાં અને જે બે વોલ્યુમમાં પ્રકટ થયાં છે, તે વાંચનાં માત્રુમ પડશે.

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના અભ્યાસીને એવું મદદગાર અને માર્ગ-દર્શક થઈ પડે એવું ખીલ્લું સાહિત્ય યોદ્ધા મળશે.

એમની શારીરિક શક્તિઓ મંદ પડી ગઈ ત્યાં સુધી ગુજરાતી સાહિત્યના આયુ પ્રવાહથી તેઓ પરિચિત રહેલા; અને કાર્પેલોસોજીકલ વા પુસ્તકમાં કાર્પેલોસોજીકલ વિશિષ્ટ ગુણ માત્રુમ પડે કે તે વિશે તુરંત જ વર્તમાનપત્રમાં ચર્ચાપત્ર સખી મોકલતા. એટલો જયો એ વિષયમાં એમને રસ પડે; અને જીંદગીભર ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યની અનન્ય ભાવે અને એકનિઃશયી તેમણે સેવા કરી હતી. એમની વિદ્વતાને, એમની નૈમર્મિક કાવ્યશક્તિને આપણે વખતે ન પહોંચી શકીએ; પણ એમના જેવી ભાષા સાહિત્યની ઉપાસના કરતાં આપણે થઈએ એ એમના જીવનનો મંદિરો આપણે મદલ્ય કરવા જેવો છે.

બહાશત્રિય શાંતિ જો કે મંખ્યામાં ન્દાની છે, પણ તેની પ્રુદ્ધિપ્રભા, બાહોશી, કાર્યકુશળતા અને મુત્તમદોષણને કીવે મહેરજીવનમાં તે મોખરે રહે છે અને તેના મિલનમાર અને માયાણુ સ્વભાવને કાર્પેલોસોજીકલ સૌમાં તે સહેલાઈથી અને મિત્રભાવે બળી જાય છે. એવું કાર્પેલોસોજીકલ નંદિ દોય કે જેમાં એ કામની મેવા વા કિરમો માત્રુમ પડે નહિ.

ડૉ. બંબહાની બટ્ટારાય શાંકર

ડૉ. બંબહાની બટ્ટારાય શાંકર એ શાંતિના છે તે શાંતિના ધણાખરા મુણો એમનામાં આવેલા છે. ન્દાનપણથી તે તેમજવી પ્રુદ્ધિના જણાયલા, અને ગયન અને ઝીણવટભર્યા અભ્યાસ વડે તે શક્તિનો પરિપાક થયેલો;

અને પાછીથી વખતની હથોટી હાથ બેસતા એક માફર તરીકે એમની નામના ચર્ચ હતી. તે કાર્યમાં એમની હંડી ગ્રંથગુચ્છિત અને ઉચી વિવેચક શક્તિ એમને બહુ ઉપયોગી અને મદદગાર નિવડ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ એમની કૃતિઓ બહુધા વિદ્વાતભરી અને બુદ્ધિપ્રધાન હોય છે.

એમના મિત્ર સ્વર્ગસ્થ મણિશંકર ભટ્ટે વિકનનુ શ્રવનચરિત્ર મોમાં ધરીને લખી આપેલું તેનો વિગ્ન જોષોદ્ધાત પ્રેા બગવન્તગથે લખ્યો હતો. તે આગમચ મહાદેવ મિધીયા વિશે હરિદાષ ધર્મનામી નિગધ વખત માટે મુનિવરસિદી તરફથી એમને મુવર્ણ્યદ્રક પ્રાપ્ત થયો હતો. મુદ્રાકૃત શ્રવનચરિત્રો ગુજરાતીમાં ઉતાગવા, સ્વર્ગસ્થ હરિનાથ માધવજી ભટ્ટ માથે, એમણે પ્રયત્ન કરેલો પણ તેનો ફક્ત એક જ ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો છે. નાનિદામ કૃત શકુન્તલા અને માલવિકાગ્નિમિત્ર એ બે નાટકના એમણે ગુજરાતીમાં તરજુમા છપાવ્યા છે, તે મૂળ ટેકડને બરોબર અનુમરે છે, તે અર્થશુદ્ધ થયા છે, છતાં તેનો રમપ્રવાહ અમ્ખનિત અને સરળ વહેનો નથી, તે તરજુમા પ્રાસાદિક નથી, એવા દોષ તે સામે આજીવામાં આવ્યા છે, પણ તે એક વાત એ મિદ્ધ કરે છે કે મસ્કૃતના તેઓ સારા જ્ઞાતા અને અભ્યાસી છે.

ઈતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર એ વિષયોના તે અધ્યાપક હતા, ધણા વર્ષો સુધી એ વિષયો એમણે સીખવ્યા છે, અને હિન્દી રાજબધારણુ વિશે ટેલકાક વર્ષો પર એક પુસ્તક અંગ્રેજીમાં લખ્યું હતું, તે એ વિષયના નિષ્ણુતોએ એક પાઠ્યપુસ્તકને યોગ્ય પ્રમાણ્યુ હતું.

એમની ગુજરાતી સાહિત્યની મેવા પણ એ પ્રમાણે ઉચી કોટિની અને અનેકવિધ છે ટુટી વાર્તાઓ લખી છે, તે ‘દર્શનિયુ’ એ નામે પ્રકટ થયતી છે, ‘ઉમતી જુનાની’ નામે એક સ્વતંત્ર નાટક લખ્યુ છે, જૂદા જૂદા વિષયો પર પ્રકીર્ણ નિગધો તેમ નિવેચન લેખો પુષ્કળ મળે છે, તેમાં એમની વિદ્વાતાની છાપ પડે છે, એમનુ વ્યક્તિત્વ બુદ્ધ જણાઈ આવે છે.

એક કવિ તરીકે એમણે કૃલાક ઉત્કૃષ્ટ અને નમુનેદાર કાવ્યો રચ્યા છે, તે સાહિત્ય વર્ગમાં સારો આદર પામ્યા છે, અને તે નિમિત્ત એમણે ‘પૃથ્વી’ છદ ખાસ પમદ કર્યો હતો તે મફળ નિવડી, એનુ નવા લેખકોએ અનુકરણ્ય પણ કર્યુ છે એ કાવ્યોની કેટલીક ખુમીઓ છતાં, તે મુખ્યત્વે અર્થપ્રધાન હોઈને, સામાન્ય વાચકને તે સમજના કમિ પડે છે, એટલે એમની કવિતાનો ઝાઝો પ્રચાર થતો નથી.

તોપણ એમની વિદ્વતા પ્રદર્શન છે, :એમની વિવેચન પદ્ધતિ અનુસરવા જેવી છે, અને ખાસ કરીને, નવા ઉછરતા લેખકો સાથે ધૂટથી બળી જઈ, તેમના પ્રયાસોને ઉત્તેજ, જે સહાનુભૂતિ તેઓ દર્શાવે છે, સક્રિય સહાયતા આપે છે, અને ભાઈચારો બાંધે છે, એમનો એ સ્વભાવ અને વલણ સાહિત્ય રસિકોએ અપનાવવા જેવાં છે.

નવી કેળવણીનું પગરણ આપણે અહિં માંડવામાં રણછોડદામ દયાળ-દાસ પાયોનિયર હતા; એમણે અને એમના પુત્ર મોહનદાસે ગુજરાતમાં આધુનિક કેળવણીના પ્રચાર અને વિસ્તાર અર્થે પુષ્કળ પ્રરિશ્રમ સેવેલા, એ કેળવણીના ઉચ્ચ સંસ્કારની છાપ હી. બ. કૃષ્ણવાસ ઝવેરી પર પડેલી; પણ પિતા અને પિતામહના પગલે ન અનુસરતાં, એમણે વકીલ થવાનું પસંદ કરેલું; થોડીક મુદત વકીલાત સુદાં કરેલી પણ પાછળથી રમોલકોઝ કોર્ટના જજન નિભાવવા, જ્યાં તેઓ વડાજજનના હોદ્દે પહોંચેલા અને જેવટે ફેટલેક સમય હાઈ કોર્ટના ન્યાયધિશના પદે પણ બિરાજ્યા હતા. એ રીતે એમની કારકીર્દિ યશસ્વી નિવડી હતી; અને સરકારે એમને હી. બા. નો ઈશ્કાબ્જ બક્ષી એમની સેવાની ચોગ્ગ કરી હતી.

પણ એ જૂદો વિષય છે.

એમણે એવો વ્યવસાય પસંદ કર્યો હતો કે જે જગ્યાએ સાહિત્યના લેખનવાચન માટે જૂજજનન વખત મળે; પણ પિતા અને પિતામહ તરફથી મળેલા સાહિત્ય સંસ્કાર સાપ્ત રહ્યા હતા, તે એમણે સતત ઉલ્લેખ અને ખંતથી કેળવી, સમૃદ્ધ કર્યા હતા.

દોલેજમાં એમની બીજી બાપા ફારસી હતી. ફારસીમાં એમના જેવા નિપુણ ગુજરાતીઓ થોડાક જ મળશે; એ વિષયનો અભ્યાસ એમણે અઘાપિપર્યંત ચાલુ રાખ્યો છે, અને તેનો લાભ તેઓ પ્રજાને લેખ કે બ્યાખ્યાન રૂપે અવારનવાર આપે છે. અખલાકે મોહસિની નામક નીતિ પ્રબોધક ફારસી પુસ્તકને ગુજરાતીમાં ઉતારી એમણે આપણા સાહિત્યમાં એક ઉમદા કૃતિ ઉમેરી હતી; કવિ હાફિઝની ગઝલો, દયારામનો ગરબીઓ સાથે, સરખાવી તપાસી બે ભાષાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો નવીન માર્ગ બતાવ્યો હતો. હમણાં જ ગુજરાતના ઈતિહાસને લગતું એક મહત્વનું અને મૂલ્યવાન પુસ્તક મિરાતે અહમદી, જેને બીએ ભાગ અત્યાર પહેલાં ઝાઝો ઉપયોગ સુદામાં આવ્યો નહોતો, તેનો તરજુમો પૂરો કરીને તેમણે ફારસી ભાષાના એક નિષ્ણાત ભાષાન્તરકાર તરીકે કીર્તિમાં બહેળો વધારો કર્યો છે.

બંગાળી બાપાના અભ્યાસી તરીકે સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્ર પછી દી. બા. કૃષ્ણલાલનું નામ તુરત ધ્યાન ખેંચે છે.

દી. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી

બંગાળી સાહિત્યમાથી ઐતિહાસિક નવલકથાઓના ગુજરાતીમાં તરજુમા કરી, આપણા સાહિત્યમાં એક નવીન પ્રદેશ એમણે ખોલ્યો હતો અને એમનું બાંકિમચંદ્રકૃત ‘કૃષ્ણ ચરિત્ર’ ગુજરાતી વાચક વર્ગમાં અત્યંત પ્રશંસા પામ્યું છે અને તેની એકથી વધુ આવૃત્તિઓ થયેલી છે.

જનજના હોદ્દા ઉપર હોવા છતાં ગુજરાતી સાહિત્યનું એમનું વાચન અને અભ્યાસ ચાલુ હતાં, તે આપણે તેઓ મોડર્ન રિવ્યુમાં પ્રતિભાસે નિયમિત રીતે નોંધ લખી મોકલતા તે પરથી જાણીએ છીએ અને તે સાહિત્ય ગસિકાને માર્ગદર્શક થઈ પડતી, પણ એમનું મોટું અને મહત્વનું કાર્ય એમણે ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ બે ભાગમાં અંગ્રેજીમાં એમના અંગ્રેજ મિત્રોની જિજ્ઞાસા મંતોપવા લખ્યો તે છે. તે પહેલાં ગુજરાતી બાપાસાહિત્ય વિષે માહિતી આપતું એકે કે પુસ્તક અંગ્રેજીમાં નહોતું; અને એ બાપામાં આપણા સાહિત્ય વિષે હકીકત મેળવવાનું કાર્ય માધન નહિ હોવાથી, પરપ્રાંતના અને પરદેશના વિદ્વાનોને મોટી મુશ્કેલી પડતી એટલુંજ નહિ પણ તેના અભાવે આપણા સાહિત્યને અન્યાય સુધા થતો રહ્યો છે. એ જોટ દી. બા. કૃષ્ણલાલે મદદગાર તથા લખીને પુરી પાડી, ગુજરાતી સાહિત્યની મુદ્દર અને મુતિપાત્ર સેવા કરી છે, અને તે પુસ્તક ગુજરાતી વાચક વર્ગને બહુ મદદગાર અને ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે. નોકરીમાથી નિવૃત્ત થયા છતાં એમનો સાહિત્ય વ્યવસાય ચાલુ રહેલો છે. શ્રી. ફોર્બસ મહાના તેઓ પ્રમુખ છે. સાહિત્ય પરિષદના પાછલા પ્રમુખ તરીકે તે

મંરથા સાથે એમનો ગાઠ મંગલ છે, અને યુનિવર્સિટીના એક મિનિસ્ટ્ર અને બોર્ડ ઓફ સ્ટડીઝના એક મહામંદ હોઈને, ગુજરાતીના વિષય પ્રતિ એમનું વિશેષ ધ્યાન રહે છે, અને તેઓ અત્યારે એવી માનુષ્ય ગિથનિમા છે, તેમણે એટલી પ્રતિષ્ઠા અને લાભવગ પ્રાપ્ત કર્યા છે કે ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે, તેના પદ્ધતિમર અભ્યાસ અર્થે, તેને યોગ્ય વલણ આપનામા એમની સેવા બહુ મદદગાર અને ઉપયોગી થઈ પડે.

આપણા આ પીઠ અને પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરોની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓનું સંકેત-સાજ દિગ્દર્શન કર્યો પછી આપણે જેમણે હેઠા પચીમ વર્ગમા પુસ્તકપ્રકાશનનું કાર્ય ઉપાડી લઈ, પુસ્તકોની બહોળી ખપત અને પ્રચાર અર્થે તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે નમુનેદાર અને માર્ગદર્શક કાર્ય કરી જતાવ્યું છે, એવી બે જાણીતી વ્યક્તિઓ ભિન્ન અખ ડાનદ-સરતુ સાહિત્ય કાર્યાલયના મંથાપક અને મીયુત જીવનનાલ અમરલી મહેતા-ગાનવર્ધક ગાનમાળાના પ્રયોજક, એમની સેવાની નોંધ લઈશું.

પૂર્વજીવનમા ભિન્ન અખ ડાનદ વેપારી હતા અને ભાઈઓ બેગા ભાગીઆ દુકાનદારી ચલાવતા માલ ખરીદનું કામ તેમને સોંપાયેલું હતું, પણ એમને નાધુસન્તોનો સમાગમ કરવો ખૂબ ગમે, કયા વાર્તાના અવલુર્મા વિશેષ રસ પડે, એટલે વેપારમા એમનું ચિત્ત પરેવાય નહિ.

આવી મનોદશામા ટેવ્યાક વર્ગો સુધી દુનિયાનો અવહાર ચનાઓ; મૃદસ સાર સુદા માડ્યો હતો, એક પુત્ર થયો હતો, પણ એક દિવસ વૈરાગ્યની લાગણી પ્રગળ થઈ પડતા, તેમણે સ્ત્રી, પુત્ર, ધરનાર વગેરે તથા સન્ધરતની દીક્ષા અમદાવાદમા સાગરમર્તીને તીરે લીધી અને પત્રીથી દેશ ભરમા જમણું કરવા માડ્યું.

પ્રમંગલસાત્ મુખાર્ષમા એક ભજનનુ પુસ્તક ખરીદવા જતા, તેનું મૂલ્ય એમને બહુ ભારે લાગ્યું, તેમની વેપારી દષ્ટિએ તે પુસ્તકમા પારા વાર નફો લેવાતો જોયો, તે એમનાથી આખી ચકાયું નહિ, એટલે તે ખામતમા ધટતી તજવીજ કરી ભાગવતનો એકાદશ સ્કંધ તદ્દન સરતી કિંમતે પ્રથમ બહાર પાડ્યો, તેનો મોટો ઉપાડ થયો, ધાર્મિક વૃત્તિસાળા સ્ત્રી પુરુષો એમની સદાયે આપ્યા, આર્થિક મદદ મળવા માડી તે પછી ભગવદ્ગીતા છપાવી, તેની પુષ્કળ પ્રતો ખપી ગઈ.

એમ એ પ્રવૃત્તિ વધતી ચાલી અને તેમથી સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય ઉદભવ્યું, તેના દસ વર્ષનો જતાત સ્વામીજીએ પુસ્તકરૂપે પ્રકટ

કર્ચો છે, તે વાચે, કેવા મળેગોમાથી એ સંસ્થા પમાર થઈ, કેવા કેવા અનુભવો થયા તેની રમિક વિગતો જાણવાની મળજે

સ્વામીનો આશય માત્ર લોક સેવાનો હતો અને અહીં એટલું નોંધીશું કે એ કાર્યમાં સ્વામીજીને સિદ્ધિ વરેલી છે, અને મસ્તુ માહિત્યવર્ધક કાર્યાનય આપણા પ્રાતની એક નમુનેદાર માહિત્ય પ્રકાશન સંસ્થા તરીકે બહોળો પ્રતિષ્ઠા પામ્યું છે

આપણા સાધુ સન્યાસીઓ આ પ્રમાણે ગોપાલકારી સેવા કાર્યોમાં પૂર્વવત્ પ્રવૃત્ત થાય તો આપણા ધણા પ્રશ્નોનો ઉકેલ જાની અને સહેલાઈથી થવા પામે

પોતે એક વેપારી લાઈનના હોવા છતાં સ્વામીજીએ સંસ્થાના પ્રમશનોનું ધોરણ સકુચિત રાખ્યું નથી પણ લોખને ઉત્તમ, ઉદ્યોગિક અને પ્રાણુવન સાહિત્ય ધાર્મિક મથો સાથે આપવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે, અને તે સધળા તદ્દન સમ્પત્તી કિમતે પૂ. ૧ પાડના છે

મહાભારતના અત્યંત પર્વ, રામાયણ-વાલ્મિકિ, હુનસીદામ અને ગીરધરકૃત-ભાગવત, દેવી ભાગવત, ભગવદ્ગીતા, શાનેશ્વરી, દામયોધ વિવેકાનંદ મથમાળા, સ્વામી રામતીર્થનો લેખ સમ્રઠ, અખાકૃત કાવ્યમગ્ધ અને છોટમવાણી, ભજનસમ્રઠ, રામકૃષ્ણ કથામૃત ચૈતન્ય ચરિત્ર, તુકારામ ચરિત્ર, રાજસ્થાનનો ઈતિહાસ, સમ્રાટ અકબર, બકિમ નિમધમાળા, આર્યભિરોક, સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ, ભાગ્યના સુષ્ટાઓ, સુખી જીવનના માધનો, ટુકડી વાર્તાઓનો સમ્રઠ, શુભ સમ્રઠ, વગેરે નામો ઉપરથી જોઈ શકાશે કે તે પુનઃમો એટલા ઉત્કૃષ્ટ અને ઉપયોગી, જ્ઞાનમોધક અને નીતિપોષક છે એ કાર્ય જ્ઞાનપ્રચારની દૃષ્ટિએ થયેલું છે, તેથી અમે તેને પુણ્યકારી સમજીએ છીએ અને લોકોએ ઉત્તમ ધાર્મિક સાહિત્ય તદ્દન મસ્તી કિમતે સ્વામીજીએ સુનભ કર્યું છે, તેની જેટલી પ્રશંસા થાય તે થોડી છે.

ભિક્ષુ અખડાનંદ વિષ લખતા, તેમના ચરિત્ર લેખક શ્રીયુત ત્રબકનાતે સાચું જ કહ્યું છે, કે—

“ એ સંસ્થાની છેલ્લા ત્રીસ વર્ષની અખડ ને એકનિઠ લોકસેવા-સાહિત્ય સેના—માનવમેવા—અને ગ્વધર્મ સેવા કોઈ પણ ગુજરાતીને અપરિચિત તો નથી એટલુંજ નહિ પણ ત્યાર પછી નો સારાય ભારત વર્ષમાં આ જાતના પ્રચારની કેન્દ્રેલીયે પ્રકાશન સંસ્થાઓ ઉદ્ભવી છે

પરંતુ તે સૌમા લિપુ અખ ડાનદણ અને તેમના મસ્તુ સાહિત્ય કાર્યોનધનું
ધ્યાન તો અનોખુ જ છે " *

જ્ઞાનવર્ધક મથમાગાના પ્રયોજક શ્રીયુત જીવનરાય અમગદી મહેતાની
કારમિદી પથુ જાણવા જેવી છે પ્રાથમિક છ ધોરણો પૂરા કરી, એક વય
વહેદરા ટ્રેનિંગ કોલેજમાં એમણે અભ્યાસ કરેલો, તે પછી મનારિક
જવામદાગી માથે આવી પડતા નોકરી તેવાની ફરજ પડેલી, એ અવધાર્માં
એમણે 'ધર્મનો જય' એ નામની એક નવલકથા લખી હતી, જે 'દેશ
ભક્ત' સાપ્તાહિકના આદ્યને બેટ અપાર્થ હતી સંજોગવાત્ તેઓ
શુ વ મોસાઈગીમાં જોડાયા અને બાહોરી અને કાર્યદક્ષતાથી તેના
કાર્યવાહકને વિશ્વાસ મપાદાન કરી આસિ સેક્રેટરી તરીકે પ્રેસોફ મમય
શ્રીયુત જીવનવાસે કામ કર્યું હતું તે મમયે અગોફ વિષે એક હગિષાર્થ
નિમધ લખેલો તે બદલ ઈનામ સુદા તેમને મળ્યુ હતું

મોસાઈગીમાંથી છુગ પડ્યા પછી સાહિત્ય શેખનચાચનનો શોખ અને
મથપ્રકાશનમાં મજેલા અનુભવથી પ્રેરાઈને તેમણે મથપ્રકાશન અને
મથવિકેતાની લાઈન પસંદ કરી અને તેમની કુનેહ, આવડ, કરકસર
લખો વહિવટ અને ગ્રીશી નજરથી તેઓ તેમાં સફળ નિવડ્યા છે, એમણ
નહિ પથુ " જ્ઞાનવર્ધક મથમાળા ' જેવી માહિત્ય પ્રમણન પ્રવૃત્તિ ઉપાડી
લઈ ગુજરાતી સાહિત્યને સારી રીતે સમૃદ્ધ કર્યું છે અને તે મન ગુજરાતી
વાચક તેમનો આભારી છે

રમણભાઈનો રાઈનો પર્વત એમણે છાપવાનું માથે ચીરેલું એમનો
પ્રકીર્ણ તેમ સમૃદ્ધ 'હાસ્ય-મંદિર' એમણે મપાદિત કરેલો, ગુર્જર
સાક્ષર જયંતિ શેખ સમૃદ્ધ, સવાદમાળા, હાસ્ય કથા મજરી,
એ ભાગમાં-સરકૂત માહિત્યની કથાઓ, સક્ષિપ્ત રામાયણ, મક્ષિપ્ત
મહાભારત, રામાનંદ ચેટરજી સપાદિત અરેમિયન-નાઇઝમની વાનાઓ
વગેરેની યોજના એમની નજરનું પરિણામ હતુ, તેમ જ્ઞાનવર્ધક મથ
માગામાં ગુનામીનો વેપાર, હિન્દુધર્મની પાડમાળા, 'સદર્શન, એડિસન,
ગોખલે અને કર્વેના ચરિત્ર મથો, કનાપીનો કેકારવ-નવી આવૃત્તિ, કનાપીની
પત્રવારા, ચોખેરવાગી હુધીકેશ નવલકથા ચાર ભાગમાં, નરસેઓ, મુનશી
રચિત, હિંદી મસ્કૃતિ અને અહિંસા, વગેરે કિંમતી પુસ્તકો એમોથી
પથુ બહાર પાડ્યા તે સારો આદર પામ્યા હતા તદુપરાત લગભગ વીસ

વર્ષથી “શ્રી બોધ” ના પ્રકાશનની જવાબદારી ઉપાડી લઈ, એ માસિકને નવું જીવન આપેલું છે, એ એમની સેવા પ્રશસ્ય છે.

આપણે હવે ગાંધીજી અને એમના શિષ્યમંડળે, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને એમાં અભ્યાસ કરી અને વિદ્યાર્થીની પદવી મેળવી બહાર પડેલા વિદ્યાર્થીઓએ, એમના પ્રજ્ઞાવથી, એમના ઉપદેશથી પ્રેરણાને દેશમાં ગાંધીવાદનું પ્રાથમ્ય જાળી, નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રકાશન મંરથાઓ ઉદ્ભવી તે સૌએ, ગુજરાતી સાહિત્યને ઉત્તેજન આપ્યું, તેનો બહોળો પ્રચાર કર્યો અને જેના પરિણામે વર્તમાન યુગને ગાંધીયુગનું નામ પ્રાપ્ત થયું છે, તેની વિગતો તપાસીશું.

કોઈ મહાન પુરુષ, કોઈ અવતારી પુરુષ પ્રજાને પ્રબોધવા, સમાજને પ્રેરક સંદેશો આપવા જન્મ ધરે, અને તે પુરુષનું પ્રવચન, તેમની વાણી, તેમનું લખાણ, પ્રેતસાહક, અમરકારક અને કદમાણ્યકારી નિવડી, તે વચનો અને ઉપદેશનો સંગ્રહ કરવામાં આવી, તેનો અભ્યાસ અને મનન થાય, એ પ્રકારના સાહિત્યમાં ગાંધીજીનું લખાણ મૂકી શકાય.

“નવજીવન” માસાહિકનું તત્ત્રીપદ હાથમાં મેતાં ગાંધીજીએ જાહેર કર્યું હતું કે એમની પાસે એકસ મદેશો પ્રજાને આપવા જેવા છે તે કારણે એ નવી જવાબદારી તેઓ ઉપાડી લે છે, અને એ તો સુવિદિત છે કે તેના ધારણ કરેલા નામ પ્રમાણે ‘નવજીવને’ મમસ્ત પ્રજાને અક્ષરસઃ નવજીવન બક્ષ્યું છે. એ પત્રમાંના લખાણે પ્રજા ઉપર પુષ્કળ અને પ્રબળ અસર કરેલી છે, પ્રજાને પ્રેતસાહન અને પ્રેરણાં અર્પેલા છે, વસ્તુતઃ પ્રજાજીવનમાં જીવનપવટો આવ્યો છે, ગુજરાતી એવું અન્ય કોઈ સામાહિક માટે કહી શકાશે નહિ.

સાક્ષર કે કવિ થવાનો મહાત્માજીએ કદિ અભિલાષ સેવ્યો નથી કે દાવો કર્યો નથી. પરંતુ જીવનમાં અભ્યાસ વડે, નિરીક્ષણથી, હંડા ચિંતન અને અનુભવ દ્વારા, જે મેળવ્યું છે, તે અનુમન અને જ્ઞાન અને જે સત્યનું દર્શન થયલું છે, તેનો લાભ અન્યને આપવો ધટે છે એ ઉદ્દેશ નજર સમીપ રાખીને, એમણે કલમનો ઉપયોગ કરેલો છે. એમના લખાણમાં ભારે અલકારબરી બાપા, કે ગમનવિહારી કદવનાના ઉડ્યનો ભાગ્યેજ જેવા મળજે, પણ તેઓ જે લખે છે તે મુદ્દાસર અને મક્કેપમાં હોય છે, તેમ છતાં તે તદ્દન સ્પષ્ટ, પૂરું અર્થવાહક, મચોટ રીતે અપીલ કરતું, ઉદ્બોધક અને પ્રેરણાત્મક હોય છે, અને તે ધારી અમર ઉપજાવી

શકે છે, એ તે ગૌલીની વિશિષ્ટતા છે એમ કશ અમશ્ય (mastic) માનુષ પડે નહિ

વળી તે જ્યાંમા એટલુ બધુ ચિત્તરેણુ છે કે મામાન્ય જનતાને પરિચય કરવાનું સુગમ થઈ પડે તે સાત એ બહોળા લખાણનું દોહન કરી, તે અયરૂપે પ્રકટ કરવામા આવ્યુ છે, તેમજ તેમના વિચાર અને સિદ્ધાંતોનુ તાત્પર્ય સમજાવવા, તે નવનિર્મિત રૂપે સુવ્યવસ્થા કરવા, પ્રયાસ સુદ્ધ થયા છે

તેનું પ્રયોગન માત્ર એ કે ગાંધીજીના ઉપદેશને જાનતા મંડળ કરી, તે તેના જીવનમા ઉતારે તત્કાલે તેનું જીવન ધરે

એમની 'આત્મ-કથા' ગુજરાતી માહિત્યનું એક અમોલ્ય મૂલ્ય છે, જગતભરમા તે પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ પામ્યુ છે અને તેની સુદર કદર થઈ છે

મોટું નવીન વિચાર કે પ્રવૃત્તિ ઉપરિચિત થતા તેની સામે પ્રથમ વિરોધ ઉદ્ભવે છે અને તેને ઉતારી પાડવા આક્ષેપો પણ કરવામા આવે છે

ગુજરાતી માહિત્યક્ષેત્રમા ગાંધીજીએ પ્રવેશ કર્યો તે મમયે તેઓ શુદ્ધ ગુજરાતી લખી શકતા નથી, તેમને ગુજરાતી સાહિત્યનું જ્ઞાન નથી, વ્યાકરણની મભીર જુટો કરે છે, એવી કહીતો એમની વિરુદ્ધ રજુ કરવામા આવી હતી, વિદ્વાનોએ જગવદ્ગીતા જેવા મહાન અને પવિત્ર ગ્રંથમા વ્યાકરણ દોષ શોધ્યા છે તો પછી મહાત્માજી કેણુ માન ? પણ મરવાલે મહાત્માજીની કલમનો વિજય થયો છે, અને તે લખાણુ ઉત્કૃષ્ટ, જીવન અને સદ્ગુણ લેખાયુ છે

મહાન સાહિત્યનુ લક્ષણુ એ છે કે તેની વાચક પર હિંદી અમર થવા પામે તેને પ્રેરણા અર્પે, તેનામા નવીન ઉત્સાહ રહે, તેમજ ઉદ્ધેષક નિવડી જીવનપરોઝા આવે, એ કસોતીએ ગાંધીજીનુ લખાણુ પ્રેરક અને પ્રસાવશાળી જણાયુ છે, એટલુજ નહિ પણ સમાજ અને સાહિત્ય પર તે લખાણુની બહોળા અને હિંદી અસર થવા પામી છે, તોક માનસમા પરિવર્તન થવા પામ્યુ છે, તોકજીવને પવન લીધો છે, અને એ દેરદાર એટલો અત્કારિક અને ક્રાંતિચારી જણાયો છે કે તેના પરિણામે વર્તમાન યુગને 'ગાંધી યુગ' નામ અપાયુ છે

એમના જીવનનો મહાન અંદેશો "અહિંસા" અને સત્યના આચાર નો છે તે આપણા એકલા માટે નહિ પણ સમસ્ત જગત માટે

કલ્યાણકારી છે, તેના પાલન અને અમલમાં મૌનો ઉદ્ધાર છે. એવી મહાન વ્યક્તિને મહાત્મા કે નિશ્ચય છે પુરુષ એ નિરોપણથી અમોઘતામાં આવે એમાં કંઈ નવવ વિગેષ નથી.

ગાંધીજીની આસપાસ એક મોટું શિષ્ય-મંડળ ઉભું થવા પામ્યું છે, તેમના ટેટલાકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં મુદર ફાળો આપેલો છે અને જેમની ગણના ઉચી ટાટિના સાહિત્યકારોમાં થયેલી છે.

શ્રીયુત મહાદેવભાઈ અને શ્રીયુત નરહરિભાઈ, એ બંને મિત્રોએ, વકીલાતના ધધાના આરભમાં, અગાઉના લેખન વાચનના ગોખથી ઉત્તેજાઈ, કવિવર સ્વામીનાથ ટાગોરની એક ઉત્કૃષ્ટ કૃતિ 'ચિત્રાગદા' નાટકનો તરજુમો મૂળ બંગાળીમાંથી કર્યો હતો, તે એટલે શુદ્ધ, ભાનપૂર્ણ અને મૂળને અનુસરનો થયો હતો કે સાહિત્ય રસિકોએ તેને ઉત્સાહપૂર્વક વધાવી લીધો હતો પછીથી તેઓ બંને ગાંધીજીના આશ્રમમાં દાખલ થયા પણ એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ મદ પડી નહોતી અહિં એમણે ટાગોરની બીજી બે કૃતિઓ 'વિદાય અભિશાપ' અને 'પ્રાચીન સાહિત્ય' ગુજરાતીમાં ઉતારી, અને એખતેના વ્યાખ્યાનોનો તરજુમો દરેકે, પૃથક પૃથક, મહાત્માજીની આજ્ઞાનુમાર કર્યો હતો, અને બંગાળી સાહિત્યનો અભ્યાસ વધતા શ્રીયુત મહાદેવભાઈ એ બીજા પ્રતિષ્ઠિત બંગાળી નવન-કથાકાર શરદમાળુની બે ઉમદા કૃતિઓ "વિરાજવડુ" અને 'ત્રણ વાર્તાઓ'નો ગુજરાતી વાચકને પરિચય કરાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો અને તે સફળ ગણાયો હતો લોર્ડ મોલિંનુ રચેલું "On compromise" "સત્યાગ્રહની મર્યાદા" એ પુસ્તક અંગ્રેજી સાહિત્યમાં બહુ પ્રસિદ્ધ છે. તે પુસ્તક જેમ અર્થ ગાંધીજીએ તેમ ગૂઢ રચનાવાળું છે, અને તે એનું ગહન ગણાય છે કે સામાન્ય વાચકને તે મરોબર સમજવું મુશ્કેલીભર્યું થઈ પડે એવા ગહન અને મંડિત પુસ્તકનો ગુજરાતીમાં તરજુમો કરવો એ સહેલું કાર્ય નથી, પણ શ્રીયુત મહાદેવભાઈએ એમના બુદ્ધિબળ વડે તે પુસ્તકનો તરજુમો સરળ અને પ્રાસાદિક કર્યો છે, એવો સામાન્ય અભિપ્રાય પ્રવર્તે ■ વાસ્તવિક રીતે ભાષાન્તરની હથોળી એમના હાથે એવી સરસ મેસી ગઈ છે કે અંગ્રેજી કે ગુજરાતી ઉભયનો તરજુમો તેઓ એટલી સહેલાઈથી અને સ્વભાવિકપણે, એટલી ખુશીથી અને દક્ષતાથી કરે છે, કે બેની રચના, મૂળ અને તરજુમામાં બહુ તફાવત જણાતો નથી, અને એમની લેખન શૈલી એવી મર્મગ્રાહી અને સચોટ,

રમિક અને માધુર્ણ્યભરી હોય છે, કે તે તેઓ વાચતા આનંદ કિપતો છે, તેનું આકર્ષણ કાંઈક અનેક હોય છે.

એ કળામાં એમની પાઠગતના પરિણામે તેમ નિર્મલ શક્તિને લઈને અગાઉ નવજીવનમાં અને અત્યારે દગ્ગિનમાં એમનું જે લખાણ-અમત લેખ, અનુરાદ-નિયમિતપણે દર અઠવાળિયે આવે છે, તે દોષથી અને સંપૂર્ણ વચાચ છે, અને તે નખાણ માટે વાચકવર્ગમાં એક પ્રકારનો આદર જોવામાં આવે છે, જે સાપ્તાહિકોમાંના એવા લખાણ માટે વિરલ કહેવાય. તાત્પર્ય કે જે મધ્ય વિષયને તેઓ અર્પે છે, તેને અર્થવાહક કરવાની માથે, એવી કુશળતાથી તેનું નિરૂપણ કરે છે, કનાયુક્ત આદેખન વડે, તેની એવી મનોદ છાપ પાડે છે, અને તેમાંના મુદ્દાઓને એવા સમય કરી મૂકે છે, કે લેખના રસપ્રવાહમાં વાચક એ ચાઈને લન્ધ્ય થઈ જાય છે.

એપાદન કાર્યના અને ભાષાતર મયમાં તેઓ એટલા રોકાયેલા રહે છે કે ખીજા વ્યવસાય માટે ભાગ્યે જ એમને સમય મળે છે, એક દક્ષ અને બુદ્ધિશાળી લેખક તરીકે એમની કૃતિઓ-લેખો, તગ્જુમાં, નોંધ, વ્યાખ્યાન નિબંધ, નક્ષપૂર્વકે વચારા યોગ્ય અને વિચારણીય માનુષ પડશે.

જેમ હનુમાન રામચંદ્રના અનન્ય એવક હતા, તેમ મહાદેવભાઈ મહાભાગના અનન્ય ભક્ત બન્યા છે, અને ગાંધીજીના વિચારના પ્રચાર કાર્યમાં તેઓ મતદાતા સ્વરૂપ રચ્યાપર્યા રહે છે.

શ્રીયુત નરહરિભાઈ વૈશ્ય પ્રમુખ છે પણ એમનું કુટુંબ દ્રાવિડ, સાહિત્ય રસિક અને સરકારી છે એમના પ્રકારી સ્વ કેશવનાથ મોનીનાથ 'બુદ્ધિ રૂદ્ધિ'ના લેખક, એક જાણીતા વકીલ હતા, ખીજા એક કાકા મી જે એમ પરીખ મૅરિસ્ટર, વિનાયકમાં પ્રેક્ષીય કરે છે, અને એમના પિતાએ 'બાળમે' વિશે એક પુસ્તક જમાના પૂર્વે લખ્યું હતું, અને એમના મહોટાભાઈ શકરલાલ ગાંધીજીના ચુસ્ત અનુસારી હોઈને એમની પ્રવૃત્તિને ધોળી રણા છે.

"એડાની લગત" એ પુસ્તક એમણે પ્રોબ્લુ હતું, અને હમણા પ્રમિદ કરેલા મે પુસ્તકો 'ગિરિશંજ આતુ' અને 'સ્વ મોહનનાથ પડ્યાને સ્નેહાનંદિ' એમની સુદર લેખન શક્તિનો પુરતો ખ્યાલ આપશે એ જ્ઞાનસરકાર ભાઈ નરહરિભાઈના પાપુ બિતરેના છે ઉપર જણાવ્યું તેમ

શ્રીયુત મદાદેવભાઈ માથે જગાળીમાથી તરજુમા કરવાનું ટેલુંક કામ તેમણે અગાઉ કર્યું હતું, તેમ કાકામાદેવ કાલેલકર સાથે “પૃષ્ઠ ૨૪” નામે દિન્દુરતાનના ઈતિહાસનું એ અમર પુસ્તક તૈયાર કર્યું હતું. પરંતુ તે પછી આશ્રમની વ્યવસ્થામાં રોકાતા અને પાછળથી મનિષ્ય કાપડા ભગી ચળવળમાં જોડાતા, આદિત્ય લેખન માટે જૂજગજ તમે મળતી, અને તેનો ઉપયોગ તેમણે ‘આટલું તો જાણુને’ ભા ૧ થી અને ભાગ ૨ જે ત્યારે કરીશુ ગુ ? ટેલરોય રમિત (what do you do then ?) કોપોટકિન કૃત મદાદચિત્તિ (Madadachitti) તેમ જનમદનનું ગૌરવ દર્શાવતું પ્રબોધાત્મક લખાણ લખેલું છે, તે ઉપયોગી નિવડ્યું છે હાલમાં નવલમથાવતીનું સા દોહન કરી એક ઉપર્યુમ્તા પુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ માટે તૈયાર કર્યું છે ખામ કરીને “માર્ચ” જોડણીમિથ “ની એમની યાજના સામાન્ય જનતાને વ્યવહાર અને ઉપકારક થઈ પડી છે, અને બૃહત્ ગુજરાતી મેચની તૈયારી, એમની દેખરેખ અને સૂચના મુજબ, થઈ ગ્દો છે, તે ગુજરાતી સાહિત્યની સાચા સમયની એક ઉજવણે પૂરી પાડશે, એવી આપણે આશા રાખીશુ

નવી ટેલવિઝીનો આપણા પ્રાન્તમાં પ્રારંભ થયો ત્યારે ગુજરાતી પાઠ્ય પુસ્તકે તૈયાર થતા તે બહુધા મનાડી પુસ્તકોના અનુવાદ હતા, વળી ગુજરાતીમાં અખ્યાનથી સારા મરાઠી પુસ્તકોના તરજુમા થયના મળી આવશે પરંતુ મોઈ જહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાને ગુજરાતી ભાષાની ઉપાસના, સ્વમાતૃભાષાની સેવા પેડે, કરી હોય અને તે ઉત્કૃષ્ટ રીતે, તો તે શ્રીયુત દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર એકલા છે, જેઓ કાકા માદેવના નામે આખા ગુજરાતમાં જાણીતા થયવા છે એમની પહેલા રા બા ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ અમદાવાદના સ્થાનમંત્ર માર્ટના જજના હોદ્દા પર હતા ત્યારે તેમણે ‘આગમનિગમ પ્રકાશ’-એ જે પુસ્તક ગુજરાતીમાં રચ્યા હતા, અને ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય પ્રતિના એમના પક્ષપાતને લઈને સોમાઈ ટીના ઝોનરગી એક્ટ્રી સુદા તેમને નિમવામાં આવ્યા હતા

શ્રીયુત કાલેલકરની ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા અપ્રતિમ છે, ગુજરાતીમાં નિમંધ સાહિત્ય, કવિ નર્મદાચકર પછી બહુ થોડું વિકસ્યું હતું, તેને પુષ્ટ અને સમૃદ્ધ કરવામાં શ્રીયુત કાલેલકરનો હિસ્સો મોટો તેમ સગીન માલુમ પડશે તે લેખો દરેક વિષય પર મળશે એટલું જ નહિ થયું તે વિચારપૂર્ણ અને નનનીય જણાશે જે વિષયને તેઓ સ્પર્શે છે,

તે વિચાર વિપુલતા વડે, યુક્ત દાખતા દક્ષિણે આપી, એવો ગતિક અને આકર્ષક કરી મૂકે છે કે તેનું વાચન આનંદદાયક થઇ પડે છે, તેમાંથી ધણું નવું જાણવા વિચારનાનું પ્રાપ્ત થાય છે; વિશેષ કરીને તેની ચર્ચા-સમીક્ષા, નીતિ અને જીવનની દૃષ્ટિએ હોઈને, તે વધારે અમરકારક નિવડે છે.

તાજેતરમાં પ્રમિદ્ધ થયેલી એમના નવેમર મંકલિન બે શ્રેષ્ઠ મંત્રણો “જીવન વિદ્યા” અને “જીવનનો આનંદ” ઉપરોક્ત અભિપ્રાયનું સમર્થન કરે; અને તે, એટલા મહત્વના અને મનનયોગ્ય છે કે પાઠશાળામાં તે પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે નિયત થવા જોઈએ એવું અમારું મતન્ય છે.

દ્વિમાસયનો પ્રવાસ અને ઘરઘરેયનો પ્રવાસ એ બે પુસ્તકો એમના પ્રવાસ પ્રેમનાં પરિપાક છે. પણ તે નિદાળવામાં પ્રવાસીની ઉડી અને વ્યાપક દૃષ્ટિ, તે પ્રદેશનું લોકજીવન મનજવાની ચક્તિ, તેમની નોંધોને વિશેષતા અર્પે છે; એકાંતમય જીવન નીરમ અને અકાઃ થઈ પડે પણ તેને તેઓ નિરીક્ષણ દ્વારા, અને પંખીઓ સાથે મૈત્રિ બાધી, એ બાધીવાસ તેઓ કેવા આનંદમાં વ્યવિત કરે છે, તેનું ગતિક વર્ણન ‘ઓતરાતી દિવાલો’માં જરૂર છે.

લોકજીવનના સંપર્કમાં તેઓ આવેલા છે, એટલું જ નહિ પણ લોક-સમૂદાયમાં તેઓ ઉછરેલા છે, લોકશક્તિ અને લોકમાનસથી તેઓ પૂરા પરિચિત છે; અને પ્રજાજીવનને આનંદમય અને રસિક કરવા એમણે ‘લોકમાતા’ અને ‘જીવતા તહેવારો’ જેવા ઉદ્દેશ્યક પુસ્તકો પ્રયોજ્યા છે તે પ્રવૃત્તિ આશ્ચર્યક હતી. અને તે એમના માનમનો સરસ પરિચય કઠાવે છે.

એમનું “અરણ્યવાસ” પુસ્તક, કાકા સાહેબની જીવનકથાની સૌ કાંઈ ગુજરાતી વાંચે એમ અમે ઈચ્છીએ છીએ એ જીવન રોમાંચક છે; બોધ દેવા યોગ્ય છે.

હિન્દની મહાન વિશ્વતિઓનો સમાગમ કરના કરતા તેઓ છેવટે મહાત્માજીના સહેવાસમાં આવે છે, એમનો અમૃતપટેશ કાકામાહેબને સાતા આવે છે, દેશોદ્ધારનો, દેશમુક્તિનો મહાત્માજીનો માર્ગ એમને માથો લાગે છે; ત્યારથી તેઓ ગાંધીજીના પૃષ્ઠ થઈ બેસે છે; અને એમની પ્રવૃત્તિનો પ્રચાર કરવામાં અને તે દ્વારા ગુજરાતી માહિત્યનો ઉદ્ધર્મ સાધવામાં મદદગાર થાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યની કાકામાહેબે જે મેઘ કરેલી છે, તે સ્તુત્ય અને અનુકરણીય છે. એમણે જે માહિત્ય આપ્યું છે, તે વિચાર-

શીલ અને ઉદ્બોધક, નીતિપોષક અને ચિંતાકર્ષક છે. દેશભરમાં એક લિપિનો વિસ્તાર કરવા અને દેશ સમસ્તની સામાન્ય ભાષા તરીકે હિન્દીનો પ્રચાર કરવા હાલમાં તેઓ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે, તે ભારતવર્ષનું ફરી એક સ્વાધીનતા, તેમ ભારતીય સંસ્કૃતિનું ગૌરવ અને મહત્તાનું પુનઃસ્થાપના કરનારી યશ્ન પડશે, એવી રીતે એમનો વિજયધ્વજ દિગંતરમાં ફરફરશે.

આપણા પ્રાંતમાં તત્ત્વચિંતકો ગણ્યાગાંધ્યા છે. તેમાં શ્રીયુત કિશોરલાલ મશાવળા માનભણે સ્થાન લે છે. એમનું કુટુંબ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનું અનુયાયી, એટલે તેના સંસ્કાર એમના પર વિશેષ પડેલા અને છઠ્ઠી સાદિત્ પરિપદમાં એમણે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય વિષે એક નિબંધ વાંચેલો તે પરથી એમનું તે વિષયક જ્ઞાન વિસ્તૃત અને બારીક હતું તે સમજાયું હતું. એમણે તે પછી અવતારી પુરુષો રામ અને કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને મહાવીર, સહેજનંદ સ્વામી અને ઇસુ ખ્રિસ્તના જીવન ચરિત્ર આલેખ્યાં છે, તે એમના સાત્ત્વિક અને ધાર્મિક સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. કેળવણીના વિષયમાં એમણે હોડા અભ્યાસ કર્યો છે, તે વિષે સ્વતંત્ર વિચારો પ્રતિપાદન કર્યો છે, અને અભ્યાસના સમયે તે ગ્રંથો કરવા યોગ્ય છે, તે એમનું “કેળવણીના પાયા” એ પુસ્તક વાંચતા તુરત ધ્યાનમાં આવશે; એમનું “જીવન શોધ” પુસ્તક તો ભારે તત્ત્વચિંતન ભર્યું છે, એવા ગંભીર વિચારોવાળું પુસ્તક હોડા અભ્યાસ અને મનન માગી લે છે, અને તે વાંચના લેખકની પરામર્શ શક્તિ માટે માન ઉપજે છે.

એમનો અભ્યાસ એક જ વિષયમાં મર્યાદિત નથી. તેમને અનેક વિષયોમાં રસ પડે છે, જે એમનાં પ્રકાશનો, જેવા કે, સુવર્ણની માપા, નાણાં ચલન વિષયક રસપ્રદ ચર્ચા, જીર્ણોદ્ધારનું જીવન, જાણીતા બેદજીવન લેખક મેટરલિકના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકનો તરજુમો, ગીતાંજલિ ધારીનું ખજીસગિજ્ઞાન રચિત-ધ પ્રોફેટ-વિદ્યાવેળાએ, ટોલસ્ટોયના એક ઉત્તમ નાટકનો તરજુમો તિમિરમાં પ્રજ્ઞા, વગેરે પરથી જાણવામાં આવશે; અને એમનું “ગીતા મનન” પુસ્તક અત્યંત લોકપ્રિય નિવડી, તેણે ધર્મતત્ત્વના સ્વતંત્રચિંતક તરીકે તેમને ઉચ્ચે સ્થાને સ્થાપ્યા છે.

શાળાપાઠશાળા છોડી દેવા મહાત્માજીએ પડકાર કર્યો ત્યારે શ્રીયુત વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈએ કોલેજની ઉચ્ચવર્ગ કારકિર્દીને તિલાંજલિ આપી અસહકારની ચળવળમાં તેઓ લાગ્યા તે લખ્યા; માંધીજીના પદ

ચિપ્પોભાના તેઓ એક છે, અને તેમણે અન્ય પ્રવૃત્તિ સાથે આપણા આત્મીય સંસ્કૃત સાહિત્યનું અવતોકન કરી, કિંમતી જવાકીરમનું મુદ્દક વિચારણીય સાહિત્ય ઉપજાવ્યું છે, જેણે કે, 'કથા કુસુમાજ્વલિ' 'રાજકથા' 'રામકથા' 'દ્રૌપદીના ચીર' 'ઈશુ ચરિત્ર' 'ગોરક્ષા કલ્પતરુ', ભારતી વગેરે, કથા કુસુમાજ્વલિને મહાત્માજીએ 'સત્મગ ઈચ્છનારને સાર જાણુ ઉપયોગી કહ્યું છે,' અને 'ભારતી' માટે હવે પ્રમાણ પત્ર છે. આચાર્યશ્રી આનંદજીકરે આપ્યું છે, એ સઘળું સરોધનમર્થ તદ્દન સુપ્રકાશી તેઓ કરે જાય છે, અને તે સાહિત્ય અભ્યાસયોગ્ય જણાયું છે.

મંગીતનો પ્રચાર ગુજરાતમાં પૂર્વે જે ચાર-કુટુંબોમાં મર્યાદિત હતો, અને જાહેરમાં માત્ર એ હનકુ ગણાતું, પણ મહાત્માજીનો અમદાવાદમાં વસવાટ થયા પછી, સામુદાયિક પ્રાર્થનાનો પ્રચાર વધતા, મંગીતનો ગોખ વધ્યો છે અને રેડિયો, ટેલીફોન વગેરેથી પણ તેને જાણુ ઉત્તેજન મળેલું છે એ વાતાવરણ ઉજાડ કરવામાં મંગીત સાચી જ્વારાલણ મોરેશ્વર ખરેખર મુખ્ય હાથ છે. આશ્રમમાં દરરોજ સવાર સાંજની પ્રાર્થના તેઓ મુદ્દર મંગીતથી શરૂ કરે છે અને તેની જાણુ સરસ છાપ પડે છે, આશ્રમ જાળનાવસિના સંગ્રહક તેઓ છે તે ઉપરાંત તેમણે લોકસંગીત એ નામે ગુજરાતી ગીતોનો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરી, મંગીત લિપિ સહિત, તે ગીતમંત્રક, મંપાદિન કર્યો છે.

આપણા મંગીતનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં રવગંધ વિધ્વંસાચી દિગંબરે સમગ્ર જીવન અર્પું હતું અને તે કાર્ય એમના પ્રિય શિષ્ય શ્રીમુન ખરેખર આજુ રાખ્યું છે, એ આનંદની મિના છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થતા અધ્યાપકોનું વૃદ્ધ એકત્ર થયું હતું તેમાં પ્રો. ધર્માનંદ ડાસજીએ જીવ અને જોઈ સાહિત્ય વિષયક પ્રયોજ લખ્યા હતા તે મનનીય બાલુમ પાંડે, ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે જાણુ મહત્વના ઉમેરો હતો, અને એમનું 'આપવીતી' પુસ્તક, એક આત્મવૃત્તાંત તરીકે, દરેક સુવંદ, વાચક ધટે છે.

મહાત્માજી પર ટોલ્સ્ટોય, રસિન વગેરે વિદેશી લેખકોના લખાણની પેઠે શ્રીમુન રાજ્યક્રમની પણ ઉડી અસર થયેલી છે, અને તેમનું વિચાર સાહિત્ય સુલભ કરવા, અને જોઈ સાહિત્યની પેઠે જૈન સાહિત્યનો સારી

• જીવ લીલા, જોઈ સઘનો પરિચય, ધર્મપદ, સુતનિષાંત સમાધિમાર્ગ, બ્રમવાન જીવના પચાસ ધર્મ સઘદ

રીતે પરિચય કરવાનું બની શકે, એ આશયથી શ્રીમદ્ની જીવનયાત્રા, શ્રીમદ રાજચંદ્રના વિચારરત્નો, શ્રી મહાવીર સ્વામીનો સયમધર્મ, શ્રી મહાવીર સ્વામીનો આચારધર્મ, ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ, ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો, સન્મતિ પ્રકરણ, જૈન દષ્ટિએ જ્ઞાનચર્ચ, વગેરે તેમજ સત્યાગ્રહ II મીમાંસા, અપગતી પ્રતિજ્ઞા, સુખમતી, આર્યોના તહેવારોનો ઈતિહાસ, ઝગ્ગેદી રચિત-તરણુઓ, સીતાહરણ, વગેરે અન્ય પ્રકાશ્ન સાહિત્ય નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તે સધળું ઉપકારક, કિંમતી અને હિતાવહ માત્રુમ પડશે.

તદુપરાત વિદ્યાપીઠ માટે પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાના આબ્યા હતા, તે, જેવા કે, પ્રાકૃતિક જૂગોળ,—શ્રીયુત પુરાણી લિખિત-પ્રમાણશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા, શ્રીયુત રામનારાયણકૃત, વ્યાપારી જૂગોળ અને આકાશશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વો, શ્રીયુત ચક્રલાલ દલાનકૃત, પ્રાકૃત વ્યાકરણ, પડિત બેચરદાસ રચિત, પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસદર્ભ, મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત, તે તે વિષયના અબ્યાસી માટે ઉપયોગી અને ઉપકારક છે.

આમ ગાંધીજી અને તેમના શિષ્ય-મડો, એમની સ્થાપિત ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે, ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમાં મહોટા હિસ્સો આપેલો છે અને ગુજરાતી સાહિત્યને નવું મળ અને વેગ આપવામાં તે પ્રવૃત્તિ ખામ મદદગાર થઈ પડી છે.

ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તોનું પ્રાબલ્ય જામતા, તેની સમાજ જીવન પર પણ બહોળી અસર થઈ, તેનાથી પ્રેરણાને અને તેમાંથી પ્રેરણાહન પામી, ગાંધીવાદને પોષનારી અને વિસ્તરનારી પ્રવૃત્તિઓ અને સંસ્થાઓ, દેશમાં હિંદુલ્લવી, જે ગુજરાતી સાહિત્યની ખીલવણીમાં સહાયજૂત થઈ પડી છે તેમાં સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય, રણપુર,—દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર,—ભાવનગર, ગાંડિવ સાહિત્ય મંદિર—સુરત અને પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ—ના પ્રકાશને ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

નવા “સૌરાષ્ટ્ર” સાપ્તાહિકે જનસમુદાયમાં વ્યવસ્થિત રીતે અને પદ્ધતિ-સર પ્રચારકાર્ય કરવાની નવી રીતિ અખત્યાર કરી હતી, તે વિષે પાછળ કહેવાઈ ગયું છે, પ્રજાનો સાથ મેળવવા તેમજ તેને સતેજ કરવા, જે જાતના પુસ્તકો બહાર પાડવાના પ્રયત્નો તેણે આદર્યા હતા, તે દુરદેશીભર્યા અને લોકમાનસની યથાર્થ સમજણવાળા હતા તેથી એ પ્રકાશનાની લોક પ્રિયતા પુષ્કળ વધી, જનસમુદાય પર તે સંસ્થાનો ભારે લાગવગ જામ્યો હતો.

તે પ્રકાશનો બે પ્રકારના હતા. (૧) જનસમાજમાં પ્રચલિત અને પ્રિય એવું લોકસાહિત્ય—લોકગીતો અને લોકકથાઓનો સંગ્રહ, પદ્ધતિસર

અને શાસ્ત્રીય ધોરણે થઈ, (તે કાર્ય પાછળ કેટલી અથડામણ પહોંચતી અને જે તે લોકગીતના અનેક પાડો મળતાં તેમાંથી યોગ્ય પાક પસંદ કરવા કેટલી મગજમારી કરવી પડતી તેની વિગતો ઘોડાક દિવસો પર શ્રીમુત મેઘાણીએ એમના કોપીરાઈટ ભંગના કૃષ્ણ સંબંધમાં આપી હતી તે પરથી તે કાર્યના પરિશ્રમનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે) અભ્યાસયુક્ત-પ્રસ્તાવના સહિત, આકર્ષક રીતે રજુ થતાં તે મંપાદિત પુસ્તકો, મૈત્રાગણી રસધાર, ભા. ૧ થી ૫; રઘિયાળી રાત, ભા. ૧ અને ૨; કંઠાવટી; સુંદરી; એ ભાગમાં, દાદાજીની વાતો, ડોશીમાની વાતો; મૈત્રાગણી ખંડેશમાં; મૈત્રાગણી બહારવટીઆઓ; સોરઠી સંતા, ખૂબ વખણાયાં હતાં; અને એ રીતે પ્રજામાં નવીન પ્રાણ રેડી, પ્રાન્તના પાછલા કલ્પવૃક્ષ અને ગૌરવ-વન્તા ઈતિહાસમાં તેને રક્ષ ક્ષેતી અને જામત કરી હતી; અને જનસમુદાયનો વર્તમાન યુગ સાથેનો સંપર્ક વધે અને સ્વદેશ માટે મમત્વ અધ્યાપ એ ઉદ્દેશથી જાણીતા દેશનેતાઓનાં પ્રેરક જીવનચરિત્રો અને સ્વાતંત્ર્ય માટે ઝંઝૂમતી પ્રજાઓના પ્રોત્સાહક ઈતિહાસ થયો, દાખલા તરીકે, ઝંડાધારી, સત્યવીર અદ્વાનંદ, હંઘરીનો તોરણદાર, નરવીર સાધાજી, ગણા પ્રતાપ, એશિયાનું કલંક, મરણિયું આયર્મેન્ડ, કુરખાનીની કથાઓ, મિસરનો સુક્તિમંત્રામ વગેરે યોજ્યાં હતાં; અને તે પ્રયાસ ફતેહમંદ નિવડ્યો હતો.

તેનું કારણ એ સાહિત્ય પ્રાણવંત અને જ્યવંત, રસપ્રદ અને પ્રમોધક બળપ્રેરક હતું, અને તે ધણુંપર એકજ વ્યક્તિના પ્રયોજન અને પ્રયાસનું પરિણામ હતું. એ વ્યક્તિ ખીજી કોઈ નહિ પણ વર્તમાન સાહિત્યમાં માનમર્યુ અમરયાન પ્રાપ્ત કરનાર શ્રીમુત ઝવેરચંદ મેઘાણી છે. એ ભાઈ કલકત્તાના એડ્યુકેશનીયમના કારખાનામાં, દેશથી છેક દૂર, નોકરી કરતા

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી

હતા તેમને આપણા પ્રાન્તમાં પાછા ખેંચી આણી, તેમની જુદીશક્તિને, વાંચન અને અભ્યાસને, અનુકૂળ અને પસંદ પડે એવું, લેખનકાર્ય સોંપી, શ્રીયુત અમૃતલાલ શેઠે, મૌરાણી કાર્યાલય સ્થાપીને સમાજ સેવકોની એક ટુકડી ઉભી કરેલી હતી, તેમ શ્રીયુત મેઘાણીને મૌરાણીના તંત્રીમંડળમાં નીમી, પરોક્ષ રીતે યુજરાતી માહિલની અપૂર્વ સેવા કરી હતી, એમ કહેવામાં અમે લેશ માત્ર પણ અતિશયોક્તિ કરતા નથી.

આપણુ પ્રાચીન શોક માહિત્ય એકત્ર કરી સંગ્રહવા પૂર્વે વિદેશી વિદ્વાનોએ અપીલ કરી હતી અને સ્વર્ગસ્થ રણજિતરામે તે દિશામાં પ્રયત્ન શરૂ કર્યા હતા; પણ તે શોક માહિત્ય ધોરણપૂર્વક સંગ્રહી, તેનું શાસ્ત્રીય રીતે સંપાદન કરી, અપૂરતા ટિપ્પણ અને માર્ગદર્શક જિપોઈઝાત સહિત, સુંદર સ્વરૂપમાં, જૂદે જૂદે નામે, જેમકે રસધાર, ચુંદડી, કંકાવટી, રઢિયાળી રાત, ગીત કથાઓ વગેરે, પ્રજાને ભેટ ધરવાનો યશ શ્રીયુત મેઘાણીએ મેળવ્યો છે, અને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એમને અર્પવામાં આવ્યો એથી એમના તે કાર્યની ઉચિત કદર થઈ હતી.

એક બાહોશ અને અનુભવી પત્રકાર તરીકે શ્રીયુત મેઘાણીએ બહોળા પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી છે અને એમની તેજસ્વી કવય ધારી અસર ઉપજાવી શકે છે, તે આપણે એમની નવલિકાઓ, જેમાં મમાજના સળગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે, -તે વાચતા અનુભવીએ છીએ. તે વાર્તાઓનો અંતર્ગત હેતુ, તે પાછળનું ઉચ્ચ ધ્યેય, પ્રેરક બળ સમાન હોઇને, તે વસ્તુ અકારી થઈ પડતી નથી, ઉપરુ તે હમદર્શી પેદા કરે છે.

એ દષ્ટિએ એમની કવિતા પણ વાગ્તવદર્શા હોવા છતાં, ભાવ અને કલ્પનાભરી, નવાન અને મનોરમ મનોરથો રચતી, મેધાના ચમકારસમી, પ્રસન્નપાત્ પ્રકાશતી, રોજના અનુભવોને કલ્પનાના રંગો વડે ચિતરી, રમુજ ઉપજાવતી, આબાલવૃદ્ધ સૌનું મન રંજિત કરતી, આનંદનયક થઈ પડે છે; અને તે કવિતા બહોળો શોકાદર પામી છે.

તેમાં પણ એ કાવ્યો કવિના મધુરા અને સુરીવા કંઠે, જુવદ અવાજે ગાતા સાલજવા એ એક જીવનભરની મોજ છે, એ એક જીવનનો મીઠો પ્રમંગ છે.

પ્રચલિત કેળવણી પદ્ધતિથી અસંતોષ પામી, દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી-ભાવને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અનેક પ્રકારના અખતરાઓ અજમાવ્યા છે.

એક વખતે તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે જોડાયું હતું; તે પહેલાં મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથેના સંબંધ, તેના ધ્યેય પસંદ ન પડવાથી, તેણે છોડ્યો હતો.

બાલમંદિરની સ્થાપના કરી અને જૂદાં જૂદાં અધ્યાપન મંદિરોની શરૂઆત કરી આપણા પ્રાન્તની કેળવણીમાં તે સંસ્થાએ નવીન ફેવલ આપ્યું છે અને પ્રગતિમાન વિચાર વાતાવરણ પેદા કર્યું છે.

તે પૈકીની એક પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ સન ૧૯૨૬ માં તેના તરફથી પ્રકાશન મંદિરની સ્થાપના થઈ તે હતી.

આપણે અહિં તે પહેલાં કેળવણી વિષયક સાહિત્ય તેમજ બાળસાહિત્ય પ્રમાણમાં નહિ જોઈું હતું અને જે મળી આવતું તે ધણુંખર્ચ શુદ્ધ હોઈને અનાકર્ષક થઈ પડ્યું હતું.

આપણા સાહિત્યમાં આ જે ખામીઓ હતી તે દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિરે નવીન પ્રકારનું અને જૂદી જૂદી કક્ષાનું વાચન સાહિત્ય, શિક્ષકો માટે, બાળકો માટે, માળાપો માટે તેમ પાઠ્ય પુસ્તકો ચોજીને, -અકટ કરી, ફર કરી છે અને તે પુસ્તકોનું વાચન માહિતીપૂર્ણ, ઉપયોગી અને રસિક થઈ પડે છે.

બાળમંદિર એ દક્ષિણામૂર્તિ મંદિરની એક વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે અને આખા પ્રાન્તમાં તેની ખ્યાતિ પ્રસારેલી છે; એ સંસ્થાનું કાર્ય આટલું સુંદર અને સફળ, આકર્ષક અને લોકપ્રિય બન્યું છે, તેનું સઘળું માન શ્રીયુત ગિજુભાઈ જગવાનજી બધેકાને ધરે છે. એમના હાથે ગુજરાતના બાળકોને નવ મંડાર અને નવજીવન પામવાનું નિર્માણ થયું ન હોય એમ શ્રીયુત ગિજુભાઈ વકીલાતનો કમાણીનો ધધો છોડી, કેળવણીના પવિત્ર અને નિર્દોષ વાતાવરણમાં જીવન વ્યતીત કરવા દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી લવનમાં એક આજીવન સભ્ય તરીકે દાખલ થયા હતા. અમે તો એમાં પ્રજ્ઞાનો અદસ્ત હાથ જ જોઈએ છીએ.

એ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું બાળ સાહિત્ય મુખ્યત્વે શ્રીયુત ગિજુભાઈએ પ્રયોજેલું અને લખેલું છે. બાળકો માટેનો એમનો પ્રેમ અચાગ છે; બાળકો માટે તેઓ જે આપીલ કરે છે તે બહુ અસરકારક નિવડે છે; બાળકો પ્રત્યે કેમ વર્તેલું અને તેમને કેવી રીતે શિખવેલું એ વિષે એમના વિચારો ઘણાને ક્રાન્તિકારી લાગશે પણ તે વિચારો મહત્વના અને મનન યોગ્ય છે; અને એમની ઐરણ્યથી આખા પ્રાન્તમાં નવાં નવાં બાળમંદિરો સ્થપાયે જાય છે, તેનું સુંદર પગિલામ ચોડાં વર્ષોમાં આવશે એ

વિશે અમને પૂરી શ્રદ્ધા છે. માયું કાર્ય કદિ અક્ષણ જતુ નથી. તે પ્રવૃત્તિ હિપાડી સેવા બદલ શ્રીયુત ગિજુભાઈને, ખચિત, ધન્યવાદ આપવો જોઈએ.

શ્રી. ગિજુભાઈ પટેલ

બાળકોના સંવિધાતાનું મિત્ર તેમને અપાયું છે તે બદલ છે, તેમનું યોગ્ય સન્માન કરવા, એમના નિવૃત્તિ કાળે, જે પ્રખંધ થઈ રહી છે તેના તેઓ પૂરેપૂરા પાત્ર છે; બાળકોના માયો પ્રેમ શ્રીયુત ગિજુભાઈએ સંપાદન કર્યો છે; એમાં જ એમના કાર્યની મહત્તા ગ્રહેલી છે; એ જ એમનું મ્હોટું સન્માન અને ધન્યાં છે.

બાળ કેશવણી પ્રત્યેનું દષ્ટિમિત્ર બદલાતાં અને માળ સાહિત્ય માટે ચાલુ માગણી ઉદ્ભવતાં ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તોમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક માનનારા અને તે ખાતર જોશ સુદ્ધાં વધાવી લીધેલી તે, શ્રીયુત નરવરમાલ વીમાવાળાએ સુરતમાં ગાંડિ પ્રેસ સ્થાપી બાળ સાહિત્યના વિષયમાં ઉડો વિચાર કરી. કલ્પના અને નજર દોડાવી, નીન ખાત પાડતુ, બાળ સાહિત્યનું પ્રકાશન કાર્ય હાથ ધર્યું અને તે ક્ષેત્રમાં વિસિષ્ટ છાપ પાડેલી છે, તે પ્રગંભાપાત્ર છે.

તે પુસ્તકોના વિષયની પમદગી બાળમાનમને આકર્ષે અને આનંદ આપે એ જાતની હતી અને તેનું નિરુપણ, સર્વ અને સુખોપકરણ શૈલીમાં, બંધમેસતા ચિત્રો મહિત, મનોગંજ યર્જ પડતું; રિશ્તેમાં, તેનો દેખાવ, રૂપરંગ અને છાપામ, સુશોભિત, ગંભીરગી અને કનામય હોઈને, તે પ્રતિ ગોતું ધ્યાન ખેંચાતું અને તે પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવાનું મન થતું હતું.

તે ધોરણનું ત્યારબાદ 'નૂહી' શ્રી રીતે અનુકરણ થઈ બાલ સાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યું છે, તે પ્રકાશનોમાં 'બાલકવન' ના સંપાદક શ્રી. રમણલાલની અગ્રેષ્ઠ બાલ પુસ્તકમાળા, શ્રીયુત નાગરદાસ પટેલ રચિત બાલ પુસ્તકો, ગુજરાત અચરણ કાર્યોત્સવ સ્થાપિત બાલમથાવણ, શ્રીયુત શ્રીજીજીજી શાહ પ્રયોજિત વિદ્યાર્થી વાચનમાળા અને ચરિત્રર એન્યુશન સોમાર્ષની તરફથી પ્રકટ થયેલી ક્રિશ્ના વાચનમાળા વગેરે ઉપયોગી યર્થ પડ્યા છે અને તેમાં વિવિધતા અને નવીનતા આવી, બાલ સાહિત્ય પ્રકાર મજબૂત થવા પામ્યું છે.

તદનુસાર પ્રવર્તમાન વિચાર પ્રવાહને ગતિ અને બળ આપવા, જે પ્રશ્નો મહાનમા પ્રધાનપદે ચર્ચાઈ જતા હતા, તે વિશે ઉપયુક્ત વાચન સાહિત્ય પૂરું પાડવા, તેમાં જનતાને મજા દેતી શ્રી, લોકરચિત્રે યોગ્ય વસ્તુ આપવા, અને ઉત્તેજવા 'પ્રધાન કાર્યોત્સવ'ની પ્રવૃત્તિ, વાચક અને સાહિત્ય ઉભયની દૃષ્ટિએ, ઉપમાનક અને મહત્વની હતી.

'પ્રધાન કાર્યોત્સવ' ના સમ્બંધક શ્રીયુત રણછોડાજી ટ્રેસુમાર્ષ મીત્રો ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો પાક છે, વિદ્યાપીઠના અધ્યાપકના તરફથી પ્રીતિપાત્ર સિદ્ધ હતા, તેમ આત્મિક વર્ગમાં પ્રિય યર્થ પડેલા હતા. વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા થયા પછી, પુસ્તક પ્રકાશનનો ધર્મો સાર કર્યો, તે કાર્યમાં ઉપયુક્ત મુળી તેમને બહુ મદદમાં થઈ હતી.

'પ્રધાન' મામિકના તરફથી તરીકે તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના એ જાણીતા ગુજરાતી અધ્યાપક શ્રીયુત તમનાનથજી પાઠક અને શ્રીયુત રમિક-લાલ પંચિની આનરરી મેલા મેળવી શક્યા હતા, તેવી રીતે એમણે ઉપાડેલી અન્ય સાહિત્ય પ્રકાશન પ્રવૃત્તિઓમાં એમને લેખક મિત્રોનો બહોળો સાથ મળ્યો હતો.

એ પ્રકાશનો એક જ પ્રકારના વચન વર્ગ માટે યોજવા નહોતા, પણ બહુ 'નૂની' અભિરચિત્રે સતોયે એવી રીતે તેની વહેચણી અને ગોઠવણ રખાયા હતા.

'અસ્તવતી અથમાળા'ની યોજના લેખને સિદ્ધ અને યાનમોધક સાહિત્ય તરફનું મજાતી મિત્રે પૂરું પાડવાની હતી. મધીજીની પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા, તે વિચારોનો પ્રયાસ કરવા, શ્રીયુત રણછોડાજીએ 'દર્શિનારાયણ યાન પ્રચારમાળા' નામે ન્હાની દશ નોપડીઓ (૧) વીરની હાકલ, (૨) ધર્મ-શુદ્ધનું હરય, (૩) તપસ્વીના વાતા તી, (૪) પહેલો કાગળ, (૫) જનનો

દ્વત, (૧) સત્યાનાથ, (૭) લશ્કરી ખર્ચ, (૮) હૃડિયામણ, (૯) દાર્થી
યતો વિનાશ, (૧૦) વીરની હાકન બા ૨, સમયસર બહાર પાડી હતી,
જગતની બે મહાન વિભૂતિઓ ટોલ્સ્ટોય અને ટાગોરની કૃતિઓ ગુજરાતી
જનતાને સુનલ કગ્વાનો એમણે અલિનાપ સેવ્યો છે, તેમ બૃહદ્ અથ-
માળાનું પ્રમશન અને પ્રકાશનું પ્રયોગી પ્રસિદ્ધિ જેમ વિવિધપયોગી તેમ
રસિદ્ધ, ઉદ્દેશક તેમ વિચારણીય જણાઈ છે તેથી ગુજરાતી સાહિત્ય
બેશ સમૃદ્ધ થયું છે અને આપણે એમને 'ગુજરાતના નોશન' ની
ઉપમા આપીએ તો તે સાર્થક્ય માણુમ પડશે

ટાગોર ટોલ્સ્ટોયના પુસ્તકોની પેઢે શરદ્યદ્રની નવલકથાઓના ગુજ-
રાતીમાં તરજુમા કરાવવા ગુર્જર અથગત કાર્યાલયે આદરેલી પ્રવૃત્તિ
આવકારદાયક છે, તેમજ શ્રીયુત અબાલાલ પુરાણીએ બાબુ અરવિંદ ધોપની
ધણી ખરી કૃતિઓ ગુજરાતીમાં ઉતારી જે કિંમતી સાહિત્ય સેવા કરેલી
છે તે નદન તેમને હાર્દિક ધન્યવાદ ઘટે છે

દેશભરમાં નવજીવનનો સત્કાર થયો અને ગાંધીજીએ પ્રગટવનમાં
પરિવર્તન આપ્યું તેના પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ અને
અભિવૃદ્ધિ અનેક રીતે અને મહોટા પ્રમાણમાં થવા પામી છે, સાહિત્યના
જૂઠા જૂઠા ક્ષેત્રોમાં નવીનતા અને વિવિધતાની સાથે મારી પ્રગતિ થયેલી
છે, અને લેખકોની સખ્યા પણ ખૂબ વધેલી છે, અને દરેક જાણીતા લેખકની
કૃતિઓની સમાસોચના કગ્વા જતા એક મહોટું પુસ્તક થવા જાય, તેમ છતાં
તે વિષયને પૂરતો સત્તાપ અપાય નહિ વારતે ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ
કથા બજો વડે થવા પામી, તેના પોષક અને પૂરક તરવો કયા હતા, તેનો
નિદેશ કરવા પુગતી પ્રસ્તુત પ્રકરણની મર્યાદા બાધી હતી અને ધાર્યા
કરતા તે પ્રકરણ બહુ લાંબુ થયું છે એમને જે અગ્રગણ્ય લેખકો, જેમની
કૃતિઓ સરસ ગણાઈ ભોક્ત્રિય નિવડેલી છે અને બહોળી પ્રશંસા પામેલી
છે, તેમના પ્રતિવત નામો, જેમ સામાજિક નવનકથામાં શ્રીયુત રમણ
લાલ દેસાઈ, દુખી વાતોના આલેખનમાં શ્રીયુત 'ધુમકેતુ' ઈતિહાસ
લેખક તરીકે શ્રીયુત રત્નમણિરાવ, નાટકકાર તરીકે શ્રીયુત ચંદ્રવદન મહેતા
અને શ્રીયુત બટુભાઈ ઉમરવાડીઆ અને નવયુગના કવિ તરીકે, શ્રીયુત
'સુન્દર' નો માત્ર નિર્દેશ કરી સતોપ માન્યો છે

અતમા આપણા પ્રાન્તની બે બહોળી અને જાણીતી સાહિત્ય
સત્તાઓ, ગુજરાતી પ્રગટવનના મે મુખ્ય દેન્દ્રો, મુમાઈ અને અમદા-

વાદ, દક્ષિણ અને ઉત્તરના બે છેડા રોકી લેતી, એક જ પરોપકારી પુરુષના નામ સાથે સંકળાયેલી, શ્રી ફાર્ગસ ગુજરાતી સભા અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાઈટીએ આ આળામાં ગુજરાતી સાહિત્યને પુષ્ટ કરવામાં અને તેની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં જે મહત્વનો ફાળો આપેલો છે તેની નોંધ કરીશું.

સન ૧૮૬૫ માં શ્રી ફાર્ગસ ગુજરાતી સભાની સ્થાપના થઈ હતી, અને તેના તરફથી સન ૧૮૬૯ માં ફાર્ગમરચિત રામમાળાનો ગુજરાતી તરજુમો બે ભાગમાં રૂ. ૧૩૦૦૦) ના ખર્ચે, બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો. તે પછી સંજોગવસાત્ તેની પ્રવૃત્તિ બંધ પડી અને તેનો કામચલાવુ નિધિ ૩. એક લાખની રકમે પહોંચતા તેનું કામકાજ સન ૧૯૧૩ માં ફરી ચાલુ કરવામાં આવ્યું હતું.

તે સભાના ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે જણાવાયા છે:—

(૧) (બ) સભાનો હેતુ, પ્રથમ ગુજરાતને લગતાં કે ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં સર્વ પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવો અને તેમાંના જે પુસ્તકો મુદ્રિત રચનામાં સરંજામ કરવા યોગ્ય હોય તેવાં હોય તે પુસ્તકોનાં ભાષાંતર કરાવવાં અને પ્રસિદ્ધ કરવાં, એ છે.

(આ) બીજા વધુ હેતુઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૨) અનુકૂળતા આવે તેમ અંગ્રેજી અને બીજી ભાષાઓમાંના ઉપયોગી પુસ્તકોનાં ભાષાંતર સંપાદન કરવાં, અને

(૩) ગુજરાતી ભાષાનાં સ્વતંત્ર પુસ્તકોને ઉત્તેજન આપવું.

સરખાદ સન ૧૯૧૬ માં બચવરથાપક મંડળે તેના હેતુમાં બે વિશેષ નિયમો ઉમેર્યા હતા:—

(૨) વિજ્ઞાન શાસ્ત્રાદિક ગ્રંથોને પણ ઉત્તેજન આપવું.

(૩) અંગ્રેજી ઉપરાંત અન્ય ભાષાના ગ્રંથોનાં પણ ભાષાંતર કરાવવાં.”*

સભાએ શરૂઆતમાં ગુજરાતીમાં તરજુમો કરાવવા જેવા કેટલાક ગ્રંથો પસંદ કરી, તે બદલ માત્ર પારિતોષિક આપી, તેના પ્રકાશનની જવાબદારી તેના ભાષા-તરકતી પર નાંખી, તેનું કાર્ય આરંભ્યું હતું; તે યોજનાનુસાર નીચેનાં ચાર પુસ્તકો પ્રકટ થયાં હતાં:

(૧) મેટરલિકના નિમણો-ભાષાંતરકતી, શ્રીયુત ધનસુખનાથ મહેતા,

(૧) વેળ્યુવ ધર્મ અને જૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ—ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના

અંચના આધારે—સુધારાવધારા સહિત, સચોજક, શ્રીયુત દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી, (૦) દેહ, જીવ અને આત્માની વૈજ્ઞાનિક મીમાંસા—ભાષા-તરકતી, શ્રીયુત પ્રેમશંકર નારણજી દવે; અને (૪) લોર્ડ મોલિંગ કૃત On Compromise સત્યાગ્રહની મીમાંસા—તરજુમો કરનાર શ્રીયુત મહાદેવભાઈ દેસાઈ; તદુપરાંત કવિ દયારામનું જીવન ચરિત્ર, કાલિયાવાડનું કંઠસ્થ સાહિત્ય ભા. ૧ અને ૨., અભિમન્યુ આખ્યાન જનતાપી રચિત; અને મંયુક્તાખ્યાનના લેખકોને તેના પ્રકાશનમાં આર્થિક સહાયતા આપી હતી.

પણ એ અવસ્થા તેના કાર્યકર્તાઓને સંતોષકારક માણુમ પડી નહિ તેથી તે પછી સભાએ જે તે પુસ્તકો પોતાના તરફથી લખાવી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્ય ગ્રંથો કોષર્મ મંભાએ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તેની યાદી પાછળ અપાઈ છે.

ઈતિહાસ વિભાગમાં નીચેનાં પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે:—

- (૧) પ્રમંથચિતામણિ—સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ અને ગુજરાતી તરજુમો—મંપાદક અને ભાષાંતરકર્તા શ્રીયુત દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી.
- (૨) ચતુર્વિંશતિ પ્રમંથ—સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ અને ગુજરાતી તરજુમો—મંપાદક અને ભાષાંતરકર્તા પ્રો. હીરાલાલ કાપડીઆ.
- (૩) ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કૃષ્ટ લેખો ભા. ૧ અને ભા. ૨. મંપાદક શ્રીયુત જી. વી. આચાર્ય.
- (૪) ગુજરાતના ઐતિહાસિક સાધનો મંપાદક શ્રીયુત નર્મદાશંકર દ્વિવેદી, અને
- (૫) રાજધરંગ ભા. ૨—જગતનો ઇતિહાસ—કવિ નર્મદાશંકર રચિત.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં દી. બા. નર્મદાશંકર મહેતા રચિત શાકત મંપ્રદાય અને સ્વર્ગસ્થ માનસંકર પ્રયોજિત, અહુનવર એ એ પુસ્તકો છે; અને ‘ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય’ વિષે સદ્ગત નરસિંરાવનાં વિલસન હામલોલોજીકલ વ્યાખ્યાનોનો પહેલો ભાગ એક મૂલ્યવાન અને મહત્વનું પ્રકાશન છે.

વિજ્ઞાન વિભાગમાં સભાએ ચારી પ્રગતિ કરી છે. (૧) જીવન અને ઉત્ક્રાન્તિ, લેખક શ્રીયુત બીમભાઈ લાલભાઈ; (૨) હવામાન—વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ગુજરાતની હવામાનની સ્થિતિ; (૩) પૃથ્વીનો ઇતિહાસ લેખક

શ્રીયુગ યથવત ગુલાળભાર્ગ નાયક, (૪) ગુજરાતનું પ્રાકૃતિક અને ભૂગોળ વિજ્ઞાન-લેખક શ્રીયુગ ભોગીલાલ ગિ મહેતા, અને (૫) બુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા, જેમાં ગુજરાતના શિક્ષાઓ વિશે, ‘ગવિન મત અને તેનું દાલનું અર્થ’ એ વિશે જે વ્યાખ્યાનો પ્રમદાયના છે, અને તે સર્વ પ્રકાશનો એક વા બીજી રીતે ઉપકારક છે, અને સમાની પ્રવૃત્તિ ગુજરાતી સાહિત્યને પોષક અને સદાયક છે, એમ કહેવું પડે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાઈકીનો ઉદ્ભવ, અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદ્ભવ સાથે જોડાયેલો છે, આપણા પ્રાન્તની તે જુનામાં જુની સાહિત્ય સરથા છે, સન ૧૮૪૮ માં એલેક્ઝાન્ડર કિન્સોલ ફોર્મસે તેની સ્થાપના કરી હતી, અને સન ૧૮૫૪ માં તેના મર્યાપક ફોર્મસની ઈ-છાને માન આપી કવીયર દવપતરામે અપૂર્વ સ્વાર્થ ત્યાગ દાખવી સોસાઈટીનું મત્રીપદ સ્વીકાર્યું તે પછી સોસાઈટીની કીર્તિ અને લોકપ્રિયતા ઉત્તરોત્તર વધતા ચા-યા છે, સોસાઈટીના એ લાખા ઈતિહાસમાં આપણને ઉત્તરવાની જરૂર નથી, છતાંસુને તે વિશે અવિસ્તર અને આધા જૂન માહિતી ‘સોસાઈટીનો ઈતિહાસ’ ત્રણ વિભાગમાં એ મર્યાદા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, તેમાંથી પ્રાપ્ત થશે આપણે તો છેલ્લા ત્રીજા વર્ષમાં સોસાઈટીએ ગુજરાતી સાહિત્યની જરૂરિયાતો લક્ષમાં લઈને, ચાલુ વિચાર-પ્રવાહ અને વાતાવરણથી રૂગાઈ તેમ પ્રોત્સાહન પામીને અને સાહિત્યના અભ્યાસ અને વિકાસ માટે આવશ્યક એવી સાધન સામગ્રી, મુદ્રણ અને સંસ્કૃતિ કરી, સુંદર ભૂમિતિ તૈયાર કરી છે, તેની વિગતો વિભાગવા-ગોઠવીને, ૧૯૭૩ કર શુ, જેથી તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં અને સહેલાઈથી તે સાહિત્ય પ્રગતિ જોઈ શકાય, અને તેની ઉપયોગિતા લક્ષમાં આવી તેની મહત્તાનું યથાર્થ રીતે મૂલ્યાંકન થઈ શકે.

લગભગ ૧૮૦ પુસ્તકો ન્હાના મોટા આ માળામાં પ્રસિદ્ધ થયા છે, અને તે દરેકની મૂલ્યને કાર્ડ દૃષ્ટિમિન્દુથી ઉપયોગિતા માનુષ પડશે, પણ તે નમ્ર નામાવનિ આપતા બહુ વિસ્તાર થઈ ગય અને પાનાનો સમય છેલ્લ, તેમ તેની વિસ્તૃત હકીમત આપતા અમારા ઉપ-પક્ષપાતનો, અને અત્મલાધાના દોષ કદાચ આરોપાય, એમ્લે કલા વિજ્ઞાન, ઈતિહાસ અને સાહિત્ય પ્રકાશનોની નોંધ કરીશું તે ઉપરથી સોસાઈટીના પ્રકાશનોના ધોરણનો અને સાહિત્યની અને સામાન્ય જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તેની ઉપયોગિતા અને જરૂરિયાતનો સહેજ ખ્યાલ આવશે.

પ્રથમ વિજ્ઞાન વિભાગ લઈએ:—

વિજ્ઞાનના જૂદા જૂદા વિષયો પર એક એક જૂદું અને સ્વતંત્ર પુસ્તક, તે વિષે સામાન્ય માહિતી મેળવવાનું સુગમ થઈ પડે અને એક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે શાળામાં અને ટ્રેનિંગ કોલેજમાં તેનો ઉપયોગ પણ કરી શકાય એ ઉદ્દેશથી, સોસાયટીએ વિજ્ઞાન ગ્રંથમાળાની યોજના ઉપાડી હતી; તદનુસાર આજપર્યંત નીચે મુજબ પુસ્તકો છપાયાં છે:—

(૧) ખગોળવિદ્યા, શ્રીયુત આત્મારામ મોતીરામ દિવાનજી, (૨) રસાયનશાસ્ત્ર, અને (૩) શારીરવિદ્યા, શ્રી. ગંગાશંકર મ વૈષ્ણવ, (૪) માનસ-શાસ્ત્ર, ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ વજુભાઈ દિવેટિયા, (૫) ભૂસ્તરવિજ્ઞાન, ખે ભાગમાં, શ્રી. ડાહ્યાભાઈ પી. દેસાસરી, (૬) સૌન્દર્ય અને લલિતકળા, અનુવાદક-શ્રી. સાકરલાલ યાગ્નિક, (૭) સૌન્દર્યતત્ત્વ, અનુવાદક શ્રીયુત મહાશંકર ઈન્દ્રજી દવે, (૮) હિન્દુ ગાયન શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ, ડૉ. પી. સી. રેના પુસ્તકનો સાર; શ્રીયુત પર્વન્યરાય મેઠ, (૯) સહકાર પ્રવૃત્તિ, અનુવાદક-શ્રી. નટવજ્જીભાઈ ભગવતી, (૧૦) આરોગ્યશાસ્ત્ર-ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ, (૧૧) વનસ્પતિશાસ્ત્ર, આર્થિક દૃષ્ટિએ, વોટમ્ના પુસ્તકના આધારે, અનુવાદક-શ્રીયુત હોટાલાલ પુરાણી, (૧૨) આહારશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા, શ્રીયુત જોગલેકર અને શ્રીયુત સંત, (૧૩) વિજ્ઞાનવિચાર (પ્રવેશિકા) શ્રી. પોપટલાલ શાહ, (૧૪) નીતિશાસ્ત્ર, અનુવાદક શ્રી. પ્રહલાદભાઈ આનન્દશંકર દુવ, (૧૫) જંતુશાસ્ત્ર ડૉ. બાલકૃષ્ણ પાઠક (પ્રેમમાં છે), (૧૬) વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા-ભોક્ષપયોગી-વાયસ્કેસ, રેડીયો અને ટેલિવિઝન, વ્યાખ્યાતા ધનજીભાઈ ફકીરભાઈ, (૧૭) નં. ૨. મળગતંત્ર અને ચિત્તશક્તિ શ્રીયુત શ્રીયુત પ્રાણીચંદન પાઠક, (૧૮) નં. ૩ ગુજરાતની વનસ્પતિ, શ્રીયુત, બાપાલાલ વૈષ, (૧૯) નં. ૪ સૂર્ય અને અદ્ભૂત, નભો મંડળ અને પરિમિત વિશ્વ, શ્રીયુત વિજયલાલ દુવ, તેમજ હુન્નર ઉદ્યોગનાં પુસ્તકો જેવા કે, (૨૦) કળનો બગીચો, શ્રીયુત મગનલાલ મળજર, (૨૧) ખાડ બનાવવાની રીત, શ્રીયુત દુસરાય અંગરિયા, (૨૨) રંગવાની કળા, શ્રીયુત નારીગરા, (૨૩) સુધારી કામનું શિક્ષણ, શ્રી. મુખા, (૨૪) લિંગુ અને તેની જાતના ફળોનો ઉદ્યોગ, શ્રી. મગનલાલ મળજર.

ઈતિહાસ વિભાગના પુસ્તકો પણ સર્વદેશી અને અબ્યાસ યોગ્ય જણાશે.—

(૧) મિનાતે મિકંદરી-અનુવાદક શ્રીયુત આત્મારામ દિવાનજી, (૨) મિનાતે અદ્ભૂત વો. ૨, ૪ ખંડ માં-બાપાતરકર્તા દી. બા. કૃષ્ણલાલ

પ્રકરણ ૯

જગતનો એક મહાન ક્રાન્તિકારી પુરુષ

૧૯ અને સં. ૧૯૭૦ માં એક ચિરંમુરણીય જનાવ જન્મ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાથી ઉઘાડે પગે, દેશી ઢગનાં કુમડાં પહેરી એક મુસાફર મુંઝાઈ બંદરે ઉતર્યો. નવ-આર્થોવર્તે પરસંસ્કારની રાખ ખંખેરી નાંખી હતી. ભટ્ટીમાં અગ્નિ તપતો હતો. બધાં સાંસ્કારિક બલોની આંચ ધગતી હતી. એ આંચ બેગી થઈ ગઈ-જ્વાલા થઈ. આ નવો ઉતાડ તે જ્વાલાની મૂર્તિ બની રહ્યો, યુગરાત ગાંધીજીનું યજ્ઞ.

ગાંધીજી એક માણસ નથી, પણ અનેક મંથાઓનો સમૂહ છે; ભાવનાઓનો સમુચ્ચય છે; સાંસ્કારિક જલનું કેન્દ્રસ્થાન છે; સંસ્કૃતિકાર છે. એ વર્તમાન કાળના નથી, એમનામાં જૂલકાળની મહત્તા, ને ભાવિની લવ્યતા છે. એમને પગલે નવ-આર્થોવર્તે સ્વસંસ્કારનું મંરક્ષણ હોડી દીધું-પણ -સંસ્કારના પાઠ સૃષ્ટિને પઠાવવા માંડ્યા. ”

આશરે પંદરેક વર્ષો પર જાણીના ધ્રિસ્તિ વિશ્વ ઉપદેશક ડૉ. રૅન્લી જોન્સે સુરતમાં નગીનચંદ હોલમાં ‘જસસ કાઈર-એક ક્રાન્તિકારી પુરુષ’ એ શીર્ષક હેઠળ એક મનનીમ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

તે દિવસો અસહકારની કિલચાલના હતા. ગાંધીજીના વિચારે અને એમની અર્દિમામય, શાન્તિકારી અને કાયદાપૂર્વકની લડતે પ્રજાને નિર્ભય અને જાગૃત કરી મૂકી હતી. એમનો મહામયો મંત્ર માત્ર એ હતો કે જો એમના સિદ્ધાન્તોનું, એમની આજ્ઞાનું, પ્રજા, અક્ષરસઃ મનસા, વાચા અને કર્મણ્યથી-પાલન કરે, તો સ્વરાજ્ય તુરત આવી પહોંચશે; અને દેશની શુભામી અને ગરીબાઈ દૂર થવા પામી તે આઝાદીમા મદાલશે.

મહાન યુરોપીય યુદ્ધના પરિણામે દેશમાં મોંઘવારી વધી પડી હતી; તેમ રોગ, અતિવૃષ્ટિ અને દુકાળના કારણે હિન્દી પ્રજાની હાડમારી થોડી નહોતી.

સન ૧૯૧૫ માં ગાંધીજીનું હિન્દમાં પુનઃ આગમન થતાં સોડમાં ક્રાંતિક આશાનાં કિરણો પ્રકટયાં હતાં અને પ્રજાના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમની દરિયાદોની કાંઠ મેળવવા એમણે જવાજવારી ચોલાનાં કિર ૧૨ લીધી, તે પછી સમાજજીવનમાં નવા પ્રાણનો મંચાર થયો હતો.

એમની ગરીબો, ખેડૂતો અને દલિત જાતિઓ, માટેની અનુકંપા અને વેદના જાળીતી છે. એમના પ્રત્યેના સમભાવથી ગરીબનું શ્રવન ગાળી, તેમની સાથે તાદાત્મ્ય સાધતા, દરિદ્રનારાયણની શ્રુતિસમા, પોતાને ખેડૂત તરીકે, તેઓ જાળખાવે છે, અને દુઃખિયાના ભેર થવાની, તેમની ક્રમકે જવાની એમની ધગસ એટલી તીવ્ર હોય છે કે જ્યાં અન્યાય અને અત્યાચાર માલુમ પડે ત્યાં તેઓ દોડી પહોંચે છે; તેમાંના એક ધર્મ રહી, તેમના દુઃખના નિવારણ માટે તૈયારી કરે છે. એવી એમની લોકપરાયણ અને પરોપકારી પ્રવૃત્તિઓને લઈને ગાંધીજી ‘મહાત્મા’ નું બિરુદ પામ્યા છે તે યથાર્થ છે.

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાન સાંભળતાં પ્રજા શસસ કાષ્ટરની અને મહાત્મા ગાંધીજીની લોકોપકારી દિલયાસોમાં ધણું સામ્ય દેખાયું. શસસ કાષ્ટર પણ સમાજમાં વ્યાપી રહેલા ધોર અન્યાયો અને અત્યાચારો નિર્મૂળ કરવા, ગરીબો અને પીડિતોની વ્હારે લાઈ, એમની પાર્થિવ સ્થિતિ સુધારવા અને એક ખીજ પ્રત્યે ભાતુભાવ અને પ્રેમનો સંદેશો આપવા પ્રવૃત્ત થયા હતા; અને એમના ઉપદેશ / સમાજ સેવા એક મહત્વનું અને મુખ્ય અંગ છે એમ હૃદયથી માનીને હમરો પાદરીઓ પછાત, જંગલી, ગરીબ, અજ્ઞાન અને પીડિત જાતિઓનો ઉદ્ધાર અને સેવા કરવા રચા-પમ્યા રહે છે; અને પ્રજા શસસ કાષ્ટરનું શ્રવન ચરિત્ર રેવ. કોન્નરેડ નોઈલ રચિત હમણાં બહાર પડ્યું છે, તેમાં શસસ કાષ્ટરની એ સામાજિક સેવા પ્રવૃત્તિ પ્રતિ ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે.^x

* Conrad Noel urges, and with a wealth of illustration, that the immediate circle from which Jews sprang—the Redemptionists he picturesquely calls them—Zachariah, Elisabeth, Anna and Simeon, were not the gentle pietistic group of common fancy; they were fiery souls who had inherited and re-emphasised the prophetic revolt against the injustices and inequalities of every day life. Jesus endorsed their expectations and announced the immediate approach of a reign of social righteousness, a kingdom of God embracing liberty and release of many kinds and though certainly not confined to providing plenty of food and clothing—the first-temptation reveals that—most definitely including, as the

મોહનસાહ જવેરી, (૩) જમનભો મહિમ ઈતિહાસ, એચ ૭ વેલ્સના
 ન્દાના પુસ્તકનો તરજુમો-શ્રીયુત રામપ્રભાદ દાશીપ્રસાદ, (૪) પ્રાચીન
 જગત-શ્રીયુત મૂળચક્ર બદ, (૫) સિટિય ગિયાસત-મરહેસાઈ ફત-
 અનુવાદક શ્રીયુત ચપકલાન મહેતા, (૬) મુમયમાની રિયાસત-બે ભાગમાં
 મરહેસાઈ ફત-અનુવાદક શ્રીયુત મુર્શીકર દેવાશ્યામી, (૭) મરાઠી
 ગિયાસત, મરહેસાઈ ફત-અનુવાદક શ્રીયુત જીવનપ્રસાદ અમરશી મહેતા,
 (૮) મધ્યકાલીન ભારતીય સરકૃતિ-તા બ. ગૌરીચક્ર એમ.એફવ
 પુસ્તકનો તરજુમો-શ્રીયુત જયતિપ્રસાદ આચાર્ય, (૯) દિ-કુ રાજ્ય-
 વ્યવસ્થા-પ્રો. જયસ્વાલ રચિત *Hindu Polity* નો તરજુમો, શ્રીયુત
 ચપકલાન મહેતા, (૧૦) પ્રાચીન દિન્દમાં સંઘજીવન *Corporate life*
in Ancient India નો તરજુમો-શ્રી. બરતરામ મહેતા, (૧૨)
 સમીક્ષિત દિન્દનો પ્રાચીન ઇતિહાસ-બે ભાગમાં, તરજુમો કરનાર
 શ્રીયુત છાંગલાલ પુતણી, (૧૩) દિ ૬ માત્રાન્ય-ઈમ્પિરિયલ ગેઝેટિયર
 વો ૪ નો તરજુમો-શ્રીયુત કુશંભ ૭ વેદ, (૧૪) સિટિય દિન્દુસ્તાનનો
 આર્થિક ઇતિહાસ-બે ભાગમાં-રમેશચંદ્ર દત્તાના બે પુસ્તકનો અનુવાદ-
 સ્વર્ગરથ ઉત્તમપ્રસાદ ત્રિવેદી, (૧૫) રોમનો ઇતિહાસ-શ્રી આત્મારામ
 દિવાનજી, (૧૬) યુરોપની ગ્રમના આવરણનો ઇતિહાસ-*History of*
European morales નો અનુવાદ, પ્રો. નરમેશકર દવે (૧૭) યુરોપમાં
 સુદિસ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ એકી ફત *History of Rationalism*
in Europe નો અનુવાદ, પ્રો. કુર્માચક્ર તાવળ (૧૮) વિચાર
 સ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ, બેરીફત પુસ્તકનો તરજુમો-શ્રીયુત ખુશવંત
 કામર, (૧૯) યુરોપમાં સુધારાનો ઇતિહાસ ગીઝોફત *History of*
European Civilization Vol I તરજુમો કરનાર પ્રો.
 અતિસુખચક્ર ત્રિવેદી, (૨૦) સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન-શ્રી નવનરામ
 ત્રિવેદી, (૨૧) એશિયાઈ કુળો દી ના કેશવનાન નુવ, (૨૨) હિન્દી
 તત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ-બે ભાગમાં-દી બા નર્મદાચક્ર મહેતા, (૨૩)
 અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન-ત્રણ ભાગમાં-શ્રીયુત લીંગપ્રસાદ પારેખ,
 (૨૪) મધ્યકાલીન ગળપુત યુગનો ઇતિહાસ-શ્રી કુર્માચક્ર ચાઓ,
 (૨૫) ઇંગ્રેજ રાજ્ય બધારણ-શ્રી જીવાશાઈ પટેલ

ઉપર આલિખ્ય ગ્રંથો જોઈએ-આમાન્ય જ્ઞાન અભ્યાસ અને
 રેશરન્સની દૃષ્ટિએ

(૧) સાકીના આદિત્સનો ઇતિહાસ શ્રીયુત ગણાશાઈ દેગસરી
 રચિત, (૨) ગુજરાતી સાહિત્યના આગમ્યક ગ્રંથો (૩) ગુજરાતી

સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક સ્તંભો-દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી; (૪) અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય-આખ્યાતા, અધ્યાપક શ્રી. રામ નારાયણ પાઠક; (૫) બંગાળી સાહિત્યનો ઇતિહાસ-અનુવાદક શ્રીયુત મહાશંકર દવે; (૬) હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ-અનુવાદક શ્રીયુત કીસન-સિંહ ચાવડા; (૭) આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ-સંપાદક પ્રો. યજ્ઞવંતરાય ઠાકોર; (૮) ગુજરાતી પદ્યસંગ્રહ-સંપાદક શ્રીયુત હિમતલાલ અંબરિયા; (૯) કવિતા ને સાહિત્ય-ચાર વૈલ્યુમમાં-સર રમણભાઈના લેખોનો સંગ્રહ; (૧૦) મનોમુકર બે ભાગ-સ્વર્ગસ્થ નરસિંહરાવના લેખોના સંગ્રહ અને (૧૧) અભિનયકળા-એજન (૧૨) પુરાણ વિવેચન, શ્રીયુત દુર્ગાનંદર સાન્ની; (૧૩) મહાભારતની સમાક્ષેપ્યના-તરણુમો શ્રીયુત મોહનલાલ દવે; (૧૪) લેન્ડોરના કાદંબનિક સંવાદો-બે ભાગમાં, શ્રીયુત મોહનલાલ દવે (૧૫) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ-ત્રણ વિભાગમાં, લેખક શ્રીયુત હીરાલાલ પારેખ; (૧૬) કવિવર દ્વલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહની સૂચી, સંગ્રાહક અને સંપાદક શ્રી. હીરાલાલ પારેખ; (૧૭) ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુસ્તક ૧ થી ૮, સંપાદક શ્રીયુત હીરાલાલ પારેખ, (૧૮) ગુજરાતી કોશ આઠ ભાગમાં-સંપાદક શ્રીયુત મણિલાલ છપ્પારામ ભટ્ટ; (૧૯) ગુજરાતી, ફારસી, અરબી શબ્દોનો કોશ, સંપાદક મી. અમીર-મીયાં હમદુમીયાં (૨૦) પારિભાષિક કોશ, ત્રણ ખંડમાં-સંપાદક શ્રીયુત વિશ્વનાથ ભટ્ટ, (૨૧) ભૌગોલિક કોશ-ખંડ ૧, સંપાદક શ્રી. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી, (૨૨) પૌરાણિક કથા કોશ-પાંચ ભાગમાં, સંપાદક શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી, (૨૩) દાર્શનિક કોશ ખંડ ૧ શ્રી છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ.

એ સિવાય પ્રાચીન કાવ્ય ગ્રંથોનું પદ્ધતિસર સંપાદન થઈ જે પુસ્તકો છપાયાં છે, તેનાં નામો પ્રકરણના આરંભમાં દર્શાવ્યાં છે.

તે ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થશે કે ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમાં સોસાયટીની પ્રવૃત્તિ સહાયકતી થયેલી છે; અને તેનો ફાળો જેમ મહોટો તેમ કિંમતી છે.

આપણા પ્રાતની સાહિત્ય પ્રકાશન સંસ્થાઓ પરસ્પર સહકાર સાધી એકસાથે મળી, વિચારપૂર્વક એકાદ મુદ્દતબંધી કાર્યક્રમ યોજે અથવા તો સાહિત્યના વિધ વિધ પ્રકારોમાંથી અમુક વિષયોને પસંદ કરી, તેની વૃદ્ધિ અર્થે પ્રયાસ કરે, તેને પોતાની પ્રવૃત્તિનું વર્તુલ સ્થાપે, તો ગુજરાતી સાહિત્યમાંની આમીઓ અત્વર દૂર થવા પામી, તેનો વિકાસ બહોળો અને જલદી મધ્યાય !

એમના પરમપ્રિય મિત્ર ડનર્ખાધુ એન્ડ્ર્યુઝ તાજેતરમાં પ્રકટ થયેલા A Pilgrim's Progress, યાત્રાની પ્રગતિ એ નામક એમના લેખમાં કહે છે, કે, આધુનિક જગતને પ્રજા જસસ કાઈસ્ટનો વાસ્તવિક સંદેશો શો છે તેનું રહસ્ય અણખણપણે પણ ગાઢ રીતે દું કવિવર દાગોર અને મહાત્મા ગાંધીજી દ્વારા સમજવા પામ્યો છું. "x

એજ વિચારનું પુનરાવર્તન થતું હોય એમ "મહાત્મા ગાંધી" એ નામનું એક નવું પુસ્તક સંવાદરૂપે ચાલુ માસમાં (સપ્ટેમ્બર) પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેના ઉપસંહાર કરતાં, તેના વિદ્વાન લેખક ગ્રેફેસર પેસ્ટનજ વાલીઆએ લખ્યું છે, કે,

'એ હજાર વર્ષ પૂર્વે વધસ્તંભપરની મૂર્તિની પેઠે, ગાંધીજીની આકૃતિ અને વ્યક્તિત્વ (Personality) સ્પષ્ટપણે તરી આવેલી, તેમના જીવન અને જીવન પ્રવૃત્તિમાં, પરમાત્માનો આશ્રય વધુ ને વધુ વ્યક્ત થતો માણુમ પડી, એમનો સંદેશો, યાકેશ જગતની પ્રજાઓને, આશ્વાસન અને આશાના પ્રેરકબળ સમાન છે. "y

પ્રસ્તુત પ્રમતે આપણે અન્ય રીતે વિચારીએ.

ગીતામાં દર્શાવ્યું છે, કે, પૃથ્વી પર અન્યાય અને અત્યાચાર વધી પડે છે અને સાધુઓ અને પવિત્ર પુરુષોને વિદગ્નજ્ઞા પહોંચે છે ત્યારે ધર્મની, ન્યાય અને નીતિની સરચાપના અર્થે પરમાત્મા વખતોવખત અવતાર ધારણ કરે છે; એ હજિએ મહાત્મા ગાંધીજીને એક મહાત્મા, એક અવતારી પુરુષ આપણે માનીએ તો તે અસુકત નહિ જણાય. †

દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરી, હિન્દીઓનું હિત સાચવવા ખાતર, તેમના હિતનું રક્ષણ કરવા ખાતર, તેમના એક મનુષ્ય તરીકેના સામાન્ય હક્કનું પ્રતિપાદન કરવા, ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ પહેલવહેલો ત્યાં અજમાવ્યો હતો અને સૌ કોઈને એમની દલીલનું; એમની લડતનું તાજગીપણું સ્વીકારવું પડ્યું હતું. ‡

* જુએ Religion in Transition p 81.

y Mahatma Gandhi p. 73

‡ સરખાવો: વજન માનવરૂપે અવતરવાનું મન થયું અને એ ગાંધીમાં પ્રકટ થયો કવિવર દાગોર.

અતિવૃદ્ધિને લઈને પાક નિષ્કુળ જતાં જમીન મહેસુલ ઉવરાવતું એ અન્યાયયુક્ત છે, એ આધારે એમણે ખેડાની લડત ઉપાડી હતી અને ચંપારણમાં ખેડૂતો પાસે જે ગેરવાજમી કરો લેવાતા અને તેમનું ચૂસણ થયે જતું, તે અનીતિ અટકાવવા એમણે તેમની ળદારે પહોંચી જે કર્તવ્યપુદ્ધિ અને સેવા પ્રવૃત્તિ દાખવ્યાં હતાં, તે એમના ઉચ્ચ આનસનું પ્રતિબિંબ માત્ર હતું.

જલિમાનવાળા બાગમાંના સમાચાર સાંભળતાં એમનો પવિત્ર આત્મા કંકળી ઉઠી, એમણે જે પુણ્યપ્રકાપ વ્યક્ત કર્યો, તેમાંથી સમસ્ત દેશમાં રોષની પ્રચંડ જ્વાળા સળગી હતી.

અમદાવાદમાં મીલ મજુરોના પમાર પર કાપ મૂકવાનો પ્રસંગ આવતાં મીલ માલીકો અને મજુરો વચ્ચે ઝઘડો ઉપસ્થિત થયો અને શહેરનો મામલો બગડવા પર હતો તે કટોકટીના અવસરે પોતે મજુરોની આગેવાની લઈ, તેનો માર્ગ શાન્તિપૂર્વક કાઢ્યો હતો અને એ બે વચ્ચે જ્યારે તકરાર ઉદ્ભવે ત્યારે તેનો ઉકેલ લવાદ દ્વારા આણવા જે ધોરણ સ્થાપિત કર્યું હતું તે ઉભય પક્ષે હિતાવહ નિવડ્યું છે અને તેનો યશ એકલા મહાત્માજીને છે.

(હરિજન પ્રત્યેના હિન્દુ જાતિએ કરેલા અન્યાયો, હિન્દુ ધર્મ પરનું એ કાળું કલંક દૂર કરવા એમના પ્રયાસો એટલા જાણીતા છે કે તે વિષે વિવેચનની જરૂર રહેતી નથી; તેમના માટે ગાંધીજીએ આમરજીઆન્ત અપવાસ સુદાં આદર્યો હતા, એ ઐતિહાસિક ખીના છે અને તે જગતના ઈતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે અંકિત થશે.

આ સધળી હડીકત, અધ્યક્ષદાથી નહિ પણ પુદ્ધિપૂર્વક, વિચારતાં પ્રતિપદ્ધિને એટલું સ્વીકારવું પડશે, કે ગાંધીજી એક મહા પ્રતાપી અને પ્રતિભાશાળી, અસાધારણ વ્યક્તિ છે.

આત્મા મુખી એવી આમાન્ય માન્યતા પ્રવર્તતી હતી કે અમમ કાર્કસ્ટે રાજકાગજમાં માર્યું માર્યું ન હોય, અને એમની એક ઉક્તિ વારંવાર આમ જ ધગવામાં આવતી કે રાજ્યને જે કાંઈ વેરો વગેરે આપવાનું હોય તે, સુઝવી આપવું Pay unto Chesar's what is his due-પણ ગયા જુલાર્ક માસમાં ગણીતા દિવસે જનલમાં "ઈંગ્લેન્ડ વધ, થું તેની પાછળ રાજકીય હેતુ દનો ?" એવા મથાળા નીચે એક અભ્યાસપૂર્ણ નિમક પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, તેમાં અમમ કાર્કસ્ટની પ્રવૃત્તિ એક ક્રાન્તિકારી પુરુષ જેવી વર્ણવી, તેની સાથે ગાંધીજીની શાન્તિભરી અદ્વિસામય લગતું સામ્ય મતાવી, સૂચ્યું છે, કે,-

Gandhi's campaign of non-violent resistance led in practice to a number of political assassinations, and Gandhi had to protest against his own followers by a fast which did much to curb the extremist. It seems that the same thing may have happened with Jesus and the Zealots who followed Him as He entered Jerusalem and cleansed the Temple, that they thought that he would raise the standard of revolt and "restore the kingdom unto Israel", and that they were involved in the insurrection and bloodshed of Barabbas and other "brigands," seeking, as it were, "to take the kingdom of Heaven by force"†

description of the final Judgment shows, a sharing of these mundane things. A kingdom of God is about to be established here and now on earth, not postponed to heaven and not spiritualised away into social ineffectiveness."

("The Listener" 8th S p 1937 "The Social Significance of Christ" page 525)

† Hibbert Journal July, 1937 page 564-565

સન ૧૯૩૦ ની મીઠાની લડતના સમયે ગાંધીજીને કરાડીમાંથી મધરાતે ખસેડવામાં આવ્યા, તે પ્રસંગને એક અંગ્રેજ અખબારનવીશે જીસસ ક્રાઈસ્ટના એવા એક જીવનપ્રસંગ સાથે સરખાવ્યા હતા.*

રોમન સત્તાધિશ પાઈલેટ (Pilate) જીસસ ક્રાઈસ્ટના વધની સજા ફરમાવતાં, તે માટે પોતે દોષિત નથી પણ જીસસના વિરોધીઓના દબાણને તેને વશ થવું પડ્યું હતું એવો એકરાર કર્યો હતો; તે પ્રમાણે સન ૧૯૨૨ માં મહાત્માજીનો કેશ ચલાવનાર ન્યાયાધિશે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા, કે, તમારા કરોડો દેશજાંદુઓની નજરમાં એક મહાન સ્વદેશ-ભિમાની પુરુષ અને ક્ષોદનેતા તરીકે તમે પ્રતિષ્ઠા પામ્યા છો, તે વસ્તુ વિસરી શકાય એમ નથી અને તમારા રાજદારી વિચારોથી જુદા પડે છે તેઓ સુદ્ધાં, તમને ઉચ્ચ આદર્શવાદી, ઉમદા અને પવિત્ર જીવનધારી પુરુષ તરીકે પિછાને છે; પરંતુ તમે દેશમાં એવી ભયકર પરિસ્થિતિ પેદા કરી છે, કે કોઈ પણ સરકાર તમને છૂટા રહેવા દઈ શકે નહિ. વાસ્તે તમે જણાવો એવી હું સજા કરું.”†

એ મરખામણી એટલેથી અટકતી નથી.

એક અમેરિકન પત્રકાર જણાવે છે, કે, ગાંધીજીના ઉપદેશમાં આપણે બે હજાર વર્ષો ઉપર ઉચ્ચારેલા જીસસ ક્રાઈસ્ટના શબ્દો સાંભળીએ છીએ.†

* It is said in the Gospel according to St. Mathew XXI 46, of those who seized Jesus before his trial that "when they sought to lay hold on him, they feared the multitudes, because they took him for a prophet. Perhaps for a similar reason those who wanted to arrest Gandhi went steadily to his Camp 45 minutes after midnight, and though he is meek and non-violent and physically weak and his companions unarmed and pledged to non-violence the party of arresters....., armed with rifles. Modern Review, June 1922.

† જુઓ જ્યુલિયસ રિલિયર દ્વારા “મહાત્મા ગાંધી” નામક પુસ્તક.

† The Message that was Christ's two thousand years ago, is Gandhi's to-day.”

એમના પરમપ્રિય મિત્ર હનખંધુ એન્ડ્ર્યુઝ તાજેતરમાં પ્રકટ થયેલા A Pilgrim's Progress, યાત્રાની પ્રગતિ એ નામક એમના લેખમાં કહે છે, કે, આધુનિક જગતને પ્રભુ જીસસ ક્રીસ્ટનો વાસ્તવિક સંદેશો શી છે તેનું રહસ્ય અજ્ઞાનપણે પણ માદ રીતે હું કવિવર ટાગોર અને મહાત્મા ગાંધીજી દ્વારા સમજવા પામ્યો છું. "x

એજ વિચારનું પુનરાવર્તન થતું હોય એમ "મહાત્મા ગાંધી" એ નામનું એક નવું પુસ્તક સંવાદરૂપે ચાલુ માસમાં (સપ્ટેમ્બર) પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેનો ઉપસંહાર કરતાં, તેના વિદ્વાન લેખક પ્રોફેસર પેસ્ટનજી વાડીઆએ લખ્યું છે, કે,

' એ હજાર વર્ષ પૂર્વે વધસ્તંભપરની મૂર્તિની પેઠે, ગાંધીજીની આકૃતિ અને વ્યક્તિત્વ (Personality) સ્પષ્ટપણે તરી આવી, તેમના જીવન અને જીવન પ્રવૃત્તિમાં, પરમાત્માનો આશય વધુ ને વધુ વ્યક્ત થતો માણુમ પડી, એમનો સંદેશો, યાકેલા જગતની પ્રજાઓને, આશ્વાસન અને આશાના પ્રેરકબળ સમાન છે. "x

પ્રસ્તુત પ્રમુખે આપણે અન્ય રીતે વિચારીએ.

ગીતામાં દર્શાવ્યું છે, કે, પૃથ્વી પર અન્યાય અને અત્યાચાર વધી પડે છે અને સાધુઓ અને પવિત્ર પુરુષોને વિદ'બળા પહોંચે છે ત્યારે ધર્મની, ન્યાય અને નીતિની સંસ્થાપના અર્થે પરમાત્મા વખતોવખત અવતાર ધારણ કરે છે; એ દૃષ્ટિએ મહાત્મા ગાંધીજીને એક મહાત્મા, એક અવતારી પુરુષ આપણે માનીએ તો તે અચૂક નહિ જણાય. ‡

(દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરી, હિન્દીઓનું હિત સાચવવા ખાતર, તેમના હિતનું રક્ષણ કરવા ખાતર, તેમના એક મનુષ્ય તરીકેના સામાન્ય હક્કનું પ્રતિપાદન કરવા, ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનો પ્રયોગ પહેલવહેલો ત્યાં અજાણ્યો હતો અને એ કારણે એમની દલીલનું; એમની લડતનું વાળખીપણું સ્વીકારવું પડ્યું હતું.)

* જુઓ Religion in Transition p 81.

• Mahatma Gandhi p. 73

‡ સરખાવો: યદને માનવરૂપે અવતરવાનું મન થયું અને એ ગાંધીમાં કવિવર ટાગોર.

અતિવૃદ્ધિને લઈને પાક નિષ્ફળ જતાં જમીન મહેસુલ ઉવરાવવું એ અન્યાયયુક્ત છે, એ આધારે એમણે ખેડની લડત ઉપાડી હતી અને ચંપારણ્યમાં ખેડુતા પાસે જે ગેરવાજમી કરો લેવાતા અને તેમનું ચૂસણ થયે જતું, તે અનીતિ અટકાવવા એમણે તેમની ંદારે પહોંચી જે કર્તવ્યબુદ્ધિ અને સેવા પ્રવૃત્તિ દાખમાં હતાં, તે એમના ઉચ્ચ માનસનું પ્રતિબિંબ માત્ર હતું.

જલિયાનવાળા બાગમાંના સમાચાર સાંભળતાં એમનો પવિત્ર આત્મા કંકળી ઉઠી, એમણે જે પુણ્યપ્રક્રોધ વ્યક્ત કર્યો, તેમાંથી સમસ્ત દેશમાં રોષની પ્રચંડ જ્વાળા સળગી હતી.

અમદાવાદમાં મીસ મજુરોના પગાર પર કાપ મૂકવાનો પ્રસંગ આવતાં મીસ માલીકો અને મજુરો વચ્ચે ઝઘડો ઉપસ્થિત થયો અને શહેરનો ત્રામસો બગડવા પર હતો તે કટોકટીના અવસરે પોતે મજુરોની આગેવાની લઈ, તેનો માર્ગ શાન્તિપૂર્વક કાઢ્યો હતો અને એ જે વચ્ચે જ્યારે તકરાર ઉદ્ભવે ત્યારે તેનો ઉકેલ લવાઈ દ્વારા આણુવા જે ધોરણ સ્થાપિત થયું હતું તે ઉભય પક્ષે હિતાવહ નિવડ્યું છે અને તેનો યશ એકલા મહાત્માજીને છે.

હરિજન પ્રત્યેના હિન્દુ ભૂતિએ કરેલા અન્યાયો, હિન્દુ ધર્મ પરનું એ કાળું કાળું કંઠક દૂર કરવા એમના પ્રયાસો એટલા જાણીતા છે કે તે વિશે વિવેચનની જરૂર રહેતી નથી; તેમના માટે ગાંધીજીએ આમરણાન્ત અપવાસ સુદ્ધાં આદર્શો હતા, એ ઐતિહાસિક ખીના છે અને તે જગતના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે અંકિત થશે.

આ સધળી હડીકત, અંધશ્રદ્ધાથી નહિ પણ બુદ્ધિપૂર્વક, વિચારતાં પ્રતિપક્ષીને એટલું સ્વીકારવું પડશે, કે ગાંધીજી એક મહા પ્રતાપી અને પ્રતિભાશાળી, અસાધારણ વ્યક્તિ છે.

મહાત્મા ગાંધીજી

લાહોર કે એમમાં (૧૯૦૬) નામદાર ગોખલેએ ગાંધીજી વિષે પ્રમગોપાત વિવેચન કરતાં, નીચે મુજબ ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા:—

“ ગાંધીજીને હું ગાંધી રીતે પીછાનું છું અને એમ કહેવાને શક્તિમાન છું, કે એમનાથી વધારે પવિત્ર, વધારે ઉદાર, વધારે બહાદુર અને વધારે હિન્નત આ જગતમાં જીએ કોઈ પુરુષ મેં જાણ્યો નથી. તદ્દન તપશ્ચર્યાભર્યું સાદુ જીવન ગાળી, મનુષ્ય જાતિ પ્રતિ વિશ્વએમના ઉચ્ચતમ સિદ્ધાંતોનું પાલન કરી, અત્યંત ન્યાયને અનુમરી, તેમની નીચેના નમ્રતા મનના બધુઓ પર જાદુની પેઠે અસૌક્રિક અસર પેદા કરે છે એવા પુરુષોમાંના ગાંધીજી એક છે. તેમને આપણે નરમાં નરોત્તમ, વીર પુરુષોમાં વીર સિરોમણી અને દેશભક્તમાં મરોત્તમ દેશભક્ત તરીકે ઓળખાવી શકીએ, એટલું જ નહિ પણ હિન્દી માનવતા વર્તમાન કાળમાં એમનામાં તેના ઉચ્ચ શિખરે પહોંચી છે.”

એટલે ડૉ. રટેન્લી જો-સે જીસસ ક્રાઇસ્ટને તેમના યુગના સામાજિક ક્રાન્તિકારી પુરુષ વર્ણવ્યા હતા, તેમ આપણા દેશમાં અજબ પરિવર્તન આણવા માટે તેના પ્રવર્તક મહાત્મા ગાંધીજીને, જગતના એક મહાન ક્રાન્તિકારી પુરુષ તરીકે આલેખીએ, તો તે બ્યાજખી જણાશે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાંના મુખ્ય તકરારી હિન્દી પ્રશ્નોના સંતોષકારક ઉકેલ થયા બાદ ગાંધીજી કાયમ વસવાટ માટે હિન્દમાં પાછા ફર્યા ત્યારે મુખ્યપ્રશ્ન, તેના તોજા વિનાના રાગ, સર હિરોજીશાહ મહેતાની અરદારી નીચે, એમનું અપૂર્વ માન સન્માન કરી, એમની જવજંત દેશ ભક્તિની કદર ધુન્ધી હતી.

દેશમાં રહી તેઓ હિન્દ માતાની એવા કરવા તત્પરતા હતા પણ તેનો મદાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં મેળવેલી પ્રતિષ્ઠા પર રાખવા ઈચ્છતા નહોતા; એમને તો અર્ધિ ફરી નવેમગ કાર્ય કરી ખતાવવું હતું.

કોઈ પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા પૂર્વે એમના ગુરુ ગોખલેજી તરફથી ગાંધીજીને આજ્ઞા થઈ હતી કે વર્ષભર હિન્દની પરિસ્થિતિનું એમણે પૂરું નિરીક્ષણ કરવું.

ગાંધીજી રહ્યા પૂર્ણ તપસ્વી, મયમી પુરુષ, જે કોઈ આજ્ઞાનું અક્ષરશઃ પાલન કરનારા, એટલે સુધી કે તે દગમિયાન જ્યાં જ્યાં એમના અકારાર્થ જ્ઞાપાઓ, અમારંજો વગેરે થયા ત્યાં ત્યાં ખપપુરતું અને તે પણ મુખ્યત્વે આભારદર્શક શબ્દોથી વધુ, બોલતા નહિ.

માતૃભાષા અથવા તો હિન્દુસ્તાની ભાષાનો જ ઉપયોગ કરવાનો સૌને આગ્રહ કર્યો હતો. આ સિવાય તેમણે કોઈ જ ન કહ્યું. મી. ઝીણાએ પોતાના ભાષણમાં દક્ષિણ આફ્રિકા વિષે જે ઉદ્દેશ્ય કર્યો હતો તે વિષે ગાંધીજી તદ્દન ચાન્ત રહ્યા. હિન્દી રાજકારણ વિષે તેમણે મૌન જ સેવ્યું. મી. મુન્-શીએ અને મી. ઝીણાએ જે પ્રશ્નના પુખ્તો વર્ણો તે માટે તેમણે અમારા મૌનો આભાર માન્યો; અને તેને લાઘવ યવાના મનોરથ વ્યક્ત કર્યો.

અને તે પછી રાત્રે મગફળી અને ફળોનો અદ્ય આહાર કરીને મૌ ક્રોધ વિખેરાયા.

મારે માટે અને મંડળના મારા સાથીદારો માટે તો જાણે નિગદાન નીર્માઈ હતી. કેટલાક મિત્રોએ ગાંધીજીના સાદા દેખાવ, સરળ ભાવ અને એકુતોના જેવા પોષાકની મસ્કરી પણ કરવા માંડી હતી. કેટલાક કહેતા હતા કે ગાંધીજી દેશી દરજી જેવા દેખાતા હતા."*

અમદાવાદમાં રથાથી વસવાટનો નિષ્કર્ષ થતાં પ્રજામાં એક પ્રકારનો આનંદ વ્યાપ્યો હતો; અને કેટલાકે ગાંધીજીના આગ્રમે સવારસાંજ પ્રાર્થના સમયે હાજરી આપતા; પણ એમના આગ્રમના નિષ્ફળ પશુનું કડક અને અધ્યયુગના લાગતા.

એક વખતે મલ્યામદ આગ્રમના સિદ્ધિ સમજાવવા મુજરાત કવચમાં સૂઝા ગમ્પવામાં આવી હતી. હાથના સરદાર વરવલભાઈ ત્યાં હાજર હતા, અને ક્ષિત્ત રમતા હતા, ત્યાંથી ખરમા નહિ અને મિત્રોને કહેવા લાગ્યા:—

"શા સાઈ ગાંધી આ સોફોની આગળ બહાચર્ચની વાતો કરતા હશે? બેંસની આગળ લાગવત જેવું છે! આમ ગાંધીજી આરંભમાં તેમને અન્નવહારૂં પણ લાગ્યા"***

પરંતુ મહાત્માજીમાં એવું કોઈક અદ્યુત આકર્ષણ રહેલું છે, કે તેમની પાસે આવનાર તેમનાથી મુગ્ધ બને છે અને એમનું મુક્ત હાસ્ય સાંકળને મ્હાત કરે છે, તેમજ એમનો વિરોધ કરનારને કે એમની ઉપેક્ષા કરનાર જે ક્રોધ એમની સમીપ હાજર થાય છે તે, પેલી કહેવત મુજબ, He came to scoff but remained to pray એમ, એમના તેજમાં કીન ચક્ર ઝળે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ ગાંધીજીના મિત્ર અને અનુયાયી થઈ જાય છે.

*મહાત્મા ગાંધીજીના સહેવારમાં ૫. ૩ થી ૬

**વીર વલ્લભભાઈ ૫ રી.

ભાઈ શ્રી ઈન્દુલાલ અને સરદારશ્રી વલ્લભભાઈની હકીકત ઉપર નોંધી છે.

એજ પ્રમાણે કલકત્તાના ખાસ અધિવેશનમાં પ્રમુખ તરીકે મહાત્મા-જીના કાર્યક્રમ સામે લાલા લજપતરાયે વિરોધ જાહેર કર્યો હતો.

નાગપુરની બેઠકમાં દેશજંઘુ દાસ વિરોધ પક્ષના અગ્રણી થઈ બેઠા હતા; અને પંડિત મોતીલાલજીને ગાંધીજીના સર્વ સિદ્ધાન્તો ગ્રાહ્ય ન હોતા; તેમ છતાં એ સર્વ મહાત્માના અનન્ય અનુયાયિઓ અને મિત્રો થયા હતા; અને ગાંધીજીની લડતને પૂરેપૂર્ણ પીઠબળ આપ્યું હતું; તે ખાતર જેલ સુદ્ધાને પ્રિય માની હતી.

મહાત્માજીએ પ્રજાપર એવો અદ્ભુત પ્રભાવ પાડેલો છે.

એમનો કાર્યક્રમ જોઈ એ;

દેશની દરિદ્રતાના નિવારણરૂપ ખાદી એક અકસીર ઈલાજ મહાત્મા જીને લાગ્યો. શરૂઆતમાં તે સામે ખુબ અણગમો જણાયેલો; પણ અત્યારે તેની ઉપયોગિતા અને મહત્વ સમજાયાં છે; અને ખાદી હિન્દી પ્રજાના ધ્યેયના એક પ્રતિક રૂપ બનેલી છે; અને હજારો સ્ત્રી પુરુષોને એ ખાદી ઉદ્યોગ આજીવિકાનું યોગ્ય સાધન પુરું પાડે છે.

મહાત્માજીના આગમન પૂર્વે માતૃભાષામાં બોલવું યા લખવું એ ન્હાનમહર્થ મનાતું, સામાન્ય વ્યવહારમાં તેમ વાનચિતમાં રાજભાષા ઈંગ્રેજીનો પ્રધાનપણે ઉપયોગ થતો; સિદ્ધાંતનું વાહન સુદ્ધાં પરભાષા અંગ્રેજી હતું; પણ ગાંધીજીએ એ કદંગી પરિસ્થિતિ સાવ બદલી નાંખી છે; અને માતૃભાષાનું ગૌરવ સ્થાપી, દેશ સમસ્તની ભાષા તરીકે હિન્દીના પ્રચારને ઉત્તેજન આપ્યું છે.

ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય પર એમણે જે પ્રભાવ પાડ્યો છે, તે વિશે પાછલા પ્રકરણમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે; અને તે અસરને લઈને વર્તમાન સાહિત્યને ગાંધી યુગનું સાહિત્ય એવું ઉપનામ અપાયું છે; તે એમની તેજસ્વી મહત્તાનું મૂલ્યક ચિહ્ન છે.

કેળવણી વિષયક ગાંધીજીના વિચારો ક્રાન્તિકારી છે. વર્તમાન સમયમાં તે કેટલે દરજ્જે વ્યવહાર અને મદદગાર થઈ પડશે એ વિચારવા જેવો અને કલ્પિત પ્રશ્ન છે; પણ તે એટલું પૂરવાર કરે છે કે પ્રચલિત શિક્ષણ પદ્ધતિ એકદમ સુધારો માગે છે; અને તે જીવન માટે નિષ્ફળ નિવડી છે.

એથી ધણાને નિરાશા ઉપજી હતી

દેશનો નવીન યુવક વર્ગ એમની દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતથી ગાંધીજી પ્રત્યે મુગ્ધ બન્યો હતો, એમની પાસે પ્રેરણા મેળવવા, એમની તાલબરી હેઠળ કાર્ય ઉપાડી લેવા, ઉત્સુક હતો, પણ એમની ઉપરોક્ત રીતિથી તે કેવો હતારા થયો હતો, તેનું હજારો વર્ષોન શ્રીયુત ઈન્દુલાને કંઈ છે, તે અત્રે આપીશ—

“આભાવિક રીતે જ સુનાઈ શહેરમાં અને અમારા યુગરાત પ્રાન્તમાં ગાંધીજીના આગમન સાથે નવજીવનના પુર રેવાયા અમારા પ્રાન્તે અખિલ હિન્દના અગ્રેસર જેવી ભાગ્યે જ કાર્ષ વ્યક્તિ દેશને ચરસે ધરી હતી હવે અમારી માતૃભાષામાં અમને રાજકારણના પાઠ શિખવવાને, અમારા દુઃખદ દેશની દાદ મેળવવાને, અરકાર સામે અગ્રામોત્તી સરદારી લેવાને, અને દેશના રાજકીય જીવનમાં અમને ઉચ્ચ ધ્યાને ધ્યાપિત કરવાને માટે ગાંધીજી અમારી વચ્ચે આવીને વસનાર છે તેથી અમે રાજ થયા હતા.”

x

x

x

x

“અમારા વર્તમાના ધણાખરા લોકો હમેશ મુગ્ધ પાટયુન, પાભે કાટ અને દેશી ટોપીમાં મજબ થઈને આવ્યા હતા

“સભામંડપમાં હું જગ મોડા આવ્યો. બ્હીલર વીનાના માળ ઉપર હું ચઢ્યો, ત્યારે હજારો પ્રેક્ષકોની વચ્ચે માદડી ઉપર મધ્યમાં ગાંધીજીને બેઠેલા મે જોયા કામકાજ શરૂ થઈ ગયું હતું મનમાં રાન્દો સમાપ્ત થયા અને ગાંધીજી બોલવા હાથ મારો ઉત્સાહ અને કુતુહલ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા, માત્ર દિવ નાચવા લાગુ ગાંધીજીએ ગમીર અને ધીમા અવાજે શરૂઆત કરી મોટા ઓરડામાં મો મેષ કદાચ તેમને સાબળી પણ ન શક્ય હોય સમેનનના કાર્યકરોનો તેમણે આહાર માન્યો, અને પત્રી પોતાની સાક્ષાત્ક હમે તેમની જે પ્રથમ કરવામાં આવી હતી તેને માટે તેઓ લાયક છે એમ ન માનવાની આજીજી કરી અને તેને લાયક થવાના સર્વે પ્રયત્નો કરવાની નમ્ર લાવે ખાતરી આપી ભારોભાર મુનિ વચનોથી કદાચ તેમનો વિનીમત થઈ જાય એવો ભય તેમને હોય એમ ૨૫૪ જણાયુ અને આટલેથી જ તેમનું પ્રવચન ખતમ થયું

મને તો આથી જગરો આધાત થયો દક્ષિણ આફ્રિકા અને હિન્દની ફરિયાનોનો એક સજ્જ સરનો પણ તેમણે ન ઉચ્ચાર્યો—ચિન્નના નમકરી

સત્તાવાળાઓ સાથે થયેલી અયગ્રમણ વિશે પણ તેમણે માન જ સેવ્યું. હિન્દના રાજકીય પ્રશ્નો વિશે તેમની મનોવ્યથાનાં દર્શન પણ થવા ન દીધા. નોકર શાહીના કાળા જુલ્મો અને સીતમની સામે સત્યાગ્રહના ખેડરના માડવાનો શખનાદ પીડિત પ્રજાજનોને ગાંધીજી કરશે એવી મારી આશાઓ ધૂળમા મળી ગઈ. કોઈ ટિંક અથવા કોઈ અવિંદની ગર્જના સાંભળવાની ઉત્કંઠા મેં રાખી હતી તેને બદલે કેટલાક સામાન્ય વચનો ઉચ્ચારીનેજ ગાંધીજી બેસી ગયા.

“હું છોક જ નિરાશ થયો. ગાંધીજીની અગાધ શક્તિ ઉપર રચેલી મારી આશાની ઈમારતના લુપ્તા થઇ ગયા. મારે માટે આ બધું અસભ્ય હતું. હું એટલો દુઃખી અને મૂઢ બની ગયો કે મેં સલાનો એકદમ ત્યાગ કરીને મારા મિત્રના મકાન તરફ ઉતાવળા પગ ઉપાડ્યા—તરતે કેટલાક મિત્રો મળ્યા તેમણે સમેલનના અંત પહેલાં પાછા ફરવાનું મને કારણ પૂછ્યું. મેં તેમને જવામ જ ન આપ્યો—રોપ અને વ્યથાથી હું ગુંગળાતો હતો હું પણ મારી વ્યથા મમજી શકતો નહતો, હું તો માત્ર ભાગતો હતો, ગાંધીજીથી દૂર દૂર.

x x x x

પણ આટલી નિરાશામા મેં આશા છોડી નહતી. ગૂજરાત સભાએ જોનો હું મત્રી હતો—મંગળદાસ હાઉસમા ગાંધીજીના મત્કાગ માટે મેળાવડો ગોઠવવાનો ટરાવ કર્યો.”

x x x x

“એક મહાલયના બગીચામા આ સત્કાર સભા મળી હતી સેક્રેટરી લોકો હાજર હતા. શ્રી. મુનશીએ “ગુજરાતના પનોતા પુત્ર” ગાંધીજીને પ્રથમ અંગ્રેજીમા આવકાર આપ્યો. તે પછી મી ઝીણાએ જુરસાદાર જબાનમા રાજકીય મુદ્દાઓ ચર્ચ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકામા હિન્દીઓના ઉદ્ધાર માટે ગાંધીજીએ ઉપાડેલા મુદ્દામા વખાણ કરીને તેમણે સભાજનોને ચેતવણી આપી કે હજી હિન્દીઓની આશતનો અંત આપ્યો નથી, અને હજી હિન્દી પ્રજાના હિંદુલને માટે આપણે કસોટીમાંથી પસાર થવું પડશે એમ મને લાગે છે.

અને તે પછી ગાંધીજી ઉઠ્યા, ગૂજરતીમા બોલીને તેમણે સૌને આશ્ચર્યમા ગરકાવ કરી દીધા આપણા રાષ્ટ્રીય કાર્યોમાં દેશના જનસંધને આકર્ષવાના હિંદુસ્થાની સ્વાભાવિક રીતેજ તેમણે અંગ્રેજી બોલવાને અક્ષે

ધર્મ વિશેના એમના વિચારો વ્યાપક અને ઉદાર છે, યાજ્ઞ વચનોને તેઓ બુદ્ધિની કસોટીએ કમી જુએ છે; સનાતન સત્યો પ્રતિ એમની શ્રદ્ધા અચળ છે; જે કાર્મ કાર્ય કે પ્રવૃત્તિ તેઓ ઉપાડે છે, તે પ્રભુને સ્મરીને, તેને હાજરાહજુર સમજીને; અને એમની દષ્ટિમાં જાતિનો કે ધર્મનો, ઓ વા પુરુષનો, ગરીબ કે તવંગરનો ભેદ જાણે ન જાણ્યારો.

વિશેષ કરીને એમની સામુદાયિક પ્રાર્થનાની પ્રથા બહુ ઉપકારક નીવડી છે; તેનો જહોળો ઉપયોગ યવા પામ્યો છે.

એમનું પ્રિય પદ, હંમેશાં પ્રાર્થનાના આરંભમાં ગવાતું,

“ વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પિંડ પરાઈ જાણે; ”

પર દુઃખે ઉપકાર કરે તો એ મન અભિમાન ન આણે. ”

પ્રવૃત્ત પદ નરસી મહેતાનું લખેલું હોય કે કવીશ્વર દક્ષપતરામનું રચેલું હોય, તેના કર્તૃત્વ વિષે હાલે જે ખત હોય; પણ મનુષ્ય સમીપ જીવન વ્યવહાર આદ તે એક ઉત્કૃષ્ટ ધોરણે રજુ કરે છે; તે મહત્ત્વ કરવા ચોખ્ખું છે, એટલું જ નહિ પણ તદનુસાર મનુષ્ય વર્તે, તે અવસ્થ સુખશાન્તિ પામે, અને મોક્ષ મેળવે, એ વિષે અમને શંકા નથી.

(લક્ષ સંબંધમાં તેમજ વિધવા વિવાહ વિષે મહાત્માજીએ એમના વિચારો ૨૫૪પણે દર્શાવેલા છે, એથી સુધારકોનો માર્ગ બહુ સરળ યવા પામ્યો છે. ખાસ કરીને જીવનમાં પ્રાથમિક પર જે જાર મૂકવામાં આવ્યો છે, તે વર્તમાન સુખમાં આવશ્યક અને સુખદાયી માત્રુમ પડશે.

વર્ણાશ્રમને એમણે વિસ્તૃત અર્થમાં સ્વીકાર્યો છે, અને તેનું સમર્થન કર્યું છે. કુપમંકુક વૃત્તિવાળા જાતિના ન્હાના ન્હાના યોજનામાં માનનારા, પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઈ, એમના એ વિચારો મહત્ત્વ કરે તો જાતિનો ઉત્કર્ષ થઈ, તે પ્રગતિ કરી શકશે; અને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરશે.

સ્ત્રી જાતિ જે અબજા કહેવાતી, તેને સજાળા કરી, એમણે નવી સ્ત્રીનું સર્જન કર્યું છે, તે એક ખરેખર અદ્ભુત જનાવ છે; તેનો વૃત્તાંત અવધૂનીય છે.

કુટ દેખાતા દારણધીના પ્રશ્નને ગાંધીજીએ તદ્દન વ્યવહાર કરી મૂક્યો છે અને મદાસ અને સુખાષ્ટ ધલાકાની નવી ધારાસભાઓએ તે પ્રયોગ અમલમાં સૂદાં મૂક્યો છે. તેનું પરિણામ રૂકું જ આવશે, —જો ખરેખર વ્યવસ્થા યાય તો, એમ અમારો અંતર આત્મા સાક્ષી પૂરે છે.

આરોગ્ય સંબંધમાં ગાંધીજીના વિચારો કાંઈક કુતૂહળ જગાવનારા પણ વિચારણીય જણાશે; તે અનુભવ પર રચાયા છે; તે વિષયમાં આપણે હજી ઘણું શીખવાનું અને કરવાનું બાકી છે.

ગૌપ્યતા આપણે અહિં પ્રાચીન સમયથી ચાલુ છે; પણ આધુનિક જીવનમાંથી તેનો લોપ થવા માંડ્યો હતો. આપણા ખેતીપ્રધાન દેશને સારી ગાયની અત્યંત જરૂર છે; તેથી ગોપાલન પ્રવૃત્તિને, આર્થિક તેમ ધાર્મિક અને દૃષ્ટિએ, ઉત્તેજન આપવું ઘટે છે; અને તે દિશામાં મહાત્માજીએ વ્યવહાર માર્ગ બતાવ્યો છે.

એમની પ્રવૃત્તિઓ વિધવિધ પ્રકારની અને લોકોપકારી માલુમ પડી છે; તે સર્વનું વર્ણન કરવા બેસીએ, તેનો છોડો આવે નહિ એટલું બધું તે વિસ્તૃત છે.

પણ એ વિષે એક જ વસ્તુ કહીશું કે તેઓ જે કાંઈ કહે છે, તે એમના અનુભવના નિયોદ્ગમ હોય છે, અને તે ઉપદેશ ન્યાય, નીતિ અને સત્યની કસોટીએ ચાસેલો હોય છે. તેથી તેમના વચનોની વિશેષ મહત્તા છે; અને તે જીવનમાં માર્ગદર્શક અને મદદગાર થઈ પડે છે.

કવિશ્રી ખખરદારે સાચું જ કહ્યું છે, કે:

“એને બોલે બોલે બોધ ઉતરે રે,
જેવા વરસે શીળા વરસાદ.”*

પણ સૌથી મહત્વનો વર્તમાન જગતને એમનો મુદ્દાવાન સંદેશો અહિંસાનો અને સત્યના પાલનનો છે.

મુદ્દની ખાનાખરાબી પ્રત્યક્ષ નિહાળી સમ્રાટ અશોકે ખુદ ભગવાનનો અહિંસાનો આદેશ પ્રદર્શ કર્યો હતો, અને તેના સામ્રાજ્યમાં અહિંસાની ધોષણા કરી હતી.

વર્તમાન જગત મુલેદ શાન્તિને વાંછે છે, પણ તે માટે ઉપાયો શોધે છે તે અવજા અને ખોટા નિવડે છે. જે સાધન શક્તિ પ્રગટજીવનને મુદદ અને સ્વાઘ્રવી, મુશિક્ષિત અને સરકારી કરવામાં ખરચાવી બેઠકે તે મુદ્દની સામગ્રીની તૈયારીમાં, તે માટે સખ્જ રહેવામાં વેડઠાઈ જાય છે.

બધારણપૂર્વક, શાંતિમય અહિંસાની લડત શુ કરી શકે છે, તેના પ્રત્યક્ષ બોધપાઠ મહાત્માજીએ આપ્યો છે; અને એ રીતિનીતિ વાજ્યી

અને ઉત્તમ લાગી, જગતના કેટલાક મદાન અને ઝણીના પુરોએ મદાત્મા ગાંધીજીને સુલેહ યાન્ત્રિનું નોખલ પ્રાર્થક આપવાની સૂચના સુદાં કરેલી છે. તે ધનામ મળેા વા ન મળેા પરન્તુ મદાત્માજીએ વર્તમાન જગતને અદિસાનેા પદાર્થપાઠ આપ્યો છે, તે સુધરેલી પ્રજાએએ મદત્તુ કરવા જોવો છે; અને એમનો ઉપદેશ સત્ય ને નીતિનું પાલન, અને અદિસાના મામને અનુસરવાથી જગતમાં સુલેહયાન્ત્રિ વ્યાપી રહી, ૫૨૨૫૨ ભાવુ-ભાવ અને સ્નેહનું સામ્રાજ્ય જામશે, જે માટે પ્રભુ જીમ્મ કાંઈરે એ દળર વર્ષ પૂર્વે પ્રવૃત્તિ ઉપાડી હતી.

એ અદિસાનેા મંત્ર વર્તમાન જગતે મોડો વહેતો રતીકારે જ સુક્તિ છે.

(એ મંત્રના દશ એક ગુજરાતી છે; એ આપણું અહોભાગ્ય છે; એમણે જ ગુજરાતને મોખરે આપી ગૌરવવન્ત કયું છે એ આપણા માટે ભૂયણરૂપ છે.) પ્રાસ્તવિક રીતે એમણે નવું ગુજરાત—નવું ભારતરૂપ સર્જ્યું છે એમ કહેવું તે વધારેપડતું નથી. તેથી ગાંધીજીને એક મદાત્મા કાન્તિકારી, અવતારી પુરુષ—તરીકે ઓળખાવવામાં આવે, તે માવ સાચું છે.

એમની પ્રવૃત્તિ અને જીવન સદેશી જગતને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે, અને મદાત્માજી મો વર્ષ પૂર્ણ કરે, એ જ અમારી પ્રભુ પ્રાર્થના છે !

સાલવારી

- ૧૯૦૮ નવી વાચનમાળા કોવરટન સંપાદિત
મોર્લિમિન્ટો સુધારાનો ખરીતો
વનિતા વિશ્રામ-અમદાવાદ-ની સ્થાપના
સોસાયટીનો હોરક મહોત્સવ
હિન્દ સ્વરાજ્ય-ગાંધીજી રચિત
- ૧૯૦૯ ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-રાજકોટ
રણજીતરામનો લેખ ઈસ્ટનું વર્ષ, ૧૯૦૮
હિન્દી સુધારાનો કાવ્યો
- ૧૯૧૦ નવી હિન્દી ધારાસભા
નવો ગ્રેસ એક્ટ
પ્રાથમિક કેળવણી વિષયક ઠરાવ-નામદાર ગોખલે તરફથી
શહેનશાહ એડવર્ડનું અવસાન
- ૧૯૧૧ દિલ્લી દરબાર
નામદાર ગોખલેનું પ્રાથમિક કેળવણી બીલ
હિન્દનું પાલતખત-દોસ્તી થયું
- ૧૯૧૨ આર્યન સ્વધર્મકેન્દ્ર પ્રીતભોજન
ઈસ્હારામ સૂર્યરામ દેસાઈનો સ્વર્ગવાસ
ગુજરાત સમાજ સુધારા પરિષદ-નરસિંહરાવના પ્રમુખપદે
ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-વડોદરા
લાલશંકર ઉમિયાશંકરનો સ્વર્ગવાસ
'સાહિત્ય' માસિક શરૂ થયું
- ૧૯૧૩ ગુજરાત એન્ડ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના
- ૧૯૧૪ ડી. બા. અંબાલાલ સાકરલાલનો સ્વર્ગવાસ
મહાન યુરોપીય યુદ્ધ
'સમાજોચક' - માસિક તરીકે ચલે
સાર્વજનિક એન્ડ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના-સુરત
- ૧૯૧૫ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સુરત
'નવજીવન' શ્રી ઇન્દુલાલ યાસિકના તંત્રીપણા દેહજ
મર દિરાજશાહ મહેતાનું અવસાન
મહાત્મા ગાંધીજીનું હિન્દમાં પાછું આવવું

મુંબાઈમાં મદામબાની બેઠક

દિન્દુ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના-અનારસ

દોમ રૂઠ સિમની ચરખાત

૧૯૧૬ ડોન્મેસ લિંગ રીફોર્મ રજીમ

ગુજરાત પ્રાંતિક પરિષદ-અમદાવાદ

ગુજરાત યુનિવર્સિટી-પ્રિન્સિપાલ રોબર્ટ્સનનું બાપણ

ચરોતર એલ્યુમેન સોસાયટીની સ્થાપના-આણંદ

સર ચીનુભાઈ માધવલાલ પદેલા બેરોનેટનું અવસાન

નાતળત મંદળ પરિષદ-અમદાવાદ

પદેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ-અમદાવાદ

ભગિની સમાજની સ્થાપના

વિકૃતભાષ પટેલનો દસવ-પ્રાથમિક કેળવણી દરજ્જાત કરવા
બાબત મુંબાઈ ધારાસભામાં

પ્રો. ડવેની દિન્દુ વિમેન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના,

૧૯૧૭ કલકત્તા યુનિવર્સિટી કમિશન

ગીરમીટની પ્રથા બંધ પડી

ગોધરા રાજકીય અને સામાજિક સુધારા પરિષદો

સર ચીમનલાલ સેતલવાડ મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના વાઈસ-
ચાન્સેલર નિભાયા

દાદાભાઈ નવરોજીનું અવસાન

ભરૂચમાં બીજી કેળવણી પરિષદ

રઘુજીતરામનું અવસાન

હિંદુસ્તાનને જવાબદાર રાજતંત્ર આપવાની જાહેરાત

૧૯૧૮ અમદાવાદમાં મણુરોની હડતાલ

એલ ઇન્ડિયા લાઈ બ્રેરીઝ કોન્ફરન્સ-લાહોર

બેડા સત્યાગ્રહની લડત

નડિયાદમાં રાજકીય અને સંસાર સુધારા પરિષદ

મહાન યુરોપીય યુદ્ધનો અંત

મુંબાઈમાં ધરણાડાબંધીનો કાયદો

મોન્ટેગ્યુ એલ્મસફર્ડ રીપોર્ટ

સર વિલિયમ વેડરબર્નનું અવસાન

ચિત્રુભાઈ બાપુભાઈનું અવસાન

દિન્દુ આંતરજાતીય લગ્ન બીલ-નામદાર વિકૃતભાષ

- ૧૯૧૯ ' નવજીવન ' સાપ્તાહિક, મહાત્માજીના તંત્રીપણા 'હેડ'ન
પહેલી ઓરિયન્ટલ કોનફરન્સ-પૂના
રોલેટ એક્ટ
લિબરલ કોન્ગ્રેસથી છૂટા પડ્યા
હંટર કમિટીની નિમણૂક
- ૧૯૨૦ પ્રો. ગજનરત્નું અવસાન
ભાષણકર નાનાભાઈનો સ્વર્ગવાસ
છટ્ટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ—અમદાવાદ
નવો હિન્દી એક્ટ
સત્યાગ્રહની ફિલચાલ
- ૧૯૨૧ અમદાવાદમાં મહાસભાની બેઠક
પ્રાથમિક કેળવણી તપાસ કમિટી—સર નારાયણ ચંદાવરના
પ્રમુખપણે
- ૧૯૨૨ ખારડોલીની લડત
મહાત્માજીની ધરપકડ
સર હરિસિંગ ગૌર—સિવિલ મેરેજ બીલ
- ૧૯૨૩ મુંબાઈ ઇલાકાનો પ્રાથમિક કેળવણી એક્ટ
દી. બા. રણછોડભાઈ ઉદયરામનું અવસાન
સ્વરાજ્ય પક્ષની સ્થાપના
- ૧૯૨૪ ગાંધીજીનો છૂટકારો
પહેલી ગુજરાતી પત્રકાર પરિષદ—અમદાવાદ
સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ—આવનગર
- ૧૯૨૫ રા. બા. કમળાચંદર પ્રાચ્યશંકરનો સ્વર્ગવાસ
- ૧૯૨૬ આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ—મુંબાઈ
સર લક્ષ્મીભાઈ આચારામ શાહનું અવસાન
- ૧૯૨૭ આત્મકથા—ગાંધીજી
કવિ ન્હાનાલાલ મુવર્ણ મહોત્સવ
બીજી ગુજરાત પત્રકાર પરિષદ
“ વસન્ત ” રજત મહોત્સવ

- ૧૯૨૮ નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ—નડિયાદ
બારડોલીની લડત
સર રમણભાઈનો સ્વર્ગવાસ
- ૧૯૨૯ પહેલી સમાજ સેવા મંડળ પરિષદ—અમદાવાદ
- ૧૯૩૦ દાંડી કુચ ગાંધીજીની ધરપકડ અને જેલ
૧ લી રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ
- ૧૯૩૧ કવિ ખજરદારનો કનકોત્તમ
ગાંધી ઈ વિન કરાર
બીજી રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ
રાજ્યરત્ન હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાનું અવસાન
- ૧૯૩૨ ગાંધીજીએ આમરણાન્ત અપવાસ આદરવા બાબત હિન્દી
પ્રધાનને પત્ર લખ્યો
સવિનય કામદા ભંગની લડત
- ૧૯૩૩ મહાસાગર એનીબિયાન્ડનો સ્વર્ગવાસ
ગાંધીજી બીજીવાર જેલમાં
નર્મદ સતાબદી
વિઠ્ઠલભાઈ પટેલનો સ્વર્ગવાસ
- ૧૯૩૪ અગીઆરમું સાહિત્ય સંમેલન—લાઠી
ગાંધીજી મહાસભામાંથી નિવૃત્ત થયા
- ૧૯૩૫ ગુજરાત સામ્યવાદી પરિષદ
ગવર્નેન્ટ એન્ડ ઈન્ડિયા બીલ
મહાસભાની જ્યુબિલિ
સેડી વિદ્યાબહેન મણિમહોત્તમ
- ૧૯૩૬ શહેનશાહ જ્યોર્જ પંચમનું અવસાન
શ્રીમંત મહારાજ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડનો હારકમહોત્સવ
સાહિત્ય સંમેલન—અમદાવાદ

ગ્રંથસૂચી

અવાંચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન ખ.૬-૭.

આત્મચંદા-ગાધીજી.

ઉદ્બોધન-કવિ ન્હાનાલાલ.

એક ધર્મયુદ્ધ-મહાદેવભાઈ દેસાઈ

કેટલાક શ્રેષ્ઠો, ભા. ૧ અને ભા. ૨ ૮ મા. મુનશી

ખમરદાર કનકોત્તમ અથ

ગાધીજી-જીગતરામ દવે.

ગાધીજીનો અગ્નિપ્રવેશ

ગાધી વિચારદોહન-કિશોરલાલ મલહવાળા.

ગુજરાત આદિલ મબાની કાર્યવહી સન ૧૯૩૩.

ગુજરાતી ભાષા અને આદિત્ય-પ્રથમ ભાગ-નરમિહરાન.

ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે-ચિત્રવિમા.

અથ અને અથકાર પુ. ૩

મુનીવાલ શાહનુ ચત્રિત્ર-શી અક્કડ.

સૌ જમનાજીને સફળ આરક અથ

જાપાનની ઠેળવણી-મણિલાલ નાણાવટી.

જીવન અને આદિત્ય-ગમણલાલ દેસાઈ.

જીવન આનંદ-કાકાસાહેબ કાલેવડન.

જીવન વિકાસ

દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થીજીવન નિમંધ-પરમાનંદ કાપડીઆ.

ધર્મમયન-ગાધીજી.

ધર્મ ન-ચાપન-ગાધીજી

નર્મ. જવિતા-કવિ નર્મદાશંકર

નવલ અચાવલિ-સપાદક નરહરિ પરિખ

નાગી પ્રતિક.-મણિલાલ નનુભાઈ.

નાગી પોદાગ-પંડિત જમનામાઈ

પહંલી ગુજરાતી આદિત્ય પરિપદનો રીપોર્ટ

પ્રભુભક્તિના કાવ્યો-સપાદક હી ત્રિ પારેખ.

પુત્તકાલય અટ્ટસિ-ભાપ્તો અને શ્રેષ્ઠો.

બાળકાન બત્રીસી-નવલરામ.
 ભરત શહેરનો ઈતિહાસ-શ્રીયુત ગણપતરામ.
 ભારતનો ટંકાર-કવિ અરદેસર ખખરદાર.
 મહાત્મા ગાંધીજીના સહવાસમાં બા. ૧ અને બા. ૨-ઈંદુલાલ યાસિક.
 મોદી ઉમરની દિન્દુ સ્ત્રીઓની કેળવણી-જમણવાનદાસ મોદી.
 રણજિતકૃતિસંમદ-ભડોળ કમિટી.
 રણજિતરામના નિગધો.
 રસારવાદનો અધિકાર-વાર્ષિક વ્યાખ્યાન-ક. મા. મુનશી.
 રાઈનો પર્વત-સર રમણભાઈ.
 રાષ્ટ્રગીત-સંપાદક, ઈંદુલાલ યાસિક.
 વસન્ત રજત મહોત્સવ સ્મારક મંથ-સંપાદક, હીરાલાલ પારેખ
 હોડી વિદ્યાબ્દેન મણિમહોત્સવ મંથ. " "
 વીર વલ્લભભાઈ-મહાદેવ દેસાઈ.
 શિશુ અને સખી-ક. મા. મુનશી.
 રમરણ સંહિતા-નરસિંહરાવ.
 સાહિત્યભિખુ અખંડાનંદજી-શ્રી. ગ્રંથકલાલ.
 સ્ત્રીઓની કેળવણી.
 સ્ત્રીઓનો સંદેશ-સંપાદક: સા. દેવકીભાઈ વેદ.
 હરિજન ભાગવત.
 હાજી મહમદ સ્મારક મંથ-સંપાદક શ્રીયુત રાવળ.

રીપોર્ટ

ગુજરાત હરિજન સેવા સંઘ રીપોર્ટ.
 દક્ષિણાર્મી વિદ્યાર્થીભવન પાંચમા વર્ષનો રીપોર્ટ.
 પહેલી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદનો રીપોર્ટ.
 બીજી પત્રકાર પરિષદનો રીપોર્ટ.
 બીજી સેવા મંડળનો રીપોર્ટ.
 મિત્રમંડળ પુસ્તકાલયોનો ત્રણ વર્ષનો રીપોર્ટ.
 વનિતાવિશ્રામ રજત મહોત્સવ રીપોર્ટ.
 સમસ્ત ગુજરાત પૈસા ફંડનો દ્વિતીય વર્ષનો રીપોર્ટ.
 The Courses of Instruction-Vanita Vishram.

‘ સામાજિક ’

ન્યોતિર્ધર.

નવજીવન સામાજિક.

સૌરાષ્ટ્ર "

The Listener.

Observer. "

ગુજરાતી માસિકો

હિબોધન સન ૧૯૦૭.

કુમાર, વર્ષ ૧, વર્ષ ૩.

ઝેમુદી, સન ૧૯૨૫ અને ૧૯૩૬.

ગુણસુંદરી.

ચરોતર, સન ૧૯૩૨, ૧૯૩૬.

ચેતન.

દક્ષિણામૂર્તિ ત્રિમાસિક.

નવચેતન.

નવજીવન અને સત્સ વર્ષ ૧, ૧૯૧૫, ૧૯૧૬.

નવજીવન.

નવયુગ.

પ્રસ્થાન, વર્ષ ૧; સંવત ૧૯૮૬.

પુરાતત્ત્વ.

પુસ્તકાલય, ૧૯૩૧, ૧૯૩૬, ૧૯૩૭.

યુદ્ધિપ્રકાશ; સન. ૧૯૧૩, ૧૯૨૦, ૧૯૨૨.

યુગધર્મ, સંવત ૧૯૮૧.

રંગભૂમિ.

વસન્ત વર્ષ, ૧, વર્ષ, ૭.

વીસમી સદી પુ. ૧.

ચારદા.

સર્વોદય.

સાહિત્ય વર્ષ ૧, ૧૯૦૪.

સાહિત્ય વર્ષ. ૧, ૧૯૧૩.

સુન્દરી સુબોધ વર્ષ ૧,

ઓ દિતોપદેશ.

અંગ્રેજી

- Contemporary Indian Philosophy
 Education in India-K S Vakil
 England since the Industrial Revolution
 by J H Jackson
 Freedom and Organisation-Bertrand Russell
 G V Joshi's (R B) writings
 Gujarat and its Literature-Munshi
 The Might of Man in the Social Philosophy of
 Ramakrishna.-B K Sarkar
 Indian Educational Policy -Weston
 Indian Social Reform-Ed by C Y Chintamani
 Mahatma Gandhi-Juliette Veilher
 " " -P A Wadia
 Memorandum on Female Education -
 D B Manibhai Jashbhai
 Our Cause-a symposium
 Ranade's Miscellaneous Writings
 Religion in transition
 Report of the Royal Commission on Labour
 Scientific basis of Woman's Education Chiplunkar.
 A Theory of National Education -U K Trivedi.

અંગ્રેજી સામયિકો

- The Hibbert Journal 1937
 The Indian Review 1916
 The Vedant Kesari 1937
-

શબ્દસૂચિ

- અખંડાનંદ ભિક્ષુ-૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬ કિંગસલી-૧૫૬
 અનમ્યાખણેન-૧૪૦, ૧૪૨, ૧૪૪, ૧૪૫ કિશોરલાલ મથરવાળા-૨૨૩
 અમૃતનાલ દક્ષ-૧૫૦, ૧૫૨, ૧૫૩ કુમાર-૯૨, ૯૪, ૯૫
 અમૃતલાલ દ. શેઠ-૮૯, ૯૧, ૨૨૭ કેશવનાથ દુવ (દી. બા.)-૬, ૧૭૭,
 ડૉ. આનંદશંકર દુવ-૫૮, ૬૦, ૬૨, ૨૦૦, ૨૦૨, ૨૦૩
 ૬૩, ૬૪, ૨૦૦, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૪ કૌમુદી-૯૨, ૯૬, ૯૭, ૯૮
 આદ્યમર્ત રેકૉવર્ટ-૧૪૪ કૃષ્ણલાલ એસ. વકીલ-૫૫
 ઈન્દુમતી મહેતા-૧૯૩ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી (દી. બા.)
 ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાચિક-૪૨, ૨૦૦, ૨૧૦, ૨૧૩
 ૫૪, ૭૨, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૧૦૫, અખરદાર-૮, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮, ૨૫૨
 ૮૧૨૨, ૮૧૨૨, ૧૪૯, ૧૫૦, ગાધીજી (મહાત્મા)-૭, ૧૦, ૧૨, ૧૬, ૪૪,
 ૨૪૬, ૨૪૯ ૪૫, ૪૬, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૮૦,
 ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી-૨૯, ૮૧ ૮૧, ૮૮, ૯૧, ૧૦૫, ૧૦૮,
 ઉદ્યોગ-૬૮ ૧૧૯, ૧૩૧, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૭,
 એની મિમન્ટ (મીસીમ)-૩૨, ૧૪૪ ૧૪૯, ૧૫૩, ૧૬૪, ૧૬૭, ૧૬૮,
 એન્ડ્ર્યુ કાર્નેગી-૪૯ ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨,
 એન્ડ્ર્યુઝ ૨૪૨ ૧૮૭, ૧૯૦, ૧૯૮, ૨૧૭,
 એલ્વિન (ફાધર)-૧૪૯ ૨૧૮, ૨૨૨, ૨૨૪, ૨૨૫,
 એસ. એન. મિત્ર-૧૨૮ ૨૩૦, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩,
 અંબાલાલ બા. પુરાણી-૨૩૧ ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૭, ૨૪૮,
 અંબાલાલ સાક-લાલ-૩૪, ૫૧, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨.
 ૧૧૩, ૨૦૮ ગિણુભાઈ-૧૯, ૨૨૮, ૨૨૯
 અંબાલાલ સારાભાઈ-૧૪૦, ૧૪૪ ગિમિંગ (મીમીમ)-૧૩૮
 ડૉ. આબેડકર-૧૬૯ ગુજરાત-૮૬, ૧૮૫
 કેર્ઝ (લૉર્ડ)-૧૦, ૨૯, ૩૦, ૩૧ ગુજરાત કેળવણી પરિષદ ૩૦, ૩૩
 કનૈયાલાલ મુનશી-૧૪, ૨૧, ૮૫, ગુજરાત કેળવણી મંડળ-૩૮
 ૮૬, ૮૭ ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૮, ૨૪૭ ગુજરાત કોલેજ-૨૮
 કમળાશંકર ત્રિવેદી-૨૦૦ ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ-૧૬, ૫૭
 કરમનદાસ ચિતળીઆ-૧૦૯, ૧૫૨ ગુજરાત વર્ગીકૃત મોસાઈકી-૫૨,
 કલેવકર (કાકાઆણેમ)-૮૬, ૧૦૪, ૫૫, ૧૬, ૧૧૦, ૧૦૯, ૧૭૮,
 ૨૨૧, ૨૦૦ ૨૩૦, ૨૩૪, ૨૩૭

ગુજરાત સાહિત્ય સભા-૧૮૦	ઝવિન-૧૩૮
ગુજરાત દરિજન સેવક મંદ-૧૭૩	કિક-સ-૧૩૮
ગુજરાતી પ્રેસ-૧૭૮	દયારામ ગીફુમન-૧૧૨
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-૧૮૦	દવપતરામ ઝાઝાભાઈ-૧૯૬, ૨૫૦
ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીમંડળ-૧૧૭	દક્ષિણમૂર્તિ ત્રિમાસિક-૯૨, ૯૩
ગુર્જર ગ્રંથગૃહ કાર્યાલય-૭૩૧	દક્ષિણા મૂર્તિ વિદ્યાર્થીશ્રવન-૩૯, ૪૧
ગુણસુંદરી-૧૦૦	ધનસુખલાલ-૯૯
ગોકુળદાન રામચુરા-૯૨, ૯૨, ૧૩૧	ધર્મોદય મસ'બી-૨૨૪
ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે-૩૭, ૧૦૯, ૧૫૧, ૧૫૨, ૨૪૫	નટવગલાલ માધવલાલ દેસાઈ-૫૫
ગોપાળરાવ દરિ દેશમુખ-૨૨૧	નટવરલાલ વીમાવાળા-૨૦૯
ગોવર્ધનરામ-૧૭૯, ૧૯૧, ૧૯૩	નર્મદામ શર્મા-૩૯
ગોલ્ડ ફેશન ક્લર્ક (ગ્રી)-૧૧૯	નર્મદાદાસ-૭
ગરોતર એન્કાયક્લોપીડીયા સોમાઈટી-૪૩	નર્મિંદરાવ દીવેલીઆ-૬, ૧૯૮, ૨૦૦, ૨૦૮, ૨૦૯
ગીતુભાઈ (મર)-૨૮	નરસિંહરાવ ડુવ-૮
ગીમનલાલ સેતલવાડ-૩૭	નરહરિભાઈ પરીખ-૨૧૯, ૨૨૦
ગીમનાભાઈ ગાયકવાડ (મહારાષ્ટ્રી) ૧૦૮	નવચેતન-૮૭, ૮૮, ૮૯
ગુનીલાલ શાહ-૨૪, ૨૫, ૨૬	નવજીવન-૭૩, ૭૬, ૭૭, ૮૦, ૨૧૭
ચેતન-૯૬, ૯૭	નવજીવન અને મલ-૭૩, ૭૪
ચંદુલાલ કા દવે-૧૧૮, ૧૨૧	નવયુગ-૧૦૮
ચાપશીભાઈ વિ ઉદેશી-૮૮, ૧૫૪	ન્હાનાલાલ કવિ-૭, ૧૪, ૧૯, ૧૮૪, ૧૯૧, ૧૯૩, ૧૯૫, ૧૯૬
જમનાબહેન ચક્રાઈ-૯૯	ન્હાનીબેન ગાંધી-૧૧૩
જયકૃષ્ણ ના વર્મા-૧૦૦	નારાયણ ગણેશ ચંદાવરકર-૩૮
જયસુખલાલ-૧૮	નારાયણ મોરેશ્વર ખરે-૨૨૪
જય જય-૧૯૪	નદસકર-૧૬૨
જ્યોત પચમ-૩૭	નૃસિંહદાસ વિભાકર-૧૦૨
જ્યોતિસધ-૧૨૯	નૃસિંહદાસ કાવિદાસ ભટ્ટ-૩૯, ૪૧, ૪૨
જિનવિજયજી-૫	પરિષદ ભડોળ કમિટી-૧૭૮
જીવકોરભાઈ-૨૮	પ્રસ્થાન-૧૦૬, ૧૦૭
જીવનલાલ અમરશી મહેતા-૨૧૪, ૨૧૬	પ્રસ્થાન કામોલય-૨૩૦
જી વી જોશી-૧૭૫	પાઈલેટ-૨૪૧
જવેરચંદ મેઘાણી-૨૨૬, ૨૨૭	પ્રાણલાલ દેસાઈ-૧૩૨
મી ઝીણા-(મહમ્મદાલી)-૨૪૭, ૨૪૮	પુરુષોત્તમદાસ કામરદાસ (સર)-૫૫
દાગોર-૨૪૨	

- પુરોહિતમ ત્રિધામ માવજી-૧૦૩
 પુરાતત્વ-૧૦૩, ૧૦૪
 પેટલાદ બોર્ડીંગ હાઉસ-૪૨, ૪૩
 પેરતનજી વાડીઆ-૨૪૨
 ફોર્બસ ગુજરાતી સભા-૧૭૮, ૨૩૨,
 ૨૩૩, ૨૩૪
 ફિરોજશાહ મહેતા (સર)-૨૪૫
 બળવંતરાય ઠાકોર-૧૮૩, ૨૦૧, ૨૦૯,
 ૨૧૦, ૨૧૧
 બહેરામજી મક્કાબારી-૬૨, ૧૧૬,
 ૧૬૬, ૧૬૭
 બાજીગોરી મુનશી-૧૧૩
 બાબુ અમનજી હીરજી પુરજોદ (મીસ)-૫૫
 બાળમિત્ર-૧૦૧
 બાળસમ્મ અવીસી-૧૧૧
 બાળાબહેન-૧૨૪
 બીજી ગુજરાત કેળવણી કો-હરન્સ-૧૧૯
 બુદ્ધિપ્રકાશ-૭૦
 બેનેટ-૧૫૯
 બોર્ડન-૫૩
 બંધુસમાજ-૬૫, ૬૬, ૬૭
 ભગિની મમાજ-૧૨૯
 ભવાનીદાસ ના. મોતીવાળા-૧૬૫
 ભારતવર્ષીય મહિલા વિદ્યાપીઠ-૧૧૯,
 ૧૨૨
 બોળાનાથ સારાભાઈ-૨૦૮
 ભાંડારકર-૬
 મહુભાઈ કાંટાવાળા-૬૯, ૭૦, ૭૧
 મણિલાલ નમુભાઈ-૬૦, ૨૦૬
 મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ-૧૭, ૧૬૧,
 ૧૬૨, ૨૧૧
 મહુભાઈ નંદશંકર મહેતા-૫૬
 મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે-૬૧, ૧૭૫
 મહાદેવભાઈ દેસાઈ-૨૧૯
 મહિલા પાઠશાળા (લાલશંકર)-૧૨૨
 મહિલા વિદ્યાપીઠ-૧૨૧, ૧૨૨
 મહિલા વિદ્યાલય-૧૨૪
 મારવીન એફ. એસ.-૧૫૪
 મિત્ર એસ. એન.-૧૨૮
 મૂળરાજ-૪, ૬
 મોતીભાઈ અમીન-૪૩, ૫૦, ૫૧,
 ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૬, ૧૦૧
 મોરીસ-૧૫૮, ૧૫૯
 મોહનલાલ દલીયંદ-૧૭૯
 મુદુલાબહેન અંબાલાલ-૧૨૯
 મુગધર્મ-૧૦૫
 મુનાથ પુ. પ્રાંતપે-૩૮, ૪૪
 રણજીભાઈ ઉદયરામ-૧૦૧, ૧૧૦
 રણજીભાઈ કેશુભાઈ મીસ્ત્રી-૨૩૦
 રણજીતરામ વા. મહેતા-૧૨, ૧૩,
 ૧૪, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦,
 ૨૧, ૩૨, ૪૧, ૬૮, ૧૧૬,
 ૧૮૧, ૧૮૪, ૨૨૭
 રમણભાઈ નીલકંઠ (સર)-૨૦૦, ૨૦૬,
 ૨૦૭
 રમણલાલ કવિ-૧૬૭
 રમણલાલ દેસાઈ-૧૯
 રવિશંકર રાવળ-૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫
 રસ્કીન-૧૫૮
 રસિકલાલ છોટલાલ પરીખ-૧૦૪,
 ૧૦૫, ૨૩૦
 રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક-૧૦૫, ૨૩૦
 રામમોહનરાય-૧૨૭
 રૂદ્રામન-૨, ૫, ૭
 રૂપસુંદરી-૩
 રંગભૂમિ-૧૦૨
 લલિતજી-૧૬૧
 લાલશંકર-(ત્રવાડી)-૧૨૨

શોક હિતેન્દ્ર સલા સુલ-૨૭
લંડન મરુદુર-૬૮

વનરાજ-૩

વનિતા વિદ્યામ અમલવાદ-૧૧૩,
૧૧૪, ૧૧૬

વલ્લભાઈ પટેલ-૨૪૮, ૨૪૯

વસન્ત-૬૦, ૬૩, ૬૪

વસન્તોત્સવ-૧૯૨

વાલજી મોવિંદજી દેમાઈ-૨૨૩

વૈદ્ય રાજ (સગ)-૧૬૭

વિક્ટોરિયા (મદાસણી)-૧૦, ૬૧

વિજયરાય વૈલ-૬૨, ૬૬, ૬૭, ૬૮

વિક્રમભાઈ પટેલ-૩૮

વિદ્યાબહેન નીલકંઠ-૧૨૩, ૧૨૮,
૧૩૧, ૧૩૨

પ્રો. વિજયકુમાર-૧૬૩

વિવેકાનંદ-૧૬૨

વીરમી સદી-૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬

વેદાનકેમરી-૧૬૨

વૈકુંઠજી શ્રીવલ્લભ દાકર-૫૫

શહેનગાદી રૂમાન (ગપાનનું)-૪૬

શારદા-૬૧, ૬૨

શારદાબહેન મહેતા-૧૧૪, ૧૨૧,
૧૨૩, ૧૩૧

શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી-૪૮

શિશુ અને અખી-૧૮૬

શંકરસાલ પતિ-૧૦૦

સ્કન્ડેમ-૩, ૭

સ્તેનલી જોન્સ-૨૪૫

સમગ્ર પૈમા દુન્દ-૧૯

સ્વાસ્થ્ય આયકતા (મગ)-૫૩,
૧૪૮, ૧૬૧, ૧૮૩

સ્વાસ્થ્ય આદિત્યમાળા-૧૮૪

સરસ્વતી મંદિર-૧૧૩, ૧૧૪

સ્વદેશી મિત્ર મંડળ-૩૪

સરતી સાહિત્યવર્ષિક અર્ધાસય-૧૧૬
શામળ કવિ-૧૨૭

સાંપ્રતિક એલ્યુકેશન સોસાયટી-૧૬

સાહિત્ય-૬૮, ૭૦, ૭૧

સાહિત્ય સંસદ-૧૮૬

મિત્રરાજ-૬

સ્ત્રી કળવળી પ્રભાવલી-૧૧૬

સ્ત્રી હિતપદેશ-૬૬, ૧૦૦

સુખદેવભાઈ-૧૪૯

સુદરમ-૧૦૯, ૧૩૨

સુમત્વ મહેતા-૧૦૫

સુસોચનાબહેન દેસાઈ-૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫

સુવર્ણમાલા-૧૦૩

સેમ્યુઅલ હોર (મગ)-૧૭૦

સેવા સમ-૧૧૬

સોનિયલ સર્વિસ લીગ-૧૬૪

મોગા-૮૬, ૯૦, ૯૧, ૨૨૫

હર્ષદ-૧૩૧

દરગેશિંદાસ ઝંટાવાળા-૭૦, ૭૧

દરિદ્ર મેવક સંપ-૧૭૨

દરિદ્રસાહ્ય ઉપપતિ-૧૭, ૨૮

દરિદ્રાસ મુવ-૧૮

દાદા મદમદ અપારમીયા-૩, ૮૪,
૮૫, ૮૬

દેખડ-૧૫૫

દોમરલ લીગ-૭૨

દંડ-૨૩, ૨૩

ગાનવર્ષિક અંશમાળા-૨૧૪, ૨૧૬